20.572

329-14
U-11

15 JAN 2010

Ս. Դ. ՀՆՋ. ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ
= ԴԱՏԱՍՏԱՆԻՆ =

ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԵՒ ՎԵՐԱՊԱՇՈՒԱԾ

Ս. Դ. ՀՆՋԱԿ. ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱՒՀԻՆԵՐՈՒ

ՍՕՑ· ԴԵՄ· ՀՆՋԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ ԲՈՂՈՔՈՂ ԳՈՐԾ· ՄԱՐՄԻՆ

1920
ՊՈՍՏՈՆ

329·14
Ա-11

329.14
Ս-11

Ս. Դ. ՀՆՋ. ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ
= ԴԱՏԱՍՏԱՆԻՆ =

ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԵՒ ՎԵՐԱՊԱՀՈՒԱԾ

Ս. Դ. ՀՆՋԱԿ. ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ԸՆԿԵՐՈՒՀԻՆԵՐՈՒ

ՍՕՑ. ԴԵՄ. ՀՆՋԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԲՈՂՈՔՈՂ ԳՈՐՇ. ՄԱՐՄԻՆ

Հ.Խ.Մ.Հ. ... ՊՕՀ. Ն. ...
ՊԵՏԱԿԱՆ ՓԱՐՍ
ՕԲԼԻՏԵՐԱՏՈՐԻ ՕՖԻՍ
ԻՄ. Ա. ՄԱՐԱՆԻԱՆ
ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՆԱՎ

1920
ՊՈՍՏՈՆ

25.07.2013

20.572

4672-83

Ս. Դ. ՀՆՉ. ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ԴԱՏԱՍՏԱՆԻՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ.

Ընկերնե՛ր,

Այս դրքոյկը, որ ձեր առաջ կը դրուի, ձեր խըղճին եւ դատաստանին դիմում կ՚ընէ, որ դուք ձեր առաջ պարզուած խնդիրներու վրայ նայիք բոլորովին ազատ, աննախապաշար աչքով, որպէս պարզ, պարկեշտ եւ ազնիւ մարդ եւ քաղաքացի, կուսակցական կեղծ նախանձախնդրութենէն զերծ: Այստեղ խօսողները եւ առարկողները այնչա՛փ սիրած են Հնչ. Կուսակցութիւնը, որուն համար երկար տարիներ անհամար ջանք թափած եւ տառապանք կրած են, բայց բնաւ իրենց թոյլ չեն տուած որ կուսակցութեան անունով գործուին գեղծումներ, անարդարութիւններ եւ անոնց հեղինակները կարող ըլլան կուսակցութեան կեղծ վերջնթիժի մը անունով կուսակցութեան ակզբունքը կործանել եւ արդարութեան հիմը քանդել, որը միակ պատուանդանն է կուսակցութեան գոյութեան եւ կենսունակութեան:

Այն վէրքը, որ այստեղ բացուած կը տեսնէք, նոր բան չէ, այլ հինին չարունակութիւնը, որ ծածկելով մինչեւ հոս հասցուցինք, եւ հիմա կուսակցութեան սրտին հասած է այդ քաղցկեղը, եթէ չի փութանք ընդվզիլ զարմանալ:

Ինչո՞ւ համար այս հոգեբանական րոպէին Հնչ. Կուսակցութիւնը պիտի կանգնէր այս զահավէժին

եղբը, ասիկա մեր անցեալ սխալներուն արդիւնքն է, որ կուգայ այսօր չարիքը իր գաղաթնակէտին հասցընել այսպիսի ճգնաժամի մը առեն, Հայութեան գոյութեան եւ չգոյութեան այս վճռական վայրկեանին:

Տարիներու փորձառութիւնը եւ Հնչ. կեանքի մօտիկ պատմութիւնը մեզ այն եզրակացութեան բերած են, որ մեր կեանքի այս չարաբաստիկ կացութեան միակ պատճառը ԱՆՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒԹԵԱՆ ՈԳԻՆ եղած է, որ անդադարաբար մուտ գտած է եւ տարածուած է չարքերուն մէջ սպառնալով աւերել կոյս եւ մաքուր հոգիները:

Այս դրութեան եւ գործունէութեան լծակը հանդիսացած է Ս. Սպահ-Գիւլեան, որ չնորհիւ ներքին, կուսակցական պայմանների, կարող եղած է այդ անհաշիւ, անպատասխանատու, ինքնագլուխ գործունէութիւնը տանել եւ կուսակցութիւնը քարէ քար ջարդել:

Ո՞վ է յանցաւորը այս դրութեան:

—Անտարակոյս, Ս. Սպահ-Գիւլեան, ինքը մեկ յանցաւոր չէ, հոգ չէ թէ նեղմտածողը եւ յաւելուածողը ինքը ըլլայ:

Մեր համոզմամբ Ս. Սպահ-Գիւլեանը այսպիսի անպատասխանատուութեան մը գերին է, բուն իսկ, չատ անգամ, իր կամքէն անկախ, քանի որ իր բնածին յատկութիւնն է, տիմօկրատիք սկզբունքները, ընկերվարական ֆրազները վոխատու, ստացական են և միայն շրթունքի գործածութեան համար, իր ներքին մարդուն վրայ բնաւ ղբօսմ չեն ձգած: Ի ծնէ Ձար

մ'է, սակայն յեղափոխական միջավայրի մէջ ընկած է, այդ միջավայրը իր ոգիէն նշանակեց մ'իսկ վոխած չէ: Ասիկա ապացուցանող անհամար վկաութիւնը, ամեն ընկեր ինքը կրնայ դանել, եթէ փոքր նեղութիւն մը յանձն առնէ Սպահի տուած անհամար դրուածքները եւ անոր գործերն ու գործունէութիւնները իրարու բաղդատէ, ինչ որ այս հատորին մէջ մէկ փոքրիկ մասն է որ ցոյց տրուած է, եւ սակայն ասոնք բաւական են արդէն ամեն ընկեր համոզելու, եթէ մի քիչ արդարութեան սկզբունքը բարձր դասէ կեղծ կուսակցասիրութենէ եւ անհատը խոնարհեցնէ կուսակցութեան չահին առաջ եւ անոր յանցանքները քննութեան առաջ բերէ:

Սպահ-Գիւլեան իր բոլոր ունեցած եւ չունեցած կարողութիւններով եւ «դիւանագիտական» ուղեղով ոչինչ պիտի կրնար ընել, եթէ յարմար միջավայր մը չի գտնէր, կամ աւելի չի յառաջացնէր:

Յանցաւոր չեն միայն մխամիտ, անգիտակ չարքերը, որոնց՝ կուսակցութեան պատմութիւնը եւ սկզբունքը աչխատած չեն տարվեցնել, այլ անձերու «մեծութեան» վտառաբանութիւնը ընել:

Ո՛չ, չարքերը մեղաւոր չեն գոնէ այդ ուղղութեամբ, քանի որ Սպահի չրջապատը, գիտակից եւ անգիտակից գործիքները չանացած են գիրենք միթութեան մէջ պահել եւ իրականութիւնը անոնցմէ ծածկել: Միայն մեղաւոր չեն նաեւ այդ գործիքները, վարձկան ծառաները, որոնք իրենց գոյութեան համար նպաստաւոր գտած են այդ դրութիւնը, քանի որ

այդպիսի սխալեմ մը նաեւ պիտի ծածկէը իրենց պեղծումները եւ չարիքները:

Մենք աւելի պատասխանատու կը դանենք այն սրտցաւ, մաքուր եւ ազնիւ ընկերները, որոնք կուսակցութեան համար արիւն եւ քրտինք թափած են, մին եւ ոսկոր մաշեցուցած են, տասած են չարիքը, չօշափած են վէրքը, եւ սակայն, կեղծ կուսակցասիրութեան մը զոհը զարձած են, առանց անդրադառնալու թէ չարիքը այդպիսով որչա՛փ կ'արմատանայ:

Պայքարի մասնակցութիւնը պիտինք խոնարհեցուցած է, եւ չարիքին հետ քօմփրօմիզ ըրած են կարծելով թէ կուսակցութեան վերնոթիժը այդպէսով կրնայ վերկուիլ:

Թերեւս առանց մը նեղելի սեղուէը այդպիսի մը առանձութիւն մ'ունենալ եւ ձգել որ կեանքի ընթացքին՝ չարիքը մեզմանայ, եւ սակայն, երբ վէրքը կը դառնայ համաճարակ, այլ եւս չարիքի հետ հաշտութիւն կնքել, յանուն կուսակցական դուրգուրանքի, կուսակցութեան պերճախօսը վտարել կը նշանակէ:

Այս սխալը զործած են մեր ամենէն պատկառելի եւ հոյակապ ընկերները, եւ այսօր արդիւնքը այն եղած է որ վէրքը լայնալիեռնէ մեր առաջ կը բացուի եւ չենք դիտեր ի՛նչպէս զարմանել:

Այլ եւս այդ չարիքը, որպէս ժառանգ թոյլ տալ որ չարունակէ՞ իր աւերը, թէ զարման մտածել, որ զոհ չերթայ կուսակցութիւնը եւ զոհ չերթան ընկերները ինչպէս իրենք, այդպէս հաւատացողները զոհ զնացին իրենց սխալին:

Ընկերնե՛ր,

Այդ բեռը, այդ կտակը մեր ուսերուն վրայ ձզուած է, մենք պարտաւոր ենք տանելու, հոգ չէ, թէ երկանաքարի չափ ծանր եւ տաժանագին ըլլայ: Մեր պարտքն է տանել զայն հանդէպ կուսակցութեան մը, որը սիրեցինք մեր բոլոր հոգիով, պէտք է տանել բուն իսկ այն զոհուող ընկերներու յիշատակին համար, որոնք իրենց անտահման հաւատքին եւ վստահութեան զոհ զնացին, եւ որոնք մեր առաջ կը պատկին արիւնլուայ մարմնով:

Ընկերնե՛ր,

Կը տեսնէք թէ այս ճշմարտութիւնները ըսելու համար որչա՛փ սուղ կը նստին մեզի, ի՛նչ հրէշային սեւացումներու եւ զրպարտութեանց ենթակայ կ'ըլլանք, ի՛նչ բարբարոս եւ վայրենի արարքներու կը հանդիպինք, հալածանք, արտաքսում, ձեծ, պատկածութիւն, կարմիր եւ ճերմակ տեռօրներ մեր աչքին առաջ կը պատցուին: Այս բոլորը կը տանենք եւ պէտք է տանենք, որովհետեւ կուսակցութեան ապագան եւ վերկութիւնը մեր երազը եղած են, կը տանինք առնք, որովհետեւ ճակատագրական զարձած է բոլոր ճշմարտախօսներուն, արդարախօսներուն եւ իրաւունքի պայքարողներուն բաժին ըլլալ, հալածանք, նախատինք եւ խաչելութիւն: Կը տանինք այս բոլորը, որովհետեւ, որպէս հարազատ եւ խանդակաթ մայր, մեզմէ ամենէն յետինը կուսակցութիւնը իր գրկին մէջ անած եւ մեծցուցած է աւելի քան քառորդ դար մը: Այնպիսի ընկերներ, որոնց ան-

չահախնդիր եւ ամբասիր գործունէութեանց առաջ այսօրուայ ժանիք եւ մազիլ ցոյց տուողները յարդանքով խոնարհած են:

Այսօր մէկ հարուածով կը փշրեն եւ կայրեն ինչ որ երէկ կը պաշտէին, որովհետեւ «Շէյթանը» այդ թոյնը սրսկեց իրենց միամիտ եւ անմեղունակ սրտերուն մէջ. Մեծ Պառակտիչը իր չարութեան եւ դիւթութեան վախճանը տեսաւ անոնց աղնիւ եւ օրինական պայքարին մէջ:

Ընկերնե՛ր, ճշմարտութիւնը ըսելու համար մենք յանձն առած ենք մեր դլուխն, ոսկն ու կուրծքն ալ տալ: Նոր չէ որ սորված ենք թէ արդարութեան բարբառը հնչեցնողներուն ճամբան միշտ եւ արիւնոտ է, յանձն առած ենք անարդուիլ, վարկաբեկուիլ, տանջուիլ, հալածուիլ, աքսորուիլ եւ խաչ բարձրանալ, ամեն ինչ տալ, ամեն ինչ զոհել միայն մէկ բան մը չիտալ, արդարութենէն չհեռանալ. ճշմարտութիւնը չլքել, կուսակցութեան սկզբունքները չթաղել:

Եթէ կը կարծէք թէ մեր այս ըսածները ճշմարտութիւն չեն, ստութիւն եւ յետին մտքերու արդիւնք են, ոչ փաստ են և ոչ տոկումէններ, ոչ ալ ստորագրող կարեւոր գործիչները եւ հերոսները ուղիղ եւ չիտակ տեսած են, եթէ ատոնք անբաւական են, կարդացէք խոր ուշադրութեամբ նոյն ինքն չարիքի հեղինակներու ինքնատիպ դրութիւնները, ստորագրուած նամակները եւ վկայութիւնները, եթէ ատոնք ալ անբաւական են ձեզ համոզելու եւ վէրքը տեսնելու եւ դարման մտածելու, այլ եւս ազատ էք այս դրքոյկը եւ այն բոլոր փաստերը պատռել եւ հովին տալ:

Եթէ ի սրտէ կը հաւատա՞ք եւ կը համոզուի՞ք որ այս բոլոր բողոքի եւ դժգոհութեան ներքեւ «հացի եւ պաշտօնի» խնդիր մ'է, ինչ որ Սահակ–Գիւլեան եւ իր երկրպագուները ձեր ականջին տակ կը փսփսան ձեր արթնութիւնը խաւարելու համար, ու եթէ դուք մինչեւ հիմա անկարող եղած էք Հնչակեան պատմութիւնը եւ անցեալը դիտալ, տասնեակ տարիներ այս ընկերներու անկաշառ, անչահախնդիր եւ անձնուէր աշխատանքը եւ գործունէութիւնը տեսնելու, ըսենք որ դուք ալ մեր ելեւմին, պտոյտէք ձեր ձայնի ամբողջ *այժովը*, «գաւառականներ», «կուսակցապանդներ», «Ամերիկացականներ», ինչ որ ձեզ կը սորվեցնեն, մեր ճակատագրէն եւ գնահատումէն գժգոհ չպիտի մնանք մենք:

Ընկերնե՛ր,

Կարդացէ՛ք ուշի ուշով եւ խորհրդածութեամբ հետեւեցէք այս վաստերուն, որոնց հեղինակները ձեր առաջ են իրենց վկայութեամբ:

Կարդացէ՛ք, եւ եթէ կարող էք քնացնել ձեր խիղճը եւ ծախել զգացումը եւ չի խօսիլ դուք ձեզի հետեւեալ բառերը, մենք ըսելիք չենք ունենար:

—Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութիւնը ինչո՞ւ այս արեան դետերը թափեց այն արդարութեան համար, որ անիկա խաչուի՞ր իր կուսակցութեան մէջ: Ամենահասարակ մասնաճիւղի մը մէջ իսկ յետին ընկեր մը, երբ վոքրիկ զանցառութիւն մը, անպատառանաչուութիւն մը գործէ, անիկա կը պատժուի, վոքրիկ անզգաստահաւութիւն մը չարաչար պատիժ կառանայ,

սակայն, ի՞նչպէս կըլլայ որ կուսակցութեան էն հե-
ղինակաւոր մարմիններըը, բարձրագոյն պաշտօնեայ-
ներըը ամենածանր եւ քրէական յանցանքներու մէջ,
ո՛չ միայն անպատիժ կը մնան, այլ նաեւ վառքէ
վառք, ծաւէ ծաւ կը վազեն: Երկու չափ երկու կը-
շի՞ռ այս բարձր սկզբունքներու կուսակցութեան մէջ:

Կուսակցական, ազգային եւ նոյն իսկ մարդկա-
յին կա՞յ յանցանք մը, զեղծում մը, մեղք մը, որ
դռնուած չէ այս բարձրագոյն մարմիններու վրայ,
յանձին Սապահ-Գիւլեանի և իր գործերուն: Մար-
միններ, որոնք ոչ միայն կուսակցութեան ճակատա-
գիրը իրենց ձեռքերուն մէջ առած խաղցած են, ոչ
միայն Հայութեան գաղափարական հետ խաղցած են, այլ
նաեւ Սուլթաններու դէմ պատերազմ յայտարարած
եւ եւրոպական դիւանագիտութեան հետ չափուած
են, եւ սակայն, այս վատաները կուգան մեր առաջ
պարզել որ Սապահական մթնոլորտի մէջ նկարագրի,
սկզբունքի եւ իրաւունքի դէմ ոչ մէկ յանցանք եւ
մեղք չկայ որ գործուած չըլլայ: Զրպարտութիւն,
սուտ, գաղտնիք, հալածանք, անարդարութիւն,
գողութիւն, չանթաժ, կեղծիք եւ խաբեբա-
յութիւն հասարակ սքանչացնելը: Լրտեսութիւնը,
դաւաճանութիւնը նոյն իսկ յանուն կուսակցութեան
եւ Հայկական գաղափարի մատնութիւն, թող ու պահակը
եղած են Սապահական չրջապատին: Կասկած կա՞յ այս
մասին, գարձուցէք, գարձնալ կարդացէք գիրքը եւ
կը համոզուիք:

Մարդ սարսափով եւ սարսուռով կը կարդայ այդ

տողերը, եւ եթէ չարիքը չի հասնիր կուսակցութեան
կոկորդը, մենք չպիտի ուզէինք այս ահաւոր յայտ-
նութիւններըը ընել եւ գարմանի մատնել:

Ա՞յս պիտի ըլլար կուսակցութեան վիճակուած
բաղդը, ա՞յս պիտի ըլլար այն չարան չարան հերոս-
ներու արեան սուղ թափուած արիւնուրը:

Եթէ մեր արիւնլուայ նահատակները գլուխնին
վերցնեն իրենց անծանօթ հողաթումբերէն, ի՞նչ պի-
տի ուեմնէին այդ սրբութեան խորանը, որ իրենց ա-
րիւնով կերտեցին, ի՞նչ պիտի ըսէին մեզի, որուն
վիճակուած է այդ մաքրագործումի աշխատանքը
թափել:

Ընկերնե՛ր,

Կը կրկնենք նորէն, եթէ այս բոլոր զեղծումնե-
րու եւ չարիքներու չարաւատ վէրքերը ձեր առաջ
պարզելէ յետոյ, կը հաւատաք թէ կուսակցութեան
վտանգ չկայ, այս ուղղութեամբ կուսակցութիւնը
վերելման չերթար, եթէ հաչա էք ձեր խղճին եւ ա-
ռօթահար չէք մնար կուսակցութեան պատմութեան
առաջ, անարգած չպիտի ըլլաք հերոսներու յիշա-
տակը, կարող էք հանդիսա խիղճով եւ անխռով սըր-
տով հանդարտ եւ գոհ նայիլ, մենք՝ մեր պարտքը
կատարած եղանք այլեւս, որովհետեւ ինչ որ պէտք
էր ըսել՝ ըսինք եւ գաղափար չեղանք բռնութեան կա-
տաղի լորձունքին տակ եւ հալածանքի կրակէ մարա-
կին նետքեւ, մենք մեր պարտքը կատարեցինք: Ճըշ-
մարտութիւնը ըսելու եւ լսցնելու համար սեւ գրիչը
եւ կարմիր գաշոյնը չողացուցին մեր աչքին, մենք
անպարտ ենք մեր խղճին առաջ, մենք ազատ ենք

պատմութեան առաջ: Ո՛հ, իմի՛ւ թէ այս մեր բոլոր վաստակը սուտ եւ սխալ դառնային, եւ կուսակցութիւնը կենսունակ այժերով յառաջանար, բոլոր վատքը եւ պատիւը ձեզ ըլլար, բայց դոնէ, մխիթարութիւնը կրկէք մեր սրտին մէջ, որ ի դին մեր պատուին եւ աշխատանքին՝ կուսակցութիւնը պիտի բարձրանայ եւ իր սկզբունքները խորանան: Եթէ մենք ուղիղ ենք, անէծքը եւ դատապարտութիւնը թող իջնէ անոնց վրայ մանաւանդ, որոնք դիտակից լուութեամբ մեղսակցութիւնը չալկեցին եւ ձգեցին ծանրութիւնը մեր ուսերուն վրայ միս մինակ:

Ընկերնե՛ր, դոնէ սաչափ մտիկ ըրէք եւ զօրծադրութեան, հոգ չէ թէ մեր ճշմարտութեան խօսքին համար արշալոյ ծանր դատապարտութիւնը դնէք մեր վրայ:

Ինչպէս ուրիշ վաստակներ նոյնպէս այս փոքրիկ դիրքը պահեցէք ձեր բարձերու տակ, որովհետեւ այսօր կիրքը, առերեսութիւնը եւ կուսակցական կեղծ նախանձախնդրութիւնը ձեր մտքին եւ սրտին առաջ մշուշ պատած են, անկարող եք տեսնել իրերը իրենց ճշմարիտ պատկերով, ապագայ խղճահարութեան եւ զղջումի արցունքներ թաւիլ տալու համար պահեցէք օր մը նորէն աննախապաշար աչքով կարդալու համար: Շատեր, չա՛տ շատեր այդպէս արցունքոտ աչքերով դիրքիս վրայ եղած են երբ արդէն ուշ եղած է իրենց ողբը եւ ապաշաւը:

Սօց. Դէմօք. Հնչ. Կուս Ամեր. Շրջ.
Բողոքող Մ. Գիւղերու Գործ. Մարմին
ՀՐԱՉ Ա. Աւետարանչեան Մ. ԱՃԼԱԵԱՆ Աւետարանչեան

ԳԼՈՒԽ Ա.

1897—1902

Ս. ԳԻՒԼԵՒԱՆ ԿԵԴՐ. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՄ

Ընկերնե՛ր,

Ասիկա ճշմարտութիւն մ՚է, որ վիճաբանութիւն չի վերցներ, թէ՝ կուսակցութիւն մը կը թուլանայ, կը քայքայի ներքին ցաւերով, ներքին պայքարով: Արտաքին հակառակորդներու պայքարը եւ քննադատութիւնը, ըլլայ նոյնիսկ չարամտօրէն, կուսակցութիւն մը աւելի կը զօրացնէ, կը սրբագրէ եւ ուղղութեան ճամբուն մէջ կը դնէ: Գոնէ, ասիկա ճշմարտութիւն մը եղած է Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան համար, ուր միշտ անպակաս եղած են ներքին ցնցումները եւ աքանաչները:

1896ի դժբաղդ պատահարէն ի վեր, որը եղած էր համատարած բիւրոկռնի մը արդիւնքը, եւ որը դոնէ կուսակցական սկզբունքի բիւրեղացման մը իրաւունքը կը կրէր, այնկից յետոյ, մեր կուսակցութեան մէջ եղած եւ յառաջացած բոլոր ցաւերէն եւ դժբաղդութիւններէն 90 առ հարիւրը Սապահ-Գիւլհանի ուսերուն վրայ կը ծանրանայ: Այն օրէն ի վեր, որ Սապահ-Գիւլհան կուսակցութեան մէջ ոտք դրաւ կարեւոր եւ հեղինակաւոր պաշտօնով մը, կուսակցութիւնը աչքը չի կրցաւ բանալ ներքին իրարակիր պայքարէն: Եւ որովհետեւ, կեդրոնական վարչութիւն մը իր հեղինակաւոր դիրքով կրնայ կուսակցութեան ներքին դժգոհութիւնը վերցնել կամ խորա-

ցընել, հետեւաբար, Սապահ–Գիւլեան, գրեթէ միշտ իր կեդրոնի հանդամանքով, ոչ միայն այդ համեմատութեան ստեղծել ջանացած չէ, այլ, ինքը, գրեթէ միշտ ծնողը եւ տարածողը եղած է, շնորհիւ իր բարեսրտական, անպատասխանատու եւ պաշխատասիրական գործունէութեամբ: Երբ կուսակցութեան մը կեդրոնը եղած է միշտ խռովութեանց, պատակոծումներու եւ ստեղծութիւններ հրահրող հնոց մը, հասկնալի կը դառնայ, թէ այդ կուսակցութիւնը կրնա՞յ հանդիսա եւ խաղաղ օրեր ունենալ:

Մենք պիտի նայինք Սապահ–Գիւլեանի վրայ իբրեւ «հանրային գործերով զբաղող մարդ», կամ աւելի ճիշտը, իբրեւ Հնչակեան, ի՞նչ հասարակական կեանք ունեցած է կուսակցութեան մէջ եւ այդ կեանքը ի՞նչ ազդեցութիւն գործած է, Հայ Դատին, Հայ Յեղափոխութեան վրայ, որուն համար նուիրուած էր Հնչակեան Կուսակցութիւնը:

Իր անձնական, իր անհատական կեանքը մեր հետաքրքրութենէն բոլորովին դուրս է, եւ մենք բնաւ իրաւունք չենք սեպեր խառնուիլ անոր, քրքրել զայն, հոգ չէ թէ որչափ տխուր եւ աննախանձելի ըլլայ: Մեր քննութենէն դուրս պիտի մնայ· իր ամեն ջանքերով ծածկել աշխատած իր մշուշոտ ծագումին եւ անցեալին մօտենալ քանի որ ուղղակի կապ մը չկըրնար ունենալ որպէս հասարակական կեանք, մեր կուսակցութեան հետ:

Այնպէս որ, Չէն մինչեւ Թիֆլիս, Թիֆլիսէն մինչեւ Մուշ, Երուսաղէմ եւ ապա Փարիզ, մէկ բառ իսկ ըսելու կարիք չենք տեսներ, քանի որ Ս. Գիւլեանի

Հնչակեան հասարակական կեանքը 1895—96ի տեսնէն կսկսի ըստ մեր ծանօթութեան, թէեւ Ս. Գիւլեան իր Հնչակեան կեանքը երկարէ իր սովորական հեքեաթներով մինչեւ 30—32 տարիները, ասիկա իր անձին չուրջ հմայք մը, աւանդավէպ մը ստեղծելու իր ամենօրեայ աճպարարի կերպն է, ամբոխին առաջ կուռք մը դառնալու եւ իր ստեղծած եւ ստեղծելիք չարիքները ծածկելու համար անոնց աչքերէն: Եթէ այս կէտին մէջ մենք կը սխալինք, մենք պատրաստ ենք լսել ամեն ճշտում:

Սապահ–Գիւլեան, Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան կեդրոնը մտնելէն ի վեր, որ մօտաւորապէս քսան տարի է, հսկայ չարիքներ գործած է եւ կուսակցութեան մէջ բացած է վէրքեր, աւերակներ, որոնք անդարմանելի եղած են: Ոչ միայն շրջանակներ անդամալուծած է, չարքեր քայքայած, մասնաճիւղեր տապալուած է, այլ նաեւ կուսակցութեան մէջ մտաւորական կարող եւ հոյակապ դէմքեր, Հնչ. Կուսակցութեան վաստը կազմող հերոսներ, գործիչներ, հալածած, սեւցուցած եւ չատեր այսպիսով ձանձրացուցած եւ զզուեցուցած է, որոնք քաշուած եւ հեռացած են ընդմիշտ: Մէկ խօսքով, կուսակցութիւնը դարձուցած է անապատ մը դալար եւ կանաչութիւն չի ձգելով, աշխատած է միշտ ինքը ովասիս մնալ, որպէսզի իրմէ զատ մարդ չի մնայ, իրեն կարօտը մնան, իր չարիքներուն հանդուրժեն, ուրիշ մը չի գտնելով՝ համակերպին: Եւ պէտք է ըսել, որ տարիներէ ի վեր իր այս գործունէութեամբ կատա-

ընտապէս յաջողած է: Եթէ ընթերցող ընկերները, մի քիչ աննախապաշար, անկիրթ աչքով կարդան, մի քիչ արդարութեան սիրոյն, ուսակցութեան դատին սիրոյն համար մտիկ ընեն, պիտի տեսնեն մեր պատմութեան ընթացքին, ինչ որ մենք ամբաստանած ենք եւ կամբաստանենք, ոչ միայն իրողութեանց վրայ է, այլ նաեւ ամեն հնարաւոր միջոցներով փաստերու եւ արձանագրութեանց վրայ: Կուսակցութիւն մը հիմնուած է իր սկզբունքներու վրայ, եւ սակայն ի՞նչ կարժեն այդ սկզբունքները, մեռած տառ կը մնան, եթէ անոնց կենդանութիւն եւ շունչ տուող ազդակը չըլլայ: Կուսակցութեան մը մէջ գործող անձերն են որ զայն վառ կամ չիջած կը պահեն: Ս. Դ. Հնչ. կ-թիւնը իր գոյութենէն (1887) ի վեր հրատառ եղած է թէ սկզբունքներով եւ թէ մաքուր, անձնուէր եւ հոյակապ գործիչներով: Մինչեւ 1896ը, իր ինը տարուան գործունէութեան մէջ ոչ միայն Հայկական դատը իր ուսերուն վրայ տարաւ իր եռեւէն քաշելով Հայութեան զարթնող սերունդը, այլ նաեւ, չարան չարան մտաւորական ոյժեր եւ գործիչներ արտադրեց, որոնց պակասութենէն է որ այսօր կուսակցութիւնը կը տառապի չարաչար:

Եթէ Նազարպէկ, ոչ մէկ արժանիք իսկ ունենար, միայն ասիկա բաւական էր, ընդքը, արդարեւ «Մեծ Մարդ» կոչել, երբ արտադրեց այնպիսի հզօր եւ կուռ սերունդ մը, որ այսօր բոլոր յեղափոխական կուսակցութեանց միտն ու ոսկորն է:

Վերցուցէք դաշնակցական գործիչներ եւ մտաւորական ոյժեր, մեծաւ մասամբ նախկին Հնչակեանները եղած են եւ կրթութիւնը ու կազմակերպութիւնը առած են Հնչակեան գործունէութեան ալեծուփ եւ հրաբխային այդ շրջանին մէջ: Փնտռեցէք Ռամկավար, վերակազմեալ չարքերը, հոն չատ ու քիչ նախկին յեղափոխական ջիղ եւ արիւն ունեցող բոլոր մտաւորականները, պիտի տեսնէք որ, զարձեալ, Հնչակեան քուրայէն անցած են: Սակայն, Հնչ. կուսակցութիւնը, ինքն էր ծնողը, կրթողը եւ թրծողը, ինքը, այսօր, այդ պատուական ոյժերէն քանի մը հատ միայն կը համրէ իր մէջ, որոնք, զարձեալ, սիրող վանողական դրութեան դէմ ծանր տաժանքներով իրենց յամառ գոյութիւնը կանացած են պահել ամեն գնով: Այսօր, կուսակցութիւնը մտաւորական մաքուր գործիչներէ անասատ մը զարձած է, եւ խաղալիք եղած է, Սպասհի չուրջը, դատապարտութեան հազար խարաններով ծածկուած բաղդատիչներու, եւ անյայտութեան ծոցէն երեւան եկնող կարգ մը աժեմ չաժեմներու ձեռքը:

Այս ահաւոր մեղքին պատասխանատուն Սպասհ-Գիւլեանն է, այս աններելի մեղքին, կուսակցութիւնը աւերակ մը եւ ներքնապէս հիւծախտաւոր մը չինելու քրէական յանցանքին տէրը անիկա է:

Գոնէ մեղի համար անծանօթ է Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան մէջ, հետեւեալ հոյակապ հերոսներէն եւ գործիչներէն զատ, որո՞նք կան, եւ կապրին, որ անաղարտ, անվթար մնացած են Սպասհ-Գիւլեանի խորշակահար եւ աւերիչ շունչէն: Ասոնք ինքնին բաւական չէ՞ն, որ կուսակցութեան ամուր սիւնը կազմէին, եւ որոնք արդէն կուսակցութեան վտառքը եղած

էին, եւ սակայն այսօր, բոլորն ալ, վէրք մը ունին, հարուած մ՚ունին Սապահ–Գիւլեանի սպաննիչ լախտէն, մէկը՝ իր ճակտին վրայ, մէկը՝ իր կռնակին, միւսը՝ իր կուրծքին, եւ աւա՛ղ, չսա չսահ՛ր իրենց կարմիր եւ անապակ արիւնը նոխազ բերին Ս. Գիւլեան անկուշտ անպատասխանատուութեան, իսկ ո–մանք չսա ճարպիկ եւ արթուն, սակայն ամանց հա–մար երկչոտ եւ վատասիրտ, թոթուեցին իրենց կո–չիկին փոշիները եւ հեռացան այն կուսակցութենէն, որուն մէջ «բանակած» Ամիլչա մը տեսան, որ կոխած տեղը կանաչ խոտ չէր թողուր բուսնէր:

Սակից աւելի մաքուր եւ պատուական ուժեր և–դա՞ծ են կուսակցութեան մը մէջ, որոնք իրենց ա–նունով ծանօթ էին, կեանքովը սիրելի, եւ սակայն ամենքն ալ իրենց առանձին պատմութիւնը ունին, Ս. Գիւլեան սեւացումի, հալածանքի եւ արատաքման դրութենէն:

Զանց ընելով մանանճուղեր եւ հասարակ ընկեր–ները, զանց ընելով երկրորդական դերձիչներ եւ մաս–նաւորականներ, յիշենք քանի մը հատ, որոնք մեծ չարք մըն են ինքնին, որոնց առանձին պատմութիւնը եւ կեանքը պիտի տեսնեն ընկերները մեր դրութեան ընթացքին:

Ս. Նազարպէկ, Երուանդ Պալեան, Հմայեակ Թուշպուեան, Մուրատ (Համբ. Պօյաճեան), Արամ Աչըզպաշեան, Գր. Եղիկեան, Գազիկ Օզանեան, Գա–բրիէլ Կոզիկեան, Ալեքսանդր Տ. Վարդանեան, Սա–դօ, Տաշիր, Ներսէս Զաքարեան, Տքթ. Սահակ Ալ–թունեան, Ժիրայր, Տքթ– Ճէլալեան, Վանիկ, Փա–

րամազ, Սունիք, Արծրունի, Թագուհի Սուքիասեան, Պետրոս Գալֆեան, Համբարձում Արզումանեան, Կար. Մարտիկեան, Յ. Մարգարեան, Կար. Կիրա–կոսեան, Տիգրան Զաւէն, Ա. Զոհրապեան, Ռուբէն Կարապետեան, Տքթ. Պէննէ, Եւայլն, Պոլսոյ Ազա–նոպական նոր ներսունդէն Արսէն Կիւսուր, Վ. Զէյ–թունցեան, Տքթ. Բ. Ազօեան, Ա. Էլճանեան, Գուր–գէն Թահմազեան եւ այն բազմաթիւ ընկերները, ո–րոնք ենթակայ եղած են Ս. Գիւլեան հալածանքին, անդուլ սեւացումի զոհ՝ անոր անանուն չարաչահու–թեանց:

Անտարակոյս, ոչ առաջինը եւ ոչ ալ վերջինն էր, որ Սապահ–Գիւլեան, երբ Ամերիկա մտաւ իր դէմ գտաւ դարձեալ մաքուր եւ պիտակից չարքը, որուն չրթունքին նաեւ երկնցուց իր քացախի սպուն–ղը: Այսպիսի վայրկեան եւ հանրածանօթ դերձիչները մրոտելէ եւ թաղելէ յետոյ զարմանալի չափով ըլլար որ Ամերիկայի չրջանակին ալ աւելը սրբէր եւ աւերակ դարձնէր, հալածանքի եւ սեւացումի մանգաղը ձեռ–քը կտրէր ալ ու ձախ յանձին Ամերիկայի պիտակից եւ բազմաչխատ ընկերներու, Ս. Գելոֆեանցի, Յ. Բարեջանեանի, Սիրվարդի, Բ. Ռուբէնի, Թ. Քիւ–փեղեանի, Վ. Մօրլեանի, Ա. Ամիրխանեանի, Յ. Շէքէրճեանի, Մ. Այլաեանի, Մ. Տ. Պաղտասարեա–նի, Հրաչի, Յ. Տ. Ղազարեանի, Մ. Կէճէեանի, Քէօ–սէեանի, Գասպարեանի, Ատոմի, Հայգազրճեանի, Ա. Շամլեանի, Մանուէլեանի եւ ուրիշներու:

Թէ Սապահ–Գիւլեան՝ իր գործած աւերներու համար Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան մէջ թէ դուրսը,

չի կրնար ոչ մէկ արդարացում ունենալ, եթէ նոյն իսկ Հնչակեան դասարանն իսկ անոր ներող ըլլայ կամ արդարացնէ, չի կրնար անիկա պատմութեան վճիռէն ազատիլ, ընթերցող ընկերը թող մեզ հետեւի եւ իր աչքով եւ ձեռքով չօշափէ վաստակը, ՈՐՈՆՔ ԱՆՀԵՐՔՆԵԼԻ ՄՆԱՅԱԾ ԵՆ ԵՒ ՊԻՏԻ ՄՆԱՆ ՄԻՆՉԵՒ ՎԵՐՋԸ:

Ահա, այս մարդը, որ ինքզինքը «Մեծ Մարդ», «Հեղինակաւոր», «վիլլիսուխայ» հռչակել եւ վաստակել կուտայ մխամխա չարքերու առաջ, զինքը կուռքերու պատուանդանին վրայ դնելով: «Մեծ Մարդ» Նազարպէկն էր, որ մաքի եւ սրտի սերունդներ սպեղծեց եւ իր անարժան յաջորդը, վաչի չինած հովերուն յանձնեց, այո, «Մեծ մա՛րդ»?, Մեծ Պատակիչ, Մեծ Աւերիչ, ահա «Մեծութեան» խարանիչ սխալքը:

***

ՀՆՉ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՌԱԿՑՈՒՄԷՆ ՎԵՐՋ

Երբ 1896ին Հնչ. Կուսակցութիւնը պատակուեցաւ, Ամերիկայի չրջանակը, զրեթէ բացառապէս վերակազմեալներու կողմը անցաւ: Հաղիւ թէ ամիս մը ընկերներ եւ կէս երկոտասանեակ մը մասնաճիւղեր մնացին, որոնք անկարող էին որոշ գործունէութիւն ցոյց տալ երբ կը պակսէր իրենց գործիչ մը:

Կեդր. Վարչութեան անդամները ցրուած էին գործի դաշտեր, իսկ ընկ. Ա. Նազարպէկ յոգնած եւ հիւանդ, անկարող էր բաւարարութիւն

տալ պահանջներուն և գործիչ մը հասցնել Ամերիկա:

Լինի Մասնաճիւղէն Ա. Մելոնեան երկիր պիտի երթար 1897ին, ընկերներ պահանջ ղրին որ երթայ Լոնտոն, եւ կեդրոնին անձամբ բացատրէ Ամերիկայի կացութիւնը, որ ոչէ կերպով մէկը Ամերիկա վերադարձնէ, որպէս գործիչ:

Մելոնեան կեդրոնի հրահանգով կերթայ Փարիզ տեսնելու համար Պետրոս Կիւրեղեանցին (Ս. Սահակեան) որ Փարիզի Հնչակեան ուսանողական միութեան անդամներէն էր 1895էն ի վեր եւ 1896ին կեդրոնի ներկայացուցիչ էր, եւ սոխակ անիկա, որ Ամերիկա մեկնի երբեւ գործիչ, քանի որ ուսանողական չրջանը լրացուցած էր: Թող Մելոնեանը ինքը խօսի իր նամակով Պետրոս Կիւրեղեանցի մասին:

Սիրելի ընկերնե՛ր,

«... կուզեմ մի խօսք եւս ասել, որով դուք պիտ հասկնաք թէ Նազարպէկեաններ նշմարիտ անձնուէրներ են եւ կը փափաքին որ ունենան իրենց հովն ոյժ պիսի անձնատրութիւններ: Երբ Լօնտօնից կը մեկնէինք մեզ ըսուեցաւ որ Փարիզ գնանք եւ տեսնուինք այն տեղի ներկայացուցիչին հետ եւ նրա յանձնարարել այն, զոր ինչ մեզ ըսուած էր: Գնացինք տեսնուեցանք սրա հետ· ըսինք որ մենք Լօնտօնից կուգանք եւ հնչակեաններ ենք եւ պիտի գնանք հայրենիք գործելու... Այդ ատեն ըսինք նաեւ որ կեդրոնը ձեզ հետազիր պիտի տայ Լօնտօն գնալու եւ խորհելու այդ բանին համար, երբ դուք ընդունիք· անշուշտ

երթաք: Երբ այս լսեց մէկէն մի տեսակ եղաւ, եւ ըսաւ որ ինք անշուշտ Պուլկարիա պիտի գնա անդ դասախօսելու համար: Շատ խօսքերէն վերջ· հազիւ կարողացանք համոզել որ անձնական խնդիրներ, անձնական շահեր պէտք է զոհենք յեղափոխութեան համար, որը միայն կ'տայ Ազատութիւն: Մոռցայ ըսելու որ ինք նոյն իսկ կարող էր Հայրիկից յանձնարարական վերցնել: Մեզ խոստացաւ որ երբ կեդրոնից մինչ այն ինչ օր հեռագիր տրւի, որ այդ միջոցս էր գրեթէ 4 օրի չափ, այլ եւս Ռուսնուք չի գնար, այլ Լօնտօն: Արդէն Լօնտօնից հեռագիր պիտի տըրուէր, ինչպէս ի վերջոյ մեզ գրուեցաւ որ հեռագիր տւինք, նամակ գրեցինք բայց չեկաւ, եւ հիմա ալ կը լսենք որ Ռուսնուգի վարժարանում դասախօսութիւն կընէ: Հիմակ ասացէք թէ ո՞վ է յանցաւորն Նազարպէ՞կ թէ այսպիսիներն որ ուսուցչական կակուղ աթոռներն գերիվերոյ են համարում քան այն որը պիտի տայ ազգին ազատութիւնը: ՄԵՋ ԽԱԲԵՑ ՁԱՄԲՈՒ ԴՐԱՒ, ԻՍԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ՉԸ ԿԱՐՈՂ ԽԱԲԵԼ···» (*Ընդգծումը մերն է· Բ· Գ· Յ*):

Դեկտ· 2, 1897 *Ա· Մ· (ԱՍՍ)*

Այս կտորը ինքնին բաւական լոյս կը ձգէ Ս· Գիւլեանի նկարագրի գծին վրայ աւելի քան 22 տարի առաջ, թէ ինչպէս սովոր է խաբել, կեղծել եւ անձնական ձգտումները հետապնդել: Այդ նկարագիրը որքա՜ն զարգացուցեր, որքա՜ն խորացուցեր և լայնացուցեր է, կը պատմեն իր հետէն ձգած չարիքի չըզթայլին օղակները:

Պետրոս Կիւրեղեանց Ամերիկա չեկաւ եւ «խաբեց» Պուլկարիա գնաց Ռուսճուգի դպրոցին տեսչութեան: Նազարպէկ հիւանդացաւ եւ դիւզ քաշուեցաւ, «Հնչակ»ը զադրեցաւ, ու այսպէս, ոչ միայն Հնչակեանքը Ամերիկայի մէջ անդործութեան դատապարտուեցաւ, այլ զազար առաւ բոլոր շրջանակներու մէջ:

Կովկասի եւ Ռուսաստանի բանտարկեալ եւ աքսոր ընկերները 1899ին Ընտաւոլի մէջ կը կազմեն պատգ· ժողով եւ կընտրեն առժամանակեայ կեդրոնական վարչութիւն մը, որոնք արտասահման ըլլալով՝ կարող էին անարգել Լոնտոն անցնիլ կեդրոն կազմել եւ «Հնչակ» հրատարակել ու այսպէս ցրուած ուժերը նորէն բերել:

Այդ դժբաղդ ընտրութեան մէջ կըլլայ մէկը՝ Պետրոս Կիւրեղեանց, որ Կովկասի ընկերներուն հետուէն ծանօթ էր, իրրեւ Հնչակեան եւ «Նոր-դար»ի աշխատակից, ասկից աւելի ծանօթութիւն չունէին իր մասին ինչպէս Սպասունին կը պատմէր 1902ին Գրգ պատգ· ժողովին:

Ամերիկա դործիչ գալու դժկամակող Պ· Կիւրեղեանց երբ կեդրոնի ընտրութեան հրաւէրը ստացաւ, մէկ-ոտանաւոր Լոնտոն ցատկեց, որ պիտի ըլլայ կուսակցութեանս դժբաղդութեանց առաջին թուականը: Ս· Գիւլեան պիտի վազէր կեդրոն, որովհետեւ այդ աթոռին վրայ աչկառուոր պիտի դառնար եւ հիւանդը այս չարիքներու ոտայինը, Ս· Գիւլեան պիտի վազէր, որովհետեւ Ռուսճուգ չի մնալու խոր պատճառներ ունէր··· որոնք Պուլկարիոյ ընկերներու

ծանօթ էին եւ անոնք առաջնեին իրենց այդ ծանօթութեան համար :

Առաջամեայ Կ. Վարչութեան մէկ ընտրելին Փրօֆ. Գայեան եւ Նազարբէկ, որոնք մերժեցին, երեսանդ Պալեան, Հմայեակ Մուշղուլեան եւ Հրաչեայ Մարալ մնացին անդամներ Պետրոս Կիւրեղեանցի հետ :

Ս. Գիւլեան ոտքը կեղրոն դրաւ թէ ոչ, էնթրիկի սկսաւ եւ ծայր տուաւ կապ ու կռիւը, մինչեւ որ մեկիկ մեկիկ ճամբեց կեղրոնէն : Առաջին հեռացողը եղաւ Պալեան, երիտասարդ խորապէս ընկերվարական ոյժը, անհանդուրժելի դանելով Ս. Գիւլեանի առեղծած միջավայրը, եւ գնաց միացաւ Ժընէվ Հ. Ս. դեմոկրատներու : Սապահի առաջին զոհը, զոր կուսակցութիւնը կորսնցուց ընդ միշտ : Կովկասի մէջ ծանօթ եւ շատ կարեւոր դիրք ունի ընկերվարական շարքերու մէջ : Վերջերս, երբ 1917ին Թիֆլիսի մէջ տեղի ունեցաւ Հնչ. Կուսակցութեան երկրորդ Քոնկրէսը, որուչեց Թիֆլիսի մէջ հրատարակել «Նոր Աչխարհ»ը եւ մասնաւոր աշխատանք թափուեցաւ Պալեան, դարձեալ, Ս. Դ. Հնչ. շարքերու մէջ քաշել եւ խմբագրական մարմնոյ անդամ ընտրել հետեւեալ ընկերներու հետ, Գր. Եղիկեան, Շահումեան, եւ Ս. Գիւլեան :

Պաշտօն արուեցաւ ընկ. Ս. Ծանի Բադու երթալ եւ պաշտօնի հրաւիրել Պալեանին : Բադուի տեղական Մ.ճիւղի մէկ լիակատար ժողովի մէջ Պալեան կուտայ իր մերժողական պատասխանը հետեւեալ խօսքերով.

«Ես Սապահ-Գիւլեանի հետ միասին գործել չի պիտի կարողանամ, նախ, որ նա ընկերվարական չէ, երկրորդ որ նրան հետ միասին գործի լծուիլ անհնար է....» եւ այսպէս արհամարհանքով չեչտելով Սապահ-Գիւլեանի անունը, ձգեց հեռացաւ :

Նոյն պատասխանը տացուեցաւ երբ այդ որոչումը հաղորդուեցաւ ընկ. Գր. Եղիկեանի «Սապահ-Գիւլեանի հետ միասին գործել իր համար անհնար է, քանի որ ինքը՝ Սապահին լաւ է ճանաչում» :

Պալեանի հեռացումէն յետոյ կարգը եկաւ Մուշղուլեանի : Սապահ միացած Հրաչեայի հետ ամեն օրին խաղցաւ անոր, թէեւ այն չուտով յուսալքուղ էր եւ սակայն այնքան սպառնական դարձաւ Սապահի դիրքը, որ չունչը մինչեւ Բադու առնել եղաւ իր բաժինը : Ըսողներ եղան նաեւ որ եթէ չի վախչէր կեանքը վրայ պիտի տար :

Կուսակցութիւնը կորսնցուց այս սակաւապետ ճղնաւորի պէս ապրող կուսակցութեան ամենէն հին անդամն ալ, զրուած հեռացաւ չնորհիւ դարձեալ Սապահի այլամերժ, վանողական գործակցութեան : Սապահ կը մնար իր միակ պաշտօնակից Հրաչեայ Մարալի դէմ դիմաց, այս երկուքի մէջ պատահած ամօթալի կռիւները եւ ծեծկռտուքները աւելորդ է յիշել, որոնք Գրդ Պատգ. Ժողովի սեղանի վրայ երեւցան : Սապահ-Գիւլեան կարող եղած էր անիկա նաեւ Կովկաս ճամբել եւ ինք մնալ կեդրոն, որպէս ինքնակալ եւ միահեծան :

Աւիկա բաւական չէր Ս. Գիւլեանի երազներուն իրականացման : Կար մեծ արդելքը, մեծ վտանգը, որ իր ապագայ վարքերուն առաջ կը կանգնէր : Ա-

ակիա ընկ. Ա. Նազարպէկին էր: Կրնար անկիա անձնական կամ կուսակցական պատճառներով առեն մը հեռու մնալ կուսակցութեան գնակալութեան մէջ, սակայն Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան չարքերուն աչքը միշտ դէպի այն կիսակ ուղղուէր, որը ոչ միայն Հնչակեան յեղափոխութեան մայրն ու դայեակը եղած էր, այլ հայկական մտաւորական եւ մարտական մարանչումին ռահվիրան, եւ երբեմն, մին միևնակ տարած էր իր ուսերուն անթաղդատելի ձեռնհասութեամբ:

Ս. Գիւլեան՝ մութի մէջ՝ անձանօթ եւ գիկզակ ճամբաներով, երբեմն առեղի, երբեմն դաւանան դաշոյնի հարուածով, վատութեան ցեխեր կը քսէր առնոր անբասիր գործունէութեան շուրջ: Նախապէս կշռելով ամեն առեղի մասնաճիւղի արամադրութիւնը, անոր համեմատ կը որակէր այդ թոյնը, որպէսզի կարենայ անկիա անզգած, մեկուսի, մեռած եւ անօգուտ անդամ մը ցոյց տալ չարքերուն, բարձրագոյն աթոռը իրեն մնալու մտահոգութեամբ: Գիտեր որ, ուր Նազարպէկ կար, վազուց պիտի խաւարէր Սապահ-Գիւլեանի աստղը: Այս բոլորը այնչափ հեղիկ եւ յուշիկ կը կատարէր ու կատարած է, որ դրեթէ քսան տարիէ ի վեր, ամեն ականջի, ամեն մտքի բան մը վախցուցած է անոր մասին, եւ ամեն մարդ, որ չատ թէ քիչ Սապահ-Գիւլեանը մօտէն ճանչցած է, սեւ գոյց մը լսած է անկէ Նազարպէկի մասին: Թեւերնուս չատ չատեր դիտեն, եւ եթէ մեկը կար որ չէր դիտէր կամ արհամարհած է դիտնալ, թերեւս մինչեւ այսօր իսկ, ինքը Նազարպէկը եղած է:

Սապահ-Գիւլեան այդ չանքին մէջ սակայն, երբեմն, դահավիժած է: Այդպիսի նամակներ գրած է Լիւնի Մասնաճիւղին, որը արժէք չի տուած, եւ սակայն վոլձեց Ուսարի Մասնաճիւղին գրել, անկից ընկերները գրեթէ առանց բացառութեան խորչեցան իրմէ եւ մինչեւ վերջն ալ կատածով նայեցան իրեն եւ հեռու մնացին գործակցութենէ: Այդ առեղի նամակները կը հաւատանք թէ կը մնան առկաւին առնոր անձնական եւ պաշտօնական աստղագրութիւնները կը կրեն:

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔԸ

Մօտաւորապէս 6 տարի կուսակցական պայքարներէ յոգնած Հայ ժողովուրդը մէկ պահանջ ունէր — յեղափոխական ուժերու միացում, հաստարակաց թշնամիի՝ Թուրք Բռնակալութեան դէմ կռիւ մղելու համար:

Վերակազմեալներու պետ Ա. Արզուեան առաջնակի վոզով Ա. Աբելեանեան հրաժարեցուցած եւ նոր կեդրոն կազմած էր, յանձին Վ. Շահրիմանի, Վ. Գրիգորեանի, Ա. Արզուեանի և Ս. Պարթեւեան խմբագիր «Նոր Կեանք»ի:

Վերակազմեալ նոր կեդրոնը ժողովրդի զգացման այս գեղեցիկ առիթը օգտագործելով պաշտօնապէս եւ հրապարակապէս հրաւէր կը կարդար միութեան ամեն գնով եւ զոհողութեամբ: Սապահ-Գիւլեան ի դիմաց Հնչակեան կեդրոնի «Յեղափոխական Ռոնկրէսի» արձագանքով կը մօտենար գրուած առաջար-

կին, իսկ ներքնապէս, նամակներով յեղափոխական հոսանքներու, մասնաւորապէս վերակազմեալներու հետ միացումը անյետաձգելի պահանջ կը ներկայացնէր, քանի որ խնդրոյ առարկայ Ա. Աբելեանի հեռացուած էր: Յեղափոխական ոյժերու միացման կոչերը արդէն հանրութեան եւ չարքերու սեւեռնութիւն դարձած էին եւ խանդավառութիւնը սկսած էր ծայր տալ բոլոր հոսանքներու մէջ:

Այդ օրերուն կը զուգադիպէր Ս. Դ. Հնչ. Գրդ. Պատ. Ժողովը Լոնտոնի մէջ:

Ս. Գիւլեան անհատական եւ պաշտօնական համոզիչ եւ սոխզդական նամակներով Ամերիկայի ընկերներէն կը խնդրէր, որ Լոնտոն երթան եւ իրենց բարոյական ոյժը դնեն միութեան իրականացման համար: Ի միջի այլոց, 1901 Հոկտ. 24 թուակիր նամակով կաւելցնէր. «Սիրելի ընկերնե՛ր, մեծապէս ցանկալի էր, որ մի պատգամաւոր ուղարկելով ձեր պարտականութիւնը կատարած չի համարէիք, բո՛ղ բոլոր գիտակից, անցեալ եւ գործ ցոյց տուող ընկերները գան, նոյնիսկ բոդ անձնական պարտէրի տակ ընկնին, բայց գան, զի ամենահրատապ խնդիրներն են որ պիտի յուզուին:» Այդ «ամենահրատապ խնդիրները» անտարակոյս Ամերիկայի ընկերներու համար միութեան խնդիրն էր: Այնպէս որ, բացի պատգամաւորէն՝ Կ. Մարտիկեանէն, 4—5 ընկերներ նաեւ՝ Ռուբէն Կաճարեան, Յ. Բարեջանեան, Կռունկ, Մ. Մինասեան, Յ. Տ. Ղազարեան (Պուլկարիայէն գար ճած) Լոնտոն վազեցին, զի Կեդրոնի կոչը կար և կուսակցական պարտականութեան հարց: Իրաւ որ անոնցմէ ոմանք չատ ծանր պարտքերու տակ ինկան եւ դացին, եւ սակայն ի՞նչ էին այդ ամենահրատապ խնդիրները որոնք պիտի յուզուէին, ընկերները պիտի տեսնեն քիչ վերջը: Միութիւնը որպէս դիմակ եւ մանիս, Ս. Գիւլեան կը քաշէր Ամերիկայէն «Հայաստանցի տղաքները», որպէսզի իր աւերած կեդրոնին, տեղծած չարիքներու «ամենահրատապ խնդիրներու» դէմ զանոնք վահան եւ պատնէշ կանգնեցնէր, ի հարկին, անոնց կոթնած սպառնալ իսկ, երբ գինքը պատասխանատուութեան աթոռին վրայ նստեցնեն: Նոյն ուղեգիծը, նոյն մեթոտը եւ նոյն ոգին, ինչ որ դործադրած է ամեն տեղ եւ ամեն առեն, մինչեւ այսօր:

Ընկերները Լոնտոն կը հասնին ի՛նչ անխոհեմ հաւատքով եւ ի՛նչ անայլայլ վստահութեամբ:

Կեդրոնավայրի սեմէն ներս կը մտնեն թէ ոչ, երբ կը տեսնեն գայն փոշիի եւ ապրի մէջ թաթախուած, հիասթափութեամբ արդէն բաւական կորանցնել կուտայ, մարդոց եւ իրերու մասին, իրենց խանդավառութենէն:

Ս. Գիւլեան՝ իր միակ պաշտօնակիցին՝ Հրաչեայ-Մարալի (որ նոր դարձած էր Կովկասէն Պատ. Ժողովի առթիւ) հետ կուռած եւ քէնոտած, իրարու երես չեն նայիր: Իւրաքանչիւրը մասնաւոր ջանք մը կը թափէ հասնող պատգամաւորները առանձին տեսնել եւ չարախօսել իր պաշտօնակիցը:

Անհրաժեշտ է այստեղ պատմել մի ջադէպ մը, որը կուգայ չատ բան սորվեցնել, թէ Ս. Գիւլեանը պաշտպանողներու եւ բողոքողներու, թէ ինչպէս,

Գրպ. Պատր. Ժողովը միշտ վեր կը մնայ մրւանելէն, որ կարող եղաւ պատասխանատուութեան հրաւիրել յանցագործները եւ քան այնմ անոնց դատապարտութիւնը որոշել:

Թէ ինչպէս Սպարտա-Գիւլեան, եթէ դանէ միջավայրը որ կրնայ կռթնիլ անոր, կը դառնայ անսանձ եւ անպատասխանատու, եթէ ոչ, կը ճկի, կը խոնարհի, նոյն իսկ կը ջնդի դլխիկոր:

Այս ուղղութիւնը, այս քաղաքականութիւնը իր աւանդական եւ հին ուղին է, որմէ չէ բաժնուած մինչեւ վերջ, եւ այսպէս ահաւոր ազէտներու դուռ բացած է:

Տակաւին բոլոր անդր պատգամաւորները եկած չէին, Պուլկարիայէն եւ Ռումանիայէն Մաս-Շահէն եւ Ամերիկայի ընկերները:

Երեկոյին հաւաքուած՝ ընկերական խօսակցութեան մը մէջ են բոլորին ալ, ի հարկէ, խօսակցութիւնը պիտի դառնար Պատր. Ժողովի շուրջ: Ամերիկայի պատգամաւորը հարցուց Ս. Գիւլեանի թէ ամէն տեղ հրաւիրադիր դրկո՞ծ են: Հաստատական պատասխան առանալով, դարձեալ հարց կուտան թէ Կեդրոնի բոլոր անդամներն ալ հրաւիրուա՞ծ են: Ս. Գիւլեան՝ անակնկալի եկածի պէս, կարմրած, դեղնած սկսաւ կակազել, թէ Եր. Պալեան, Հմայեակ Խուչպուլեան, Կեդրոնը լքած գնացած են, անոնք հրաւիրելու պէտք չկար: Բուն իսկ այդ պատճառով անհրաժեշտ էր զանոնք հրաւիրել եւ անոնցմէ հաշիւ պահանջել իրենց գործունէութեան եւ արարքին համար կըսեն ընկերները, Պատր. Ժողովի առաջ, Կեդրոնի մէջ մէկ օր

պաշտօնավարող անդամն իսկ պարտաւոր է ներկայ ըլլալ եւ իր հաշիւը տալ եւ ըսել ամէն բան: Անիկա կըլլայ Ամերիկայի ընկերներու խօսքը, երբ Ս. Գիւլեան իր պատասխանատուութիւնը կտրանցնելով՝ կըսէ. «Եթէ Ամերիկայի ընկերները եկած են այսպիսի խնդիրներ յարուցանել եւ հրաւիրել պալեաններ ու խուչպուլեաններ այս ժողովին, այն առեն, ես դլխարկս կառնեմ այդ ժողովէն դուրս կելլեմ», եւ այսպէս ըսելով ձգեց դրասենեակը ընկերները անարգելով եւ ելաւ իր սենեակը:

Ընկերներ, այս անակնկալ, անսպասելի ընթացքի առջեւ իրարու աչքի մէջ կարդացին եւ հասկցան, թէ ինչո՞ւ կանչուած են իրենք: Այս «Հայաստանցի տղաք», որոնք այլասերուած չէին, ոչ սպառնալիքը կրնար վախցնել զանոնք եւ ոչ ալ չողոքորթութիւնը կրնար խաթարել: Ս. Գիւլեանի այդ քայլը բաւական եղաւ հասկցնել իր ամբողջ ներքին աշխարհը, եւ իր՛նչ «ամենահրատապ խնդիրներու» համար պարտքերի տակ ինկած եկած էին, կատարելապէս հասկցան:

Ս. Գիւլեան երեք օր քէն պահեց եւ բնաւ վար չեկաւ, կարծելով թէ «Հայաստանցի տղաք» պիտի երթան, խնդրեն, աղաչեն որ դայ եւ այդ սպառնալիքի մանուկայով, ժողովներու բացման առեն նաեւ, անոնք «այդպիսի խնդիրներ չյուզեն», եւ սակայն, ոչ մէկուն մտքէն իսկ անցաւ Ս. Գիւլեանը վհատեցնել, քանի որ տակաւին Պատր. Ժողովն ալ բացուած չէր:

Ս. Գիւլեան հասկցաւ թէ սխալ փորձի դիմած էր եւ ճակատը փոխեց: Երեք օր վերջը, կեղծ ժպիտը

դէմքին, Դանիէլը դրկած վար կիջնէ եւ ներողու-
թիւն կը խնդրէ այդ դէպքի առթիւ, ի հարկէ իր
ներքին հոգին ծածուկ պահելով:

Պատգամաւորները սկսած էին գալ, երբ յան-
կարծ լսացուեցաւ որ Հ. Խուշպուլեան Բազուի Մաս-
նաճիւղի օժանդակութեան Լոնտոն, Պատգ. Ժողովի
հասած էր:

Այս լուրը Ս. Գիւլեանը բոլորովին չհոթուեցան
մատնեց, եւ սկսաւ մխութեան համար ալ աւելի ե-
ռանդուն պաշտպանութեամբ խօսիլ եւ Ամերիկայի
ընկերներուն մօտիկնալ եւ դրկուիլ, որովհետեւ Ս.
Գիւլեանի արարքները՝ Խուշպուլեան ինքը անձամբ
պիտի բացատրէր:

Պատգ. Ժողովը իր գործին սկսաւ, վերցուց Ս.
Գիւլեան կեդրոնի վարադոյրը, որը միայն չարիքներ
ծածկած էր: Տեսնուեցաւ, թէ ի՞նչպէս Ս. Գիւլեան
երբեմն Հրաչեայի հետ, երբեմն առանձին կեդրոնի
ութիւնները գործած էր, իր կամքը պարտադրող
դարձնել ուզած էր. ի՛նչպէս ղինքը քննադատող եւ
իր դէմ բողոքողները խիստ միջոցներով լռեցնել աշ-
խատած էր:

Ս. Գիւլեան կեդրոն հաստնելուն պէս Ռուսճուքի
հակայ Մասնաճիւղը լուծած, կնիքը բերած է եւ զայն
անդորձութեան մատնած է ինչպէս նաեւ, Պ. Գալ-
ֆեանի եւ Թ. Սուքիասեան հալածանքներու ենթար-
կած, որովհետեւ ղինքը քննադատած էին իր արարք-
ներուն համար Ռուսճուքի մէջ, Պատգ. Ժողովը վե-
րահաստատեց Ռուսճուքի Մասնաճիւղը եւ կնիքը
յանձնեց պատգամաւորին եւ դատապարտութեան

ենթարկեց Ս. Գիւլեան եւ իր արժանաւոր պաշտօնա-
կից Հ. Մարալ:

Մխութիւնը կատարուեցաւ, նոր կեդրոն վարչու-
թիւն ընտրուեցաւ յանձին Սպասունի, Տաշլրի, Հ.
Սրզումանեանի, և Ս. Գիւլեանը պաշտօնէ բոլորովին
ղրկեց: Եթէ Պատգ. Ժողովի արձանագրութիւնները
կը մնան, կամ աւելի ճիշտը, Ս. Գիւլեան կեդրոն ե-
ղած ատեն ղանոնք անազարտ թողած է, մեր ըսածնե-
րը մէկիկ մէկիկ կը հաստատուին, կը հաստատուին նաեւ
այդ Պատգ. Ժողովին ներկայ եղող ընկերները, ո-
րոնցմէ շատերը ողջ են, եւ կրնան վկայել:

ԳԼՈՒԽ Բ.

1902—1906

Ս. ԳԻՒԼԵԱՆ՝ ԴՈՐԾԻՔ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ

– Միութենէն վերջ

Սիրելի ընկերնե՛ր,

Մեր նպատակը եղած չէ կուսակցութեան գործունէութեան դրուագները հոս ներկայացնել, մեր նպատակն է Ս. Գիւլեան ի՛նչ կապ եւ աղերսութիւն ունեցած է այդ դէպքերու մէջ, որոնք թէ կուսակցութեան արտաքին կեանքին վարկաբեկում եղած են եւ թէ ներքին կեանքին մէջ յառաջացուցած են քայքայում եւ անդամալուծում: Կարիք չենք տեսներ նաեւ այդ աղէտալի անցեալի մանրամասնութիւնը դնել, այլ կարկառուն կերպով ցոյց տալ Ս. Գիւլեանի դէմքը, որ կարմիր գծի պէս երկարած կերեւայ ամէն տեղ իր աւերիչ եւ քայքայիչ յատկութեամբ:

Մենք յայտնեցինք որ, Գրգ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովը մխիթարիւնը որդեգրեց եւ հռչակեց՝ ձգելով Ս. Գիւլեանի Մխիթեան կեդծ դիմակը, զայն դատապարտութեան ենթարկելով իր կուսակցական ներքին անպատասխանատու գործերուն համար:

Ի՞նչպէս եղաւ, որ Ս. Գիւլեան, դարձեալ, պաշտօն ստացաւ, եւ իբրեւ գործիչ Ամերիկա ղրկուեցաւ:

Մխիթեան պայմաններէն մէկն էր, Միացեալ կեդր. Վարչութիւնը պիտի բաղկանար երկուստեք երեք անդամներով: Մխիթիւնը կատարուած էր, բայց բացարձակ ձուլում եղած չէր եւ վիճելի չատ խնդիրներ պիտի մնային ապագայ Ընդհ. Պատգ. Ժողովին: Այնպէս որ, «մերի» եւ «ձերի» հարցը տակաւին կար եւ բաւական խոր էր Ամերիկայի մէջ, մանաւանդ, քանի որ Վերակազմեալները Ամերիկայէն դուրս դրեթէ ոչինչ էին, հետեւաբար Ս. Դ. Հնչակեաններուը ամէն չքմեղանակ ուժ ունենալով, արդէն քիչ օրէն իրենց մէջ Վերակազմեալները հալեցնելու ոյժը, գործունէութիւնը եւ հարուստ սկզբունքը ունէին:

Արտասահմանէն նոր դէմքեր, իբրեւ գործիչ, կը պահանջուէր Ամերիկայի համար, Վերակազմեալները անարժէք մարդ մը ճարեցին, Ամբառեան անունով եւ Ամերիկա պիտի ղրկէին: Կ. Վարչութեան մեր ընկերները, ի հարկէ, կուզէին որ Հնչակեան մ'ալ ունենալ, որովհետեւ Ամերիկայի մէջ մեր ոյժերը չափազանց տկար էին: Այդ առեն է, որ Ս. Գիւլեան, Լոնտոնի մէջ, որ թշուառ վիճակի մէջ էր, եւ որ որպէս բեմբասաց չատ բարձր էր իր պաշտօնակիցէն, կուզէին զայն ղրկել Ամերիկա Ամբառեանի հետ, մանաւանդ որ, Ս. Գիւլեան որպէս գործիչ, անպատասխանատու արարքներու չէր կրնար յանձնուիլ, մինչ կեդր. Վարչութեան հսկողութեան ներքեւ ըլլալով: Եւ այսպէս, Ս. Գիւլեան, դարձեալ, պաշտօն կ'ստանայ, եւ իբրեւ գործիչ Ամերիկա կը ղրկուի Ամբառեանի հետ միասին:

Հազիւ թէ անանք Ամերիկա ելան, արդէն չըշուխներ հասան թէ Միացեալ Կեդրոնը խռովութեան մէջ, եւ գրեթէ, պառակտուած է։ Վերակազմիչներու կողմէ այդ Միութիւնը առակ թակարդ մ՚եղած էր ժողովուրդը խաբելու, Ամերիկայի մէջ մեր չարքերը լուծելու, խանդավառութեան ներքեւ հակայական դրամներ հաւաքելու միջոց մը միայն, որովհետեւ այնչափ նիւթապէս եւ բարոյապէս քայքայուած եւ ապառած էին, որ անհրաժեշտ էր, արտաքին այժ մը, «Կովկասեան կենսունակ արիւն պէտք էր ներարկել ապրելու համար», ինչպէս իրենց մէկ ղեկավարը, Ա. Տիրան կը գրէր։

Եւ որովհետեւ, ամէն ինչ նախապէս ծրագրուած էր, այնպէս որ Միութեան խանդավառութեան պահուն կարող եղան 50·000 ռուբլի հաւաքել, եւ բոլորը՝ թէ հոս իրենց ձեռքը կեդրոնացնել եւ թէ Լոնտոն՝ կեդր. վարչութեան մէջ։ Ոչ մէկ սէնթ, բայի մէկ երկու տեղէ, մեր ընկերներու ձեռքին մէջ կար։ Կեդր. վարչութեան մեր անդամներուն ոչ ամսական կը տրուէր եւ ոչ միջոց ունէին ապրելու։ Հակառակ այս բոլորին, այս տեղ, Ս. Գիւլեանի վառքի եւ ցուցամոլութեան բոլոր տենչանքը կը գոհացնէին եւ ամէն տեղ կը վառաբանէին, որպէս զի Ս. Գիւլեան իրենց չարքերուն մէջ պահէին, մասամբ անոր ապրուստ ալ եւ վառքի հոգին թափանցած ըլլալով։ Միութեան ներքեւ եղած դաւադրութիւնը ա՛նչափ պարզ եւ բացայայտ եղաւ որ, այլ եւս Ամերիկայի մէջ մեր չարքերը գրեթէ քաշուեցան, եւ Լոնտոնի մէջ կեդր. վարչութիւնը բաժնուած՝ մեր ընկերները, մեղմ

դրամ կը խնդրէին անօթութենէ ազատելու համար, մինչդեռ գանձապետի, Վ. Գրիգորեանի քով հսկայ դումարներ կային, դրամ տալու համար անձնատուր ըլլալ կը պահանջէին, այսինքն, կեդրոնավայրի արխիւները իրենց յանձնել։

Սակայն, ասդին, Ս. Գիւլեան ոչ միայն իր կապերը չէր խզեր անոնց հետ, այլ Կ. Փափազեանի հետ գլուխ գլխի կը խորհէին «Միութիւնը» ապրեցնել, մանաւանդ որ, Փափազեան՝ Ս. Գիւլեանի ոչ միայն հայի ազահութիւնը կերաչխաւորէր, այլ նաեւ, վառքի վայրը կուզէր հասցնել, այսինքն, միասին կեդրոն երթալ եւ նոր կեդրոն կազմել, իրրեւ թէ, կեդրոնն է որ պառակտումի սկսած է, մինչդեռ ամէն դաւ ասկից սարքուած եւ ասկից ղրկուած էր, նոյնիսկ, Զիթճեան ղրկելով անոր միսիա տրուած էր այդ ուղղութեամբ։ Ս. Գիւլեան չի կրցաւ հասկնալ որ Փափազեանի կեդրոն դնալու նպատակը իր նամակները վրկել էր, որ յետոյ յայտնուեցաւ։ Ս. Գիւլեան ոչ Միութիւնը եւ ոչ Կուսակցութեան դասն էր, որ իր մտահոգութեան առարկայ կը դարձնէր, այլ իր ապրուստը, որովհետեւ, միւս կողմը 50·000 ռուբլի կար, լայն չարքեր, վառք եւ վառաբանութիւն, իսկ այս կողմը, ան մը ընկերներ, անօթի, բոպիկ, թէեւ համայն անձնուիրութիւն։ Եւ չատ անդամ կը կրկնէր նաեւ որ, «եթէ բաժանում երեւան գայ մենք Ամերիկայի մէջ չենք կրնար դոյութիւննին պահել, որովհետեւ այժ չունինք»։ Նոյնիսկ ուղղակի եւ անուղղակի կերպով կը յայտնէր թէ՝ Ամերիկայի ընկերներ դինքը կրնա՞ն ապրեցնել։

Բաւական բախտաւոր ունեցած են ընկերները Սապահ–Գիւլեանի հետ, այնչափ սուր եղած է երբեմն, որ Լինի մէջ Մելտոնեանի անհետացին մէջ ընկերները ներկայութեան, Մելտոնեան, նոյն իսկ կոպտութեամբ բռնեց Ս. Գիւլեանի բազուկէն եւ թքելով դուրս վռնտեց զայն, թէ «կարող ես դուն վերակազմեալներու մէջ ապրիլ», այն տեղն իսկ, երբ Սագունի, Լոնտոնէն, բուն իսկ Փափազեանի նամակները հաւաքած կը պրծնէր հոս թէ այդ դատապրութիւնը՝ Մխիթեանէն երեք չորս ամիս առաջ կազմուած էր: Այդ նամակները հրատարակուեցան «Եր. Հայաստան»ի մէջ: Ս. Գիւլեան կը յամառէր տակաւին իր կապը խզել Փափազեաններու հետ, երբ նոյն իսկ կասկածելով իր մասին՝ վերակազմեալներու Ն. Վարչութիւնը զինքը պաշտօնէ եւ ամսականէ ալ զրկ բեցուցած էր: Լոնտոնի եւ արտասահմանի ընկերները կը քննադատէին, կը մեղադրէին, որ տակաւին զինքը վերակազմեալներու հետ զարպաս կընէ: Նոյն իսկ, Տիկ. Ն. Սապահ–Գիւլեան յանդիմանական նամակ մը գրեց իր այդ ընթացքին համար: Իսկ Սագունին նոյն իսկ կ'սպառնար իր «փորին վրայ կոխտալ», եթէ այս պաշտօնով Լոնտոն գար: Փաստեր են ասոնք որոնք Ս. Գիւլեան չի կրնար հերքել, նամակները երեան չի գալու համար:

Սապահ–Գիւլեան երբ համոզուեցաւ թէ ազէկ գէշ գինքը կրնայ ապրեցնել Ամերիկա, նոյն իսկ ընկերները իրենց բերնէն կարելով, երբ տեսաւ որ, հասարակական կեանքի մէջ ահաւոր անկում մը պիտի ըլլայ վերակազմեալներու մէջ խյնալով, յանկարծ

գարձաւ հակամիութենական, եւ այնչափ կատաղի հակամիութենական մը, որուն տխուր արդիւնքը չատ ազետաբեր գարձաւ Կուսակցութեան եւ Հայ կեանքին համար: Այս կէտին մէջ, մեր մանրամասնութեան նպատակն էր, ցոյց տալ որ Ս. Գիւլեանի համար ամեն սկզբունք իր հացին եւ գոյութեան հետ կապուած է, եւ այդ աչքերով միայն կը տեսնէ ամեն բան: Եւ երբ, ինքզինքը ամեն տեղ կատաղի հակառակորդ մը ներկայացուցած է միամիտ ընկերներուն, եւ այսպէս Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան սկզբունքին եւ չահերուն նուիրուող մը ուզած է ցոյց տալ ինքզինք, մենք կը հաստատենք որ անիկա, իր հացին համար այնչափ վերակազմեալ պիտի ըլլար որչափ Հնչակեան:

Եւ որովհետեւ, անցողակի բացատրութիւն մ'էր, որ այստեղ յիշեցինք ասիկա, եւ մեր նպատակէն դուրս է, մենք չենք ուզեր աւելի մանրամասնութեանց մտնել եւ այդ առթիւ նոյն իսկ բերանացի վկայութիւններ գատ գնել դրաւոր փաստեր:

Ս. Գիւլեան իրենց չարքերուն մէջ քաշելով, վերակազմեալներու հիմնական նպատակն էր, Ս. Դ. Հնչ. Հաստատը Ամերիկայի մէջ մեռցնել, կարծելով թէ՝ առանց անոր, Հնչ. Կուսակցութիւնը գոյութիւն չկրնար ունենալ Ամերիկայի մէջ, եւ ցոյց տալ ժողովուրդին թէ Մխիթեանը կայ, կ'ապրի, միայն «Լինի կարգ մը քոսոտները» Ս. Պարթեւեանի խօսքով, արտաքսուած են: Երբ այդ նպատակին մէջ անյաջող եղան, սկսան արշաւանք մը այն Ս. Գիւլեանի դէմ, որ կը վտառարանէին, որովհետեւ անոր

դէմ պայքարը Ամերիկայի Հնչ. Կուսակցութեան դէմ ուղղուած էր, առիւծ պէտք էր իրենց որ ցոյց տային թէ իրենք միայն Հնչակեան են, ուրիշ չըլլանակնները ոչ ժողովուրդը եւ ոչ ալ շարքերը կրնային ըստուգել, մանաւանդ որ, Դաշնակցութիւնն ալ չատ թոյլ էր հոս:

Բաժանումը անխուսափելի եղաւ, եւ սակայն այնչա՛փ ամօթալի, նոյն իսկ ոգեբզկական, որ կարելի է ըսել Հայ Յեղափոխական պատմութեան մէջ ամենէն սեւ էջը գարձաւ:

Աւելորդ է մանել մանրամասնութեանց, որովհետեւ չատ ախուր է եւ արդէն յանձնուած է պատմութեան: Դրդ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովը, որ Կուսակցութիւնս Լոնտոնի մէջ կազմեց, հոն արդէն քննուած են այդ ցաւալի դէպքերը եւ իրենց որոշումը ստացած են, եւ Ամերիկայի պատգամաւորը՝ Ա. Մելտոնեան, դրեց եւ նկաւ պատմեց Պատգ. Ժողովի գործունէութեանց մասին, որոնք աւելորդ կը սեպենք այստեղ բերել եւ ցոյց տալ, թէ բաւական ծանր պատասխանատուութիւն կը ծանրացնէին Ս. Գիւլէեանի վրայ:

Դրդ Պատգ. Ժողովը վճակած է այդ ախուր էջը եւ վերջացուցած: Մենք ալ չենք մօտենար անոր:

Միութեան պատգամաւորէն վերջ, հազիւ թէ 100 ընկերներ կը համրուէին Ամերիկայի մէջ՝ 9—10 մասնաճիւղերու մէջ: Այս ազգուն եւ ղողղոջ այժերու հանդէպ նոյնիսկ, Ս. Գիւլէեան ի՞նչպէս վարուեցաւ եւ ի՞նչ վանդալական եւ պժգալի դիրք բռնեց, կը պարզուի, երբ ըսենք, որ այդ ընկերները, ամէն տաժանքներով թշուառութեան ամենէն անհանդուրժելին կրելով երբ կարող եղան թէ Ս. Գիւլէեանը ապրեցնել եւ թէ Կուսակցութիւնը կանգնեցնել, օրերով անօթի, դործերնին ձգած, ցուրտ քարերու վրայ քընանալով, կարող եղան Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան դոյութիւնը պահել, միանգամայն ահաւոր եւ զարհուրելի պայքար մղելով անհատասար եւ անչափելի ուժերու դէմ: Սակայն, Ս. Գիւլէեան այդ պայմաններու տակ իսկ, իր ուիկտատորական եւ անպատասխանատու գործունէութենէն մաղաչալի չհրաժարեցաւ: Անիկա, ոչ միայն անկարող եղաւ կարդ մը դիտակից եւ մաքուր ընկերներ Յ. Մարգարեան, Ս. Ոհանեան, Պ. Խաղուդճեան, Մ. Տ. Յովհաննէսեան, որոնք իր Լոնտոնեան նամակներովը արդէն պարեցուցած եւ զզուեցուցած էր Ա. Նազարպէկի եւ ուրիշ ընկերներու հանդէպ մեթոտիկ վարկաբեկող եւ հալածող նամակագրութեամբ մը, այլ նաեւ եղած վանաքի այժերն ալ ջլատել ուզեց, երբ ասոնք չատ ու քիչ Կուսակցութեան սկզբունքէն եւ գործունէութենէն կըրնային բան մը հասկնալ: Կարապետ Կիւրակոսեան Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան Ամերիկայի մէջ հիմնարկութենէն ի վեր փորձառու այժ մ'էր, 96ի պատակտման առեն, Կուսակցութեան գոյութեան պայքարող մարդիկներէն մէկն էր, բնականաբար, Միութեան բաժանումէն յետոյ նաեւ, մեր կողքին, խօսող եւ տրամաբանող ընկեր մ'էր, մեր առաջին քայլերուն մէջ իսկ, անկարելիութիւն տեսաւ Ս. Գիւլէեանի հետ գործակցիլ, որը միայն իր կամքը եւ ուիկտատորութիւնը կը հարկադրէր: Առաջին Պատգ. Ժողովին մէջ իսկ քաշուեցաւ, որով Ամերիկա կորսնցուց այդ այժերն կրելով երբ կարող եղան թէ Ս. Գիւլէեանը ապրեցնել եւ թէ Կուսակցութիւնը կանգնեցնել, օրերով անօթի, գործերնին ձգած, ցուրտ քարերու վրայ քընանալով, կարող եղան Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան գոյութիւնը պահել, միանգամայն ահաւոր եւ զարհուրելի պայքար մղելով անհատասար եւ անչափելի ուժերու դէմ: Սակայն, Ս. Գիւլէեան այդ պայմաններու տակ իսկ, իր ուիկտատորական եւ անպատասխանատու գործունէութենէն մաղաչալի չհրաժարեցաւ: Անիկա, ոչ միայն անկարող եղաւ կարդ մը դիտակից եւ մաքուր ընկերներ Յ. Մարգարեան, Ս. Ոհանեան, Պ. Խաղուդճեան, Մ. Տ. Յովհաննէսեան, որոնք իր Լոնտոնեան նամակներովը արդէն պարեցուցած եւ զզուեցուցած էր Ա. Նազարպէկի եւ ուրիշ ընկերներու հանդէպ մեթոտիկ վարկաբեկող եւ հալածող նամակագրութեամբ մը, այլ նաեւ եղած վանաքի այժերն ալ ջլատել ուզեց, երբ ասոնք չատ ու քիչ Կուսակցութեան սկզբունքէն եւ գործունէութենէն կըրնային բան մը հասկնալ: Կարապետ Կիւրակոսեան Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան Ամերիկայի մէջ հիմնարկութենէն ի վեր փորձառու այժ մ'էր, 96ի պատակտման առեն, Կուսակցութեան գոյութեան պայքարող մարդիկներէն մէկն էր, բնականաբար, Միութեան բաժանումէն յետոյ նաեւ, մեր կողքին, խօսող եւ տրամաբանող ընկեր մ'էր, մեր առաջին քայլերուն մէջ իսկ, անկարելիութիւն տեսաւ Ս. Գիւլէեանի հետ գործակցիլ, որը միայն իր կամքը եւ ուիկտատորութիւնը կը հարկադրէր: Առաջին Պատգ. Ժողովին մէջ իսկ քաշուեցաւ, որով Ամերիկա կորսնցուց այդ այժ-

ժը, որուն կարիքը ունէր Ամերիկայի ակար հիմնա-
կը: Կամաց կամաց ուրիշներ ձանձրացած այս ան-
տանելի մարդէն, իրենց ոտքին փշրնելը թոխուե-
ցին Կուսակցութենէն: Կ. Մարտիկեան, որ Գրդ. Ընդ-
հանուր Ժողովին պատգ. եւ Առժմ. Կ. Վ. անդամ ե-
ղած էր, Ամերիկայի մէջ քաջածանօթ Հնչակեան մ'էր,
եւ եթուն ընկերվարական մը, անկարող եղաւ մնալ
այլ եւս Սապահի միջավայրին մէջ, հեռացաւ եւ մի-
ացաւ Ամերիկեան ընկերվարականներուս: Կարդը պի-
տի դար Համ. Աբզումանեանի, (Պարսկաստանցի)
որ թեկնածու էր 1899 Նոյեմբերի Պատգ. Ժողովին մէջ
ընտրուած Կեդր. Վարչութեան, ինչպէս նաեւ ան-
դամ Մխիթեան Կեդրոնին մէջ: Ս. Գիւլեան կարող
եղաւ առնել մը Համ. Աբզումանեան իր վատահու-
թեան զոհը ընել եւ սակայն, երբ ցոյց տուաւ անոր
իր նեղքին հոգին, Աբզումանեան զարձաւ բաղձալ
մը Սապահի գոյութեան դէմ եւ պայքար մղեց, ա-
տիկա բաւական եղաւ որ Ս. Գիւլեան երթ, զարձեալ,
Կ. Վարչութեան աթոռը բազմեցաւ զայն հալածելէ,
անարդել, անանուն կոչուելեցաւ, թշուառութեան եւ
թոքախտի ներքեւ, բառ մ'իսկ, տող մ'իսկ Հնչակեան
թերթերու մէջ չի գրուեցաւ:

Կը կարծենք որ պակաս հետաքրքրական չէ
այս տեղ յիշել միջադէպ մը Ս. Գիւլեանի եւ Ա. Աբ-
զումանեանի մէջ:

Օր մը, ընկ. Աբզումանեան Պոսթոն, Բըկըլ փո-
ղոցի համբարձութեան մէջ, «Ե. Հայոցոյան»ի պաշ-
տօնական թուղթը առնելով կուզէ նամակ մը գրել,
այդ առեն որ Ս. Գիւլեանի հետ խրամատը բացուած

էր, Ս. Գիւլեան կը ցաւակէ ձեռքէն առնելու զայն,
թէ իրաւունք չունի պաշտօնական թուղթը գործա-
ծել, բանակռիւը «ֆիզիքական յարձակման» կը գար-
ձնէ եւ առճանակը կը քաշէ Աբզումանեանի վրայ:
Աբզումանեան կը ձգէ իր նեղքեւը, անմիջապէս ձեռ-
քէն կը խլէ եւ զայն իրեն կուղղէ, սոսկ վախցնելու
համար, Ս. Գիւլեանի կը մնայ միայն պոռալ՝ «Համ-
բարձո՛ւմ կեանքիս խնայէ...»: Այս ղամաղալի ա-
ռեն վազոցի ոստիկանը ներս կը մտնէ, Ս. Գիւլեան՝
այլայլած՝ զարձեալ, կ'աղաղակէ; «Համբարձո՛ւմ
այդ անտէրին անունը չիտաս» (առճանակը ակնար-
կելով):

Յաջորդ Պատգ. Ժողովը՝ Փրավիդենսի մէջ գա-
տապարտութեան քուէ տուաւ երկուքին ալ՝ այդ ա-
րարքին համար:

Խորհրդածութիւնը ընկերներուն կը թողունք,
իրենք թող եզրակացութիւններ հանեն:

Այսպէս եղած է բոլորին ճակատագիրը, որոնք
բոլորին ճակատագիրը, որոնք այլ եւս անկարող այս
մարդը խելքի բերել, տուժած են իրենց գլխովը, ի-
րենց կեանքովը եւ պատիւովը: Ասոնք ոչ վէպեր են
եւ ոչ ալ հեքեաթներ, Ս. Գիւլեանի գործունէու-
թեանց արդիւնքը, ընկերներէն շատեր ողջ են, կապ-
րին, կրնան վկայել իրենց բերնով: Հարցուցէք Տիկ.
Աբզումանեանի, անիկա կըսէ մեր գիտցածէն աւելի:
Յամառեցան, մնացին Սապահի ըէժիմին ներքեւ քա-
նի մը գիտակից ընկերներ՝ յանձին Յ. Բաբէջանեա-
նի, Ա. Մելոռնեանի, Ռ. Քիւրեղեանի, Բ. Ռուբին-
եանի, Ս. Սամուրեանի եւայլն, եւ սակայն անընդ-

հատ պայքարի մէջ ապրած են Ս. Գիւլպենկեանի հետ՝ իրենց բոլոր գործունէութեանց ընթացքին: Անոնք չի դիմեցին դիւրին ճամբային եւ քաշուիլ կուսակցութենէն, որովհետեւ, չարիքը աւելի սիրտ արմատացած: Ս. Գիւլպենկեան ալ չէր ուզեր որ անոնք հեռանան, որովհետեւ իր գոյութիւնը, իր հացը միայն այդ ընկերներու գործակցութեամբը միայն կապահովէր, եւ ամեն անգամ որ զգուանքի եւ հեռացման դուռ մը կը բացուէր, Ս. Գիւլպենկեան կը մօտենար, կը խնդրէր որ չի լքեն զինքը, «անցեալը մոռնալ», եւ սակայն, իր ոչ զիտցածը կը մոռնար եւ ոչ ալ իր ներքին ոխը, այն բոլորին դէմ, որ կը յանդգնին իր դէմ խօսիլ: Այդ ընկերներուն դէմ ալ իր հաշիւը պիտի վակէր, երբ կնգդ. Վարչութեան զեկը առնէր, եւ Ամերիկայի մէջ իր ապրելու մտահոգութենէն ազատէր անգամ մը:

Այդ պարագան չուշացաւ, եւ Ս. Գիւլպենկեան առենը գտաւ իր ծրագիրը գործադրելու, ինչ որ պիտի տեսնուի քիչ վերջը:

Ս. Գիւլպենկեանի 3—4 տարուայ գործունէութիւնը Ամերիկայի մէջ ոչ միայն բացառական եղած է եւ վանողական եւ հալածիչ մաքուր ու պիտակից ընկերներու հանդէպ, այլ նաեւ կուսակցութեան ուժեղացման մէջ նաեւ որոշ գործ մը կատարած չէ, հակառակ որ իր շուրջը ընկերներ ունեցած է, որոնք եղակի զոհողութեամբ կատարած են ամեն բան, ոչ միայն կուսակցութենէն մէկ սենթի վարձատրութիւն առած չեն, այլ նաեւ, իրենց ժամանակը, զրամը եւ առոյգ ֆիզիքականը զոհաբերած են:

Բազմաթիւ դէպքերէն մէկ պարագայ մը նաեւ պատմելը բաւական լոյս կը սփռէ Ս. Գիւլպենկեանի տիկատատորական բնազդին եւ ստրկական ոգիին անմեկնելի խառնուածքի մասին:

«Եր. Հայ.» բաւական ամբացեր էր, օր մը Ս. Գիւլպենկեան անվաւեր լուր մը դնելով սկսած էր վայլուն եւ չոլչոզուն բառերով պլըֆներ մը փչել: Կուսակցական հակառակորդ թերթեր քննադատեցին խստութեամբ, թէ այդպիսի լուր մը գոյութիւն չունէր, Գործ. Յանձ.ի անդամները նստած Հէրիսըն էվինեան «Եր. Հ.»ի գրասենեակի մէջ կը պահանջէին որ պատասխան տրուի կամ հերքուի: Ս. Գիւլպենկեան դիտնալով հանդերձ որ սխալ մը գործած էր «կը լռենք, չենք պատասխաներ» ըսելով անհոգ կուզէ մընալ: Վիճաբանութիւնը բաւական սուր կերպարանք կ'առնայ, ընկերները պահանջ կը դնեն որ յետ այսու, ամեն ինչ, նոյն իսկ խմբագրականները իրենց աչքէն չանցած թերթին մէջ պէտք չէ դնել: Ս. Գիւլպենկեան, բարկացած, իր սովորական կատաղութեամբ, սովորական ասացուածքովը «ես գլխարկս կառնեմ դուրս կելնեմ» ըսելով կը ձգէ կերթայ: Ընկերները առանց մէկ րոպէ տեղի տալու գործը կը շարունակեն, Ս. Գիւլպենկեան քանի մը օր ի զուր սպասելէն, կամացուկ մը ներս կը մտնէ գրասենեակէն եւ կը համակերպի ամեն բանի, կարծես թէ բան մը պատահած չէր: Կաշխատէր երբեմն, շարքերու մէջ հոսանք յառաջացնել Գործ. Յանձ.ի դէմ, եւ սակայն, ոչ ինքը կրնար առանց անոնց անձնուէր գործակցութեան իր գոյութիւնը պահել եւ ոչ ալ շարքերը կարեւորու-

թիւն կուսակցին իրենն, քանի որ կը տեսնէին իրենց աչքերով որ անոնց անձնուէր գործունէութիւնն ու առաքելանքը գործին հանդէպ:

Ս. Գիւլեան երբ Ամերիկայէն կը մեկնէր Ամերիկայի մէջ հազիւ կը ձգէր եաեւը 20—22 մասնաճիւղ, իր չորս տարուայ գործունէութեան արդիւնք, որոնք մեծաւ մասամբ նախկին այժեր էին: Չէզոք հասարակութիւններէն, գիտակից, բանիմաց եւ զարգացած ընկեր մը իսկ չէր կրցաւ բերել եւ միացնել կուսակցութեան, հասարակական խաւերու եւ կարեւոր անձերու հետ չէր յարաբերելու զատապարտելի կեանքովը: Ուժեղ, մտաւոր այժ՝ մը չէր հաւաքեց, այն հասկնալի պատճառով որ եղածներն ալ արդէն խոշանքով կը հեռացնէր իրմէն:

ԳԼՈՒԽ Գ.

1905—1909

Ս. ԳԻՒԼԵԱՆ ԴԱՐՁԵԱԼ, Կ. ՎԱՐԶՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՄ

Ընկերնե՛ր,

Զարմանալի չափո՛ պանէք, որ Ս. Գիւլեան, այսչա՛փ աւերիչ գործունէութիւն մը ունեցած է կեդրոնին մէջ, նոյն աւերը գործած է շրջանակներու մէջ, որպէս գործիչ, անիկա, դարձեալ, կը բարձրանայ կեդր. վարչութեան գահը, ուր, դարձեալ, աւելի գիւրութեամբ եւ հեղինակութեամբ իր անպատասխանատու արարքները կատարէ եւ առաջ տանէ անսայթաք:

Երբ կուսակցութիւն մը յեղափոխական եւ գաղտնի գործունէութեան մէջ է, գաղտնի եւ քողարկուած գործերու չարք մը կը ներկայացնէ, անպատասխանատու առաջնորդներ չատ դիւրութեամբ կրնան կուսակցութեան յեղափոխականութիւնը եւ գաղտնապահութիւնը միջոց դարձնել իրենց արարքները ծածկելու համար: Զգուշութեան եւ գաղտնապահութեան հարկադրանքին տակ երբ շրջանակներ, իսկ երկրին մէջ, նոյն իսկ մասնաճիւղեր եւ խումբեր իրարու հետ կապուած չեն, իրարու գործէ տեղեակ չեն, ինչպէս նաեւ կուսակցութեան ընդհանուր

գործունէութենէն, զարմանալի չափով ըլլայ, որ ամենէն դէմոկրատիք կուսակցութեան մը վարիչը, եթէ չի խղճահարի, կարենայ գործել բռնապետական եւ անպատասխանատու բազուկով եւ ծածուկ պահել իր արարքները սուբ եւ դիտող աչքերէ:

Դարձեալ, երբ Պատգ. ժողովներէն նաեւ իրենց շատ մը որոշումները զսպանի պահելու սահմռկանութեան տակ են, հասկնալի պատճառով, այն տեղ բոլոր շարքերու գիտութեան յանձնուելիք որոշումներն կրնան ծածուկ եւ քօղարկուած մնալ:

Ուրեմն, շատ պարզ է, որ Ս. Գիւլեան կրնայ այդ պայմաններէն օգտուիլ եւ գիտցածին պէս խաղալ կուսակցութեան գլխուն:

Երբ 1902 Գրգ Պատգ. ժողովի քննութիւն մը եւ դատապարտութիւն մը անծանօթ կը մնայ ոչ միայն շարքերուն, այլ նոյն իսկ կուսակցութեան մէջ ճանչցուած գիտակից գործիչներուն: Երբ Լոնտոն գործուած մը Լոնտոնէն դուրս չելլէր, երբ Ռուսճուկ կատարուած մը հոն կը մնայ, երբ Ամերիկայի պատահածը մարդ չիմանար, զարմանալի չէ, որ օր մը Եգիպտոսը՝ կուսակցութեան Սուրբը՝ Սատանային հետ չվոթէ, Կովկասը կուսակցութեան հերոսը կուսակցութեան բաղդախնդիրէն սորտագասէ: Երբ այս եղած է կուսակցական կեանքը ներքնապէս, երբ այն գիտակցութեան հասած չենք, որ այդպիսի դատապարտութեանց որոշումը բոլոր ընկերներէն սեփականութիւն դառնայ, որպէսզի կարենան անոնք իրենց քայլը ըստ այնմ գծել ապագային, հետեւաբար, ոչ թէ տարօրինակ, և անբնական, այլ շատ սովորական

պիտի ըլլար մէկ Պատգ. ժողովէն դատապարտուողը, ուրիշ Պատգ. ժողովի մը կուռքը դառնար:

Ուրիշ իրաւութիւն մ'ալ կայ, որ կուգայ, այս մեր ըսածը տարբեր ուղղութեամբ հաստատել:

Երբ ներքնապէս անհատներու եւ գործիչներու արարքները քննութեան չեն ենթարկուիր, եթէ ենթարկութիւն ալ ծածուկ կը մնան շարքերու գիտակցութենէն, միւս կողմէն կուսակցական մամուլը ամեն գովեստ եւ վատաբանութիւն կը հիւսէ իր ընկերներուն մասին, հոգ չէ անոնք բացարձակ զրօներ են, հոյակապ ոչնչութիւններ: Մատան վոխանակ կուսակցութեան սկզբունքներու կրթութիւնը ստանալու իր մամուլէն, անկից միայն այս կամ այն գործիչի չուենցած, չերեւակայած յատկութիւններու ներբողը կը լսէ եւ անոր աչքին առաջ «Մեծ Մարդ» «գերբնական էակ» կը դառնայ անիկա:

Այս ուղղութեամբ Ս. Գիւլեան ոչ միայն ճարպիկ եղած է, այլ նաեւ սիստեմատիկ կերպով ինքզինք ըէքլամ ընելու, իրեն համար գովք եւ գրուատիք ընել տալու մրցակցութեան մէջ ձգած է իր ձեռքի անոթնայար երկրպագուները, իր «վոքըրաւորները», այնպէս որ, առավ կարող եղած է մատսային վրայ ազդել, առանց այդ ազդեցութենէն ազատ ձգելու նաեւ գիտակից կարծուածները ալ:

Հետեւաբար, 1905ին Փարիզ գումարուած Ընդհ. Երգ Պատգ. ժողովին մէջ, Ս. Գիւլեանի կեդր. վարչութեան անդամութեան ընտրութեան գաղտնիքի լուծումը, այսպէս պէտք է վճռուէր:

Երգ Պատգ. ժողովի առեն խօսք հասկացողու-

թիւն մը չրջան կընէր, թէ Ս. Գիւլեան, Թերեւս, հոն, կեդրոնի անդամ ընտրուի երբ անիկա Ամերիկայի մէջ էր տակաւին:

Գործ. Ցանձ.ը անմիջապէս ընդարձակ եւ մանրամասն տեղեկագիրը մը ղրկելով Պատ. Ժողովին բացատրեց Ամերիկայի դրութիւնը եւ գործունէութիւնը: Շատ աւելի ծանրացաւ այն կասկածին վրայ թէ Ս. Գիւլեան, մի դուցէ, կեդրոնի անդամ ընտրուի, եւ այդ առթիւ, անոր գործունէութեան բոլոր բացատական կողմերը ցոյց տալով, յայտնեց որ Ս. Գիւլեան վարչական գործի մէջ այնչափ անպատասխանատու, պաշխատանք է եւ վտանգաւոր, որչափ եկեղեցական կայծ մը վառօդի տակառին մէջ: Կուսակցական սկզբունք, կանոնագիրը եւ որոշում, իր կամքը եւ չրթունքը կը ճանչնայ, եւ վա՛յ եկած է անոր որ իր հետ պիտի պաշտօնավարէ:

Գրեթէ, Ս. Գիւլեանի աչքին առջեւ այս բաները ըսուած էր եւ գրուած, թէ՝ եթէ վերջապէս, այս մարդը՝ կուսակցութեան քամակը պիտի մնայ, գոնէ անիկա գրական գործի մէջ պարփակել, հեռու՝ վարչական գործերէ, չրջանակի մը մէջ, խիստ կարգապահութեան ենթարկել: Մէկ խօսքով, մենք մոռ տանենք այս անտանելի բեռը, գոնէ, յանուն կուսակցութեան չահին, չի մտնէ կեդր. Վարչութեան մէջ եւ երկու ձեռքով աւրէ բոլոր չրջանակները:

Սակայն, դժբաղդաբար, Պատ. Ժողովը ինչպէս յետոյ պատմեց ընկ. Ե. Կաճաբեան, մեր տեղեկագիրը տեղանի վրայ իսկ չէ բերած, եւ այսպէս,

Ս. Գիւլեան յաջողած է Արամի, Մուրատի կեդրոնի անդամն ըլլալ:

Անտարակոյս, Ս. Գիւլեան շատ ու քիչ ճանչցողները, եւ մասնաւորապէս, Ամերիկան աւելի հիասթափ պիտի ըլլային, եթէ, գոնէ, Արամի և Մուրատի (այդ առեն Մուրատ տակաւին Տրիպոլիս աքսորական էր եւ չէր վախճած, բայց Աչդպաչ՝ անոր հետ մօտիկ յարաբերութեամբ անոր հաւանութիւնը առած էր, որ յայտնած էր թէ վախչելու միջոցները ապահովուած են), հզօր եւ ազդեցիկ անունը կապուած չըլլար: Մխիթարուած կզգայինք որ կուսակցութեան ամենէն մաքուր եւ հոյակապ գործիչներու ճանկին մէջ Ս. Գիւլեան չպիտի կրնայ գոնէ այնչափ վնասակար դառնալ, ինչ որ իր նկարագրի անբաժան մասն է:

Ս. Գիւլեան երբ լսեց իր ընտրութիւնը, իր ոսկեզօծ երաշնեռուն բացուիլը տեսաւ, դէ՛պի կեդրոն, «Հնչակ»ի խմբագի՛ր, խէ՛, որոնց ցանկութեամբ միշտ հալած էր: Առանց սպասելու, որ Ամերիկա գործիչ մը հասնի, Ս. Գիւլեան վերադարձ, եւ ահա՛, քանի մը ամիս վերջ, Մուրատի վախճանը եւ ազատումը հռչակուեցաւ: Փարիզ, Ս. Դ. Հնչ. կեդրոնին վրայ դարձաւ Հայութեան բոլոր աչքերը, 20 տարուայ կենդանի նահատակ, համայն հայութեան հերոսը հոն էր, Մուրատ այն յարդանքը եւ հիացումը կը վայելէր, ինչ որ Անդրանիկ, այսօր կը վայելէ: Սակայն, աւա՛ղ, Ս. Գիւլեան այն աւտանելի մարդն է, որ Արամի եւ Մուրատի անունով եւ հեղինակութեամբ կեդրոնական յարդանք

վայելից, եւ սակայն, անոնց դէմ ալ ինարկիկի մասւ, չարաչար գործածից զանոնք, անոնց վատահութիւնը, անցեալի իրերու եւ դէպքերու անոնց անգիտութիւնը ի չարը գործ դրաւ, երբ, ի միջի այլոց, հրապարակ եկաւ Լինի Մասնաճիւղի հարցը:

Ս. Գիւլեանի աչքին եւ դէմքին առաջ Ամերիկայի Պատգ. ժողովի մէջ, վճռուած, որոշուած խնդրոյ մը քննութիւնը, ակնթ եղաւ, որ Լինի Մասնաճիւղը եւ կարգ մը դիտակից ընկերներ բողոք բարձրացուցին: Այդ գժբաղդ միտքն յանձնուած էր Ամերիկա ղրկուած կեդրոնի ներկայացուցիչ ընկ. Պ. Անդրէասեանի (Գր. Եղիկեան):

Ոակեղէն ակնթը հասած տեսնելով, Ս. Գիւլեան՝ իր ընկերները մոլորեցնելով որոտաձայն հրաման կ'արձակէ, չանխտհաւ ընել Լինի Մասնաճիւղը, որ բողոք բարձրացուցած էր: Ոչ միայն ի մօտոյ դուրս ղրկելիք Ամերիկայի Պատգ. ժողովի մասնակցութենէն ղրկելու հրաման արձակեց (թէեւ Պատգ. ժողովը ընդունեց) այլ նաեւ զայն անտրուչ եւ երկար ժամանակով չէզոքութեան, լուծման ենթարկեց, յար եւ նմանը Լոնտոնէն արձակուած վճիռին՝ Ռուսճուկի Մասնաճիւղի մասին: Ու այսպէս, 1906էն մինչեւ 1909 (մինչեւ Զրդ Պատգ. ժողովը) անգործութեան եւ քայքայման դատապարտեց Լինի եւ իրեն ձայնակից մասնաճիւղը (Փիլատէլֆիա), ինչպէս նաեւ Ամերիկայի քանի մը հատ մնացած գործօն եւ դիտակից ընկերները ալ լռութեան մէջ թողել, որոնց անկարող եղած էր Ամերիկայի մէջ եղած սակնը կասկածել:

Պէտք է ըսել, որ Ս. Գիւլեան վախկոտ չէ, որ բոլորն ալ ղղուին, հեռանան: Բռնակալներու կատարեալ հոգեբանութեամբ մը, կուզէ որ ամէն ուժ չհաղորդէ, բայց միշտ իր կամքին հնազանդ, եւ խոնարհող, ճկող, բայց ոչ ըմբոստացող, կը վախցնէ ըմբոստները չէզոքացումով, կը պատժէ բողոքողները հալածանքով, կը ճնշէ, կը կաշկանդէ ընդդիմադիրները սեւացումով եւ վարկաբեկումով մինչեւ որ, կա՛մ տափակնան, սողան, եւ լուռ ու մունջ համակերպողները դառնան, կամ, անոնք այս մշտական ընդդիմութենէն եւ պայքարէն յուսահատ ղղուին, հեռանան, եւ կա՛մ, անոնք որ չատ յամառ են, կուսակցութիւնը Ս. Գիւլեանի տունը եւ սեփականութիւնը չեն սեպած, մէկ բոպէ վատութեան ճամբայէն չեն քալած եւ միշտ ընդդիմացած են, այդպիսիներն ալ արտաքսէ կուսակցութենէն ու այդպէս ազատի:

Եղիկեան եկաւ տեսաւ Լինի հարցը, մօտեցաւ Ամերիկայի կեանքին, Ս. Գիւլեանի գործունէութեան բոլոր վուլերուն ծանօթացաւ եւ տեսաւ թէ որչա՛փ չարաչար եւ անպիտօրէն զոհ գնացած էր Ս. Գիւլեանի մը ընկերական վատահութեան, եւ ինքն ալ գործաւ ընդդիմադիր մը, եւ հազիւ թէ հալածանքի եւ սեւացումի ռումբը իր գլխին պիտի պայթէր, ձգեց հեռացաւ եւ իր չունչը պարսկաստան առաւ: Ահա, այդ թուականէն կսկսի նաեւ Եղիկեանի դէմ այն անգութ եւ դրդռիչ հալածանքը, Սատահ-Գիւլեանի կոզմէն, որուն դրաւոր վկաները ալ կան պիտի երեւան:

Անդրէասեան գնաց, Շահումեան (Ազէք. Տ.

վարդանեան) եկաւ, հազիւ թէ Լինի հարցին դործնականօրէն մօտենալու վրայ էր, երբ քիչ օրէն Մուրատ Ամերիկա դալուն լուրը եկաւ։

ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԿՈՉ

Մուրատ հազիւ թէ կեդրոն հաստած էր, բոլորովին պրկուած և անծանօթ, Ազատ. Հայ յեղափոխական կեանքէն, նախկին յեղափոխական անարատ նկրտումն նկրքեր, կատարեալ խէալիստ, չկարծեց թէ մաքուր և անարատ յեղափոխութիւնը այլասեռման հասած է, և դուրս ուաւ իր համբաւաւոր «Համերաշխութեան կոչը»

Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութիւնը 1902ի Մխութեան դառն վորձառութենէն վերջ, դարձեալ Համերաշխութեան ձեռքով բոնեց Վերակազմեալ բաժանեալ հատուածին ձեռքը. (Ազդօրուայ Հ. Ս. Ռամկավարները) որով՝ դարձեալ, կենդանութեան չունչ տուաւ այդ հատուածին, և սակայն վախճանը աղէտալի չեղաւ, որովհետև, «Օսմանեան Սահմանադրութիւնը» վրայ դալով նոր հոդ և նոր դործունէութիւն ստեղծուեցաւ և այդ «Համերաշխութիւնն» ալ մահուան դրկին մէջ անխռով քնացաւ։

Մուրատ՝ «Համերաշխութեան» համար եկաւ Ամերիկա, համերաշխական ժողովներ կազմուեցան, և սակայն, Լինի հարցը չլուծուեցաւ, Փարիզէն, Ս. Գիւլեան, իսկ Ամերիկա, Գործ. Յանձ.էն չափազանց նախապաշարուած և վերապահ, խնդրին մօտենալու ղդուշացաւ։ Սակայն, Ս. Գիւլեանի կեանքը՝ Մուրատ Հազիւ թէ կեդրոն հաստած էր, բոլորովին պրկուած և անծանօթ, Ազատ. Հայ յեղափոխական կեանքէն, նախկին յեղափոխական անարատ նկրտումն նկրքեր, կատարեալ խէալիստ, չկարծեց թէ մաքուր և անարատ յեղափոխութիւնը այլասեռման հասած է, և դուրս ուաւ իր համբաւաւոր «Համերաշխութեան կոչը»

Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութիւնը 1902ի Մխութեան դառն վորձառութենէն վերջ, դարձեալ Համերաշխութեան ձեռքով բոնեց Վերակազմեալ բաժանեալ հատուածին ձեռքը. (Ազդօրուայ Հ. Ս. Ռամկավարները) որով՝ դարձեալ, կենդանութեան չունչ տուաւ այդ հատուածին, և սակայն վախճանը աղէտալի չեղաւ, որովհետև, «Օսմանեան Սահմանադրութիւնը» վրայ դալով նոր հոդ և նոր դործունէութիւն ստեղծուեցաւ և այդ «Համերաշխութիւնն» ալ մահուան դրկին մէջ անխռով քնացաւ։

Մուրատ՝ «Համերաշխութեան» համար եկաւ Ամերիկա, համերաշխական ժողովներ կազմուեցան, և սակայն, Լինի հարցը չլուծուեցաւ, Փարիզէն, Ս. Գիւլեան, իսկ Ամերիկա, Գործ. Յանձ.էն չափազանց նախապաշարուած և վերապահ, խնդրին մօտենալու ղդուշացաւ։ Սակայն, Ս. Գիւլեանի կեանքը՝ Մուրատ

բան ալ կարդաց Ամերիկայի մէջ, և չատ բան տեսաւ հոն ու ճանչցաւ Ս. Գիւլեանը, և սակայն, ատ՛ղ, իրապէս Ս. Գիւլեանը իր հոդւոյ բոլոր էութեամբը տակաւին անծանօթ պիտի մնար անոր, մինչեւ Ս. Գիւլեանի ստեղծած Մուրատի ողբերդական վախճանը։

Մուրատ դարձաւ Փարիզ, սակայն, ոչ այն Մուրատը, ինչ որ Տրիպոլիսէն կուդար և Ս. Գիւլեանի պաշտօնական և ընկերական վստահութեան կատարեալ հաւատացող մէկը։

Մուրատ եւ Աչդպաչ արդէն կէս ընդդիմադիր մը եղած էին, Ս. Գիւլեանի քմածին և ինքնագլուխ արարքներու դէմ, և տիկա բաւական եղաւ, որ, Ս. Գիւլեան, աղաւնիի չափ մաքուր այդ ընկերները քարէ քար զարնէ, անոնց քթէն և բերնէն աղջուր հոսեցնէ։ Ամիսներով քէն ընել, ամիսներով դրասենեակ չէջնել, դործ չընել և կեդրոնը բոլորովին քայքայման եւ անդործութեան դատապարտել։ Մուրատ եւ Աբամ թեւազուրկ եւ բնդուրկ ըրած էր։ Գանի որ Փարիզի մէջ, անոնք առանց տեղային լեզուն դիտնալու, ոեւէ դործ չէին կրնար կատարել։ Աւիկա եղաւ Սապահի վարձատրութիւնը այն երկու սրբատաչ հերոսներու, որոնց անունով եւ համբաւով Երդ ժողովէն ընտրուած կեդրոնը կարող եղաւ մտնել եւ ոտդ

ԼԻՆԻ ՄԱՄՆԱՁԻՒՂԻՆ ՀԱՐՑԻՆ ԼՈՒԾՈՒՄԸ

Ամերիկայի կարգ մը ընկերներու եւ Լինի Մասնաճիւղի հիմնադրումը քաջքաջունայտ այսպէս, մինչեւ որ 1909 Պօղոսյ Զրդ. Պատգ. ժողովը եկաւ եւ զատապարտելով Ս. Գիւլեանը եւ իր կեդրոնը, հրաւէր կարգաց Լինի Մասնաճիւղին՝ գործունէութեան դաշտ մտնել:

Եւ որչափ անցաւ որ յետ այսու, պաշտօնական մարմինները իրենց ոյժը եւ հեղինակութիւնը չարաչար չի գործածելու համար, ուեւէ մասնաճիւղ կամ ընկեր երկու ամիսէն աւելի չհիմնադրման վիճակի մէջ պէտք չէ պահէն, եթէ քննութիւն չի կատարուի, այդ ժամանակամիջոցին անոնք իրենց իրաւունքին տէր կըլլան:

Պատգ. ժողովի կողմէն գրկուած նամակը մէջ բերել աւելորդ կը սեպենք, որուն պատասխանաց Լինի Մասնաճիւղը, նոյն իսկ բողոքելով որ առանց իրենց ներկայութեան քննուած է, թէեւ իրեն իրաւունքը ճանչցուած: Մէջ մեղ կը բերենք Զրդ. Պատգ. ժողովի կողմէ ընտրուած Առժ. կեդր. վ. Յանձնախումբի նամակը, որ կուգայ սեւ ապտակ դնել Սապահի եւ իր լաքէներու երեսին, որ չի փորձեն ատել եւ ըսել որ ներսէն եղած է Լինի Մասնաճիւղի եւ Յ. Բարեջանեանի:

Վեց երկար տարիներէ յետոյ, նոյն Սապահը, այդ աւերը ստեղծող հեղինակը նաեւ, օր մը պիտի գար իր խոստովանութիւնը եւ ղլջումը յայտնել 1915 դրած նամակներով, որոնք իրենց կարգին պիտի երեւին: Սապահ-Գիւլեան իր խղճահարութենէ՞ն թէ աննպատակ պայմաններու ներքեւ իր ստրկական ոգիէն ծնած նոր ինտրիկներ երեւան բերելու համար, այդ ղլջումը յայտնեց: Ակնօրուայ վիճաւերը կուգան խօսիլ որ Սապահի քով խիղճ, խղճահարութիւն եւ մարդկային ղլացում այնքան անծանօթ բառեր են, որքան անապատին մէջ ջուր ապրիւր մը: Հիմա կարդանք այդ նամակը, որ մէջբերումներ կընէ նաեւ Լինի Մասնաճիւղի նամակէն:

Թիւ 35 — 25 Մարտ, 1910 թ.

«Սօց. Դէմ. Հնչակեան Կուսակցութեան
Լինի Մասնաճիւղին

«Սիրելի ընկերներ,

«Իր ժամանակին ստացել ենք Ձեր Յունվ. 28 թուակիր նամակը, որին գալիս ենք պատասխանելու:

Դուք շատ իրաւամբ գանգատում էք, որ Զրդ Ընդհ. Պատգմ. ժողովը առանց լսելու Մասնաճիւղիդ «անձամբ կամ գրաւոր պաշտպանութիւնը»՝ ի բացակայութեան վճիռ արձակած է, ինչ որ «բազմակողմանի եւ մանրազնին ըլլալու յատկութենէն զուրկ է», միևչդեռ, ըստ Ձեզ, «իր երկար տեւողութեան» պատճառով հնարաւոր էր եւ անչեւտագնելի այդ՝ Ընդհ. Պատգ. ժողովի համար:

«Զափազանց ուրախ ենք ձեր այդ արտայայտութեան եւ ճշմարտութեան յարգանական ու կուսակցութեան նախանձախնդրութեան ըմբռնումով, սակայն պարտք ենք համարում յիշեցնել ձեզ, որ Պատգմ.

Ընդհ· ժողովը դատական մարմին չի լինելով, բնականաբար չէր կարող «մանրամասնօրէն եւ բազմակողմանի ճնշուբեամբ» ձեռք առնել Լինի խնդիրը, այլ Ամերիկայի պատգամաւորներից ընկ· Օհան Գասպարեանի առաջարկութեամբ եւ տւած բացատրութիւններով խնդիրը ձեռք առաւ, ԼՍԵՑ ՆԱԽՈՐԴ ԿԵԴՐ· ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆԱՐԴԱՐ ՀԱՄԱՐԵԼՈՎ ԵՂԱԾ ՁԷՁՈՒԱՑՈՒՄԸ, ԻՐ ԳՏՐԴ ՆԻՍՏՈՒՄ ՉՆՉԵՑ ՁԷՁՈՒԱՑՄԱՆ Վ.ՃԻՒՐ ԵՒ ՀՐԱԽԻՐԵՑ ՁԵԶ Ի ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ: (*Ընդգծում ներսը մերն է· Բ· Գ· Ց·*):

«Ուրիշ կերպ անկարող էր վարուել: Եթէ Ձեր մասնաւոր պատգամաւորն իսկ լինէր ժողովում՝ արդիւնքը տարբեր չէր լինելու, ի նկատի ունենալով այն բազմազբաղուբիւնը ժողովի եւ զանազան պատճառներով առաջացած այն ջղայնացած դրուբիւնը, որին ենթարկուել էին ընկ· պատգամաւորներից շատերը·— մանաւանդ որ, ինչպէս ասացիք, Ամերիկայի պատգամաւոր ընկերները՝ մասնաւորապէս եւ այլ պատգամաւոր ընկերներ՝ ընդհանրապէս արին այն՝ ինչ որ կարելի էր ու հնարաւոր, եւ միանգամայն պատուաբեր ձեզ համար:

«Ուստի, սիրելի ընկերներ, կարծում ենք որ մեր այս լուսաբանուբիւնները բաւարար համարելով՝ այլ եւս չէք ծանրանար այդ խնդրի վրայ, եւ վստահ լինելով որ Պատգ· ժողովը Լինի խնդրի ընկատմամբ եւս իր որոշումը տւել է գիտակցուբեամբ եւ բարեխղճօրէն, կը վերսկսիք ձեր գործունէուբիւնը՝ հա-

մաձայն Կուսակցուբեան Ծրագրի կազմ· Կանոնագրի եւ Պատգ· Ընդհ· ժողովի որոշումների, գիտնալով որ ՄԷԿ ԳՈՐԾ ՀԱԶԱՐ ԽՕՍՔ ԿԱՐԺԷ:

Ընկերական սիրալիր բարեւներով

Սօց· Դէմ· Հնչակեան Կուսակցուբեան
ժամանակաւոր Կեդրոնական Վարչուբիւն
Ատենադպիր՝ Ատենապետ
Մ· ՎԱՆԱՆԴԵԱՆ *Ա· ՆԻԴԵՀԵԱՆ»*

(Կեդր· վարչուբեան կնիք)

Ձենք հաւատար թէ այսկից աւելի պերճախօս եւ անհերքելի վաստ կրնայ ըլլալ հաստատելու որ Լինի Մասնաճիւղը եւ ընկերները անիրաւ տեղը դատապարտուած էին եւ Պատգ· ժողովը անոնք արդարացուցած է, ինչպէս կըսէ Ժ· Կ· Վարչութեան նամակը «իր որոշումը տւել է դիտակցութեամբ եւ բարեխղճօրէն»: Այդկից աւելի ի՞նչ չառաչուն ապտակ կըբերայ ըլլալ այն Կեդրոնին, որուն Զար Ոգին, նոյն ինքն Ս· Գիւլեանն էր, եւ իր այսօրուայ չքոսի լաքէներու եւ վաստաբաններու, Շանթի—Իկնէյլըսի եւ Ուրսա (Լ· Մարաիրոսեան): Ինչպէս Պատգ· ժողովը կըսէ· «լսեց նախորդ Կեդր· վարչութեան (Սապահի Կեդրոնը) բացատրութիւնները եւ անարդար համարելով եղած չէզոքացումը, իր 6ՏրդՆիստում ջնջեց չէզոքացման վճիռը»: Ահա թէ ո՞վ է դատապարտութեան եւ նեղոզութիւն սուացողը Ս· Գիւլեան եւ իր կեդրո՞նը թէ Լինի Մասնաճիւղը եւ Բարեջանեանը:

Պէտք է ըսել նաեւ, որ Լինի Մասնաճիւղի մասին բացատրութիւն տուող պատգամաւորներէն մէկը և-

ղած է նոյնպէս, նոյն ինքն Անդրէասեան (Գր. Եղիկեան), որուն ուսին վրայ դրաւ Ս. Գիւլէսանը այդ վճիռի մխիան, սակայն, վա՛ռք դիտակցութեան, անմիջապէս ոչ միայն նա հասկցաւ, այլ նաեւ իր միջոցով դրծուած անիրաւութեան դէմ, ինքը պայքարող եղաւ: Տակաւին երդ Պատգ. ժողովը կազմուած չէր, ընկ. Գ. Եղիկեան կը գրէր Ամերիկա, Լինի ընկերներուն: Ահա այդ նամակը նաեւ.

«Կ. Պոլիս, 14 Մայիս, 1909

«Ընկ. Յ. Բարեջանեանի և Ա. Մելտոնեանի, Լին

«Սիրելի ընկերնե՛ր,

«Երկար ժամանակէ ի վեր կաշխատուի Պոլսոյ մէջ Հնչակեան օրկան մը ունենալ, բայց շնորհիւ Սապահ-Գիւլեանի ամեն ինչ ոչնչացնող ջանիերուն ո՛չ միայն օրկան մը հիմնել, այլ նոյն իսկ բաղաքական-յեղափոխական լուրջ գործ կատարելն անկարելի է: Այս որքան ձեզ համար, նոյնքան ալ մեզ համար ճշմարտութիւն է: Եւ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Կովկասը ոչնչացաւ վերջին երկու տարիներուն, նոյնը կ'սպառնայ Թուրքիայի Հնչակեանութեան:

Սապահ-Գիւլեան ոտնձգութիւններու զոհերէն մէկն ալ Լինի Մասնաճիւղը եղաւ եւ դուբ. ի հարկէ, շատ աղէկ կը հասկնաք, թէ ի՞նչ կուզենք մենք: Մենք

շատ բան ունինք կատարելու եւ ամեն բան յաջողութեամբ կատարած կըլլանք այն ժամանակ, երբ ընկերներու մէջ սերտ յարաբերութիւններ կ'ստեղծուին:

Ընկերական սիրալիր բարեւներով
Գ.Ր. ԵՂԻԿԵԱՆ (Պ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ)

Այս նամակը այլ եւս ըսելիք չի ձգեր մեզ, եւ չի թողուր նաեւ ոեւէ խօսք արդարացման Սապահ-Գիւլեանի պաշտպաններուն, այլ երկնց լեզուն երկնց բերանները մէջ մեզի կուզայ դամոկլ:

Ահա՛, այսպէս Սապահ-Գիւլեանի երկրորդ հերքանը, կեղրոնական վարչութեան ստեղծած աւերները համար կ'ստանայ դատապարտութեան քուէն երբեք յաւիտենական մնալ, իր աւերիչ գործունէութեան համար:

ԳԼՈՒԽ Դ.

1909—1913

Ս. ԳԻՒԼԵԱՆ Կ. Վ. ԱՊՕՐԻՆԻ ԱՆԴԱՄ

Ընկերնե՛ր,

Պոլսոյ Զրդ Ընդհ. Պատգ. Ժողովը, որ տեսաւ Սապահի աւերիչ ձեռքը ամէն տեղ, եւ ամէն ամբաւիր ընկերոջ գործունէութեան դէմ, պէտք չէր որ անոր մէկ քուէ մ'իսկ տար, եւ սակայն, այդ սխալը գործեց ընտրելով զայն զարձեալ, կեդր. Վարչութեան անդամ, թէեւ կէս քուէի առաւելութեամբ միայն, որը բարոյական ապտակ մը սեպելով իրեն, Ս. Գիւլեան ձգեց ժողովը եւ հրաժարեցաւ: Միւս երկու անդամները՝ ընկերներ Մարս եւ Երկաթ (Արշակ Պապեան) չմիջամտութեամբ ընթերցեցան, եւ վոխ անդամներ ընտրուեցան ընկերներ՝ Սագօ եւ Վարազդատ:

Մարս եւ Երկաթ Ռուսատան ըլլալով ՅԱՅՏՆԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՈՎ հրաժարեցան իրենց տրուած պաշտօններէն:

Սագօն նաեւ իր տկարութեան պատճառով հրաժարեցաւ, մնաց միայն ընտրուած վոխ–անդամ՝ Վարազդատ:

Վարազդատ՝ վոխանակ չըլլանակներու յանձնելու տիրող դրութիւնը, եւ քան այնմ, ըէֆէրանտումի

միջոցով կեդրոն մը յառաջացնելու, Ս. Գիւլեանի հետ խորհրդակցաբար, կեդրոն կը հռչակեն իրենք զիրենք:

Ահա, այդ թուականէն կսկսի այն ահաւոր ոգէտները, որոնք կուսակցութիւնը զահավէժէ զահավէժ գլորեցին: Գիտակից ընկերներ, ամէն կողմէն, բողոքեցին այդպիսի կեդրոնի դէմ, մանաւանդ Ս. Գիւլեանի դէմ, որ իր անպատասխանատու գործունէութեամբ ծանօթ էր, երկրորդ, Ս. Գիւլեան արդէն Կ. Պոլսոյ Վ. Մարմնոյ անդամ էր, որ երկու, համաբաւու եւ համաբաւու պաշտօններ միանգամայն չէր կրնար վարել, որպէս հակահնչակեան մարմին: Բողոքեցին Ամերիկայի ընկերները եւ մանաւանդ, թէ քիչ յետոյ, Ս. Գիւլեան կուսակցութիւնը այնպիսի սքանտալներու առաջ պիտի դնէր, որուն առաջ ամէն հնչակեան ահով եւ ամօթով սարսափէր: Գուշակութիւնները, առանց ժամանակ կորսընցնելու մէկիկ մէկիկ իրականացան: Թէ Սապահ–Գիւլեան այդ պաշտօնները վարեց ապօրինի կերպով մինչեւ 1913, հոս մէջ կը բերենք քանի մը դրաւոր վաստեր:

Մեզ համար անկարելի պիտի ըլլայ բոլոր վաստերը եւ վկայութիւնները հոս բերել, միայն մէկ քանիները կը յիշենք, եւ կը թելադրենք ընկերներուն, որ եթէ կուզեն Ս. Գիւլեան կատարելապէս հասկնալ, հասկնալ անոր չուրջ կատարուած բոլոր չարիքները, որոնք Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան վզին վաթթուեցան, պէտք է հետաքրքիր եւ ուշադիր մտքով կարդան բոլոր չրջաբերականները, բոլոր արձանագրու–

թիւններըը եւ նամակներըը : զոնէ անոնք, որոնք մենք այստեղ կը յիշենք :

Պէյրութի Մասնաճիւղի նախկին գործադիր յանձնախումբի անդամ Տքթ. Ս. Ալթունեան որ մասնաւորապէս քննութեամբ պարապեցաւ Ս. Գիւլպենկեանի այդ հարցին, 1911ին, իր «Անհրաժեշտութեան դէմ» 32 երեսնոց պրոշիւրի մէջ կը գրէ հետեւեալ մասին : Ընդհանրապէս անհրաժեշտ է կարդալ այդ պրոշիւրը իսկին ուշադրութեամբ :

Երես 9, «... Ատեն մը կանցնի եւ լուսաբեան ու մթութեան մէջ, առանց ոեւէ մէկին գիտութեան, եւ հակառակ կուսակցութեան կանոնագրին ու Գրդ Ընդ. Պատգ. ժողովի որոշումին ընկ. վարագդատ իրեն ընկեր պաշտօնակից կանուանէ ընկեր Ս. Սապահ-Գիւլը, չնայելով՝ որ նա ԱՆԴԱՄ է ՄԻԱՆԴԱՄԱՅՆ ՏԱՃԿ. Կ. Վ. ՄԱՐՄՆԻ :

«... կերեւի թէ ընկ. վարագդատ իր մտադրած շահատակութիւնները յառաջ տանելու համար անհրաժեշտ պէտքն ունէր ընկեր Սապահ-Գիւլի : Իսկ ընկ. Սապահ-Գիւլ չենք գիտեր խղճի ի՞նչ օրէնքով եւ մարդկային ի՞նչ տրամաբանութիւնով էր որ ինքզինքին թոյլ տուաւ ընդունելու պաշտօն մը, որուն ընտրուած չէր եւ իրաւունք ալ չունէր ընտրելու :

«կերեւի թէ ընկ. Սապահը թէ կեդրոնի եւ թէ Տաճկ. վարչ. Մարմնի անդամի մը կրկնակ ամսականը կլլելու մեծ պէտքն ունէր :»

Ահաւասիկ բառը՝ Պէյրութի համալսարանական ներկայացուցիչ՝ Տքթ. Սահակ Ալթունեանն է, որուն համար՝ Ս. Գիւլպենկեանի սինկըր երկրպագուն, Շանթ—

Իզնաւիոսեան այսօրուայ բողոքողները սեւցնելու համար «սերուած ընկերներու» կարգին կը դասէր «Ե. Հ.»ի մէջ Տքթ. Ս. Ալթունեան նաեւ, որ Ս. Գիւլպենկեանի գործումնէութեան եւ չարիքներուն ամենէն արի եւ անհաչա պայքարողը եղած է :

Ս. Գիւլպենկեան կեդրոնը՝ չատ լաւ գիտէր որ երկաթ ոչ միայն պաշտօնը ստանձնած չէր, այլ նաեւ մերժած էր բացարձակապէս, սակայն իրենց երկու անդամի ապօրինի կազմը եւ գոյութիւնը ծածկելու համար չէր խղճահարկը չհաղորդել անոր անունը, երբ ստանձին չրջաբերականով՝ 1911 Մեպտ. 15, թիւ 5 չրջաբերականով կը գրէր հետեւեալը.

«Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան Մասնաճիւղերուն

Ընկերնե՛ր,

Սրտի բուռն բերկրանքով գալիս ենք ձեզ յայտնելու, որ ընկեր երկաթ արդէն ստանձնել է կեդրոնական վարչութեան անդամակցութիւնը :

Ինչպէս ձեզ յայտնի է, Գրդ Ընդ. Պատգ. ժողովը ընկեր երկաթին կեդրոնի անդամ էր ընտրած ու պաշտօնի հրաւիրած, սակայն ընկերը ոտնորավայրից վերադարձած լինելով՝ ստանձնել է իր պաշտօնը, որով կեդր. վարչութեան անդամներն են այժմ ընկերներ Ս. Սապահ-Գիւլեան, Բ. վարագդատ եւ երկաթ :...»

Ընկերական բարեւներով

Ի դիմաց Ս. Դ. Հնչ. Կ-թեան Կ. Վարչութեան

Ատենապետ — Ատենապետ

Ս. ՍՅԳ—ՎԱՐԴԵԱՆ — Վ. ԱՐՏԱԻԱԶԴ

(Կնիք)

Անպարկեշտ սուտ մը որ կուսակցութեան նախաձինք կը բերէր, որով կուզէր Ս. Գիւլեանը իր ապօրինի կեդրոնը եւ կազմը օրինականացնել, առանց յիշելու թէ այդ երեք անդամներէն Ս. Գիւլեանը ո՞վ ընտրեց, երբ անիկա հրաժարած էր արդէն Պատգ. Ժողովի առեն: Կովկասեան ընկերները կը յայտնէին որ երկաթ ոչ միայն ուեէ առեն «պաշտօն չստանձնեց» այլ նաեւ բողոքեց դինքը յայտնող այդպիսի հրատարակութեանց եւ չհաղորդման դէմ:

Բայց, որպէսզի ամեն դուռ դոցուած ըլլայ, մենք կը բերենք Տաճկ. Վարիչ Մարմնոյ Թիւ 2 շրջաբերականը, 1912, Կ. Պոլիս:

Ամէն Հնչակեան ընկեր պէտք է այս շրջաբերականը կարդայ ծայրէ ծայր եւ աննախապաշար մըտքով: Ահա՛ այդ կտորը.

«Ս. Դ. ՀՆՉ. ԿԹԵԱՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ Մ. ՃԻՒՂԵՐՈՒՆ

Սիրելի ընկերներ,

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Կուսակցութեանս կեդր. վարչութեան անդամներն են այժմ ընկերներ Ս. Սապահ-Գիւլեան եւ Բ. Վարազդատ: Առաջինը Փոքր Հայէի շրջանը, իսկ երկրորդը Փարիզ կուսակցութեան կեդրոնը կը գըտնուին: Ինչպէս կը տեսնէք կեդրոնի կազմը ապօրինի

է եւ զայն կազմող ընկերներն ալ իրարմէ անտեղեակ կը գործեն:

Ընկերական սիրալիր բարեւներով

Ի դիմաց Ս. Դ. Հնչ. Կ.Թեան Տաճկ.

Կեդր. Վարիչ Մարմնի

Ատենադպիր Ատենապետ

(կնիք)

Ն. ՋԱՔԱՐԵԱՆ ՄՈՒՐԱՏ

1912, Հոկտ. 25, Կ. Պոլիս

Այս վաստը կուզայ հաստատել որ Ս. Գիւլեանի ապօրինի ընտրութեամբ հանդերձ, դարձեալ «կեդրոնի կազմը ապօրինի է. եւ երկու անդամ են եւ ոչ թէ երեք, անոնք ալ իրարմէ հազար մղոններ հեռու:

Բայց որպէսզի Ս. Գիւլեանի ինքնագլուխ եւ անպատասխանատու արարքները աւելի կարկառուն երեւայ, թող դարձեալ, Տաճկ. Վարիչ Մարմինը՝ Մուրատի եւ Ն. Զաքարեանի ստորագրութեամբ խօսի նոյն շրջաբերականին մէջ: Տաճկ. Մասնաճիւղերը կը մեղադրեն, որ Ս. Գիւլեանը Պոլսոյ կեդրոնը ձըդած եւ դաւառները կը թախտաւ, կեդր. Վարիչ Մարմինը պէտք չէր որ թոյլ տար եւ այսպէս «Նոր Աչխարհ» երեսի վրայ ձդէր: Ահա, կեդր. Վարիչ Մարմինը ի՛նչ կը պատասխանէ.

«1.— Ընկեր Սապահը ճիշտ է հեռացաւ Պոլսէն մեր որոշումով, սակայն մենք բնաւ համաձայն չէինք անոր մեկնելուն, մենք որոշէինք ալ, չորոշէինք ալ

նա պիտի երբ-որ, այդ կը հաստատեն մեր արձանագրութիւնները, ամբողջովին հակառակեցաւ բայց երբ անպայման կուզէր մեկնիլ, մեզ ուրիշ բան չէր մնար ընել։»

Ահա թէ որու հետ է, որ կուսակցութիւնը գործ ունեցած է, իր կամքը, քէյֆը, երբ կը հրամայէ վ. Մարմինը որոշէ ալ արժէք չունի, չորոշէ ալ։ Բուն իսկ այստեղ է, մեր կուսակցութեան ամենախոր վէրքը, որ թոյլ տուած է Ս. Գիւլէնանի կամքը, անոր անպատասխանատուութիւնը վեր բանուի որ ամենակիսկ անիկա կուսակցութեան օրէնքները եւ Մարմիններըը։ Ուրեմն, զարմանալի չէ, որ Սապահ-Գիւլեան, այնչափ լրբանայ, որ Մուրատ—Զաքարեանը ամենակոխ, եւ անուանձ կերպով իր կամքին ետեւէն քալէ։ Որպէսզի իր այսօրուայ շուրջը գարձող ժիւմ չաժիմները, կակուղ պղնայարով երկրպագուները գարձ նէ։ Պատմութիւնը կը կրկնուի։

ԱՐԱՄԵԱՆՑԻ ՀԱՐՑԸ

Ընկերնե՛ր,

Արամեանց՝ դնդակը կուծքին, անպատիւ մահով մը մեկնած է այսօր, մամուխի խարանը իր ճակտին։

Ոչ մէկը կայ, որ ուեւէ գաւաճանի, ուեւէ դաւադրի եւ ուեւէ ոճրագործի թուք մը չունենայ։ Անհաշտ եւ անողոմ ըլլալու ենք, եւ սակայն Արդարութիւնը պարտք կը դնէ որ ամենէն անարդ մամուխին հանդէպ ալ, արդար եւ ուղղամիտ ըլլանք։

1915ի Արամեանցի մատնութիւնը, երէկ ճշմարիտ է, չի կրնար արդարացնել ոչ Սապահ-Գիւլեանի արարքները 1910—1915 եւ ոչ ալ այսպիսի վերլուծներով մոռցնել Ս. Գիւլեանի ստեղծած սքանտալները եւ իր ձեռքով կատարուած փարիզեան մատնութիւնները։

Ս. Գիւլեանը ինքն է, որ Արամեանցի պաշտպան եղած է Կովկասեան անցքերու առթիւ, ինքն էր որ Պուլկարիոյ մէջ գործիչ ըրաւ զայն։

Երբ Պոլսոյ մէջ Արամեանց, Ս. Գիւլեանի հաւասար յուցամոլութեամբ մրցակից եղաւ, Սապահ-Գիւլեան ստեղծեց Արամեանց սքանտալը, որը որչա՛փ սուղ նստաւ կուսակցութեան վրայ Թուրքիոյ ընկերները եւ չարքերը կրնան պատմել։

Մենք ուեւէ բան չգիտեմ ըսենք, միայն պիտի բերենք Տաճկ. Մատնահետզետութեան կարեւոր ընկերներու կարծիքը, ոչ թէ Արամեանցը պաշտպանելու համար այլ միշտ եւ յաւիտեան այդպիսի հարցեր ստեղծող Ս. Գիւլեան մը ցոյց տալու, որ ընդհանուր եղած է կուսակցութիւնը ամեն օր, ամեն ժամ այսպիսի ներքին ցնցումներու մէջ ձգել յաւիտենապէս, եւ գիշեր մը չթողուլ որ կուսակցութիւնը հանգիստ քուն ունենայ։

Ամեն կողմէն բողոք բարձրացաւ, ոչ թէ Արամեանցը կը չէզոքացուի, այլ Արամեանց մը կամ ուեւէ ընկեր, արդար թէ անարդար, առանց մատնահետզետական, չէզնանակային կամ ուեւէ հնչակեան գատական քննութեան մը, ինչո՞ւ կը չէզոքացուի եւ հրապարակաւ հակառակորդ թերթերու կը յայտարարուի։

Բողոքից իր մասնաճիւղը, իր բողոքին համար Ս. Գիւլեան թէ մէկ ձեռքով Տաճկ. կ. վարիչ անդամ, թէ միւս ձեռքով կեդր. վարչութեան անդամ, եւ տիկոտաորը, լուծից նաեւ իր (Սամարիոյ) Մասնաճիւղը որ կըսէ, 1911 Մայիս 23 թիւ հրջարեւրականով:

«Սիրելի ընկերներ,

«Կեդր. վարիչ Մարմինը գիտնալով որ մենք գինուած ենք անհերքելի փաստերով եւ թէ մեր բացատրութիւնները ծանրակշիռ նշանակութիւն պիտի ստանան, շրջաբերականներով արգելք դրաւ մեր առջեւ որ չկարդաք մեր գրութիւնները եւ միւս կողմէն ներելի եւ անները լի ամէն միջոց ձեռք առաւ զրկելու մեզ ԲՈՂՈՔԵԼՈՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԷՆ, ինչ որ հնչակեանի անբռնաբարելի իրաւունքը կը համարենք:

«1.— Մասնաճիւղիս լուծման հարցը,

«2.— Ընկեր Արամեանցի ապօրէն չէզոքացման եւ արտաքսման խնդիրը, որմէ ծագում առաւ Մասնաճիւղիս լուծման խնդիրը:...»

Ի դիմաց Ս. Դ. Հնչ. կուս. Սամարիոյ
Մասնաճիւղի վարչութեան
Ատենապետ
Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Ատենադպիր
Ս. ԱԶԸԳՊԱՇԵԱՆ

Բռնութեան մխիւնոյն թաթը, մխիւնոյն ուղեղը ծով իր պատասխան անշէկ ճամբան չինած է: Ս. Գիւլեան ամէն տեղ եւ ամէն տեսն նոյնն է:

Թող խօսի դարձեալ «Անիշխանութեան դէմ»ի հեղինակը՝ Պէյրութի Մասնաճիւղը.

«—Նախ՝ թէ ընկ. Արամեանցը Ազգ. Երեսփ. ժողովին մէջ Պատրիարքի հրաժարականին առթիւ իբրեւ թէ դաւաճանած է Հնչ. կուսակցութեան թէզին, եւ երկրորդ՝ թէ նա Սամարիոյ ազատական միթինգին մասնակցած էր կամովին եւ խօսած է ի հեռուկս Հնչ. կուսակցութեան:

«Այս երկու՝ այնքան յառաջ բշուած պատճառներուն ալ ո՛ր աստիճանի շինծու եւ անհիմն ըլլալը ամենէն առաջ անկէ յայտնի է որ, այն ատենի ազգային ու կուսակցական թերթերը այդ ամբաստանութիւնները հաստատող ո՛չ մէկ տող իսկ գրած ունին:...

«Ընկեր Արամեանցի չէզոքացումն ու արտաքսումը ո՛չ միայն իր ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՈՒՆ, այլ նաեւ իր ԿԵՐՊԻՆ մէջ ԱՊՕՐԻՆԻ է:

«Ահա՛, թէ կազմ. կանոնագրի 145 յօդուածը ի՞նչ կը տրամադրէ այդ մասին: Նա կը տրամադրէ.—

«ՆԱԽ՝ յանդիմանել յանցաւոր ընկերը իր ուրիշ ընկերներու ներկայութեանը, ինչ որ ո՛չ միայն գործադրուած չէ ընկ. Արամեանցի մասին, այլ մանաւանդ անոր չէզոքացումին պարագան իր այդ ընկերներու բուռն բողոքին տեղի տուած է:

«ԵՐԿՐՈՐԴ՝ ի հարկին չէզոքացնել ՄԻՆՉԵՒ ԵՐԿՈՒ ԱՄԻՍ որով այդ միջոցին եթէ չէզոքացուածը արտաքսուած չէ, այլ եւս օրինական ընկեր կը նկատուի: Ընկ. Արամեանցի խնդրին մէջ այս օրէնքը բացարձակապէս ոտնակոխուած է:

«ԵՐՐՈՐԴ՝ արտաքսել կուսակցութենէն յանցանքը կրկնելու պարագային եւ ՀԱԻԱՆՈՒԹԵԱՄ-

ԲԸ ԻՐ ՊԱՏԿԱՆԱԾ ՄԱՍՆԱՁԻԿԻ ՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻՆ:

Ս. Գիւլեաճի հակառակութիւնը եւ արտաքսումը միայն Աբամեանցի դէմ չէր, այլ նաեւ Մուրատի եւ Աչըգպաշի դէմ: Ահա թէ ի՛նչ կըսէ այդ առթիւ դարձեալ ընկ. Տէք. Սահակ Ալթունեան. «ԱՍՈՐ ԱՊԱՅՈՅԸ Է ԵՒ ԱՅՆ ԱՊԻՐԱՏՈՒԹԻՒՆԸ, ՈՐ ՍԱՀԱԴ-ԳԻԻԼԻ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ Ի ԳՈՐԾ ԴՐԱՒ ՏԱՃԿ. Ա. ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎԷՆ ՓԻՉ ՎԵՐՋ, ԱՅԼԵՒԱՅԼ ԻՆԿԱԾ ԹԵՐԹԵՐՈՒ ՄԻՋՈՑԱՒ ՎՏԱՐՈՒԱԾ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԵԼՈՎ ԸՆԿ. ԸՆԿ. ՄՈՒՐԱՏ, ԱԶԸԳՊԱՇ ԵՒ ԱԲԱՄԵԱՆՑ, ՄԻՆՉԵՒ ՈՐ ԿԱՐԳ ՄԸ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐ ՀԲԱՊԱՐԱԿ ԵԿԱՆ ՀԵՐՔԵԼՈՒ ԱՅԴ ՍՈՒՏԸ:»

Գիտնալով եւ հաւկնալով Ս. Գիւլեանի հոգեբանութիւնը բոլոր չըջանակներու դիտակից ընկերները, Աբամեանցի արտաքսումը ոչ միայն չի ճանչցան, այլ նաեւ «կոհակ»ի մէջ իրենց աշխատակցութեամբ օգնեցին անոր Հնչակեան պրօպականային: Աչըգպաշեան, Մուրատ, Գ. Օզանեան, Համայեակ Քհյ. Պախդիկեան, Գր. Եղիկեան, Գաբակեավուրեան, Գըմբիկեան, Գևօրգեանց, Բարսղեանեան, Սիրվարդ, Ա. Կիւտուր եւ ուրիշ բազմաթիւ կարկառուն ընկերներ միշտ աշխատակցած են:

Տաճկ. Բ. Պատգ. ժողովն էր որ Աբամեանց կուզար ներս առնել եւ «կողք կողքի գործակցիլ» եւ հրապարակապէս յայտարարել, բուն իսկ Աբամեանցը արտաքսող հրամ. աքանաալ առիթով Ս. Գիւլեանի հաւանութեամբ: Ահա թէ ի՛նչ կըսէ ներկայ եղող մը՝ ընկ. Գ. Թահմազեան.

«Ա՛հ, ԹՇՈՒԱՌԱԿԱՆՆԵ՛Ր, ՈՐՈՆՔ ՁԵԶ (ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԲՈՂՈՔՈՂ ՀԱՏՈՒԱԾԸ) ԱՐԱՄԵԱՆՑԱԿԱՆ ԿԸ ԿՈՉԵՆ: ՄԻՆՉԴԵՌ ԻՐԵՆՑ ՊԵՏԸ (ՍԱՊԱՀ-ԳԻԻԼԵԱՆ) ՊԱՏՃԱՌ ԵՂԱՒ ՈՐ ՏԱՃԿ. ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎԻՆ ՄԷՋ (1912) ԱՐԱՄԵԱՆՑ ԱՌԺԱՄԱՌԱՐ ԿՐԿԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԱՌՆՈՒԻ: ԿԸ ՅԻՇԵՄ ՈՐ ՄԻԱՅՆ ԼԵՂՃ ՎԱՆԻԿՆ ՈՒ ԵՍ ՀԱԿԱՌԱԿԵՑԱՆՔ ԱՅՊԻՍԻ ԲԱՆԱՁԵՒԻ ՄԸ, ՈՐ ՍԱՊԱՀԻ ԹԵԼԱԴՐՈՒԹԵԱՄԲ ԿՈՒԳԱՐ, ԱՀԱ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ, ԱՅՍ ՄԱՐԴԻԿԸ, ՈՐՈՆՑ ՀԱՄԱՐ Ո՛Չ ՄԷԿ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆ ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԻ, ՎԱՂԸ ՊԱՏՐԱՍՏ ԵՆ ԶԻՍ ԱՒ ԱՐԱՄԵԱՆՑԱԿԱՆ ԿՈՉԵԼ, ԲԱՐԵԲԱՂԴԱԲԱՐ, ԻՐԵՆՑ ՀԱՒԱՏԱՑՈՂ ԶԻԿԱՅ, ԲԱՅԻ ԿՈՅՐ ԱՄԲՈՒՆԷ ՄԸ, ՈՐՈՒՆ ԿՐՆԱՆՔ ՆՕՍՔ ՀԱՍԿՑՆԵԼ ԵՐԲ ԺԱՄԱՆԱԿԸ ԳԱՅ... (*Ընդգծումները մերն է. Բ. Գ. Յ.*)

(*Տե՛ս. «Արդ. Զայն» թիւ 33*):

Դարձեալ, հակառակ Ս. Գիւլեանի ֆէօսթէնճէի «Պատգ. ժողովի» (1913), Տաճկ. Գրգ Պատգ. ժողովը (1914) ոչ միայն Աբամեանցը ընկեր կը ճանչնայ, այլ նաեւ կուտայ հետեւեալ որոշումը.

«—Որոշուեցաւ կ. վ. Մարմինը պարտաւորել որ Համայեակ Աբամեանցի հրատարակելիք «Հնչակեան Պատմութիւն»ի առթիւ մասնաւիւղերէ եւ ընկերներէ ստացած դրամներուն հաշիւը պահանջէ եւ ըստ այնմ ընկ. Հ. Աբամեանցէն պահանջէ կամ հրատարակութիւնը «Հնչ. Պատմութեան» եւ կամ վերջինս բաւա-

բարութիւն տայ ընկերներու դրամական պահանջին, հակառակ պարագային տեսրիկէ պարտ ու պատշաճը :»

Ի դիմաց Տաճկ· Ս· Դ· Հնչ· կուս·

կեդր· վարիչ Մարմնի

Ատենադպիր Ատենապետ

Վ· ՋԻՅԹՈՒՆՑԵԱՆ *ՄՈՒՐԱՏ*

(կնիք)

Տանք այստեղ վկայութիւնը նաեւ մաքուր եւ հոյակապ հերոսի մը, որուն սրբենի անուան Ս· Գիւլհան շատ բան կը պարտի, աւելիկա Արամ Աչըգպաշհանն է, որ կը գրէր ընկ· Բարեջանեանի, Արամեանցի աքանաալին առթիւ :

«4 Ապրիլ, 1911, Կ· Պոլիս

«Սիրելիդ իմ Յակոբ,

«Այո՛, Արամեանցի արտաքսման համար մէջ բերուած թուումն մասանց ամբաստանութիւնները աւելի պատրուակ են, քան թէ իրական :

«Սապահը՝ երկար տարիներէ ի վեր Արամեանցի հակառակ էր, ամեն օր պատրուակներ կը փնտռէր անոր չէզոքացնելու եւ կամ աւելի ճիշտը արտաքսելու, բայց այն ատեն իր մօտ եղողները մեծ ըլլալնուն համար իր նպատակին չկրցաւ հասնիլ, այս շրջանին մէջ իր շուրջը եւ իր հետ գործողները նուազ համեմատութեամբ նոյն հակառակութիւնը ունէին Արամեանցի դէմ, որով փնտռուած պատեհ առիթը չուզեց փախցնել, իսկ Արամեանցն ալ հակառակ իմ

տուած խորհուրդներուն աւելի տեղի տուաւ իր ցուցամոլութեամբ :

«Արամեանց անդուլ աշխատող մ'է, գրեթէ կուսակցամոլ մը : Արամեանց խոշոր առաւելութիւններով եւ խոշոր պակասութիւններով օժտուած մարդ է : Արամեանց շատ օգտակար կրնայ եթէ իր բանի մը թերութիւնները սրբագրելու աշխատի, բայց դժբաղդաբար այդ մասին անհոգ է : Խայթող գրիչ եւ լեզու ունի, միացուր ատար եւ բրտական անճաղաճավար վերաբերում մը, որոնց պատճառաւ շատերու հետ բաղխում կունենայ եւ անտեղի հակառակորդներու թիւը կը շատցնէ :

«Արամեանցին փոխ իրենչ սանձահարել պէտք էր, սակայն ասոնք ծայրահեղութեան տարին, մանաւանդ այնպիսի մէկու մը հետ միացած ըրին որ պատիւ չէր բերէր :

«Արամեանցի արտաքսման համար անտարբեր գտնուիլ կը նշանակէ Սապահի դիրքը ամրացնել, որը ի վերջոյ շատ վտանգաւոր կրլլայ մեր կուսակցութեան համար, ուրեմն իմ կարծեօք կարժէ պաշտպանել Արամեանց :

«Այո՛, որեւէ վնասակար մարդ պէտք է հեռացնել կուսակցութենէն, բայց պէտք է որ դատաւորները անբասիր եւ մաքուր մարդիկ լինին : Սապահներ, վարդատներ երբեք դատաւոր չեն կարող ըլլալ :

Ջերմ բարեւներս

ԱՐԱՄ»

Հէ՛դ, Աչըզպա՛չ, անգամ մը դլուխդ վեր առ դերեզմանէդ եւ տե՛ս թէ այդ Սապահը ինչէ՛ր, ի՛նչ աւերներ գործեց այն կուսակցութեան մէջ, որուն համար 30 տարիներ միտդ ու ոսկորդ մաչեցուցիր: Անիկա չի խնայեց նոյն իսկ քու արիւնդ իսկ մանելու, քեզ ընկերացնել նաեւ վաթսուն երիտ նահատակները:

Իսկ, ետէ Աբամեանց 1915ին Թրքական դժոխքին մէջ, մատնութիւնները ըրած է, ո՛չ Աչըզպաչը, ո՛չ Օզանեանը եւ ո՛չ ալ Գրդ. Պատգ. Ժողովը ստորագրող Մուրատը, Վ, Չէլեմեանցեանը կամ Էլճանեանը, ո՛չ Գելօֆեանցը եւ ո՛չ Բարէջանեանը պատասխանատու են: Որչափ որ 1911ին Աբամեանցը զոհ մը կը նկատուէր Սապահի չահատակութեանց, նոյնչափ կրնային հաւատալ որ Աբամեանցը 1915ին այդ ազատ արարքին հեղինակը ըլլայ: Բայց Ս. Գիւլեան կրնա՞յ արդարանալ փարիզի ապահով ոստանին մէջ իր ըրած մատնութեանց եւ տուած զոհերուն համար, որոնք գոնէ, ըսի ըսաւներ չեն, այլ իր ստորագրութեամբ վաւերաթուղթեր:

Բայց, բաղդի գաւեշտական հեգնութիւնը՝ հոն է, որ երբ, 1915ին զրոյցներ չըլլեցան, թէ Աբամեանց լրտեսութիւն կընէ, եւ Աբամեանցի «պաշտպանները» ոչ միայն վերապահ մնացին եւ չի հաւատալու վճռած մը չըրին, Աբամեանցի անողոք թշնամին՝ Ս. Գիւլեան, որ այսօր խուժանը եռանը քաշած, Շահէնեներու, Շանթերու (Իշխանոսեան) եւ Ուրատներու (Լ. Մարտիրոսեան) բերնով կոկորդը կը պատռէ Աբամեանցի մատնութեան համար եւ 1911ի Աբամեանցի «պաշտպանները» «Աբամեանցական» կը հռչակէ,

որպէսզի ամբոխի աչքին իր մատնութիւնները եւ անարգ դոյութիւնը ծածկէ, ինքն է, որ նոյն իսկ 1915 ին, Աբամեանցի «մատնութեան» առեն, չի հաւատար անոր «մատնութեան»: Ասոր ի՞նչ կըսեն Ս. Գիւլեանի մեծ ու պզտիկ երկրպագուները: Ուրեմն թող Ս. Գիւլեանը խօսի Ս. Գիւլեանի դէմ: Ահա ինչ կը գրէ Ս. Գիւլեան՝ ընկ. Թ. Քիւրէղեանի 1915, Յուլիս 28 թուականով, Եգիպտոս, Հելիօպոլիսէն:

«—Ընկեր Մկրտիչ Ներսէսեանը, Սօֆիայիէ «Աբեւ»ի մէջ գրեր է որ Հմայեակ Աբամեանը լրտեսութիւն է աւուր, ԵՍ ԱՅԴ ԼՐԻՒԻՑ ԱՅԴ ԲԱՆԸ ՉԵՄ ՍՊԱՍՈՒՄ, ԹՂԵԻ ԶԱՐՄԱՆԱԼԻ Է, ՓԱՆԻ ՈՐ ԳՐՈՂՆԵՐԸ ՄԵՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐՆ ԵՆ: (Ընդգծումը մերն է. Բ. Յ. Գ.):

Մարդ մը, որ իր խնկարկուներու բերնով կը պոռայ թէ Աբամեանց 1911ին առնէներն ալ մատնութիւն կընէր, «Դաշնակցութիւնը» մատնէց, խաղաղ օրերու, կուսակցութեանց լեկալ գործունէութեան պահուն, ի՞նչպէս այդ Ս. Գիւլեանը Աբամեանցի լրտեսութեան չի հաւատար տարակոյսի ու վոխոտկի այդ ժամերուն, քանի որ Աբամեանց այդչափ լիրը մէկն էր: Հաւատալի հասկնալի է: Բայց ոչ: Ս. Գիւլեան՝ այդ «լրտեսութեան» լուրէն վեց ամիս վերջն ալ կը կասկածի, երբ տարաձայնութիւնը ուրիշ պզբիւրէ ալ կը լսէ, եւ կը գրէ, դարձեալ, ընկ. Թ. Քիւրէղեանի, Եգիպտոսէն, 1915 Դեկտ. 15ին:

«... Շուտը (Աբամեանց) ազատ, համարձակ պտտում է, այժմս էլ, Աբամը եւ միւսները կախում են: Այսպէս, Անդրանիկին (Աբամի եղբօրորդին) աւե-

դրդռւելի համոզումն է, որ Աբրամի եւ Բերայի վիճաբանութեան գործին մէջ՝ մեծ դեր է խաղացել Շուտը: Միւս ընկերների դէպքը տարբեր է, որ յետոյ բերել կապել են՝ իրարու հետ: Այսպէս է պատմում: ՀԻՄԱ ԱՅՆՔԱՆ ՍՈՒՏԵՐ ԿԱՆ, ՈՐ ՄԱՐԴ ՉԻ ԻՄԱՆՈՒՄ Ի՛ՆՉ ՄՏԱԾԷ:» (*Ընդգծումը մերն է. Բ. Գ. Ց.*):

Մոռցած է նոյն Սապահ-Գիւլեանը որ քանի քանի անգամ զրած է, որ Աբրամի խնդիրը եւ կախուելը տարբեր են, «Իթթիհատական» վրէժխնդրութեան արդիւնք: Ներկայացնենք նաեւ Ս. Գիւլեանի այդ խօսքերը որոնք կը կրեն նոյն 1915 Յուլիս 28 թուականը, դարձեալ ընկ. Քիւլեանի ուղղած:

«—Խեղճ Աբրամը բոլորովին գործից հաշուած էր, ևրան կախել են, Պարիզի մէջ իրենց վրէժը լուծելու, չէ՞ որ չհամաձայնեցաւիք իրենց հետ:— Ահմէտ Րիզա, Դոխթուր Նազըմ, Թալաթ, Շէֆիք՝ որոնք մեր կատաղի, արիւնխում թշնամիներն են դեռ Փարիզից:

Ինչո՞ւ Ս. Գիւլեան կը կասկածի եւ ՍՈՒՏԵՐՈՒ կարգը կը դասէ նոյն իսկ 1915ին Շուտի մասնութիւնը, որ իրեն համար հինգ տարի առաջ արդէն «մատնիչ» մ'էր, մինչդեռ, անոր «պաշտպանները» ոչ մէկ առեն պնդած են պաշտպանած են: Այո՛, այս «Թըրուառականը» որ ուրիշները «Աբրամեանցական» կը հռչակէ, արդարեւ, ինքն է «Մեծ Աբրամեանցականը»:

«ԲԱՑԱՌԻԿ ՀՆՉԱԿ»

Ընկերնե՛ր,

Ս. Գիւլեանի բարոյական եւ նիւթական զեղծումները այստեղ մանրամասն թուել, հասարներու կարիք կայ, ուրիշ խօսքով, դրել պէտք է քան տարուայ չրջանի մը բոլոր պաշտօնական արձանագրութիւնները եւ չրջաբերականները, ինչ որ անհնարութիւն մ'է մեզ համար: Այստեղ ներկայացուածները, որոնք հարազատ եւ վաւերական փաստեր են. դեռ հազիւ կը ներկայացնեն եղածներուն մէկ տասներորդն իսկ: Ս. Գիւլեանի չարիքի յաւերժացման գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ այն է որ, Ս. Դ. Հնչ. պիտակից թէ անպիտակից ընկերները անծանօթ մնացած են, ո՛չ միայն Հնչ. կեանքին եւ պատմութեան, այլ նաեւ, Ս. Գիւլեանի չարիքներու կարկառուն եւ խաչոր դէմերուն:

Ուրեմն, մենք չենք կրնար ամեն խնդիր չօշափել եւ ամեն զեղծումի վարագոյրը բանալ: Մենք չպիտի յիշենք այստեղ Պոլսոյ մէջ «Նոր Աչխարհ»ի չուրջ եղած բարոյական եւ նիւթական զեղծումները, պարտքերը եւ խաղբութիւնները, հազիւ կրնանք յիշել այստեղ «Բացառիկ Հնչակ»ի անունով քաշուած այն հազարաւոր տօլարները, որոնք Ս. Գիւլեան—Վարազդատ կեդրոնի մէջ թափուեցան եւ կորան անդարձ, անյայտակ որկորներու մէջ, տօլարներ, որոնք ոչ միայն հաւաքուեցան ընկերներէ, չէզոք հասարակութենէ, այլ նաեւ հակառակորդ կուսակցականներ-

ըէ, որոնք, սառցականները ձեռքերնին բռնած, ամէն տեղ մեր երեսին կը նետէին եւ ամէն տեսակ ամօթով եւ նախատինքով մեզ կը կարմրցնէին: Ասոնք բոլորը Ս. Գիւլեան կեդրոնի եւ զոհաբերութեան գառն պատուղներն են, որոնք պարտաւոր են ճաշակել ոչ միայն Ս. Գիւլեանի պաշտպանները, այլ նաեւ Ս. Գիւլեանի դէմ բողոքողները, քանի որ, զոհուած են անոնք յանուն Հնչ. կուսակցութեան, ի նախատինս կուսակցութեան մաքուր անուան: Այդ մասին քանի մը փաստեր յիշենք:

Լսենք ինչ կըսէ, 1914, Օգոստ. 4, Պոլսոյ մէջ գտնուած Տաճկ. Գրդ Պատգ. ժողովը «Բացառիկ Հնչակ»ի մասին:

ՋԱՆԱՋԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

«—Նկատի ունենալով որ «Բացառիկ Հնչակ»ի հարցը վատ ազդեցութիւն ձգած է առ հասարակ հայ ժողովրդեան եւ մասնաւորապէս Հնչակեան կազմի վրայ, ժողովս կ'ընդունի.

«Ա. Որ Տաճկ. կեդր. վարիչ Մարմինը պատասխանատու չէ ամբոխ հրատարակութեան, այլ Գրդ Ընդհ. Պատգ. ժողովի ընտրած փարիզի կեդր. վարչութիւնը:

«Բ. Որ Տաճկ. Բ. Պատգ. ժողովի որոշման համաձայն պէտք էր ոչ միայն անմիջապէս հրատարակուէր, հապա, այլեւս դրամ չը հաւաքուէր այդ նպատակով, մինչդեռ անկէ ետք, ո՛չ միայն չի հրատարակուեցաւ, այլ Պոֆրայի մէջ դրամ իսկ հաւաքուեցաւ: ժողովս կ'որոշէ որ բոլոր մասնաճիւղերէ եւ ընկերներէ (այլ կուսակցականներէն ու ոչ կուսակցականներէն) այս նպատակով տրուած դրամները հաշիւներու ամբողջութիւնը հաւաքէ նորընտիր կեդր. վարիչ Մարմինը եւ գայն ներկայացնէ յառաջիկայի գումարուելիք Գրդ Ընդհ. Պատգ. ժողովին խստիւ պատասխանատուութեան ենթարկելու համար փարիզի կեդրոնը, որ ցարդ թերացած է գայն հրատարակելուն մէջ, եւ ամեն անոնք որոնք Պատգ. ժողովի որոշումէն ետքը տակաւին շարունակած են դրամ հաւաքել այս նպատակով:»

ԻԹԻԼԱՖԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Թանի մը խօսք չընել Ս. Գիւլեան կեդրոնի մէկ ուրիշ բարոյական քաղաքական ոճիրի մասին, այսինքն, Իթթիլաֆական Դաշնակցութեան, խոշոր պահակա մը պիտի ըլլար:

Այսօր, որ Ս. Գիւլեան կրակ եւ բոց կը ժայթքէ եր. Թուրքերու դէմ, անպատկառ լեզուով ուրիշներ «Աբտամեանցական» «օսմանցիական» կը կոչէ, Իթթիլաֆ եւ Իթթիհատ համարժէք բաները կը հռչակէ, կեւեւի թէ մոռցած է որ ամենէն չատ ինքն էր, որ Հայրենեան այդ զահիճներուն հետ սիրաբանած է, անոնց հետ կողք կողքի, կուրծք կուրծքի սեղմուած է, անոնց պատուին եւ հիւրասիրութեան արժանացած է:

Եթէ Հայ արեան մեծ ոճրագործներ երեւան եկած են թուրք մթնոլորտին մէջ, առիւծ մէկն է

Շէրիֆ վաչան, որ Սուլթան Համիտի ալ բաղուկն էր, եւ Ս. Գիւլեան անոր սեղանին եւ ակիւին մատնակիցն էր:

Իթիլաֆ եւ Հնչակեան Դաշնակցութիւնը, որ Ս. Գիւլեան կնքեց 1912 Թրքական խորհրդարանական ընտրութեանց առթիւ, Կուսակցութեան եւնուն, պատակից եւ փորձառու բոլոր ընկերներու հատանութեան հակառակ էր, որովհետեւ, մեզ համար Իթիլաֆ կամ Իթթիհատ, մէկ կատաւ կատրներ էին, ինչ որ Ս. Գիւլեան հիմա, ինքն ալ կը խոստովանի պրդէն: Եւ որովհետեւ, կուսակցական ակտ էր, Հնչ. անկախ մամուլը շատ մեղմ եւ ծածուկ լեզուով արտայայտուեցաւ, հրապարակային խիստ քննադատութեան չենթարկեց, կարգապահութիւնը յարդելով: «Ե. Հ.»ի մէջ պրդէն, մասամբ արտայայտուած են այս մտքերը այն ատեն:

Ի դէպ է այս տեղ յիշել անեքտօթ մը, որ բաւական պայծառ լոյս կը ձգէ Ս. Գիւլեանի Իթիլաֆական Դաշնակցութեան վրայ:

Այն ատեն որ Ս. Գիւլեան կը սերտանէր Սալըզլի, Մահիր եւ Շէրիֆ վաչաններու հետ, եւ կը դաշնակցէր Իթիլաֆի հետ, հոս, Ամերիկայի մէջ իր Լիազօր ներկայացուցիչ Վ. Մամիկոնեանի կը հարցնեն Փրավիդենսի մէկ հրապարակային ժողովին մէջ: Մամիկոնեան պատկերաւ օրինակ մը կուտայ, ճըշմարտութիւն մը որ ակամայ, թերեւս կեանքին մէջ միակ անգամ մը խօսեցաւ:—Ի՞նչ է տարբերութիւնը Իթթիհատի եւ Իթիլաֆի մէջ:— «Մէկը սեւ շուն է, միւսը ճերմակ շուն» կը պատասխանէ Մամիկոնեան;

թէ ո՞րն էր սեւը եւ որը՝ ճերմակը մեզ չի հետաքրքրեր, սակայն պարզ էր որ Ս. Գիւլեան առանց հետ էր որ դարպաս կընէր եւ կուսակցութեան անունը կը կապէր անոնց:

Մենք աւելորդ կը սեպենք այդ «Համաձայնագիրը» հոս բերել, տեղ խնայելու համար, քանի որ անիկա հրապարակի վրայ ցրուած էր, եւ ամեն մարդու ձեռքին մէջ, մէկ կողմը՝ Հայերէն լեզուով, միւս կողմը՝ Թուրքերէն:

Բայց աւելորդ չըլլար անոր առաջին երկու յօդուածները մէջ բերել գոյց տալու; թէ ի՞նչպէս «Օսմանեան» բառը, չակերտաւոր գործածողներուն դէմ, այն ալ «Օսմ. Սահմանադրութեան» առաջին եւ խանդավառ օրերուն, Ս. Գիւլեան կարկուտ ու չանթ չի մնար թափել կուտայ, եւ սակայն, ինքը, իր թրքաբոյր եւ երկար աստրագրութեամբ պատկած է, Եր. Թուրքերու կողքին:

Ս. Դ. ՀՆՉ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻԹԻԼԱՖԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԵՆԸ

Յօդ. 1.— Օսմանեան պետութեան վարչութեան ներքեւ ժողովրդապետական սկզբունքները պիտի պաշտպանուին:

Յօդ. 2.— Օսմանեան պետութեան ամբողջականութիւնը եւ Սահմանադրութեան պաշտպանութիւնը փոխադարձ ցանկութիւն ըլլալով, պետութենէն ան–

ջատուելու ամեն ձգտում եւ հակասահմանադրական ամեն շարժում խստիւ կը մերժուի···:

Իթիլաֆի Կուսակցութեան Ընդհ· կեդրոնի կողմէ

ՍԱՏԸԳ ՄԱՀԻ

Ս· Դ· Հնչ· Կուսակցութեան Լիազօրներ

Ս· ՍԱՊԱՀ–ԳԻԻԼԵԱՆ Մ· ՎԱՐԱԶԴԱՏ

7 Փետր· 1912

Ոչ մէկդ Ս· Գիւլեանը «Օսմանեան պետութիւն» թերմինը այս տեղ կը դործածէ իւրացուցած, այլ նաեւ ի՛տտրադրէ իր անձնատուութեամբ, Սատըղներու հետ, որ քիչ յետոյ «քոսոտ Թուրք» պիտի կոչէ: Եւ ո՞վ է Սատըղը, այն տեսն կը հասկցուի, երբ Սալահէդ յետագայ նամակները կարդան ընթերցողները, երբ մեղի հետեւին:

Կը հաւատա՞ք, ընկերներ, ասիկա այն Ս· Գիւլեանն է, որ 1912 ձմեռը «Օսմանեան պետութեան ամբողջականութիւնը և Սահմանադրութիւնը» կ'ստորագրէ, եւ «պետութենէն անջատուելու ամեն ձգտում խստիւ կը մերժէ», եւ սակայն քանի մը ամիս վերջը Քէօսթէնճէ իր ղլուխը կը հաւաքէ լեռէն ձորէն մարդիկ եւ Հնչ· Պատ· Ժողով անունի տակ լեկալիզմի դէմ դրօշակ կը պարզէ նոյն իսկ Թուրք կառավարութեան լրտեսի (Եստեանի) ներկայութեան, այն «լեկալիզմի», որուն համար այնչափ աշխատանք թափուած էր Հնչ· կուսակցութենէն, Թուրք կառավարութենէն վաւերացուելու համար: «Օսմանեան պետութենէն» չանջատուող և Սահմանադրութիւնը պաշտպանող Ս· Գիւլեանը, առանց խորհելու, առանց խղճահարելու, որ ինքը՝ երբ ապահով արտասահման էր, կուսակցութեան ամենայետին անդամն իսկ Թուրք վայրագ կառավարութեան՝ ծանօթ եւ յայտնի էր, բոլորին մահուան վճիռը ինքը էր որ կուտար: ահա, թէ ի՞նչպէս Հայութեան Դատին, Կուսակցութեան գոյութեան եւ ընկերներու ու հայ ժողովրդի կեանքերուն հետ իր՛նչչափ թեթեւութեամբ կը խաղար, երբ առօր վրայ աւելցնենք նաեւ, Շէրիֆ վարչական դրամներուն համար կատարած այն չանթաժը, էնվէր մը եւ Թալէաթ մը սպաննելու, կրնաք երեւակայել թէ ի՛նչ սարսափելի ապէտներ կը բռնաբ Ս· Գիւլեան՝ Հայ ժողովուրդի համար:

Հայկական հալածանքներու, սպաննութեանց եւ տարագրութեան առեն Հնչակեան անունը՝ սարսափի մարակին կապուած եւ զարհուրելի չարչարանքներու խորհրդանշանը եղած էր, ասդին, Ս· Գիւլեան արտասահմանի մէջ, այսօր իսկ, պարծանքով եւ հպարտութեամբ կը ճչայ թէ իթթիհատը Հնչակեանները աւելի կը հալածէր, քան տալով թէ Հնչակեաններու յեղափոխականութեան համար էր, մինչդեռ Թուրք նախարարներու կեանքին դէմ չիմաբ, անիմաստ եւ անիշխանական ոճրափորձերու դրգռման եւ աւերութեան մը արդիւնք, զոր Թուրք կառավարութիւնը կարող եղաւ, իբրեւ Թոյն Թուրքիայի մէկ ծայրէն միւսը սփռել Թուրք ժողովուրդին մէջ:

Այս մասին աւելի հանդամանքօրէն կը բացատրենք երբ Ս· Գիւլեանի, վարագղատի եւ Սազոյի ժամանակները հրատարակենք:

Է. ՐԴ. ԸՆԴՀ. ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ընկերնե՛ր,

Անտարակոյս, ձեր մտքէն պիտի անցնի, որ այս-չափ չարիքներ եւ զեղծումներ, որ աչ ու ձախ կը դործէը Ս. Գիւլեան, բնաւ մտքէն չէ՞ր անցնէր, թէ վերջապէս, կուգայ հաշուետարդարութեան օրը, վերջապէս պիտի դայ Կուսակցութեան Գերագոյն Ատեանը եւ սեղանի վրայ դնէ այս բոլոր չարիքներուն հեղինակները:

Բռնապետները, երբ անպատասխանատու կը հռչակեն իրենք զիրենք, անոնք դիտեն նաեւ այդ-պիսի ատեաններն ալ տապալել կամ այնպէս կաշկանդել, որոնք ոչ թէ զիրենք դատեն, այլ անոնք իրենց դործիքը եւ միջոցը կը դառնան իրենց տիրապետութիւնը ամրացնելու ժողովուրդին մէջ:

Ս. Գիւլեանը պարապ տեղը չէ, որ Քաղաքագիտութեան Դպրոցը դացած է: Անիկա «դիւանագէտ» է եւ այդ բոլոր ճամբաները վաղուց տրուած եւ դանոնք կղզելու միջոցն ալ կը մտածէր երբ այդ ահաւոր չարիքները կը դործէր:

Եւ ինչո՞ւ չընէ, քանի որ կարող կըլլայ Պատգ. ժողովներու որոշումները ոտնակոխել եւ պատգամաւորները կը դտնուին որ համակերպին լռութեամբ եւ տարկուքեամբ:

Տաճկ. Ա. Պատգ. ժողովին մէջ, երբ Ս. Գիւլեանի անհաճոյ որոշում մը անցաւ, ահա՛, թէ ի՛նչ կը պատմեն ներկայ եղողները:

«Ս. Գիւլեան խօսք կառնէ եւ ամբողջ երկու ժամ կը ճչայ եւ կը պոռայ բուն իսկ հետեւեալ խօսքերով. «ԱՅԼԵՒՍ ՄԵՆՔ ԲԱԺՆՈՒԱԾ ԵՆՔ, ՈՒ ՁԵՌՆՈՑԸ ՆԵՏՈՒԱԾ Է, ՎԱՂԸ ՀՐԱՊԱՐԱԿ ԴՈՒՐՍ ՊԻՏԻ ԳԱՆՔ, ԿԱՄ ՄԵՆՔ, ԿԱՄ ԴՈՒՔ, ԵՍ ՈՐ ԱԼՖԱՐԵԱՆՆԵՐԸ ՈՏՔԻՍ ՏԱԿ ԱՌԻ ՓՇՐԵՑԻ ՁԵԶ ՆՄԱՆ ՈՂՈՐՄԵԼԻ ՆՈՐ ԱԼՖԱՐԵԱՆՆԵՐՈ՞ՒՆ ՏԵՂԻ ՊԻՏԻ ՏԱՄ (*ակնարկելով Մուրատ, Գ. Օզանեան, Ա-Աչըզպաշ, Դր. Եղիկեան եւ ուրիշներ*), ու այսպէս, իրեն հետ ֆաշելով ֆանի մը համախոհներ դուրս կելլէ»: *Հրապարակային աքանտալէ եւ պատակատումէ վախնալով պատգ. ընկերները խորհրդակցելով քոմբոմիզի կուգան, ուելի ճիշդը տեղի կուտան եւ Ս. Գիւլեանի կամքը կը դործադրեն:*

Ահա, ընկերներ, ասիկա չատ ախուր եւ ողբերդական կողմն է մեր կուսակցութեան կարդ մը ընկերներու մտայնութեան: Երբ մարդ մը ամեն չարիք եւ զեղծում կը դործէ եւ երբ պատասխանատուութեան կը հրաւիրուի, կուսակցութիւնը պատակտելու սպառնալիքով կարող կըլլայ իր օձիքը ազատել եւ ճկեցնել դիտակից ընկերներն իսկ: Մենք այսօր, որպէս որդիները, մեր նախորդ ընկերներու, պիտի կըրնք անոնց սխալ դործունէութեան ծանրութիւնը եւ մեղքը: Երբ մեր ընկերները, որոնք կուսակցութեան սիրոյն կը խոնարհին բռնութեան յատկ, սպառնալիքին տակ, եւ չեն մտածեր նոյն կուսակցութեան սիրոյն, եւ արդարութեան համար Ս. Գիւլեանի ճակատին սեւ խարանը դնել եւ դուրս նետել, արդիւնքը այս պիտի ըլլայ, ուրիշ ոչինչ: Երբ մէկը ամեն բոպէ

չարիք կը դործէ, եւ չի խղճահարիր կուսակցութիւնը պատակելէ, վինքը պատասխանատուութեան հրաւիրող ժողովներուն երեսին պոռալով։ Չենք դիտեր, չենք կրնար հասկնալ, այլեւս ի՛նչ սկզբունք, եւ ի՞նչ գաղափար կը մնայ կուսակցութեան մէջ։ Չէ՞ որ Ձարիքի հետ հաշտուիլ, չարիքին տեղի տալ, սարկանալ պիտի ըլլար, չէ՞ որ ամէն առեն անիկա նոյն սպառնալիքը, նոյն արարքը պիտի դործադրէ, Ահա՛, այս սխալին չնորհիւ էր որ Ս. Գիւլեան այդչափ առաջ դնաց, այնչափ լրբացաւ, որ աւելի զարհուրելի աղէտներ դործեց եւ կուսակցութիւնը ու ընկերներու կեանքը արիւնոտ ոճիրներու մէջ թաթախեց։ Եւ զարմանալի չէ նաեւ, որ այսօր, Ս. Գիւլեան, Ամերիկայի մէջ, իր դործած չարիքներուն համար իր դէմ բողոքողներուն երեսին ըսէ.

«Կուսակցութիւնը բաժուած է,
«Կը գա՞ք իմ յետեւից. լաւ,
«Չէ՞ք գալ. գնացէ՛ք ուրանց յետեւից։
«Ես Նազար Բեկի եւ Խան-Ազատի պէս
«Մարդկանց ՓՇՆԻ, ՀԵՌԱՑՐԻ ԵՄ,
«Էլ ո՛ւր են մնում սրանք...
«Իմ դիրքը որոշ է...»

Բայց որպէսզի մեր վրաերը աւելի անհերքելի դառնան, այդ ժողովի մասին բերենք ուրիշ վկայութիւններ։ Թող խօսի դարձեալ Պէյրութի Մասնաճիւղի պրօչիւրը «Անիշխանութեան դէմ»։

Ընկերնե՛ր,

«Ամեն առնիք, որ ներկայ գտնուած են Տաճկ. Ա.

Ընդհ. Պատգ. ժողովին, լաւ կը յիշեն թէ ի՛նչ ապօրէն կերպով վարիչ Մարմնի անդամ ընդունուած է ընկ. Սապահ-Գիւլը։ Անշուշտ առնից աչքին առջեւն է դեռ այն տխուր պարագան, երբ ընկ. Սապահ տեսնելով որ պատգամաւորներու ֆուէներէն միայն 16 գինքը արժան կը դատեն կեդր. վարիչ Մարմնի անդամակցութեան, բարկացած ու մոլեգին գլխարկը ձեռք կառնէր եւ մինչեւ դրան կը մօտենար, սպառնական լեզուով պոռալով, «Հիմա կուսակցութիւնը պառակտեցաւ։» Այսպէսով ԸՆԿ. ՍԱՊԱՀ ԶԸՆՏՐՈՒԵԼՈՒՆ ՀԱՄԱՐ Կ'ՍՊԱՌՆԱՐ ՊԱՌԱԿՏԵԼ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ... հասկցա՞ք...։ Պատգ. ժողովը՝ լաւ ըմբռնած էր ընկ. Սապահի ներքին մարդը, ուստի ջանացաց ի վնաս իր սկզբունքին փրկել կուսակցութիւնը ապագայ խայտառակութենէ մը։ Ժողովը...դիմեց կրկնաֆուէարկութեան։ Այս անգամ ընկ. Սապահ... ֆուէ շահեցաւ եւ...ընտրուեցաւ անդամ Տաճկ. կեդրոնի վարիչ Մարմնի...»

Այո՛, «ի վնաս իր սկզբունքին փրկեց կուսակցութիւնը» այն առեն, սակայն չի կրցաւ զայն փրկել «խայտառակութենէ» 1913ին, եւ ինչո՞ւ Պոլսոյ Գրդ. Պատգ. ժողովը «ի վնաս իր սկզբունքին» չընդունեց Ս. Գիւլեանի Բէօսթէնճէի ժողովի ոճիրները և «խայտառակութիւնները»։ Եւ սակայն, ի՞նչպէս պիտի կրնար փրկել կուսակցութիւնը, որուն գլխուն միշտ Ս. Գիւլեանի սուրը, սպառնալիքը եւ կուսակցութեան բաժանումը կախուած էր։ Ո՛չ, այդ ժողովը կուսակցութիւնը չի փրկեց, այլ Ս. Գիւլեանը, որ այսօր չարիքները մինչեւ երկինք հասցուց։ Կուսակ-

գութիւնը չի վերկուիր եւ չպիտի վերկուի, մինչեւ որ, Ս. Գիւլպենկեանը, որպէս քաղցկեղ կուսակցութեան կուրծքին վրայէն չի կարուի ու նետուի:

Կը պատմեն որ մէկայն Սագօն եղած է, որ տեսնելով կուսակցութեան սկզբունքներուն կործանումը հեռացած եւ քաշուած է, առանց այլեւս դառնալու:

Ահա թէ ի՛նչ կը դրէ այդ մասին ընկ. Գ. Եղիկեան:

Էնզելի 2 Նոյմբ, 1914

«Ընկ. Յ. Բարեջաճեանի, Բոստըն

«Սիրելի ընկե՛ր,

«Ինձ մնում է միայն ասել, որ մենք աւելի դրական դիրք պիտի բռնէինք Տաճկ. Շրջ. Ա. Պատգ. ժողովում, երբ Սպասի յայտարարում էր, որ եթէ իր պրօտէժէները Պատգ. ժողովում ձայն չ'ստանան, ինքը կը կազմէ Հնչակեան մի նոր հատուած: Եթէ այդ ժամանակ մենք նրան դուրս ընէինք ժողովից, այսօրուայ պատմական դէպքերը մեզ աւելի կազմ ու պատրաստ դրուքեան մէջ կը դնէին...:

«Ինձ համար անտանելի էր Սպասիների հետ գործ ունենալ, որովհետեւ գիտէք, որ նրանք անուղղաներ են եւ մի օր մի սխալտալային գործ պիտի ստեղծեն:

Յարգանքներով

Գ.Ր. ԵՂԻԿԵԱՆ»

Մեր խելքէն, հասկացողութենէն հեռու կը մնայ, թէ այլեւս չարիք մնա՞ց, որ չի գործէին Սպասհանրը, կուսակցութեան վրին զեղծումներ մնա՞ց որ չի փաթթէին, եւ ասկից աւելի ի՞նչ «սքանտալային

գործ պիտի ստեղծէն» որ դեռ ստեղծած չեն, եւ ապագայն, ապագային ընկերները, «դիտակից» ընկերները կան, որոնք լռութեան, մթութեան մէջ, եւ «իւ վնաս կուսակցութեան սկզբունքին», այս համարատած եւ համայնապետ ժանտախտին առաջ բաց կը ձգեն իրենց դռները, որ լափէ, կործանէ ամեն ինչ: Տակաւին նախկին սխալները կուզե՞ն գործել, որպէսզի հատասարպէս պատասխանատու՞ մնան Սպասհ-Գիւլպենկեանի հետ կուսակցութեան թագումին:

Մենք կը կարծենք թէ եթէ մինչեւ հիմա սխալ գործուած է, այսկից վերջը, Ս.Լ. ԲԱԽԱԿԱՆ է. որ այս կուսակցութիւնը Ս. Գիւլպենկեանի եւ իր լաքէներու ձեռքը քարէ քար զարնուի: Քանի տարի, երկա՛ր եւ ահաւոր տարիներ են, ուր կուսակցութիւնը ամեն օր արիւն արցունք թափած է Ս. Գիւլպենկեանի սարսափներու տակ: Այդ ուղղութեամբ, մեր կրցածը, մեր կարելին և մեր ոյժերէն վերն իսկ կատարած ենք: Մենք մեր պարտքը լրացուցած ենք, մեր խիղճը հանդարտ է: Թող առնեն, չարիքն պատասխանատուութիւնը անոնք, որոնք Ս. Գիւլպենկեանի դիտակից կամ անդիտակից մեղսակիցները եղած են եւ տակաւին կուզեն հանդիսատես ըլլալ իրենց անօրակելի գաղալքութեամբը:

Ի.ՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ ԶԳԶԳՈՒՄԸ

Ս. Գիւլպենկեան ոչ միայն իրրեւ Տաճկ. Վարիչ Մարմին Տաճկ. Բ. Պատգ. ժողովը կը քաշքշէր, կը յուսահատեցնէր, այլ նաեւ Էրզ. Ընդհ. Պատգ. ժողովը, որ որոշուած էր Վառնայի մէջ կազմել, որպէսզի, իր

անհասկնալի չարիքներու հանդէպ եղած թէ քաղաքները եւ քաղաքականները ճնշէ եւ անհետացնէ, ամէն տեղ կարենայ իր գործակալներով պատրաստութիւն տեսնել, որպէսզի քաղաքագէտ մարդը չէզոքացուի, հեռու պահուի եւ իր հոգեւոր երկրպագուներով կազմէ Պատրիարքարանը, որպէսզի սեւէ քննութիւն եւ հարցապնդում չըլլայ իր կեդրոնի գործած զեղծումներուն համար: Ճիշտ յար եւ նմանը այսօրուայ Աստանայի մէջ կատարել փորձածին:

Այսպէս, սկսաւ գործել հալածանքի եւ սեւացումի եւ յետոյ չէզոքացումի սիստեմին, որպէսզի, Թոյլերը եւ անարիները ինքնաբերաբար հեռանան, իսկ ընդդիմադիրներն ալ բնութեամբ հեռացուին:

Եւ որովհետեւ, Ամերիկայի մէջ նաեւ, քաղաք բարձրացած էր բուն իսկ Ս. Գիւլպենկեանի ապօրէն կեդրոն մտնելուն եւ կատարած գործառնութեանց համար, Ս. Գիւլպենկեանի և վարագդատի կեդրոնը՝ իր սեւ ձեռքը երկնցուց հոն նաեւ, չնորհիւ կարգ մը անդիտակից եւ դիտակից ընկերներու պաշտպանութեան, կարող եղաւ, ոչ միայն իրենց դէմ քաղաքները հալածել եւ սեւցնել, այլ նաեւ Ամերիկայի ընդհանուր երկու հակադիր հոսանքներու բաժնել, այնպէս որ, ընդհանուր քայքայման հասաւ եւ ընդհանուրին պաշտօնաթերթը «եր. Հ.»ը դադար առաւ, միամիտներուն հաւատացնելով թէ այդ ստեղծուած չարիքներու պատճառը հոս Ամերիկայի մէջ ծագում առաւ: Թէեւ, երկուստեք ծայրահեղութեանց դնացին, եւ կարգ մը յիմարական գործեր կատարեցին Մելոռնեան եղբայրները եւ անոնց հակադիրը, Սպահի կեդրոնի

պաշտպանները: Որովհետեւ, երբ Գարթ. Յանձ.ը կազմուած էր հակակեդրոնական տարրերէ; Ս. Գիւլպենկեան կեդրոնը, ոչ միայն անոր դէմ ներքին հոսանք կը յառաջացնէր, այլ նաեւ «եր. Հ.»ի գործունէութիւնը եւ հրատարակութիւնը չէր ճանչնար: Եւ ուրովհետեւ, այս բոլոր գործուածքները սոսկ անոր համար էին, որ կեդրոնի դէմ քաղաքները հեռու մնային Բէօսթէնճէի մէջ կազմուած Ընդհ. Պատրիարքէն: Կեդրոնի պաշտպանները չկրցին հասկնալ չարիքին պատճառը, եւ թերեւս, այսօր ալ, դանուին միամիտ ընկերներ որ այսպէս կարծեն եւ իրենց մութ մնացած ըլլայ բուն պատճառը: Սակայն, երբ Ամերիկայի չրջանակը օր մը, հասկցաւ, որ Բէօսթէնճէի Պատրիարքը, ոչ միայն գաւազրութիւն մէջը կատակցութեան կեանքին դէմ, այլ նաեւ ապօրէն կազմուած, հասկցաւ թէ, ինչո՞ւ Ամերիկան, ինչպէս նաեւ բոլոր չրջանակները, այսպիսի վարձորդի եւ անկախութեան մտածուած էին:

Ս. Գիւլպենկեան եւ վարագդատ կեդրոնը ոչ միայն ներքին եւ անպաշտօն միջոցներով այդ կրակը կը հրահրէր Ամերիկայի մէջ եւ իր դէմ քաղաքները կը սեւցնէր, այլ նաեւ պաշտօնապէս, եւ մենք կը դնենք այստեղ իր առնին չրջաբերականը:

«ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԻՒ 6

«Ս. Գ. ՀՆՁ. Կ. ՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՐ. Ի Մ. ՃԻՒՂԵՐՈՒՆ

«Ընկերնե՛ր,

«Մինչդեռ մենք ապասում էինք, որ պատմական այս օրերի մէջ Ամերիկայի չրջանը, հաւատարիմ իր

անցեալ պատմութեանը՝ տեղացին գործունէութիւն ցոյց տար։— ցաւում ենք հաստատելու, որ մեր շարքերու մէջ գտնուեցան անհատներ, որոնք ոչինչ չվնասեցին կուսակցութեան մէջ երկպառակութիւն առաջ բերելու եւ ամբողջ մի շրջան անգործութեան դատապարտելու, եւ այդ միա՛յն ու միմիա՛յն իրենց անձնական նեղ միտումներին եւ գծուծ հաշիւներուն յագուրդ տալու համար: Այս տխրահռչակ իրականութեան հանդէպ՝ ուրախ ենք տեսնելու եւ՛ այն, որ ընկերների հոծ բազմութիւնը կուսակցական զուարթ նախանձախնդրութեամբ, երեւան դրեց իր բարոյական ոյժը, կորովը, եւ թոյլ չտուեց, որ կուսակցութեանս այս կարեւոր շրջանը խաղալիք դառնայ մութ հաշիւներով առաջնորդուող այդ անհատների ձեռքում:

«Գալիս է Կեդր. վարչութեան Լիազօր ներկայացուցիչը, նա լիակատար իրաւունք ունի, իրեն տրուած հրահանգներին համաձայն, ամեն ինչ տնօրինելու եւ գործերը կանոնաւոր վիճակի մէջ դնելու: Լիազօր ընկեր Վահան Մամիկոնեանը, որպէս նախկին Կեդրոնի անդամ կուսակցական պէտք եղած ամեն փորձառութիւն եւ ձեռնհասութիւն ունի, ուստի, ընկերներ, յորդորում ենք ձեզ՝ բոլորուել նրա շուրջ եւ ժամանակի պահանջին համաձայն՝ ժրաջան գործունէութիւն մէջտեղ բերել:»

Ընկերական ջերմ բարեւներով

Ի դիմաց՝ Ս. Գ. ՀՆՉ. Կ. ԵԱՆ ԿԵԴՐ. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Ատենադպիր — Ատենապետ

Ա. ԱՅՖ—ՎԱՐԴԵԱՆ — Վ. ԱՐՏԱԻԱԶԴ

Փարիզ, 10 Մարտ, 1912 — (կնիք)

Ակնարկ է ըսել որ Այգ–Վարդեան—Ս. Գիւլեան, իսկ Վ. Աբաուազդ՝ Բ. Վարազդատ Կեդրոնի երկու միակ անդամներն են:

Երբ նոյն Կեդրոնն էր, որ երկպառակութիւնը ձգած էր արդէն բոլոր շրջանակներու մէջ, Թուրքիոյ, Կովկասի, կուզար խաբելու համար ընկերները որ պատճառը Ամերիկայի մէջ է, եւ մի քանի անհատներ են, իրենց «անձնական նեղ միտումներուն եւ գծուծ հաշիւներուն յագուրդ տալու»: Այո՛, եւ այդ ընկերներու համար, որ օր մը, Ս. Գիւլեանը մինչեւ գետին խոնարհած պիտի դար ըսելու չողոքրթօրէն Ապրիլ 30, 1915ին «... Այն ընկերների վերաբերմամբ, որոնք ստեղծող ազդակներ եղած են պատմութեան ամենատխուր շրջանում: Եւ կաւելցնէր, «Ինչ էլ որ լինի, ես ձեզ մոռանալ չեմ կարող, բանի որ մահուան շէմքին սնարիս ծով էիք կանգնած—դա մոռանալ անկարելի է, այդ պատկերը ունիմ ձեզանից—սրտագին բարեւներ, ինձ մոռացող, հակառակող, ատող բոլորին—20 տարուայ կեանք ջնջել չի կարելի 10—15 տարի միասին ենք ապրել,—» Ջերմ բարեւներով

Ս. ՍԱՊԱՀ–ԳԻԻԼԵԱՆ

Ընթերցողը ինքը թող բաղդատէ չրջաբերականի Այգ–Վարդեանի (Ս. Գիւլեան) լեզուին հետ եւ իր եզրակացութիւնը քաղէ: Աստուա՛ծ իմ, կարելի՞ է երեւակայել հոգւոյ այսչա՛փ անկում, մեծ անկում, այո՛, «Մեծ Մարդուն» քով:

Սակայն, ամենէն հետաքրքրականը Ս. Գիւլեանի Լիազօր ներկայացուցիչ Վ. Մամիկոնեանի մասին

է: Կրկին կարդացէք չրջաբերականին վերի տողերը եւ յետոյ, հետապայ տողերուն հետ բաղդատեցէք: Այս մարդը ոչ միայն խարդախ, կեղծաւոր մ'է, այլ անպատկառ սոսկօս մը, որ իր սոսրապրութիւնը կուրանայ, եւ կըսէ որ ինքը լուր չունի, առանց հաշուելու որ իր լեզուն է նաեւ: Իր պաշտօնապէս վատաբանած լիազօր ներկայացուցչին մասին է որ կը դրէ Ս. Գիւլեան: Չէ՞ որ արդէն անիկա իրրեւ իր դործիքը, իր հրահանգը կատարած, մոնցուցած էր: «Մամիկոնեանի արարքը հիմա ճնելու ժամանակ չէ, ևրան ասել էին այդ անել, եւ նա էլ արել է, որից ես իսկ տեղեկութիւն չունէի, (բարբարոս սոսկօսութիւն) բանի որ այդ ժամանակ երկրի ներսերն էի: Ցաւում էք որի՞ց, որի՞ հոգը (չատ լաւ դիտէր որ իրմէ կը ցաւէին): Ամերիկայի մէջ արիւն բրտինք թափեցիք, չարչարուեցաք, այսօր մի շալատանի ձեռին խաղալիք է դարձել, որովհետեւ գիտակից ընկերները գործից հեռացել են...»

Եւ ի՞նչ ևկաւ ըրաւ Մամիկոնեանը, «անել այն ինչ որ ևրան ասել էին անել», բազմաթիւ դիտակից ընկերները «չէզոքացնել միևչեւ Ընդհ. Պատգ. Ժողով», որպէսզի, պատգամաւորութենէ զրկուին, Ընդհ. Ժողովին ներկայ չըլլան, եւ Ս. Գիւլեանի խաղքութենց եւ աքանաչներու հաշիւը չի պահանջեն: Ահա, ինչ որ, «Նա լիակատար իրաւունք ունէր, իրեն տրուած հրահանգներին համաձայն, ամեն ինչ տնօրինելու եւ գործերը կանոնաւոր վիճակի մէջ դնելու»:

Ս. Գիւլեան կեդրոնը, երբ այսպէս ամեն չրջանակի մէջ բոլոր ընդդիմադիրները հալածեց եւ անզօրութեան դատապարտեց, այլեւս, առենը դուռ «Էջդ Պատգ. Ժողովս գումարելու Բէօսթէնճէի մէջ:

Այդ բոլոր բազոքներու հանդէպ, այդ ապօրէն եւ գեղծարար կեդրոնը արդէն իր ծրագիրը պատրաստած էր, գիտէր թէ հոն, որո՞նք պիտի բերէր եւ ի՞նչ որոշումներ պիտի անցնել տար եւ իր դործած ահաւոր եւ ատրամիելի չարիքներու մասին ոչ մէկ հաչիւ եւ պատասխան տալու կարիք կը թողուր: Մանաճխլեր լուծել, ընկերները սեւցնել, հեռացնել, բարոյական անասելի գեղծումներ գործել, այս բոլորը գիտէինք, եւ սակայն չէինք կրնար երեւակայել որ կուսակցութեան Ամենաբարձր Ժողովն ալ կրնայ դաւադրութեան ենթարկել, գեղծանել զայն եւ կուսակցութեան ամենատարրական օրէնքները, սկզբունքները եւ. կանոնադիրը լուցկիով մը այրել եւ հովին յանձնել: Հիմա կը մօտենանք կուսակցութեան կեանքի դէմ կատարուած բարոյական ամենամեծ ոճիրին, «Բէօսթէնճէի Պատգ. Ժողովին» որուն արեան հետքերը եւ գծուած սեւերը կուսակցութեան ճակատէն դարձ դար չպիտի ջնջուին: Այս ոճրարոյր արարքը՝ Ս. Գիւլեան տակաւին պաշտպանելու ո՛չ միայն երես կունենայ, այլ նաեւ կը գտնէ դիտակից եւ անդիտակից ընկերներ, որոնք առանց կարմրելու, առանց դողալու եւ առանց ատրամիելու, զայն կը պաշտպանեն: Տղեկները, որոնք իրենց ձեռքի հետը եւ առաջը չեն ճանչնար, Ս. Գիւլեանի հաճելի դառնալու համար այդ սխրահռչակ ժողովին համար ըսեն. «... որը յեղափոխական պատմութեան է՛ն

կարմիր, է՛ն փառաւոր եւ ինքնաճանաչ էջը կը կազմէ:» *Իրա՞ւ այդպէս է:*

Ուրեմն պատմութեան առաջ վիճակները թող լսին.

ԳԼՈՒԽ Ե.

1903—1914

ՔԷՕՍԹԷՆՃԷԻ ԴԱԽԱԴՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Ընկերնե՛ր,

Ուշադրութեամբ հետեւեցէք այս վիճակներուն, որոնք մի՛այն դեռ աննշան մասն են, եւ դուք ձեր խղճին հարցուցէք թէ՝ եթէ Ս. Գիւլեան կեդրոնը եւ անոր երկու անդամները, ո՛չ մէկ սխալ, ո՛չ մէկ զեղծում իսկ գործած չըլլային, այս ժողովի կազմութեան պատրաստութիւնը, անոր ապօրէն կազմը եւ տրուած արիւնոտ որոշումները բաւական չէի՞ն զանոնք հնչէ. կուսակցութեան դատաստանի առջեւ դատապարտութեան սեւ խարանը ունենալին իրենց ճակատին վրայ:

Դժբաղդաբար, դեռ միամիտներ կան, որ կը խաբուին, Ս. Գիւլեանի կրունկը լիզող եւ անոր «հեղինակութենէն» ապրող վարձկաններէ, որ կը պաշտպանեն այս չի պաշտպանուելիք արարքը:

Եթէ այս վիճակներն ալ անզօր կը մնան, այդ ժողովի արեան եւ դատապրութեան վիհը ցուցնելու, ուրեմն, թող մնայ որ ժամանակը գայ հաստատելու պիտակցութիւնը եւ պատմութեան լոյսին առջեւ այդ հասարակական ոճրագործներուն եւ անոնց պաշտպաններուն օձիքը բռնէ ջլապինդ:

***

Ինչպէս այսօր, այն ատեն ալ, Ս. Գիւլեանի եւ իր կեդրոնի հոգիի ամեն ազատութեան տեղեակ ընկերները, ըսին որ Ս. Գիւլեան կը պատրաստէ մի հսկայ «սքանչացալին գործ» կուսակցութեան ճակատին հանդէպ, Ամերիկայի չրջանը, ինչպէս այսօր նաեւ, անզգուշելի մնաց իր հաւատքին եւ վստահութեան վրայ հանդէպ Ս. Գիւլեան կեդրոնի, մինչեւ որ գրեթէ տարի մը յետոյ, վարագոյրը այնպէս պիտի պատռուէր, պատուղները նոյն ինքն այդ ժողովը խարդախողները ըլլալով, որ այլեւս ամեն բան հրապարակի վրայ ըլլալով դար իր գլուխը ճչալ այդ անպատիւ եւ դաւադրական ժողովին հանդէպ:

Քանի մը բառով ըսենք, որ ՔԷօսթէնճէի Պատգ. Ժողովին, Կուսակցութեան չրջանակներէն, բացի Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ քանի մը մանանճիւղերէն հոն ներկայացուած միւս չրջանակները խարդախութեամբ ներկայացուած են. Ս. Գիւլեանի՝ նախապէս պատրաստած համախոհներէ: Մամիկոնեանի աւերումովը, Ամերիկա պատգամաւոր չի կրցաւ

ղրկել, այլ երեսուն ձայն, որուն կէսն իսկ ի-
բաւունք չունէր, եւ բուն իսկ կեդրոնի ձեռքին մէջ
ապօրէն եւ ժանդաս գէնք մը դրաւ: Պէտք էր Ամերի-
կա նկող գործիչը՝ Սաֆօն ներկայացնէք այդ ձայները,
եւ սակայն, Սաֆօն, ո՛չ միայն ներկայ եղած չէր,
այլ նաեւ լուր չունէր, լուր չունէր նոյն իսկ Պատգ.
Ժողովի անցուդարձերէն: Թուսաոսան, Կոմկաս,
Պարակասան ինաւ չի ներկայացան, բացի Սինոփօրա-
պօլի Մասնաճիւղէն, ուրկէ Ս. Գիւլեան կեդրոնը
քանի մը ռուպլի կորզած էր: Թուրքիայէն, Սպասհի
կարգ մը համախոհ ընկերներէն եւ մասնաճիւղերէն
դաս, ո՛չ միայն հրաւիրուած չէն մասնաճիւղերը,
այլ նաեւ արգելք եղած են կարեւոր ընկերներու
ներկայութեան, ինչպէս նաեւ Տաճկ. Կ. Վ. Մարմնին:
Իսկ Եգիպտոսէն, յայտնի Եասեան մասնիչը մա-
նակցած է, ժողովին վերջերը. որը արձանագրու-
թիւնը նոյնութեամբ Թալէաղի ձեռքը հասցուց:

Պիտի զարմանան ընկերները, որ ինչպէս Եաս-
եանը, որ մինչեւ այդ աստն, ոչ միայն կասկածելի,
այլ մատնութեան մէջ բռնուած էր, կրնայ ո՛չ
միայն մնալ Հնչ. Կուսակցութեան մէջ, այլ նաեւ
Կուսակցութեան Պատգ. Ժողովին ներկայ ըլլալ:
Այդպիսի զարմանալիքներ Ս. Գիւլեանը միշտ դիւ-
րութեամբ կը լուծէ, այս հրաշքը սակայն պիտի ըլլայ, երբ Ս. Գիւլեանի նամակները
կարդացուին յաջորդական էջերուն մէջ: Եասեան լաւ
հասկնալով Ս. Գիւլեանի հոգին, անոր հովանաւո-
րութեան տակ մտաւ, այնպէս որ, ո՛չ միայն պաշտ-
պանուեցաւ, նոյն իսկ Եգիպտոսի մէջ Ս. Գիւլեան՝

անոր գործունէութիւնը արգիլեց անոր դէմ, այլ նա-
եւ, պատգամաւոր ըլլալու արժանացաւ, միայն այն
պատճառով որ Եասեան՝ վոխանակ բողոքող ներկա-
յանալու, պաշտպան եւ վստահանդէս հանդիսացած
էր Ս. Գիւլեանի, իսկ Ս. Գիւլեանի համար արգէն իր
դոյութեան եւ հացի սեռակէտով մատնիչ մը, որ
գինքը գովէ եւ պաշտպանէ չատ արժէք կունենայ եւ
դիրք կը դրաւէ քան մէկը որ անրասիր գործիչ մ՛է,
եւ սակայն անհանդուրժող է իր արարքին: Ահա՛,
այս է Բէօսթէնճէի ժողովին ամբողջ կազմը, որ Ս.
Գիւլեան վաթթեց Կուսակցութեան վզին:

Մենք աւելի չենք կրնար մանրամասնու-
թեան, որովհետեւ ատիկա անկարելի է այս էջերուն
մէջ, ուչ կամ կանուխ կուսակցութիւնը իր սեղանին
վրայ.չի դրած, չի քննած չպիտի կրնայ այս կու-
սակցութիւնը իր դոյութիւնը ապահովել, հետեւա-
բար, թող դայ անիկա քննէ եւ իր դիրքը որոշէ:

Սակայն, ի՞նչ եղած է ի մէջի այլոց, այդ «Պատ-
գամաւորական Ժողովի» որոշումները, բաւական է
ըսել, որ դիտակից եւ անդիտակից մատնութիւն մ՛էր
Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան գործունէութեան եւ
համայն Թուրքիայի մեծ ու փոքր ընկերներու: Մատ-
նիչ մը կրնայ քանի մը ընկերներ կամ մասնաճիւղ մը
մատնել, բայց արտասահման նստիլ, ապահով եր-
կինքի տակ, Թուրք բարբարոս կառավարութեան
գործակալին առաջ «իլլիկալիզմ»ի որոշում տալ եւ
կուսակցութիւնը դնել դաւադրական հոդի եւ գոր-
ծունէութեան վրայ, Թուրքիոյ բոլոր ընկերներու
կեանքին դէմ ահաւոր մատնութիւն եւ ոճիր մ՛էր,

ընկերները, որոնք յաճախ անուանէ իրենց վարչութիւններով, քլուպներով եւ անդամներով Թուրք կառավարութեան աչքին առաջ ծանօթ եւ հրապարակ էին:

Ասիկա այն Ս. Գիւլեան եւ վարազդատն էին որ քանի մը ամիս առաջ, «Թուրք Սահմանադրութեան» պաշտպանութեան, «Օսմանեան պետութենէն չանջատուելու» եւ լիակատ հողի վրայ դործելու ամէն խոստում եւ երդում ընելով «համաձայնագիր» ստորագրած են:

Թուղթի վրայ, ապահով վայրերու մէջ նստիլ, որոշում տալ չրջանակի մը ճակատագրին վրայ եւ արեան հեղեղներ բանալ զանոնք խեղդելու համար, Թուրք կառավարութեան մը ճանկին մէջ, մտածելն իսկ սարսափելի է···: Չէ՞ որ իրենք ապահով էին, եւ չէ՞ որ ապահով ալ մնացին, մինչդեռ անոնք կախաղաններու վրայ եւ զնտաններու մէջ իրենց չի դործած յանցանքին, Ս. Գիւլեանի արտաահմանեան որոշումին մեղքը քաւեցին:

Սակայն, Ս. Գիւլեան աւելի զարհուրելի եւ սարսափելի ոճիրը պիտի դործէր յետոյ, երբ այդ որոշման պատրուակին վրայ, Թուրք նախարարական մահափորձեր պիտի կատարէր, այդ մասը աւելի պայծառ եւ կարկառուն ընելու համար մենք պիտի խօսինք երբ բուն իսկ Ս. Գիւլեանի նամակները պատմեն այդ ահռելի եւ սարսափելի դործողութեանց պատմութիւնը: Միայն հոս այսչափ պիտի ըսենք, որ Ս. Գիւլեան այդ կարդ մը մահափորձերը, որ ձեռնարկեց Շէրիֆ վաշայի դրամով եւ անոր նպատակին ծառայելու համար, Բէօսթէնճէի ժողովին մէջ որոշուած չէ, Ս. Գիւլեան կուզէ, իր անճնական պատասխանատուութեան հետ խառնել ուրիշներ եւ պատգամաւորներ, որպէսզի կարենայ թեթեւցնել իր ոճիրը, նոյն իսկ իր պաշտօնակից Վարազդատ իսկ հաւան եղած չէ, ինչպէս յոյժ կուսան Ս. Գիւլեանի եւ Վարազդատի նամակները:

Ինչպէս ըսինք, Ամերիկան էր որ ամենէն շատ պաշտպանն էր կանդնած Բէօսթէնճէի այդ ժողովի օրինականութեան, ինքն ալ եկաւ վերջապէս մերժել զայն եւ կոչել դաւադրական ապօրինի ժողով, 1915ին Թրոյի մէջ կազմուած Պատգ. Ժողովի մէջ:

Ս. Գիւլեան, որ Սաֆօի միամտութենէն օգտուելով զայն դրկած էր Ամերիկա, եւ Բէօսթէնճէի ժողովի օրինականութեան մասին խարած էր Սաֆօն, հակառակ երկար եւ քրտնաջան աշխատութեան, նոյն իսկ դատապարտելուն՝ Տաճկ. Վարիչ Մարմինը, եկաւ ընդունիլ իր սխալը եւ մերժել Բէօսթէնճէի այդ ժողովը, իբր ապօրինի ժողով:

Թող խօսին վաստակը նաեւ, միւս չրջանակներէն: Ի՛նչ կը դրէ ընկերը Լազօ, Բէօսթէնճէի Պատգ. Ժողովի մասին: Զենք հաւատար, թէ Ս. Գիւլեանի ամենէն կոյր երկրպագուն իսկ պիտի կատածէ այդ տողերը դրողին կատարեալ ճշմարտախօսութեան մասին, քանի որ արդէն Բէօսթէնճէի ժողովի արձանագրութիւնները ալ կը ցուցնեն նոյնը:

«Սիրելի Խա՛ճ,

«··· երեւակայի՛ր, ինչպէս լսում եմ Բէօստէճ–

ջէի ժողովում Կովկասի եւ Պարսկաստանի բոլոր մասնաճիւղերը յայտարարել են լուծուած, բացի Սիմֆէրապօլի Մասնաճիւղից, ուր իրենց արբանեակներէն մէկը կարողացել է մի բանի կոպէկներ շռթել: Լա՛ւ բան է, Կովկասը մատակարարէ նրանց ապրուստ, Կովկասը տայ կուսակցութեան հերոսներ եւ գործիչներ եւ յանկարծ, որովհետեւ Կովկասն ու Պարսկաստանը իրենց ուրոյն հայեացքն ունին զանազան գործիչների վերաբերմամբ, ինչպէս եւ գործելակերպի·— ուստի նրանց յայտարարեն լուծուած եւ զրկեն պատգամաւորի եւ ձայնի իրաւունքէն: Այդ էլ լա՛ւ, բայց այդ անփառունակ ապետները մի րոպէ մտածո՞ւմ են, որ այդպէսով շատ հեռու գնալ չեն կարող···:»

Փո՝ ԼԱԶՕ

Ասիկա կը վախէ՞ ամեն վէճ, թէ՝ Քէօսթէնճէի ժողովը, ուզած է Պարսկաստանի եւ Կովկասի քուէն մերժել, անոնց մասնաճիւղերը լուծուած հռչակել: Ուրեմն, անոնք մասնակցած չեն այդ ժողովին:

Լսենք նաեւ ընկ· Գր· Եղիկեանի Պարսկաստանէն ղրած նամակին:

Էնզէլի, 1914, Ապրիլ 21

«Ընկեր Յ· Բարեջանեանին,

«Սիրելի ընկե՛ր,

«Քէօսթանցայի ժողովը, որի ապօրինութեան մասին ես էլ էի հաւատացած··· ժամանակին ես գրե-

ցի Պարիզ եւ յայտնեցի իմ դժգոհութիւնը, որին ի պատասխան ինձ հաւաստիացումներ տրուեցին: Թէ ես մասնաւորապէս, եւ թէ ընդհանրապէս, տեղւոյս Մասնաճիւղը ամեն ջանք գործ են դնելու ճշմարտութիւնը երեւան բերելու համար: Այդ առթիւ անհրաժեշտ բանակցութիւնները կատարում են թէ Պօլսոյ, թէ Պարիզի եւ թէ Պարսկաստանի այլ Մասնաճիւղերի հետ:

Պարսկաստանի մասին, եթէ ասիկա անբաւական է, հոս բերենք Էնզէլի Մասնաճիւղին՝ Փարիզ, վարազդատի եւ Ս· Գիւլեանի ղրած նամակին պատճէնէն քաղուածքները: Թէ ի՛նչ արդար զայրոյթով կը խօսի այդ Մասնաճիւղը, Ս· Գիւլեան արդէն կարդացած պիտի ըլլայ անոր ղրած նամակը նոյն Փարիզ էլ:

ՊԱՏՃԷՆ

Թիւ 152 Էնզէլի

«Ընկերներ Ս· Սապահ-Գիւլեան եւ Բ· վարազդատ

«Սիրելի ընկերներ,

«Վերջին մի բանի տարիներում մեր կուսակցական կեանքում գոյութիւն ունեցող անհնորմալութեանց պատճառ շարբերը միմիայն ձեզ էին համարում· իսկ շատ շատերն էլ ձեզ էլ հաւասարաչափ յանցաւոր էին համարում վերջին անցուդարձերի մէջ:

Մենք այն կարծիքէն էինք, որ դուք շատ բիչ բաժին ունէիք մեր անյաջողութեան ընթացքում: Մենք միշտ պաշտպանել ենք ձեզ ամեն մի բայլափոխում

եւ Պարսկաստանում տիրող բիակցիայի սեւ օրերին մեր յոյսերն ու համակրանքը միշտ դէպի ձեզ էին պահել: Բայց, դժբաղդաբար մեր յոյսերն արդարացնելու ոեւէ առիթ չգտանք եւ այսօր մի շարք հանգամանքներ գալիս են մեր համակրանքն էլ ձեզանից խլելու:

«Հարցը նրանումն է, որ Ռումանիայում հրաւիրուած է Պատգ. ժողով, եւ այդ ժողովի մասին ո՛չ միայն Էնգէլցիներս այլ ամբողջ Պարսկաստանը, տեղեկութիւն չեն ունեցել նաեւ Կովկասեան կամ Ռուսական Մասնաճիւղերը, նոյնպէս մասնաւոր աղբիւրներից իմացել ենք, որ Տաճկաստանի Մասնաճիւղերի մեծ մասն էլ նոյն իսկ Տաճկ. կեդր. վարիչ Մարմինը չէ մասնակցել նոյն ժողովին: Ապա մեզ յայտնուեց նոյնպէս մասնաւոր աղբիւրներից, որ Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի բոլոր Մասնաճիւղերը լուծուած է յայտարարուել նոյն Պատգ. ժողովը բացի Սիմֆէրապոլից, որոնք ուժեղ փող են հաւաքել սրանից առաջ:

«... Բոլոր մեր լսածներից յայտնուում է այն, որ Ռումանիայի ժողովը ունի մի գաղտնի ժողովի հանգամանք, որ նա կուսակցութեան Գերագոյն ժողովը չէ այլ մի հաւաքում մի բանի անհատների կողմից, վերջապէս նրա որոշումները պարտաւորեցուցիչ չեն կարող լինել: Մենք բոլորի մէջ ձեզ ենք մեղադրում, դուք շատ առաջ գնացիք, եւ ինչպէս հանդիսացել ենք միշտ ձեր բարեկամները այժմ եւ ձեր բարեկամներն ենք հանդիսանում թէեւ չենք ներելու ձեր վերջին արարքը: Մենք դիմում ենք ձեզ ընկերաբար յանուն ընդհանուր գործի եւ առաջարկում

ենք ձեռք բաշել ապօրէն կերպով ձեր հաւաքական ժողովից, նրա որոշումներից, բանակցել Տաճկ. կեդրոնի վարիչ Մարմնի հետ եւ փոխադարձ հաւանութեամբ հրաւիրել Պատգ. ժողով կամ կոնֆէրանս, որին մասնակցելու կանչել մեր բոլոր մասնաճիւղերը եւ կարեւոր ընկերները: Մենք իրաւունք ունինք բողոքելու ձեր արածների դէմ նրանց վրայ հրաւիրելու շրջանիս Մասնաճիւղերի ուշադրութիւնը ինչպէս եւ ճնշադատութեան ենթարկելու ձեզ բոլոր Մասնաճիւղերի առաջ բայց այնպիսի բան անել դեռ վաղաժամ ենք համարում, որովհետեւ յոյս ունինք նախ չարիքը դարմանելու ներքին եւ լուռ միջոցներով, եւ երկրորդ չենք կամենում կարմրիլ այն մարդկանց առաջ որ միշտ կոուել ենք ձեզ պաշտպանելու համար: Սակայն երբ սոյն միջոցները անբաւարար կը հանդիսանան այն ժամանակ կը դիմենք աւելի խիստ թէեւ օրինաւոր միջոցների:

«Ընկերներ, դուք դիմում էք հսկայ ֆայլերով դէպի բարոյական անկում եւ ձեզ հետ տանում էք կուսակցութիւնը, այն կուսակցութիւնը, որ ձեր սեփականութիւնը չէ այլ մեր ընդհանուրիս, որին աւանդապահներն էք դուք: ... Դուք որ տարիներով մեղադրել էք մեր մի շարք ընկերներին սեպարատիզմի մէջ ջանացել էք հաւատացնել թէ այդ ընկերները մէն ու մէն Տաճկաստանը բաժնել, ընդհակառակն, գալիս էք հաստատելու սիպարատիզմի սերմեր դուք էք ցանել, որ ձեզ հասցրեց մինչեւ Ռոստանցայի ժողովը ուր ձեզ մահուան վճիռ տվեց: ... Մենք չենք

կարող անտարբեր ականատես լինել թէ ձեր եւ թէ կուսակցութեան անկման...:

Անհրաժեշտ պարագային կուսակցութիւնը անկումից փրկելու համար ձեզ դէն կը շպրդեմ, ինչպէս վարուեցիմ ուրիշների հետ, որովհետ նոյնիսկ պաշտելի էիք մեզ համար:

Ընկ. սիրալիր բարեւներով

Ս. Դ. ՀՆՉ. ԿՈՒՍ. ԻՆԶԵԼԻ ՄԱՍՆԱՃԻԿ

Այս անհերքելի եւ երկաթեայ փաստը կուզայ խարանել ուեւէ պաշտպանի ճակատ որ կը փորձէ պաշտպանել այդ դաւադրական ժողովը:

Մէկ բառ մ'իսկ աւելորդ է ըսել, այս սքանչելի նամակի, կոկծոտ եւ արցունքոտ տողերու վրայ, որոնք պիտի դան նոյն զգացումով եւ զղջումով խօսեցնել, ամեն անոնք որոնք իրենու տխուր բերմամբ, Ս. Գիւլեանը կը պաշտպանեն այսօր, որը չատեր, շատ չատեր ամչցուցած եւ կարմրցուցած է:

Բայց մենք, ամենէն շատ իրաւունքը պիտի տանք այն չրջանակին, այն ընկերներուն որոնց ճակատագրին հետ խաղցաւ Ս. Գիւլեան, այս ահաւոր մարդը, այնչա՛փ անխուիմութեամբ: Շրջանակ մը, որ արեան ու բոցերու մէջ խեղդուեցաւ, եւ զիտնալով իր զլխին գալիքը ուզեց կանխել եւ Ս. Գիւլեանի այդ արիւնոտ փոթորիկէն ազատիլ եւ սակայն անկարող եղաւ:

Երբ Ս. Գիւլեան կեդրոնը Քէօսթէնճէի դաւադրական ժողովը կազմեց, առանց Տաճկ. Կեդր. Վարիչ Մարմնի եւ Մասնաճիւղերու մասնակցութեան, եւ տուաւ այդ ահաւոր որոշումները, Տաճկ. Վարիչ Մարմինը ո՛չ միայն բողոքեց, այլ նաեւ պարզեց այդ գաւադրութիւնը չրջաբերականով մը:

Ուեւէ հնչակեան գերագոյն պարտականութիւն պէտք է սեպէ կարզալ այդ չրջաբերականը, որուն միայն քանի մը հատուածները հոս պիտի կրնանք զետեղել:

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԻՒ 7

Ս. Դ. ՀՆՉ. Կ.ԹԵՒՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԵՐՈՒՆ

Սիրելի ընկերնե՛ր,

«... Այս բոլոր իրադարձութիւնները մեզմէ գաղտնի, դիտաւորեալ եղանակով կատարուեր են, որպէսզի միմիայն կեդր. վարչութեան ուզած Մասնաճիւղերը ու ընկերները այդ ժողովին մասնակցին, այդ պատճառով թէ՛ մենք եւ թէ՛ Մասնաճիւղերու մեծամասնութիւնը պաշտօնապէս Ռումանիոյ մէջ այդպիսի ժողովի մը գումարումին բացարձակապէս անտեղեակ մնացին: Միեւնոյն ըստ օրինի, Թուրքիոյ մէջ գտնուող Մասնաճիւղերուն եւ ընկերներուն մասնակցութեան իրաւունքին ու չափը նշտելն ու տնօրինելը վարիչ Մարմնիս կը վերաբերէր:

«Այս ժողովը, ի միջի այլոց, որոշեր է Տաճկաստանի Ս. Դ. Հնչ. կազմակերպութեան իմքնավարութիւնը ջնջել, կեդր. վարիչ Մարմինը լուծել եւ իր

կողմէ 3 ընկերներու պաշտօն յանձներ է, որպէսզի ներկայացնեն մեզ եւ ի ձեռին ունեցած վկայագրով ու յանձնագրով կուսակցութեան գոյքերը պահանջեն աւելցնելով որ ԵԹԷ ՉՅԱՆՁՆԵՆՔ ՈՐՈՇՈՒՄԸ Է ՄԵՐ ՄԱՍԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԻԼԻԿԱԼ ԿԱՆՈՆԱԳՐԻ ՊԱՏԺԱԿԱՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՆՈՅՆՈՒԹԵԱՄԲ ԿԻՐԱՐԿԵԼ ԱՄԵՆ ԳՆՈՎ··· կեդր· վարչութեան անդամ ընտրուած են ընկէ· Սապահ-Գիւլեան, վարագդատ եւ փարամազ, փոխ անդամ՝ Օզանեան եւ Սիւնիէ:

«Մենք եկող ընկերներէ տեղեկացանք թէ Վ· Մարմինս լուծած եւ ընկէ· Տէր· Պէնիէ, Եղիկեան եւ Արծրունի նոր վարիչ Մարմին ընտրած են, եւ փոխ անդամ ընկէ· Վահագն եւ Կարապետեան: Ընկ· Արծրունի բացարձակապէս մերժած է այդպիսի պաշտօն մը ընդունիլ: Ընկ· Գ· Եղիկեան եւ Ռ· Կարապետեան արտասահման կը գտնուին···:

«Արդ, երբ այս իրադարձութիւններուն տեղեակ եղանք, մենք իսկոյն խորհրդակցական ժողով մը կազմեցինք մասնակցութեամբ Պօլսոյ Մասնաճիւղերու գիտակից եւ փորձառու ընկերներով եւ Ուսանողներով, եւ իրողութիւնները հաղորդելով՝ անոնց կարծիքը ուզեցինք: Անոնք հետեւեալ թելադրանքը ըրին մեզ՝ «ԲԵՐՈՒՆՔ ՎԿԱՅԱԿԱՆԸ ԵՒ ՅԱՆՁՆԱԳԻՐԸ, Է· ԸՆԴՀ· ՊԱՏԳ· ԺՈՂՈՎԻՆ ՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՓԱՍՏԵԼՈՒ ԱՆԲԱՒԱԿԱՆ ՆԿԱՏԵԼՈՎ, ԽՈՐՀՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՍ Կ'ՈՐՈՇԷ ՄԻՆՉԵՒ ԲԱՒԱՐԱՐ ԱՊԱՑՈՅՑ ՁԵՌՔ ԲԵՐԵԼԸ, ԹԷ ԿԵԴՐ· ՎԱՐ-

ՉՈՒԹԵՆԷՆ ԵՒ ԹԷ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷՆ· ՉԻ ՅԱՆՁՆԵԼ ՈԵՒԷ ԳՈՅՔ: Հետեւաբար շարունակել գործը···

Ընկ· սիրալիր բարեւներով

Ի դիմաց Ս· Դ· Հնչ· կուս· Տանկ· վարիչ Մարմնի
Ատենադպիր — Ատենապետ
Ն· ՋԱՔԱՐԵԱՆ — ՄՈՒՐԱՏ

(կնիք)

Կ· Պոլիս 8 Հոկտ· 1913

Ահա՛, Տանկ· Վ· Մարմինը, Մուրատի եւ Զաքարեանի ստորագրութեամբ կուգայ հաստատել թէ իր՛նչ ինարկիներով Ս· Գիւլեան կեդրոն, «Պատգ· Ժողով» կազմած է եւ իր՛նչ որոշումներ տուած է Տանկ·ի մասին: Մուրատն է որ կը խօսի, թէ՝ որոշած են «Իլլիկալ կանոնագրի Պատժական Տրամադրութիւնը նոյնութեամբ կիրարկել ամեն գնով···» այսինքն՝ զանոնք տեռօրի դաշոյնին եւ դնդակին յանձնել, ինչ որ Ս· Գիւլեան նոր կեդրոնը արդէն հրահանգներ տուած էր թուրք նախարարներու ոճրավորձի ղրկած տեռօրիստներուն: Նամակները պիտի խօսին այդ մասին:

Ահա՛ թէ Ս· Գիւլեան մինչեւ ո՞ւր կը հասցնէ, որ իր ոճիրներուն արդելք եւ հակառակ եղողները, դաշոյնի ծայրով եւ հրացանի փողով կուզէ վերցնել: Ընկերները, որոնք սրբութեան դրօշմը կը կրէին, եւ նոյն ինքն Ս· Գիւլեան չատ բան կը պարտէր անոնց վարկին եւ հեղինակութեան:

Մեղքն Արծրունին չէ, որ այդ ապօրինի ժողովի

որոշումը եւ իր ընտրութիւնը մեծաժամ է եւ երեսունն նետած է, այլ նաեւ, Դր. Եղիկեան, ինչպէս տեսանք, իր նամակները ղղուանքով կը յայտնէն Սապահի անունը: Մեծաժամ է նաեւ Գ. Օզանեան, զոր Ս. Գիւլպենկեան կեդր. վարչութեան վախ անդամութեան հռոցուցած է, այն Օզանեանին, լսեցէք ուշադրութեամբ, որ Ամերիկայի գործիչ–խմբապետը կուզուէր, եւ ինքն ալ համաձայնած էր, եւ սակայն Ս. Գիւլպենկեան արգելք եղաւ անոր ընտրուելուն, ու այսպէս անիկա ալ մնաց հոն եւ զոհ դնաց արեան հեղեղին: Սակայն Սապահ–Գիւլպենկեան չահագործումի արցունքէն անոր ալ բաժին կը հանէ Փոքր Հայքի «Հայասպանցի տղաքը» խաբելու համար: Այս խօսքերն ալ կատածի չենթարկելու համար բերենք Ս. Գիւլպենկեան կեդրոնի թիւ 3 չրջաբերականէն, որուն մէջ կըսէ. « է.— Արգիլել Գործադիր Յանձնախումբին (Ամերիկա) «Երիտասարդ Հայաստան»ի խմբագրի պաշտօնին համար հրաւիրելու ընկերներ Օզանեանին եւ Զաքարեանին, ի նկատի ունենալով որ յիշեալ ընկերները այդ ձեռնհասութիւնը չունին եւ արդէն կեդր. վարչութիւնը միջոցներ է ձեռք առել, որ իր լիազօր ներկայացուցիչը Ամերիկա երթայ որ կարող կը լինի ձեռնհասօրէն խմբագրել թերթը՝ տեղական ընկերների աջակցութեամբ:

Ինչպէս տեսանք, այդ լիազօր ներկայացուցիչը որ «ձեռնհասութիւն» պիտի ունենար, Ս. Գիւլպենկեանի ղրկած խոփած, զառամած գործիչն էր, Վ. Մամիկոնեանը: Որովհետեւ, Օզանեան կրնար օր մը, ընդդիմադիր դժ մ'ըլլալ եւ ոչ թէ հլու գործիք մը:

***

Բէօսթէնճէի «Պատգ. Ժողովի» մասին, մենք կը կարծենք թէ ամենէն աւելի իրաւունք եւ հեղինակութիւն ունի Տաճկ. չրջանակը, որը իր Գրգ Պատգ. Ժողովով երեսուն կը բերէ այդ ժողովի պատրաստութիւնը, ապօրինի կազմը եւ անոր առած սխեմաոր որոշումը: Ուրեմն, բանանք այդ պատմական եւ անջնջելի ժողովին փաստաւոր վարագոյրները:

Ո՛չ մէկ հնչակեան իրաւունք պիտի ունենայ խօսելու, յանուն հնչակեանութեան, յանուն մեր թանկագին զոհերուն, եւ պաշտպանել Ս. Գիւլպենկեանը իր թեր ու դէմ գործերուն մէջ, մինչեւ որ այդ ժողովի արձանագրութիւնները կարդացած չէ:

Աւա՛ղ, որ մենք անկարող ենք նոյնութեամբ արտագրել հոս բոլորը:

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ Գ.ՐԴ ԸՆԴՀ. ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎԸ

Ընկերնե՛ր,

Ս. Դ. Հնչ. սկզբունքներու հանդէպ այսչա՛փ անարգանք եւ չհատատակութիւն, արդարեւ, ամեն ընկերի յուսահատեցուցիչ պիտի ըլլար, եթէ այդ մըթութեան եւ անստուգութեան գահավէժին առաջ, մխիթարական եւ սփոփիչ ժեստ մը երեւան չի գար, կուսակցութեան բոլոր չարքերէն:

Այն անայլայլ դիտակցութիւնը եւ վսեմ արթնութիւնը, որ երեւան բերաւ Թուրքիոյ չրջանակը, իր Գրգ Պատգ. Ժողովով, արդարեւ գովելի էր, որ կարող եղաւ կուսակցութեան կեանքին հետ խաղցող

վանտալները ճիշտ առնին բռնել եւ դատապարտութեան խարանին դամել : Աւա՛ղ, սակայն, այդ պատուական մտայնութեան ներկայացուցիչներէն այսօր մի քանի հատ մնացին, բոլորն ալ արիւնոտ վոխոր-ներկը եկաւ սրբեց և տարաւ : Անոնց յաջորդները կ՚ան այսօր, ահա՛, ահաւոր հարցականը, որ մեր կուսակցութեան կեանքին առաջ կանգնած է եւ իր պատասխանը կը պահանջէ :

Երբ Բէօսթէնճէի մէջ Ս . Գիւլեան «Պատ . Ժողովը» այդ յիմարութիւնը, աւելի ճիշտը, ոճիրը գործեց եւ յանուն Թուրքիոյ չրջանին, եւ նետեց այդ չրջանակը վտանգի եւ սարսափի կլանին մէջ ; Տաճկ . վարիչ Մարմինը, անմիջապէս երեւան եկաւ, ջանալով դարմանել այդ զարհուրելի վէրքը : Մեծ պատերազմը սկսած էր արդէն, Թուրքիա, թէեւ դեռ չէզոք, սակայն պատերազմական դրութեան ներքեւ էր, կացութիւն մը, որ սարսափելի էր, Հայ ժողովուրդի եւ Հայ դատի տեսակէտով, եւ այդ օրերուն էր, որ կը զուգադիպէր Ս . Գիւլեանի առեղծած այդ արարման :

Մեր կարծիքն է, որ այդ արարքով, եթէ Թուրքիա պատերազմի մէջ իսկ չի մանէր, եթէ այն ահաւոր եւ սարսափելի չարդերը եւ տեղահանութիւնները իսկ չըլլային, Իթթիհատական նախարարութիւնը եւ կառավարութիւնը, որուն դէմ ծրագրուած էր այդ ոճրափորձերը, ո՛չ միայն մեր ընկերները պիտի կախէին, այլ նաեւ Թուրքիոյ մէջ եթէ ոչ Հայութիւնը, գոնէ ամենայետին Հնչակեանը, մինչեւ վերջին կէտը հալածանքի եւ սարսափի պիտի ենթարկէին : Ահա,

այս իսկ կանխազգացութեամբ եւ կորովամտութեամբ, Թուրքիոյ լմաստուն ընկերները, առանց նոյն իսկ երեւակայելու, որ պատերազմի արդիւնքը այնպէս պիտի ըլլար, որ ամբողջ Հայ ժողովուրդը մէկ կրակի վրայ պիտի այրուէր եւ բնաջնջուէր, ջանաց անմիջապէս Պատ . ժողով դումարել, եւ իր դիրքը ճշտել, արտաքսմանեան այդ ապօրինի ժողովի եւ ոճրագործական որոշումի հանդէպ, եւ յայտնել Թուրք կառավարութեան, որ Բէօսթէնճէի այդ ժողովը՝ կեղծ եւ ապօրինի է, կուսակցութեան կամքը չի ներկայացներ, այլ Ս . Գիւլեանի եւ վարձատրեալ անձնական գործը, եւ զայն հետաքրքիր է : Եւ այդպէս ալ եղաւ, երբ նոյն իսկ պատերազմի թնդանօթները կը գոռային, Պօլսոյ մէջ Տաճկ . այդ Պատ . ժողովը կը կազմուէր, եթէ Թուրքիա՝ Գերմանի յաղթութեան վստահելով Հայկական բնաջնջման ծրագիրը յարմար առիթ չի սեպէր, Թուրքիոյ մեր ընկերները այդ լմաստուն ժողովը, Փարիզի մէջ ծրագրուած յանուն Հնչ . Կուսակցութեան, չատ մը ոճիրներու առաջքը պիտի առնէր, գոնէ, այդ ժողովին մասնակցողները եւ անոր համակիրները միայն պիտի պատժուէին, ինչպէս արդէն, նախնական քննութիւններու մէջ, բազմաթիւ ընկերներ ազատուեցան իրենց անմեղութեան համար : Սակայն, համայնական վոխորկին էր, որ եկաւ սրբեց տարաւ, Հնչակեանն ալ, Դաշնակցականն ալ, չէզոքն ալ, մտնուկն ու կինն ալ, եւ համայն Հայութիւնը :

Տաճկ . Գրգ . Պատ . ժողովի մէջ եղան եւ անոր կապուած մնացին այն բոլոր հոյակապ ընկերները

եւ գործիչները, որոնցմէ, աւա՛ղ, մի քանիները մը-նացին միայն։

Այդ ժողովին որոշման եւ գործունէութեան հետ էին, Մուրատ, Աչըգպաշ, Ճիհանկիւլեան, Զաքարեան, Արծրունի, Սապօ, Վանիկ, Զէյթունցեան, Ադօեան, Ա. Կիտուր, Էլճանեան, Օզանեան, Եղիկեան, Ա. Կէնճեան, Թումաճեան, Տքթ. Ճելալեան եւ վերջապէս այն բոլոր ընկերները, որոնք ունէ մաս չունէին Բէօսթէնճէի ժողովին եւ կը բողոքէին այդ ապօրինի գործին դէմ։

Եւ ահա՝, Յուլիս 24 1914ին Կ. Պոլսոյ մէջ կ'սկսի այդ ժողովը, որուն օրակարգի առաջին հարցն իսկ, Բէօսթէնճէի ապօրինի ժողովն է։

Թաղենք այդ հատուածը.

—Տաճկաստանի Մասնաճիւղերու Գրդ Պատգ. ժողովը՝ լսելով Բէօթէնճէի մէջ 25 Սեպտ., 1913 թուի գումարուած «Ընդհ. Պատգ. ժողով»ի ապօրինութիւնը հաստատող՝ Ա. Կեդր. վարիչ Մարմնի փաստերը, Բ. ներկայ եղող Պարտիզակի, Ատաբազարի եւ Իզմիրի Պատգ. ընկեր Փաթ-թուկեանի վկայութիւնները, Գ. Կեդր. վարչութեան թիւ 1 եւ 2 շրջաբերականները, համոզում գոյացուց թէ, ասոր կազմը ապօրինի է եւ որոշումները վնասակար։ Հետեւաբար որոշեց իրմէն բղխող Մասնաճիւղերին պաշտօն տալ այս ժողովին տրուած փաստերը, վկայութիւնները եւ տեղեկութիւնները դասաւորել եւ ասոր որոշումներուն վնասակարութիւնը փաստող ապացոյցները պարունակող տեղեկագիր մը պատրաս-

տել, որը պիտի ներկայացուի Կուսակցութեան բոլոր մարմիններուն։

«Ժողովը փափաք կը յայտնէ նաեւ յառաջիկայիս գումարելի Ը-րդ Ընդհ. Պատգ. ժողովը խիստ պատասխանատուութեան ենթարկէ Կուսակցութեան փրեսթիժը եւ հիմնական սկզբունքները ոտնակոխողները»։

Մասնախումբի անդամներ կընտրուին Վ. Զէյթունցեան, Էլճանեան եւ Ա. Կիտուր, որոնք ընդարձակ տեղեկագիր մը պատրաստելով բոլոր փաստերը եւ թիւերը երեւան բերելով կը հասցնեն կատարեալ ապօրինի հաւաքոյթի մ'ըլլալը այդ Բէօսթէնճէի ժողովը, որ հոս կը ներկայացնենք ամբողջութեամբ։

ՄԱՍՆԱԽՈՒՄԲԻՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

«Տաճկաստանի Գ-րդ Պատգ. ժողովը վերոյիշեալ բանաձեւը ֆուէարկեց, որպէս փաստ ընկատի ունենալով «կեդր. վարչութեան 1 եւ 2 շրջաբերականները։ Կեդր Վարիչ Մարմնի տեղեկութիւնները, Բէօսթէնճէի «Պատգ. ժողով»ին ներկայ եղող պատգամաւորին բացատրութիւններն ու յայտարարութիւնները եւ այն վաւերաթղթերը, որոնք առ ձեռն ունեցած է Պատգ. ժողովը։

«Բէօսթէնճէի ժողով»ի դիւանէն ստորագրուած շրջաբերականով ժողովը բացուած կը յայտարարուի 25 Սեպտ. 1913ին, իսկ կեդրոնական Վարչութեան 2 շրջաբերականը այդ ժողովի օրինականութիւնը կը փաստէ հետեւեալ կերպով.

—կուսակցութեան Ընդհ· Մասնաճիւղերու թիւն է 110 հետեւեալ շրջանակներու մէջ·

64 ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ
30 ԱՄԵՐԻԿԱ
4 ԿՈՎԿԱՍ
1 ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ
2 ԵԳԻՊՏՈՍ
5 ՌՈՒՄԱՆԻԱ
4 ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ

110

«Ուրեմն մեծամասնութիւն կազմելու համար անհրաժեշտ էր 56 Մասնաճիւղեր, մինչդեռ ժողովին մասնակցած են արտասահմանէն 41 Մասնաճիւղեր իսկ Թուրքիայէն 17 Մասնաճիւղեր՝ որով մասնակցողներուն ընդհ· թիւը 58 է: (Ամերիկայի 30 Մասնաճիւղերը եւ 30 ձայնը բոլորովին սխալ է, 18 Մասնաճիւղեր էին, որ ընդհ· պատգ· ժողովի մասնակցելու իրրեւ իրաւունք 5 ձայն կրնային ներկայացնել ըստ Հնչ· կազմ· կանոնագրի, թէեւ 10 ձայնի արժանացած է, իսկ կեդր· վարչութիւնը մեծամասնութիւն շինելու համար 30ի բարձրացուցած է, Բ· Գ· Յ·):

«Սակայն ժողովի ապօրինութիւնները հաստատելու համար ձեռքի տակ կան հետեւեալ փաստերը·

1· Տաճկաստանէն մասնակցող Մասնաճիւղերէն Նիքսարի Մասնաճիւղը իր 2 Դեկտ· 1913 թիւ 24 պաշտօնական նամակով վարիչ Մարմինին կը գրէ հետեւեալը·

«Ձեր 7րդ շրջաբերականը մի հանելուկ թուեցաւ մեզ, մենք տեղեկութիւն չունինք այդ կարգի արտասոյց ժողովներէ, սոսկ կուսակցական պատակաոմի տեղի տուող անխոհեմ քայլեր են եւայլն եւայլն:

Այս Մասնաճիւղը ուրեմն «կեդր· վարչութեան» կողմէ կը ներկայացուի իբր մասնակցող, իսկ ինքնին կը յայտարարէ որ չէ մասնակցած:

2· *Համաձայն Զրդ Ընդհ· Պատգ· ժողովի որոշման՝ «Ընդհ· Պատգ· ժողովին կրնան մասնակցիլ այն Մասնաճիւղերը միայն, որոնք ունին առնուազն 100 անդամ» մինչդեռ Տաճկ·էն մասնակցող հինգ Մ· ճիւղերու վիճակագրութիւնը հետեւեալն է·*

Ա· Գատը–գիւղ ունի 29 անդամ, Բ· Քէօրփէ ունի 63 անդամ, Գ· Խուլէ ունի 36 անդամ, Դ· Էվերէկ Ֆէնէսէ 57 անդամ, Ե· Նիքսար 19: Իսկ միւս 12 մասնաճիւղերու վիճակագրութիւնը առ ձեռն չունինք թէեւ յամենայն դէպս ասոնցմէ եւ ոչ մէկը կը լրացնէ կազմ· կանոնագրի տրամադրութիւնը:

3· կեդր· վարչութեան թիւ 2 շրջաբերականի 23րդ էջին մէջ կը կարդանք «Ամերիկայի շրջանի Պատգ· ժողովի որոշումով արդէն իր ձայնը տուել էր այն գործիչին, որին որ կեդրոնը ուղարկելու լինէր Ամերիկա»: Բայց կեդրոնի կողմէն Ամերիկա ուղարկուած գործիչը լինելով ընկեր Երուանդ Սաֆօ, այդ Պատգ· ժողովին մէջ բնաւ գտնուած չէ: Ժողովս իր ներկայութեան առանձնապէս ստուգեց այդ ժողովին ներկայ եղող ընկերոջմէն որ Ամերիկայի 10

ձայնը բաժնուած է հոն գտնուող պատգամաւորնե-
րու վրայ կեդր. վարչութեան կողմէն: Եթէ նոյն
իսկ յանձնարարութեան համաձայն ալ գործածուած
ըլլային այդ 10 ձայները, կարելի չէր օրինաւոր հա-
մարել ֆանի որ ընտրութիւնը եղած է բոլորովին ա-
պօրինի՝ առանց որոշելու ընտրուող պատգամաւո-
րին անունը ու հանգամանքը: կազմ. կանոնագիրը
չունի տրամադրութիւն մը, որու համաձայն ամբողջ
շրջանի մը ձայները յանձնուին ապագային կեդր.
վարչութեան կողմէն ճշանակուելիք
անծանօթ անհատի մը:

4. Ցեղուելով հոն ներկայ եւ ականատես եղող
պատգամաւորին յայտարարութեան վրայ Եգիպտոսի
երկու ձայները ներկայացնող Արթուր Եասեանը ներ-
կայ եղած չէ ժողովին, այլ ժողովը փակուելէն վերջը
գացած է եւ ժողովին որոշումները կարդալով ստո-
րագրած է: Արդէն ժողովս ստուգեց նաեւ այդ երե-
ւոյթը՝ այն ականատես ընկերոջ վկայութիւնով ո-
րոնք Արթուր Եասեանը տեսած են Պոլսոյ մէջ ժո-
ղովի գումարման շրջանին:

5. Պարտիզակի, Ատափազարի եւ Իզմիրի պատ-
գամաւոր ընկեր Կարապետ Փաթթուկեան յայտարա-
րեց ժողովին թէ ինքը ներկայ չէ եղած ժողովի բաց-
ման ժամանակ, այլ հոն հասած է ֆանի մը ճիստերէ
վերջ: Այս յայտարարութիւնը հաստատուեցաւ նաեւ
անցագրով, որ վիզէ եղած էր Օգոստ. 23ին Իզմիրի
մէջ, իսկ Օգստ. 30ին Բէօսթէնճէի մէջ, մինչդեռ
ժողովը արդէն բացուած էր Օգստ. 25ին:

6. Ցեղուելով նոյնպէս այդ ժողովին ներկայ ե-

ղող ընկերոջ վկայութեան վրայ, այդ ժողովին մաս-
նակցողները եղած են թուով 13 հոգի, որոնցմէ եր-
կուքը որպէս անդամ կեդր. վարչութեան, իրաւունք
չունէին ձայն վերցնելու. մնացած 11ը կազմական
կանոնագրի տրամադրութեան համաձայն կարող էին
վերցնել առ առաւելն 5ական ձայն, որով ընդամէնը
55 ձայն, ո՛վ գործածած է ուրեմն մնացեալ 3 ձայ-
ները, կամ 5 ձայն ունեցող պատգամաւորներէն մին
եւ կամ կեդր. վարչութեան անդամներէն մին կամ
միւսը: Երկուքն ալ հակառակ կազմ. կանոնագրին:
Թողենք այլ եւս այն պարագան, որ ընկեր Փաթթուկ-
եան կը ներկայացնէր միայն երեք. ձայն: Արդ՝ այս
բոլոր փաստերէն կ'եզրակացուի որ Տաճկ.ենէն օրի-
նաւորապէս մասնակցած են ինը Մասնաճիւղեր նկա-
տի ունենալով որ հինգը (Գատը-գիւղ, Քէօրփէ, Խու-
լէ-գիւղ, Էվ. Ֆէնէէսը եւ Նիքսար) ապօրինի կերպով
մասնակցած են, իսկ երեքը (Ատափազար, Պարտի-
զակ, եւ Իզմիր) ժողովին բացուած ժամանակ ներ-
կայ եղած չեն:

Նոյնպէս արտասահմանի 41 Մասնաճիւղերէն
Ամերիկայի 30 Մասնաճիւղերը ապօրինի կերպով
մասնակցած են, իսկ Եգիպտոսի երկու ձայները բնաւ
ներկայ եղած չեն, ուրեմն ինը Մասնաճիւղեր մաս-
նակցած են արտասահմանէն, հետեւապէս Կուսակ-
ցութեան ընդամէնը 110 Մասնաճիւղերէն օրինաւո-
րապէս մասնակցած են ժողովին 18 Մասնաճիւղեր:

Իսկ ձայներու մեծամասնութեան մասին կեդր.
վարչութիւնը այդ ժողովին օրինականութիւնը փաս-
տող եւ ոչ մէկ ապացոյց կը ներկայացնէ:

Մասնակցութիւն «Բէօսթէնճէի ժողովին» որոշումներուն անդրադառնալու հարկ չտեսաւ այլ եւս, որովհետեւ կազմակերպութեան մը ժողովը որ կազմով եւ հիմքով ապօրինի է, անոր որոշումները ըլլան վատ թէ լաւ, չեն կրնար պարտաւորիչ դառնալ անոր մարմիններուն եւ անդամներուն:

Ի դիմաց Մասնակցութեան
Վ. ՋԷՅԹՈՒՆՑԵԱՆ, ԷԼՃԱՆԵԱՆ, Ա. ԿԻՏՈՒՐ

Ահա՛ Պատգ. ժողովի բերնով խօսողները այն ընկերներն են, որոնց առաջ Ամերիկայի ընկերները դռնէ, յարգանքով կը խոնարհին, եւ վա՛ռք բարեբաղդ դիպուածին, անոնք ողջ մնացին այդ արիւնոտ վթարկէն եւ կարող են իրենց կենդանի լեզուով նաեւ վկայել իրենց առտրագրութիւններն ալ:

Տաճկ. Գրդ Պատգ. ժողովը, ո՛չ միայն կը մերժէ Բէօսթէնճէի այդ ապօրէն ժողովը եւ զանոնք «խիստ պատասխանատուութեան կը կանչէ ապագայ Էրդ Պատգ. ժողովին առաջ, այլ նաեւ, Ս. Գիւլեանի եւ վարագդատի մասին հասարակութեան յայտարարելու» որոշում կուտայ եւ կը յանձնէ ընտրելիք Կ. Վարիչ Մարմնի, որուն հետեւեալները կըլլան. Մուրատ, Զաքարեան եւ Զէյթունցեան անդամ, իսկ Ճանկիւլեան, Ս. Թումաճեան վոխ-անդամ:

Պատգ. ժողովը՝ «կուգայ յայտարարել նաեւ թէ մինչեւ Կուսակցութեանս Էրդ Ընդհ. Պատգ. ժողովի գումարումը Տաճկաստանի Հնչակեան կազմը եւ ոչ մի կերպով յարաբերութեան մէջ պիտի ըլլայ արտաքսահմանի Հնչ. կեդրոնի հետ եւ ըստ այնմ կը պար-

տադրէ ընկերները եւ մասնաճիւղերը որ ոչ մէկ կերպով յարաբերութեան մտնեն արտաքսահմանի կեդրոնի հետ, հակառակ պարագային անսաստողներու հանդէպ պիտի գործադրուի կազմ. կանոնագրի պատժական ամենախիստ մասը:

«Նոյնպէս ժողովս նկատի առնելով Ս. Գիւլեանի եւ վարագդատի ունեցած Տաճկ.ի մէջ բացասական գործունէութիւնը, կը յայտարարէ զանոնք Տաճկ.ի գործունէութենէ առկախուած, մինչեւ Էրդ Ընդհ. Պատգ. ժողով: ԱՅՍ ՄԱՍԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐԵԼՈՒ ԽՆԴԻՐ�ը ԿՐ ՁԳՈՒԻ ՏԱՃԿ. Ի Կ. Վ. ՄԱՐՄՆԻ ԿԱՄՔԻՆ (*առորագծումը մերն է, Բ.Գ.Ց.*))

Գերազանցապէս անհրաժեշտ է հոս բերել նաեւ Տաճկ.ի Գրդ Պատգ. ժողովի ընտրած կեդր. Մարմնի չրջաբերականի թիւ. 1էն քաղուածքները:

Թո՛ղ կարդան մեր կոյր ընկերները, թո՛ղ կարդան մեր խուլ ընկերները, խաբուած ընկերները, որ «Մեծ Ոճրագործի», «Մեծ Խաչպղպի» խօսքերուն ականջ դնելով սրբատաչ եւ ամբասիր ընկերներու կը հայհոյեն եւ կուզեն զանոնք յօշոտել գազանաբար:

Ասոնք մենք չենք որ կըսենք, այլ այն ընկերները, այն հերոսները, որոնցմով հանրութեան առաջ իրենք հպարտութեամբ եւ վառքով կը խօսին: Ո՛չ այս բոլորը, հին ու նոր, բոլոր երկրի, բոլոր ատեանի, մաքուր եւ վաստակաւոր ընկերները, սուտ, սըխալ դատաճան չեն կրնար ըլլար, եւ միայն Ս. Գիւլեան մը մաքուր եւ անարատ, որը իր բերնով խակ, իր գրչով իր չարիքները կը հաստատէ: Ասիկա ամօթ է, անարգանք մ'է, նախատինք մ'է մեր կուսակցութեան

չարքերու դիտակցութեան եւ մատնութեան դէմ :

—Կառավարութիւնը (Թուրք) հաւատաց թէ՝ Հնչ· Փարիզի «Կեդրոնի անդամները» միացած Շէրիֆ փաշայի, Ապտիւլ Համիտի Հայահալած քաղաքականութեան այդ աջակցին հետ, ձեռնարկած են այստեղ Կ· Պոլսոյ մէջ՝ շարք մը տէրօրական գործունէութիւններ կատարել ընդդէմ արդի դահլիճի, եւ այդ կասկածանքի պատճառով ալ տեղի ունեցած են յիշեալ ձերբակալութիւնները եւ սակայն մանրազննին քննութենէ յետոյ մեծ մասը ազատ ձգուեցան, միայն վար դրին այն ընկերները, որոնց վրայ դեռ կասկածանք կայ իրենց մասնակցութեան մասին :»

Բաւական պայծառ չէ՞ն այս խօսքերը ամէն մարդու հասկնալի ըլլալու համար : Սակայն, ապահեցէք, սոսկալիները յետոյ կուգան :

***

ԱՊՕՐԷՆ ԺՈՂՈՎԻ ԱՊՕՐԷՆ Կ· ՎԱՐԶՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԼՔՈՒԹԻՒՆԸ

Ընկերնե՛ր,

Ս· Գիւլեան՝ այն մէկն է, որ ո՛չ միայն չարիք մը կը գործէ անպատասխանատու կերպով, անոր հետեւանքէն չի սարսափիր եւ չջանար մեղմացնել եւ դարմանել, այլ նաեւ, գործած ղեղծումէն խուսափելու համար ուրիշ աւելի ահաւոր չարիք մը կը գործէ, նոյն անխղճահարութեամբ :

Դուք, անշա՛ք, կարդացիք այս էջերուն մէջ, որ ի՞նչպէս Ենգէլիի Մատնաճիւղը, կազդարարէր իրենց, որ խելքերնին գլուխնին հաւաքեն եւ բացած վէրքեր-

նին չտառով դարմանեն : Այսպիսի ընկերական, մարտական, նոյն իսկ ազատական թելադրութիւններ եւ խորհուրդներ ամէն առեն եղած են ամէն կողմերէ, եւ սակայն, ինչպէս կըսէ ընկ· Եղիկեան, «Սապահներ անուղղայ եղած են եւ անուղղայ ալ պիտի մնան», «կուզին կռնակը չշտկուիր մինչեւ գերեզման», ինչպէս կըսէ հայկական առածը :

Ս· Գիւլեանի նկարագրի մէջ աւելի վատ եւ բարբարոս դիծ մը կայ, որ թերեւս իրեն միայն յատուկ է : Ս· Գիւլեան, ո՛չ միայն այսօրուայ իր պաշտպանները վաղը կամչցնէ, ինչպէս կըսէ Ենգէլի Մատնաճիւղի նամակը, եւ այսպէս ըսած են բոլոր ընկերները, երբ հասկցած են իրենց սխալը, այլ նաեւ, հաշտ չէ, վարուելակերպութիւն եւ ընկերական հասարակ դրացակցութիւն չունի նոյն իսկ իր մեղսակիցներուն հետ, իր պաշտպաններուն հետ : Հաշտ չէ ինքն իրեն, իր·չապիկին հետ իսկ, եւ այս մեր ըսածը վաստող բազմաթիւ ապացոյցներէն մէկը այն է, որ իր թխած Բէօսթէնճէի ապօրէն ժողովէն ընտրուած ապօրէն կեդրոնի մէջ նոյն իսկ, զարձեալ, կռիւ եւ խայտառակութիւն սկսաւ, իր միակ պաշտօնակցին Վարազդատի հետ, որը ինքն իսկ եղած է անոր մինչեւ այդ տեղերը հասնելուն եւ գործակցելու դրեթէ միակ պատասխանատուն :

Թերեւս մասամբ մեղմանալին իրենց արարքներուը, երբ զարձեալ գործի գլուխ անցան մազի չափ օգտակար եւ չինարար գործ կատարէին, եւ մասամբ չարքերու վստահութիւնը զարմանէին ապագայ էրզ Պատգ· Ժողովի «խիստ պատասխանատուութենէն

ժան վրթիլու, եւ սակայն, Ս. Գիւլեան այն յաւիտենական ինարիկանն է, որ օրը արեւը չմտած աքանաչ մը չգործէ չի կրնար հանդիստ քուն ընել:

Փարիզի մէջ, Շէրիճ փաչայի ոսկիներով ընկերներու կեանքը սակարկելով երբ կախաղանի ճամբան ցցուց անոնց, խղճահար եղա՞ւ, հանգարտ նստա՞ւ: Ո՛չ: Հազիւ թէ դէմման թնդանօթները դադրել սկսած էին, եւ պատերազմի վողը հնչած, հեռագիրէ պատերազմը կատանար համեւրոպական, ինչպէս թրքական, Աբեւելեան Խնդրոյ, Հայկական Հարցի վերջին օղակը պիտի լուծուէր, որուն համար Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութիւնը աւելի քան 30 տարի պայքարի եւ մարտնչումի քուրանէրէն անցած էր եւ կ'ապահէր այդպիսի սքանչելի առիթի մը, այդպիսի հոգեբանական րոպէի մը, ժղնաժամային պահուն, այդ ապօրէն եւ կեղծ կեդրոնը, Փարիզի կեդրոնավայրը ձգելով, վախչիլը ամենամեծ առաքինութիւնը եւ քաջութիւնը նկատեց: Դեռ դէմման զօրքերը Պելճիքան չանցած, մեր կեդրոնի չնաշխարհիկ անդամները վտանգաւոր պատնէշին վրայ կանգնելու, մէկը Լոնտոն, միւսը՝ Եղիպտոս չունէը կառնէին եւ Կուսակցութիւնը կը ձգէին անդրլուա, անտէր եւ անտիրական: Որպէս խորթ մայրեր, զոնէ չտուին տան հողը, եւ բռնեցին դասալքութեան ճամբան, վտանգաւոր անմիջապէս ձայն տալու, չունէ տալու չարքերուն եւ չրջանակներուն, որ կազմ ու պատրաստ ըլլան, իրենց պինուորական կոչումին, որովհետեւ արդէն ճիշտ վայրկեանը հասած է: Այնպէս որ, չրջանակները ինքնաբերաբար, անկախաբար կամաւորական

խումբեր եւ դունդեր կազմած պատերազմի դաշտը կուզէին վազել, հազարաւոր դժուարութիւններու մէջէն: Հետաւոր Ամերիկան կուգար խումբեր կազմել եւ միանալ կովկասեան եւ պուլկարական խումբերու թրքական ճակատին վրայ իրենց զարաւոր վրէժը լուծելու իրենց զարաւոր թշնամիին դէմ, որուն դէմ պայքարելու ուխտը ըրած էին Ս. Դ. Հնչ. դրօշի տակ, իսկ անդին Կուսակցութեան կեդրոնը լքուած, իր անդամները աւելի ապահով եւ հանդիստ տեղ գտած էին Կուսակցութեան ճակատագիրը հովին յանձնելով:

Ասիկա ալ վերջին վարագոյրն էր որ Ս. Գիւլեան կուգար պատռել եւ ցոյց տալ իր դէմքը Ամերիկայի, որ հետեւէն եւ մօտէն տեղեկութեամբ, տակաւին այդ կեդրոնի հանդէպ վստահութեան կայծ մը կը սնուցանէր:

Ս. Գիւլեան կեդրոնը, այլ եւս բոլոր սարօքը լինած էր պատուանդանէն եւ ջարդ ու փշուր եղած ամենէն խանդակաթ սրտերու մէջ իսկ:

Ա՛լ աւելի: Աղաղակ բարձրացաւ ամեն կողմէն, որ այլ եւս այդ անդամները անարժան են, նոյն իսկ կեդրոնի անպաշտօն անունը կրելու, և ջանքեր թափուեցան այս թոհուբոհին մէջ իսկ չրջանակներու վստահարձ կամքով, նոր կեդրոն մը յառաջացնել եւ կախակայել նախկինը ու պատասխանատու պաշտօնէ հեռու պահելով՝ զանոնք քննութեան ենթել Էրզ. Պատգ. Ժողովի: Թէ Ս. Գիւլեան եւ իր պաշտօնակիցը վարագոյրը, անարժան էին եւ անյարմար այդ նոր-ընտիր կեդրոնին մէջ, արդէն իրենք ալ կընդունէին

եւ կը խոնարհէին ճակատագրին առաջ, որու մասին պիտի վճռուէն յետագայ իրենց նամակները:

Ահա՛, այս պայմաններու տակ իսկ Ս. Գիւլեան տակաւին կ՚ապահաւ որ Ամերիկայի Գործ. Յանձ.ը իրեն դրամ դրկէ, որ Շէրիֆ վճռայի ապառած ոսկիներուն չարունակութիւնը վայելէ: Ու երբ, Ամերիկան, դրամ չի դրկեր, Ս. Գիւլեան Եգիպտոսէն չանթ ու կրակ կը թափէ այն Գործ. Յանձ–ի եւ այն ընկերներուն դէմ, որոնք արդէն իր կեդրոնը եւ անոր արարքները պաշտպանելուն համար չափաչար զղջանք մը կը յայտնէին:

Այսպէս, մէկ կողմ նետելով Ս. Գիւլեան ապօրէն կեդրոնը եւ անոր վճռաբեր դասալքութիւնը, նոր կեդրոն երեւան կը բերուի յանձին Լազոյի, Մարսի եւ Տաշիրի, բուն իսկ ռազմի ճակատին վրայ, ինչ որ ծանօթ է ամէն տեղի Հնչակեաններ:

Այդ առթիւ մենք մէջ չվրիպի բերենք ամէն կողմէ դժգոհութիւնը, զայրոյթը եւ զղջումը Ս. Գիւլեան կեդրոնի այդ դասալքութեան մասին, քանի որ Ս. Գիւլեանի, Վարազդատի եւ կարեւոր ընկերներու նամակները նոյնութեամբ պիտի հրատարակուին, որոնք ամէն բան կը բացատրեն, սակայն, աւելորդ չվրիպի ըլլալ, դարձեալ, մէկ երկու ուրիշ վճռեր յիշել:

Պուլկարիան, Ռումանիան եւ Եգիպտոսը որ Բէօմպինճէի «Պատ. Ժողովի» մասնակցողները եղած են, անոնք նոյն իսկ, այս ահռելի իրականութեան առաջ կուգան եւ նոր կեդրոնի չհաստատումի ընտրութեան ազատակ կը բարձրացնեն, մէկ կողմ նետելով

Ս. Գիւլեան եւ Վարազդատ, որոնք ամենավերջին րոպէին իսկ, ինքզինքին անարժան ներկայացուցին:

Ռումանիոյ Գործ. Յանձ.ը կը դրէ ընկ. Սոկրատ Յան Գելոֆեանցին.

11—24 Սեպտ. 1915

«Սիրելի ընկե՛ր,

«Վերջերս՝ Ամերիկայի Գործ. Յանձնախմբից մեր ստացած մէկ հեռագրէն տեղեկացաւիք թէ, Ամերիկայի Շրջ. Պատգ. Ժողովը՝ ՈՒԻՖԻՐԱՆՏՈՒՄԻ սկզբունքով՝ ընտրել է Առժ. կեդրոնի անդամներ ընկ. ընկ. Արշակ Պապեան, Մարս եւ Լազօ, եւ փոխ–անդամներ ընկ. ընկ. Շահումեան եւ Ս. Տաշիր:

Շրջանս այս առթիւ, իւր համաձայնութիւնն յայտնելով Գործադիրիս միջոցաւ Ամեր.ի Գործ.ին տեղեկագրեց, որ համաձայն Եգիպտոսի շրջանին ներքընտիր կեդրոնի փոխ–անդամներ կընդունի ընկ. ընկ. Սոկրատ Գելոֆեանցին եւ Արտէմիս Գասպարեանին, զորս Ռումանիոյ Մասնաճիւղերու պահանջն է, յայտարարել ձոյր մասնաճիւղերուն:

Ընկերական սիրալիր ողջոյններով
ի դիմաց Ս. Դ. Հնչ. Կուս. Ռում. Մ.ճիւղերի
Գործադիր Յանձնախումբի

Ատենադպիր — Ատենապետ
ՏՕԼԱՊԵԱՆ — ՖԱՐՀԱՏ

(Կնիք)

Անհրաժեշտ է լսել նաեւ Պուլկարիայէն, որ կը դրէ ընկ. Շմաւոն–Պարոյր, որ տեղւոյն կարեւոր ընկերներէն է եւ Գործ. Յանձ.ի անդամ էր, եւ այսօր ալ այդ պատասխանատու պաշտօնին մէջ է:

Պուրկազ, 19 Օգստ., 1915

«Ընկ. Յ. Բարեջանեանին, Պոստոն

Սիրելի ընկե՛ր,

«Ստացայ ձեր Յուլիս 1 թուագրեալը դեռ այսօր, որուն կը փութամ ընդհուպ պատասխանել: Ծանօթ է ինձ վարազդատի ֆինանսատուբիւնները յանձին Սապահիի եւ այս վերջինը հանդէպ առաջինին, սակայն այս բոլորին առաջը առնելու եւ ներքին խըզդիրները կարգադրելու համար միակ միջոցը եգիպտոսի Գործ. Յանձ.ի առաջարկն է, այն է Ռէֆէրանտումի ցանկէն ընտրել Առժ. կեդր. վարչութիւն մը, ՈՐՈՒՆ ՊԷՏՔ ԶԻ ԱՆԴԱՄԱԿՑԻՆ ՆԱԽՈՐԴՆԵՐԸ, ՄԻՆՉԵՒ ԿԸ ԿԱՑԱՆԱՑ ՊԱՏ. ԺՈՂՈՎ, ԿԸ ՓՆՆՈՒԻՆ ՉԵՒ ԿԸ ԿԱՑԱՆԱՑ ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎ, ԿԸ ՓՆՆՈՒԻՆ ԻՐԵՐԸ ԻՐԵՆՑ ԻՍԿՈՒԹԵԱՄԲ ՈՒ ՎՃԻՌՆԵՐ ԿԸ ՏՐՈՒԻՆ (*առարաձումը մերն է. Բ. Գ. Ց.*), այլապէս այս ձեւի տակ այս կամ այն կողմին հակիլ ու մէկի կամ միւսի խօսքով որոշումներ տալ, դա հասուն ընկերի գործ չէ...»:

Ընկերական սիրալիր բարեւներով

ՇՄԱՒՈՆ–ՊԱՐՈՑՐ

Այդպէս ալ, Ամերիկայի ընկերներն ըսած էին եւ մինչեւ այսօր ալ այդ հողի վրայ կը մնան, սակայն Ս. Գիւլեան այդ Պատգ. Ժողովն ալ, ուր պիտի

քննուի իր 10 տարուայ գործերը, Բէօսթէնճէի ժողով մը չպիտի՞ դարձնէ. իր ունեցած նոր գործիքներով: Ապագան պիտի պարզէ:

Ահա՛, այս պահուն Ս. Գիւլեան՝ Եգիպտոսէն, վարազդատ՝ Փարիզէն, իրենց բոլոր գործունէութեան ահաւոր պատկերը կը դնեն իրենց ինքնագիր նամակներով, ղիրար կամքատանեն մատնութեան, դաղութեան, չանթաժխատութեան, ոճրագործութեան եւ դաւադրութեան մէջ. բարոյական խոշոր անկումով եւ ամենալպիրշ եւ խենէշ բառերով: Անտարակոյս ամէն մէկը իրեն պաշտպանողականը ընելով պատասխանատու կը բռնէ միւսը:

Ի հարկէ քննութիւնը պիտի բանայ վարագոյրը, եւ ամէնը իրենց դէրին մէջ ճչէ եւ տայ իր վճիռը ինչպէս ընկ. Շմաւոն–Պարոյր կըսէ:

Բայց, մէկ բան մը որ պարզ է եւ ոեւէ քննութեան կարիք չի ձգեր ամենայնէն ընկերին իսկ հասկցնելու, այն է, որ Ս. Գիւլեան՝ երկար տարիներէ ի վեր աւերիչ ձեռքովը, կեդրոնական ազբիւրը եղած է չարիքներու, միշտ օժանդակ ձեռքեր իրեն աջակից ունենալով:

Վարազդատ տակաւին Հնչակեան եղած չէր, երբ Ս. Գիւլեանը՝ Պալեան եւ Խուչատուրեան կեդրոնը տակնուվրայ ըրաւ, Մուրատ եւ Աչըզպաշեան կեդրոնը անդամալուծութեան դատապարտեց: Եթէ անոնք անմիջապէս ընդդիմադիր եղած են անոր անպատասխանատու գործունէութեան հանդէպ, իսկ վարազդատ տարիներ համամիտ գործակցութիւն ունեցած է, տակիկա համազիծ նկարագրերու զուգադի-

պուէթիւնը եւ վոխադարձ համամայնութիւնը նպատ է : Այն վայրկեանին, որ այդ վոխադարձ համամայնութիւնը խզուած է, այս ամենուն արդիւնքը ամօթալի սքանտալն է որ երեւան եկած է : Ս · Գիւլեան, այն գերը եւ դիրքը տուած էր Վարպետեանին, ինչ որ այսօր Իվնէյչըս—Իզնաախոսեանի մը (Շանթ), Ուրսայի մը (Լեւոն Մարաթխոսեան) եւ Ս · Շահէնի մը, բուն իսկ իր ստեղծած այն նոդիալի միջավայրին, իր բառով «ապրանոց»ին, ուրիկ ինքն ալ պիտի վախչէ : Գոնէ Վարպետեան կապ մը չունի այսօր նաեւ Ամերիկայի մէջ Ս · Գիւլեանի ստեղծած սքանտալին հետ : Ահա թէ, ո՛ւր է, վէրքին եւ չարիքին բուն արմատը :

Ահաւոր արամային եւ պիտալի արարքներուն վարագոյրը բանալէ առաջ նախ այստեղ բերենք ընկ · Լազօի կարծիքը Ս · Գիւլեանի եւ Վարպետեանի մասին, անոնց Բէօսթէնճէի վանատալական ժողովի եւ անոնց դարձունէուխեանց առթիւ :

Խօսողը Լազօն է, ասոր ալ ըսելիք կա՞յ :

«1913 թ · Դեկտ · 26 Ղազիւն

«Սիրելի Խա՛ն,

«Ստացել եմ ժամանակին թէ Փարիզէն եւ թէ նաւէն գրածդ նամակները, որոնց պատասխանը երէ ուշացրել եմ՝ պատճառը հասցէդ կորցնելս էր, որի համար երէ մեղաւոր եմ՝ դու նոյնիսկ մեղաւոր ես, որ թէ Փարիզից եւ թէ նաւից գրածդ նամակներում նորէն հասցէդ չես գրել, գոնէ ամերիկացիք այդ սովորութիւնը ունին, որ իւրաքանչիւր նամակի մէջ գրում են իրենց հասցէն :

«Փարիզում մերայնոց հետ չը տեսնւելդ թէև իւր լուրջ շարժառիթներն է ունեցել, (Բէօսթէնջէի ապօրինի ժողովի պատճառով) բայց եւ այնպէս լաւ կը լինէր, որ տեսնւէիր եւ այդ ՏՆԱՆԴՆԵՐԻՆ հասկցնէիր իրանց արած ծանր սխալների ամբողջ հետեւանքը : Ձեմ հասկանում, այդ մարդիկ կատարելապէս խելքները կորցրել են : Առանձնապէս ես զարմացել եմ Սապահի վերայ, միթէ՞ աւերակների վերայ թագաւորելը, մանր ու մժուր մարդկանցով շրջապատւելը, լուրջ եւ կարող ընկերներին պատէպատ տալը—ապագայ է խոստանո՞ւմ, երեւակայիր, ինչպէս լսում եմ Բէօսթէնջէի ժողովում Կովկասի եւ Պարսկաստանի բոլոր Մասնաճիւղերը յայտարարել են լուծւած, բացի Սիմֆէրապոլի Մասնաճիւղից, ուր իրենց արբանեակներին մէկը կարողացել է մի ֆանի կոպէկներ շոռթել : Լա՛ւ բանէ · Կովկասը մատակարարէ նրանց ապրուստ, Կովկասը տայ կուսակցութեան հերոսներ եւ գործիչներ եւ յանկարծ, որովհետեւ Կովկասն ու Պարսկաստանը իրանց ուրոյն հայեացքն ունին զանազան գործիչների վերաբերմամբ, ինչպէս եւ գործելակերպի,— ուստի նրանց յայտարարել են լուծւած՝ պատգամաւորի եւ ձայնի իրաւունքից : Այդ էլ լա՛ւ · բայց այդ անփառունակ ապստամբները մէկ րոպէ մտածո՞ւմ են, որ այդպէսով շատ հեռուն գնալ չեն կարող : Առանց Կովկասի, առանց Պարսկաստանի եւ թերեւս առանց Ամերիկայի—Հնչ. կուս · թիւն կարո՞ղ է լինել : Տանկահայե՞րը—այսօր նրանք եւս երես են դարձրել ԱՊՕՐԻՆԻ ԺՈՂՈՎՈՎ ԸՆՏՐՒԱԾ ԿԵԴՐՈՆԻՑ եւ Պօլսի պատասխա-

նատու վարիչ Մարմինն արդէն իւր յարաբերութիւններն խզել է կեդրոնի հետ եւ մի քանի շրջաբերականներով բողոքում է: Անշուշտ ստացած կը լինիս: Եթէ Հնչ. Կուս. կարողացաւ X-ի պէս կուռքին տապալել. ե՞րբ նա տատանուել, ո՞չ ապաքէն Սպահներն ու վարազդատներն էլ կարող են նոյն վիճակին արժանանալ: Ցաւալին միայն այն է, որ այսպիսի լուրջ մօմէնտում, երբ Հայկական հարցի Արշալոյսը կամ վերջալոյսն է, երբ Հայ ժողովրդի կեանց եւ մահու տագնապալի օրերն են, յանկարծ երեւան է գալիս դարձեալ ներքին չարիքը. եղբա՛յր, ե՛կ ասենք, որ մենք հիւծախտ ունինք... Բայց չէ, կորչի՛ յուսահատութիւնը, Պոլիսն արդէն լուրջ կերպով աշխատում է չեղեալ յայտարարել Ռումանիոյ ժողովը, Կովկասն ու Պարսկաստանն էլ կողմնակից են նրան, եթէ Ամերիկան էլ միւս կողմից ձայն բարձրացնէ, որոշ չափով կը չափաւորեն իրանց ՈՂՈՐՄԵԼԻՆԵՐԸ —Սպահն եւ վարազդատ եւ նոր ժողով կը նշանակեն: Եթէ երբ եւէ ժողով լինի, ես կառաջարկեմ, որ Մուրատը, Սագոն եւ դուն լինիք կեդրոնի անդամներ, իսկ Սպահը միմիայն խմբագիր: Ցանկալի է. որ դուք Ամերիկայում ասպարէզը չը տաք համբակների, երեւան գաք եւ ակտիւ գործէք, ո՞ւր է Ֆռ Մելտոնեանդ եւ միւս լուրջ ընկերներդ. ո՞ր օրուան էք սպասում, երեւան եկէք: Գրի՛ր ի՞նչ է կատարւում այդ տեղ:»

Ք՝ ԼՍԶՕ

Այս նամակը կարիք կը թողո՞ւ, այլ եւս խորհրդածութիւններ ընելու, որ արդէն այդ «անփառունակ»

նակ ասպետները» (Ս. Գիւլեան եւ Վարազդատ) տրնաքանդները կը ճանչնայ: Կա՞յ տարբերութիւն մեր ըսածին եւ կրկնածին թէ Ս. Գիւլեան եւ ընկերը կուսակցութեան տունը քանդելով քանդեցին:

Ընկերը լաւօն կը զարմանայ Ս. Գիւլեանի վրայ որ «աւերակներուն վրայ կուզէ թագաւորել, մանր մուժըր մարդկանցով շրջապատուել, լուրջ եւ կարող ընկերներին պատէպատ տալը ապագայ չէ խոստանում»: Զարմանալու ոչինչ կայ, Ս. Գիւլեան՝ տունը մաս աւերելով, աւերակներու վրայ պիտի թագաւորէ, որովհետեւ իր թագաւորութեան միակ յատկանիշն է. եւ աւերակներու կոյտ մը թողելով պիտի հեռանայ: Ո՛չ, ընկե՛ր, մեր Կուսակցութիւնը «հիւծախտ» չունի, այլ ահաւոր վէրք, զազրելի քաղցկեղ մը, Կուսակցութեան կուրծքին վրայ: «Զար Ոգին» Սպահհիմն է, որ Կուսակցութեան ո՛ր կողմին, ո՛ր անդամին դլուխը ցաւած է, աղբիւրը անոր քովն է:

Ընդհակառակը, մենք կը զարմանանք, ընկե՛ր Լազօի վրայ, որ այսչափ անհանդուրժելի եւ անդարմանելի աւերներէ յետոյ դեռ անոր համար տեղ մը կուտայ կեդրոնի մէջ, «միմիայն խմբագիր»: Անոր չունէը, ժանտախտ է, խորշակ է, եթէ նոյն իսկ դըրնապան մը ըլլայ, անիկա պիտի վէճ հոն, իր ախտաժէտ ժահրը: Կարծես, անիկա երկնառաք պատուհաս մ՝ըլլար, որ թափուած ըլլար այս Կուսակցութեան դլխուն վրայ, ու այսպէս, քարէ քար, լեռնէ լեռ քաշքշէր եւ չարչրկէր այս բազմաչարչար Կուսակցութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Զ·

1914—1915

ԻՆՔՆԱԳԻՐ «ՏՈԿԻՄԷՆԹՆԵՐԸ»

Ահա՛ կը բանանք այն վարագոյրը, որուն առաջ ամէն ընկեր ահով ու սարսափով պիտի լեցուի, ուր պիտի տեսնէ թէ մինչեւ հիմա զրուած, արձանագրուած անհերքելի վաստակուն քով, կուգան նաեւ պատասխանատուներու ինքնագիր նամակները, բուն իսկ այս ազէտներուն, կուսակցական այս չհատատակութեանց եւ անլուր զեղծումներու հեղինակներու առոգրագրութեան տակ, վաստաթղթերը:

Առանք այլեւս «հաւատալու» եւ չի հաւատալու վիճաբանութիւնը չեն թողուր ժայռի չափ խուլ եւ դիւրերի չափ կոյր Ս· Գիւլեանի պաշտպաններուն, այլ մխայն առնալ, զարմանալ եւ յաղուչ կրթիլ:

Եթէ կարող է ամէն ընկեր, չարխըի այս անդունդին առաջ եւ արեան ու ոճիրի այս արամային վրայ նայիլ եւ չի սարսռալ, չի կաղկիլ, չի վրնիրիլ եւ յետոյ, դլուխը երկու ձեռքերու մէջ առած չի մտածել, չի լալ եւ չարտասուել, թո՛ղ անզգայ եւ անչարժ մը նայ: Զպիտի՞ խորհի թէ, այս օրերո՞ւն մնացած պիտի ըլլար այս կուսակցութիւնը, որը Հայութեան առաջնորդի արդանդէն ծնաւ եւ Հայ յեղափոխութեան ահռելիքան եւ նախանձարաժանը եղաւ, կրելու համար իր ճակատին Հայկական Դատի եւ Իրաւուն-

քի չղչղուն եւ անչինչելի ամօթը, սակայն, անիկա այսօր, հուրհատարներու դաշոյնին տակ արիւնլուայ եւ յօշոյշ կը տրայ, կը հեւայ ուժասպառ: Այդ տունը, որուն կերտումին համար ի՛նչ ձեռքեր ու սրտեր մաշեցան, ի՛նչ հոդիներ ու կորովներ սպառեցան եւ ի՛նչ թանկագին ու անփոխարինելի զոհեր եւ զոհաբերութիւններ կատարուեցան, Ս· Գիւլեան եւ իր եղեռնադործ խմբակը, լուցկի մը տուին անոր կուրծքին եւ հրդեհի լափլիզող լեզուներուն յանձնեցին, արիւնով եւ ոսկորներով կերտուած այդ չէնքին, եւ իրենք մէկ կողմ կանգնելով՝ Ներսեսեան Ջուխտակ ածեցին եւ պար բռնեցին անոր շուրջը:

Մենք կը զգրվինք, թո՛ղ իրենք խօսին, թո՛ղ իրենք պատմեն, թո՛ղ իրենք լան, եթէ քարէ աչքերը լալ դիտեն, թո՛ղ իրենք կակծան եթէ երկաթէ սրտերը ցաւ կրնան քաշել: Այո, մենք կուլանք, անոնք չեն լար, պիտի լան նաեւ անմեղ, անդիտակ եւ անտեղեակ ընկերներ, ինչպէս չատեր լացած են, պիտի լան, այո, բայց չա՞տ ուշ պիտի ըլլայ այդ արցունքը, որը արիւնի արցունք պիտի ըլլայ· կրակէ կայլակներով պիտի վազեն իրենց այտերէն վար, իջնեն մինչեւ կուրծքերը եւ այրեն ու խարանեն, այն սրտերը, որոնք չի դիտցան իր առենին զդալ, իր առենին բարախել եւ իր առենին ցաւին կոտտացող մրմունջը յայտնել:

Ահաւոր ողբերդութեան առաջին արիւնոտ տեսարանը պիտի բացուի Բ· Վարագդաւի նամակով:

Ընկերները՝ նախ սուր աչքերով թող նային եւ յետոյ կակծոտ սրտերով մղմղան:

«Փարիզ, 31 Օգոստոս, 1914

«Սիրելի եղիկեան,

«Շաբաթ մ'առաջ Ռումանիայէն Փարիզ վերադարձիս ստացայ Օգտ· 3 թուակիրդ: Բանաւոր պատճառներ ունիս եղեր այսքան ուշ գրելուդ: Հիմա ալ ընդ· պատերազմը արգելք պիտի ըլլայ կանոնաւոր թղթակցութեանց: Յուսաւետ կրկին որ շատ երկար չի տեւեր այս ահռելի պատերազմը եւ մնացած մարդկութիւնը, ազատագրուած զանազան ճայզրներէ, կապրի խաղաղօրէն եւ եղբայրօրէն:

«ԱՐԻՒՆՈՏ ՍՐՏՈՎ ՄԸՆ Է ՈՐ ԿԸ ԳՐԵՄ ԱՅՍ ՆԱՄԱԿԸ, ՀԱՄԱՐԵԱ ԽԵԼԱԳԱՐԻ ՊԷՍ: ԵՐԵԻ ԼՍԵՑԻՐ ՊՕԼԻՍ ՄԵՐ 30—35 ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ՁԵՐԲԱԿԱԼԻԼԸ ԹՈՒՐՔ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷՆ: ՄԷԿ ՄԱՍԸ ԱԶԱՏ ԱՐՁԱԿԻԱՅ ԻՍԿ ՄԻՒՍ ՄԱՍԸ ԿԸ ՀԵՌՆԷ ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ ՇՆՈՐՀԻՒ ՍԱՊԱՀ-ԳԻՒԼԵԱՆԻ ԱՎԱՆԹԻՒՐԻՍՏԱԿԱՆ ՓԱՂԱՓԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ: Հաղորդակցութեան բացակայութեան պատճառաւ թէեւ Պօլսէն ճամակ չունիմ· բայց ձերբակալուելէ առաջ Բէօսթէնեէ իմ ստացած ճամակներէն ՍՍ. ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒԳԱՄ ԿՈՐ· ՈՐ Ո՛Չ ԹԷ ՄԱՏՆԻՉ ԵԱՍԵՆՆԸՆ Է ԲՈՒՆ ՅԱՆՑԱԻՈՐԸ, ԱՅԼ ՍԱՊԱՀ-ԳԻՒԼԵԱՆ, որովհետեւ խեղճ տղաքը Պօլիս մահուան դէմ յանդիման մնացած ատեն գրպանին դատարկած էր եւ «դրամ կուզեմ»ի ամենօրեայ իրարանցումով ոստիկանութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելով իրենց վրայ, հետապնդուած ու բանտարկուած ըլլալու են:

ՄԻՆՉ ԱՍԴԻՆ ՍԱՊԱՀ-ԳԻՒԼԵԱՆԸ ՇԷՐԻՓԷՆ 20000 ՓՐԱՆԲ ԿՈՏԱՆԱՅ ԵՒ ԿԸ ԽԱԲԷ ԿԵԴՐՈՆԸ ԹԷ 15-000 Է ՍՏԱՑԵՐ ՈՐՄԷ ԿԷՄՆ ԱՀ ՊԻՏԻ ՏՐԻ ԻԹԻԱՓԻՆ, ԸՍԵԼ Է ՄԻԱՅՆ 7500 ՓՐ· ԿԱՅ· ՈՒ ԱՅՍ ԴՐԱՄԷՆ ԱՀ 4000 ՓՐ· ՄԻԱՅՆ ՏՂԱՅՈՑ ՅԱՏԿԱՑՆԵԼՈՎ ՄՆԱՑԵԱՀ 16000 ՓՐ·Ը ՓԱՌԱՒՈՐԱՊԷՍ ԿԻՒՐԱՑՆԷ, ԱՌԱՆՑ ԻԹԻԱՓԻՆ ՍԱՆԹԻՄ ՏԱՀՈՒ· ԿԻՆԸ ՊՕԼՍԷՆ ԿԸ ՓԱԽՑՆԷ ԳԱՀԻՐԷ, ԵԼԵՒՏՐԱԿԱՆ ԼՈՅՍՈՎ ՓԱՌԱՒՈՐ ԱՓԱՐԹԸՄԱՆ ՄԸ ԿԸ ՎԱՐՁԷ ՀԵԼԻՕՊՕԼԻՍ, ԱՂԱԽԻՆ, ԽՈՀԱՐԱՐ ԿԸ ԲՌՆԷ ՈՒ ՓԱՐԻԶԷՆ ԳԱՀԻՐԷ, ԳԱՀԻՐԷՆ ՓԱՐԻԶ ՎԱԶՎԶԵԼՈՎ ՆՈՐԱՆՈՐ ԽԱԶԱԳՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՇԱՆԹԱԺՆԵՐ ԿԸ ՓՈՐՁԷ, ԵՒ Ի ՎԵՐՋՈՑ ՇԷՐԻՓԸ ՋԶԻԵԼՈՎ ԿԸ ՎՌՆՏԷ· 5—10000 ՈՍԿԻ ԳՐՊԱՆԵԼՈՒ ԵՐԱՁԸ ԿԸ ՑՆԴԻ ՕԳԸ, ԻՍԿ 16000 ՓՐԱՆԲՌ ԱՀ ԳԱՀԻՐԷ ԿՆՈՋԸ ՄՕՏ ՁԳԱՅ ԸԼԼԱԼՈՎ, ՁՈՒՁԵՐ, ԿԱՄ ՁԻ ԿՐՆԱՐ ՊՕԼԻՍ ԴՐԱՄ ՀԱՍՑՆԵԼ, ՈՐՈՎ ԽԵՂՃ ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ ԲՌՆԻԵԼՈՎ ԿԸ ՏԱՆԵՆ ԹՐՔԱԿԱՆ ԲԱՆՏ: ԱՀ ԵՐԵԻԱԿԱՑԷ ԹԷ Ի՞ՆՉ ՎԱԽՃԱՆ ԿՍՊԱՍԷ ԱՆՈՆՑ:

«Այս բոլոր զարհուրելի պատմութիւնը լսեցի Փարիզ վերադարձիս Սատըգ Պէյէն· որը Սապահ-Գիւլեանի Հնչ· կեդրոնի ատենապետի հանգամանքէն խաբուած, գործիք եղած էր ձեռքը եւ եգիպտոսն ալ զանազան գումարներ յանձնած Սապահին: Սատըգ Պէյը բոլորովին զգուած մեկնեցաւ Գահիրէ Սապահ-Գիւլեանը անուանելով «Միլլէթ խայինի»: Սապահը միշտ կաշխատէր որ ես ու Սատըգ Պէյը առանձին չտեսնուինք հոս, բարեբաղդաբար մեկնած օրը, մի

ֆանի ժամ առաջ, տեսնուեցանք եւ տեղեկացայ բոլոր անցուդարձերուն:

«ԽՆԴՃ ՓԱՐ—Ը ԶՈՀԵՑԱՒ ՍԱՊԱՀԻ ԻՆԹՐԻԿՆԵՐՈՒՆ, ՇԱՏ ԱՇԽԱՏԵՑԱՑ ՀԱՄՈԶԵԼ ԶԻՆՔ, ԶԵՂԱՒ: ՄԻԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ, ԿԱՄ ԸՆԿԵՐՈՋ ՀԱՆԴԷՊ ՎՍՏԱՀՈՒԹԻՒՆԸ ԾԱՅՐԱՀԵՂՈՒԹԵԱՆ ՏԱՆԵԼՈՎ: ԵԳԻՊՏՈՍ ԲՆԱԻ ՍԱՊԱՀԷՆ ՀԱՇԻՒ ԶԷ ՈՒԶԱԾ ՈՉ Ա.Լ ՍԱՏԸԳԻ ՀԵՏ ԱՌԱՆՁԻՆ ՏԵՍՆԻԱԾ, ԵԹԷ ՈՉ ԿԱՐԵԼԻ ԷՐ ԶԱՐԻՒԲԻ ԱՌԱՋԸԸ ԱՌՆԵԼ:

«ԻՆՉ ՈՐ Է ԵՂԱԾԸ ԵՂԱԻ: ՀԻՄԱ ԶԶՈՒԻՒ, ՅՈՒՍԱՀԱՏԻՒ, ԲԱՐԿԱՆԱԼ, ՏԱՓՆԱԼ ՕԳՈՒՏ ԶԸՆԵՐ: ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՊԱԳԱՅԻՆ ՎՐԱՑ ՄՏԱՀՈԳՈՂ ԲՈԼՈՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ, ԿԱՐԾԵՄ ՊԱՂԱՐԻԿՆՈՒԹԵԱՄԲ ԽՈՐՀԵԼՈՎ ԵԼՔ ՄԸ ԳՏՆԵԼՈՒ ԵՆ ԱՅՍ ՈՂԲԱԼԻ ԿԱՑՈՒԹԵՆԷՆ ԱԶԱՏԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՄԵՐ ԲԱԶՄԱԶԱՐԶԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ: ՍԱՊԱՀԸ ԻՐ (*անընթեռնելի*) ՇՆՈՐՀԻՒ ԽԱՅՏԱՌԱԿԵՑ ԹԷ ԿԵԴՐՈՆԻ, ԹԷ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԹԷ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱՆՈՒՆԸՆ ՈՒ ՊԱՏԻՒԸ: ՊԷՏՔ Է ԱՇԽԱՏԻՆՔ ՄԱՔՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՒ ՀՆԶԱԿԵԱՆ ՊԻՏԻՒԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԻՆ: ՀՐԷՇԸ Ա.ՅՍ ԲՈԼՈՐ ԽԱԶԱԳՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ ՅԵՏՈՑ, ԴԵՌ Լ.ՐԲՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՒՆԵՆԱՅ ԿՈՐ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆԸ ՇԱՀԱԳՈՐԾԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ՄՏԱԾԵԼՈՒ: ԿՈՒԶԷ ԱՄԵՐԻԿԱ ԵՐԹԱԼ ԵՒ ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿԵԼ, Ի ՀԱՐԿԷ ՀԱՍՈՑԹԷՆ ՈՒՂՂԱԿԻ ԳԱՀԻՐԷ՝ ԿՆՈՋԸ ՂՐԿԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ: ԵՍ Ա.ՐԳԵԼՔ ԵՂԱՑ ԳՆԱԼՈՒՆ ԵՒ ԶԳՈՒՇԱՑԿԵՑԻ Ա.Լ Ա.ՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷԿ ՓԱՆԻ ԳԻՏԱԿԻՑ ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ· ԲԱՑՑ ԵԹԷ ՆԱ ՀԱՄԱՐՁԱԿԻ ԻՆՔՆԱԳԼՈՒԽ ԳՆԱԼ,

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆՈՎ ՊԻՏԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐԵՄ, ՈՐ ՈՉ ՈՔ ՍԱՆԹԻՄ ԶԻ ՏԱՅ ԱՆՈՐ:

«Ի ՀԱՐԿԷ, ԵՍ Ա.Յ.Լ ԵԻՍ ՊԱՏԻՒ ԶԵՄ ՀԱՄԱՐԵՐ Ա.ՅԴՊԻՍԻ ԴԱԻԱ.ՃԱՆԻ ՄԸ ՀԵՏ ՊԱՇՏՕՆԱՎԱՐԵԼԸ· ՓԱՐ—Ն Ա.Լ ԲԱՆՏՆ Է· ՈՐՈՎ ԿԸ ՄՆԱՄ ՄԻԱՅՆԱԿ: Պատերազմի շնորհիւ Պատգ· ժողով կարելի չէ հրաւիրել: Ամենէն գործնականը իւրաքանչիւր շրջանէն մէյմէկ լիազօր գալով վարելու են կեդրոնի գործերը կամ նշանակելու են օգնական անդամներ, եւ կամ ընտրեն ժամանակաւոր կեդրոն ու հրաւիրեն ընդհ· Պատգ· ժողով, երբ խաղաքական պայմանները նեպրեն:

«Այս մասին գրէ նաեւ Տաշիրին, Պաբու, ես իր հասցէն ունէի բայց կորսնցուցած եմ կը կարծեմ: Սապահը կը մտածէ նաեւ Կովկաս գնալ· բայց կը վախնայ ձերբակալուելէ, պիտի գնայ անշուշտ նոր խաչագողութիւններու համար: Իմ կարծիքով այսպիսի խաղաքական բաղդատող վայրկեաններուն դուն ալ հոտ ճստելու չես, անցիր Կովկաս, Տաշիրի եւ այլ ընկերների հետ խորհրդակցելով գումարեցէք շրջանակային ժողով ու գործեցէք, վաղը նոր ասպարէզ պիտի բացուի մեր առաջ·

«Մարզական գրէ եւ զգուշացուր ես չեմ կարող այս տեղէն գրել, կրնայ ըլլալ որ վտանգին անոնք ալ: (*Սատրագծումները մերն են· Բ· Գ· Ց·*):

Սիրալիր եւ ջերմ բարեւներով
Ռոյդ՝ Բ· Վ·»

Ընկերնե՛ր, կարզացէ՛ք, կրկին կարզացէ՛ք, այս պատմութիւնը, իր բոլոր զարհուրանքներով: Այս

բոլորը կատարուած են Հնչ. «Կեդրոնի» մէջ, յանուն Հնչակեան Կուսակցութեան եւ ստորագրուած Հնչ. Կուսակցութեան Կեդրոնի մէկ անդամի կողմէն՝ միւս պաշտօնակիցի մասին:

Խօսքերը ա՛յնչափ պարզ են, մտքերը ա՛յնչափ պերճախօս են, որ ոչ մեղի եւ ոչ ալ ձեզի, ուեւէ խորհրդածութեան տեղ չեն ձգեր: Հետեւաբար, հետեւեալ կէտերը միայն ձեր ուշադրութեան կը յանձնենք.

Ա.— Ստորագրողը, ոչ միայն Ս. Գիւլեանի պաշտօնակիցն է, Ֆէօսթէնճէի «Պատգ. Ժողով»ի կազմակերպիչներէն մին է, այլ նաեւ 1909էն մինչեւ 1914, Ս. Գիւլեան Կեդրոնի բոլոր զեղծումներուն հաւատարիմ դործակից եւ մեղսակից եղած է: Այդ զեղծումներու բոլոր գաղտնի թելերուն՝ ա՛յ մէկ մարդ այնչափ մօտէն ծանօթ է, կրնայ դիտնալ եւ հաստատել, քան Բ. Վարազդատը:

Բ.— Եթէ խօսքերը եւ բառերը իրենց նշանակութիւնը ունին եւ բան մը կը ներկայացնեն, քանի որ կարմիր իրականութիւնը նաեւ մեր առաջ երկնցած է, կրնա՞յ այսկից աւելի ծանր, քրէական եւ անքաւելի յանցանքներ եւ ոճիրներ դործել, քան այս ամբաստանութիւնները, որոնք կատարուած կը ներկայացուին այսպիսի վտեմ սկզբունքներով լեցուն կուսակցութեան մը բուն իսկ ծոցին, դլխին մէջ:

Գ.— Այս նամակը կը հաստատէ, որ Վարազդատ, ինքն ալ կը դաղրի Կեդրոնի անդամ ըլլալէ, կը հրաժարի, «այդպիսի դաւաճանի մը (Ս. Գիւլեան) հետ չի պաշտօնավարելով»:

Դ.— Թէ Ս. Գիւլեան, Շէրիֆ վաշայէն 20·000

ֆր. առացած է, Թրքական դահլիճի անդամներու (Թալէադի, Էնվէրի՛եւ Ճաւիտի) դէմ մահափորձեր կատարելու համար, մէամիտ ընկերները կրակին բերան, իսկ Հայութիւնը եւ Կուսակցութիւնը մատնութեան ճանկը նետած է, ո՛չ մէկ դաղափարական դործի համար, այլ դրամի, ոսկիի համար, որը վատասուորապէս վայելած է Եդիպտոսի մէջ, երբ ընկերները կախաղանի չուանէն կը ճօճէին:

Ե.— Այս նամակը կը հաստատէ, որ Ֆէօսթէնճէի «Պատգ. Ժողովի» «իլլիկալիզմի» որոշման հետ կապ չունին այդ անիշխանական եւ ոճրագործական պարզ վարձերը, այլ «Սպասի ամանթիւրխատական քաղաքականութեան» արդիւնք, ուրկէ իր միակ պաշտօնակիցը (Վարազդատ) իսկ լուր չունի եւ համաձայն եղած չէ:

Զ.— Երբ Պօլսոյ մէջ, Ս. Գիւլեան՝ Իթթիլաֆի հետ «Համաձայնագիր» կը կնքէ «Սահմանադրութիւնը» պաշտպանելու, «անձնատուդականութեան» դէմ անողոք պայքար մղելու, քանի մ՛ամիս վերջ, կուդայ Ֆէօսթէնճէի մէջ «Պատգ. Ժողով»ի անունով «իլլիկալիզմ» եւ դաւադրական դործունէութիւն սաեղծել, խորտակել «Սահմանադրութիւնը» եւ Հայութեան ճակատագիրը բաժնել Թուրքիայէն «անձնատուդականութեամբ», ժողովէն քիչ վերջ, Փարիզ, Եդիպտոս, Սպասի, դարձեալ, Իթթիլաֆի ներկայացուցիչներու հետ համաձայնութեան կուդայ Իթթիհատի դէմ կռուելու, դիտնալով հանդերձ, որ ո՛չ Իթթիլաֆ, ոչ Շէրիֆի վաշա եւ ոչ մէկ թուրք, ուեւէ ատեն, ուեւէ պարագայի տակ, չէ համաձայնած, չի

համաձայնիլը եւ չսիրած համաձայնիլը այնպիսի «ապաստամբութեան» մը, որ «անձնատուպականութեան» կը յանգէր :

Ի.— Թէ Փարամազ զոհ դնացած է ոչ միայն իր մխամտութեան եւ իր ընկերոջ (Սապահ) վատահութիւնը ծայրահեղութեան տանելով, այլ նաեւ Սապահէն բնաւ հաշիւ պահանջած չէ :

Ը.— Թէ ասիկա «ողբալի կացութիւն» մ'է եւ «կուսակցութեան ապագայի վրայ մտահոգուող բոլոր ընկերներու» կը մնայ ելք մը դանել զայն այդ դրութենէն ազատելու :

Այդ ելքը, ժամանակաւոր դարմանը այն եղաւ որ երկուքն ալ կեդրոնէն դուրս չպրտուեցան եւ կախակայեցան, մինչեւ որ, իրական էրզ Պատր. ժողովը, զանոնք քննութեան ենթանի առաջ պատասխանատուութեան կանչէ :

***

ՍԱՊԱՀ-ԳԻՒԼԵՄԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Նախ քան Ս. Գիւլեանի զարհուրելի եւ սարսռազդեցիկ տակումէնթները դնելու, այս տեղ անոր մէկ երկու նամակները պիտի գեհենդնք ցոյց տալու, թէ ի՞նչպէս Ս. Գիւլեան օձի լեզուով եւ կախարդի դէմքով կը մօտենայ ընկերներու եւ կուզէ անոնց սիրտը գրաւել. այն ընկերներու, որոնց հանդէպ կուսակցական ամեն մեղք եւ անարդարութիւն գործած էր, սեւացում, հալածում, կախակայում, այն ատեն մինչ այն երբ Ամերիկայի մէջ իր պաշտպանները, և Գործ. Յանձ.ը իրենք ալ ամչցնելով իրմէ, երես դարձուցած էին եւ այլ եւս սէնթի դրամ չէին դրկեր : Ս. Գիւլեան հրէշատակի կերպարանք կը մանէ եւ կը գառնայ նախկին ընկերներու, նոր ընդդիմադիրներու դէմ պաշտպանուելու համար, որպէսզի հինները վահան գործածէ անոնց դէմ, կարդանայ թակարդը ձգել : Աւելի լաւ է, Ս. Գիւլեան ինքը խօսի իր լեզուով, որ պերճախօս է թ'է կեղծիքի թէ ճշմարտութեան մէջ հաւասարապէս :

Նամակին մէկ էջը գրած է ընկ. Թազուրի, իսկ մեւս էջը՝ ընկեր Սոկրատ Խանի :

«17 Մայիս, 1915, Հէլիոպոլիս

«Սիրելի Թագուր՛,

«Ուր լինելդ չը գիտեմ, ո՛չ էլ հասցէդ ունիմ : Երէ նամակս ստանաս. ո՛ւր որ ես հասցէդ որոշ կերպով անմիջապէս ուղարկիր :

«Ուղարկեցի Ֆռ անուանվդ 50 հատ «Ինֆճավար Հայաստան», հատը աշխատիր 30 սէնթով ծախել :—

«Կարեւոր, հրատապ խնդիրներ կան, որոնց մասին տեղեակ պիտի լինիք :— Սրանից առաջ 1—2 նամակ գրած եմ ընկեր Գէնէհեանին, գրել եմ եւ ես, Յակոբին, Մելտոնին, չգիտեմ ստացա՞ք, կարդացի՞ք :— Ժամանակ է որ ապարէզ գաք. եւ ո՛չ թէ էն սրած՝ մի կողմ բաշուիք : Նախ խնդիրներէն տեղեկութիւն ունեցէք :—

«Երբ ձեր նամակը առնեմ, ամեն ինչ մանրամասնօրէն կը գրեմ :—

«Ս. Ռամկավարներու հետ համաձայնագիր կապեցի.

1.— Ինքնավար Հայաստան եւ Կիլիկիա, նպատակ:

2.— Յեղափոխական գործունէութիւն, Կիլիկիա, տակտիկա:

3.— Պօղոս փաշա, իր կազմած «Ազգային Շահուց Պաշտպան» կազմակերպութեամբ, որպէս գանձապահ:

4.— Պօղոս փաշան լինում է մեր ներկայացուցիչը՝ դիւանագիտական:—

5.— կառավարութեանց մեր ունեցած դիմումներին մասին երկար կը գրեմ, երբ ճամակդ առնեմ:—

—ԳՈՐԾ ՍՏԵՂԾՈՂ, ԱՐԵԱՆ ԾՈՎԵՐԻ ՄԻՋԻՑ ԱՆՑԱԾ ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ ԱՍՊԱՐԷԶ ՊԻՏԻ ՄՏՆԷՔ, ՈՐ ԳՈՐԾԸ ԱՅՍ ԱՆԴԱՄ ԷԼ ՓԱԿԷՔ ԶԱՆԱԶԱՆ ԲԱՂԴԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՁԵՌՔԻՑ, ՈՐ ԶԱՓՆ ԱՆՑԱԻ:—

ՍՐՏԱԳԻՆ ԲԱՐԵԻՆԵՐ ԲՈԼՈՐԻԴ

—ԱՄԵՆ ԲԱՆ ՄՈՌԱՑԷՔ, ԵՍ Է՛ԼԻ ԷՆ ՍԱՊԱՀՆ ԵՄ. ԴՈՒՔ ԷԼ ԷՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ. ԵՐԲ ՏԽՈՒՐ ՕՐԵՐԻ ՄԷՋ ՀԵՐՈՍՆԵՐ ՀԱՆԴԻՍԱՑԱՔ, ԳՈՐԾԸ ՄԿՆԵՐԻ ՁԵՌՔԻՆ ԹՈՂՆԵԼՈՎ՝ ԱՅՍՊԷՍ Է ԼԻՆԻ:

(Ընդգծումը մերն է. Բ. Գ. Յ.):

ՀԱՄԲՈՅՐՆԵՐՍ

Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳԻՒԼԵՄԱՆ»

«Սիրելի Սոկրատ-խա՛ն,

«Երկա՛ր, շատ երկար գրելիքներ ունիմ, ժամանակ է որ թիւրիմացութիւնները մէջ տեղից վերացան, որից օգտւում են մէջի ԲԱՂԴԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ, ինչպէս որ այս վերջին տարիներս եղաւ: Յետոյ երկար կը գրեմ ամեն ինչ: Ընկ. Դենէեանին մի կարգ ճամակներ եմ գրել, կարդացէք: Հասցէ չունէի որ աւելի շուտ գրէի: 50 հատ «Ինքնավար Հայաստան» կ'ստանաք: Հրապարակային ժողովներ արէք, եւ ասպարէզ իջէք:— ես աշխարհից կտրուել եմ. Ամերիկայից ոեւէ թերթ այստեղներս չի մտնում պատերազմական դրութեան պատճառով:— Դրսերից միայն տեղեկութիւն ունիմ ճամակով:

«Պարիզի՝ ՈՐԴՈՅ հետ ես որեւէ յարաբերութիւն չունեմ 7—8 ամիսից ի վեր, այնտեղ Մի անհատ կայ, որ ուզածին պէս զարկում խաղում է, կնիք գործածելով՝ չեղած՝ գոյութիւն չունեցող ստորագրութիւններ դնելով, աւելի ուղեղը այն ընկերոջ ստորագրութիւնը, որ տարիից ի վեր բացակայ է:— Ասպարէզ եկէք, որ այս ԱՂԲԱՆՈՑԸ մաքրուի, «փինճաջին ընկարիչ» —դա եղաւ իրականութեան մէջ, հետեւանքը վայելեցինք, բայց մինչեւ ե՞րբ— հերիք է. վերջ պիտի տալ:

Ընկերական ջերմ համբոյրներով

Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳԻՒԼԵՄԱՆ

Այս խօսքերը եւ մտքերը Ս. Գիւլեանը լինքն է գրեր եւ ստորագրեր: Կը հաւատա՞ք, ընկերներ, չէք կրնար չի հաւատալ, քանի որ իրողութիւնը ձեր առաջին է, «ես է՛լի էն Սապահն եմ. դուք էլ էն ընկեր-

նելը, որ ախուր օրերի մէջ հերոսներ հանդիսացաք»: «Գործ առեղծող, արևան ծովերի միջից անցած ընկերներդ առաջարկ պիտի մանէք, որ գործը այս անգամ էլ վերկէք զանազան քաղդեացիրների ձեռքից, որ չափը անցաւ»: Ս. Գիւլեան այս խօսքերը կը դրէ բուն իսկ այն ընկերներուն, Թաշճեանին, Սակրատեանին, Բարեջանեանին, Ռուբէնին այն առեն իսկ, որ «քէն արած էին»:

Այդ բոլոր քծինքը եւ չոգամանքը առ՛ակ աւոր հասար, որ իր «Ինքնաւար Հայաստան»ները ծախեն, դրամ դրկեն, իր «նեղ օրերին» հասնին, եւ դան «աղբանոցը» մաքրեն, այն «աղբանոցը» որ ինքը չհնած էր իր նիւթերով, եւ այդ ընկերներն էին, որ պայքար մղած էին այդպիսի «աղբանոց»ներ. չի կազմուելու համար, բուն իսկ այդ պայքարին համար, «քէն արած» էին «մէկ կոպէկ քաշուած էին»: Դեռ լրբութիւնը կունենայ անոնց երեսին ըսել, որ «քէն արած, մէկ կոպէկ կը քաշուիք» երբ, անոնք ուէ առեն, ուէ պարագայի առիկ «քէն արած» չէին եւ «մէկ կոպէկ քաշուած» չէին, այլ, նոյն ինքն, այս եազօյական երկիւթեանի մարդն էր, որ մէկ կոպէկ կը մղէր, կը հաւաքէր եւ կը չէզոքացնէր, ինչպէս այսօր· ոխով մը, որուն մարդ կը չուարի անուն մը տալ: Ահա՛, պատմութիւնը կուգայ կրկնուիլ, երբ Ս. Գիւլեան, պարձեալ, կը վարձէ «մկներին» ձեռքին մէջ խաղալիք ընել կուսակցութիւնը, երբ ապահով նաւահանգիստ կը հասնի, երբ տօլարներու վրայ վառարտը ոճիկը կ'առնէ, խուժանի եւ սրիկահոգիներուն գնահատած դէմքերը իր առաջ կը վառին, ու նոր «աղբանոց» կը

կազմէ ու դարձեալ այդ «գործ առեղծող, արևան ծովերից անցնող, հերոսներ հանդիսացող» ընկերները ասպարէզ կուգան, եւ կուգեն «գործը վերկել, զանազան բաղդախնդիրների ձեռքից», «էլի էն Սապահը» կուգայ եւ «էն ընկերները» արտաքսել, հալածել եւ կարմիր ու ճերմակ տեռօրներ չոզացնել անոնց աչքին· իր նոր «վինաջի»ները, «մկները»,—Շահէնի, Իկնէյչը—Շանթի եւ Մարտիրոսեան—Ուրսալ գարշելի եւ պիղծ բերաններով: Ս. Գիւլեանը՝ իր այս նոր չինած «աղբանոցը» մաքրելու համար, ո՞վ օգնութեան պիտի կոչէ, ասպարէզ կանչէ,—առիկա ըսել առաւելն կանուխ է, որովհետեւ աւարի վրայ դեռ ո՛չ համաձայնութիւնը խզուած է եւ ո՛չ ալ կռիւը սկսած:

***

ՍԱՊՈՆ ԿԸ ԽՕՍԻ

Կարդը կուտանք Սապոյի: Թող անիկա խօսի, որ կսկիծը սրտին եւ արցունքը աչքերուն մէջ կը դրէ բանակի մթնոլորտին տակ: Բուն իսկ Պօլսոյ ընկերներու ձերբակալութեան առեն:

Ո՞վ է Սապոն, աւելորդ իսկ կը դանենք նոյն ինքն Ս. Գիւլեանի գովեստները եւ ներբողները յիշել, Սապոն, երբ, դեռ ընդդիմադիր մը չէր Ս. Գիւլեանի չահատակութեանց, Սապոն· ծածկուած, համեստ այն Ս. Դ. Հնչ. կարկառուն գործիչներէն մէկն է, որ իր վրայ անարատ յեղափոխականի դրօշին հետ միացուցած էր ընկերվարական եւ ընկերատրանական խոր համոզիչն, բանակով եւ չարչարանքներէ անցած

միշտ մերժած է կեղը. վարչութեան աթոռը, որը քանիցս մատուցուած է: Կովկաս, Պարսկաստան կը ճանչնան Սապօն, փարամազի ընկերը եւ գործակիցը, Պօլսոյ մտաւորական սերունդը կը ճանչնայ զայն իր ճղնաւորական կեանքով, թերեւս միայն Ամերիկայի չարքերն են որ չեն դիտեր. որովհետեւ անոր վրայ վատաբանութիւն եւ գովեստ հիւսուած եւ հոչակ սացած չէ:

Հէ՛դ Սապօ, որ թրքական փոթորիկը եկաւ քշեց դինքը իր խցիկէն եւ նետեց անոր մարմինը անծանօթ վոս մը, եւ կարծես այս նամակը իր վերջին կտակն էր որ ձգեց կաւսակցութեան համար:

«Սիրելի····

«Ինձ շատ ու շատ եւ մեծապէս զարմանալի ու միևնոյն ժամանակ անհանգստեցուցիչ է, որ ֆո 5–VI գրած ևամակից յետոյ լռել ես, նոյն իսկ իմ Մայիս 23ին եւ Յունիս 25ին գրածներիս էլ չը պատասխանեցիր: Ինչ է պատճառը ինձ մեծ մտմտուք է տալիս, բայց այնու ամենայնիւ յոյս չեմ կտրած···:

«Կարող ես երեւակայել անցեալ ամսոյն մէկին յանկարծ ինձ փողոցում մօտենում է մի մարդ եւ ասում է, որ ոստիկանապետը ուզում է ինձ տեսնել, չը նայած իմ յայտարարութեան որ պարսկահպատակ լինելով որոշ մի առնչութիւն չունեմ, այնու ամենայնիւ ստիպուեցայ գնալ, այդ մարդ գաղտնի ոստիկան էր որը հաւաքեց մի քանի ուրիշները ինձ կառք դնելով տարան: Այդ կէսօրին էր, երբ հասայ այն տեղ, տեսայ որ շարան շարան ուրիշ մեր ծանօթներն են

բերում, իմացայ որ արդէն առաւօտեանից սկսած են եղել հաւաքել մի առ մի մեր բոլորին, այդպէս՝ Մուրադը, Տոկտորը, Արծրունի, Զանկիւլը, Զէյթունցեանը, փարամազը, Ռուբ· Կարապետեանը, Տէր· Բէնէն եւ մի շարք ուրիշներ, մօտ 50 հոգի: Մի քանիսին մի գիշեր պահելով հարցաքննելուց յետոյ արդէն արձակել էին: Մուրատին, Տոկտորին, Զէյթունցեանին, Զանկիւլեանին ու մանր մունրներին: Արծրունին պահել էին 4 օր, իսկ ինձ պահեցին 12 օր, իսկ փարամազին, Ռուբ· Կարապետեանին, Տէր· Բէնէին եւ ուրիշ 5 հոգի դեռ բանտարկուած են եւ գործը յանձնուած է պատերազմական ատեանին: Ահա՛ ինչ սիրելիս, եւրոպական պատերազմի յայտարարութիւնը իմացուց, բանտ պիտի լինէր, մի ծանր ամբաստանութիւն, որի պատճառաւ յանկարծ այդպիսի հալածանքի ենք ենթարկւում, նոյն իսկ տեղի է ունենում խուզարկութիւններ «կայծ»ի խմբագրատունը եւ մինչեւ օրս էլ կնքուած է: երկու օր ինձ քննեցին, երրորդ օրը միայն կարողացայ իմանալ այս աղմուկի դրդապատճառը քննութեան ժամանակ: Անշուշտ դու էլ գուշակած կը լինես դա ինչ տենդէի իլլիկալ գործունէութեան հետեւանքից էր... կարող ես երեւակայել մի շարք մարդիկ, որոնք կուրծք տուած պայքարում էին այդ խայտառակ ազգակային ժողովի դէմ, յանկարծ ստիպուած էին տուժել այդպիսի ձեւով եւ ինչ որ օրերով զրկուել ազատութիւնից, էլ չեմ ասում թէ ինչ բարոյական մեծ հարուած, ֆիզիքական զրկութիւն ունենալ:

«Ինչ արած, այդպէս է մեր ֆօռ բախտ· նոյն իսկ

տեղդ հանգիստ նստած, դարձեալ, պիտի տուժես. այդ էլ Իտալիատների տրամաբանութիւնն է, բանի որ այնքան բոլիկ են իրենց գործունէութեան մէջ, որ փոխանակ իսկական յանցաւորներին տուժել տալու, նրանց հետ միասին եւ նրանց դէմ կուռղներին էլ տուժել են տալիս: Քննութեան ժամանակ պարզուեց, որ կեղտոտ Սաբահը եւ վարազդատը միացել են Պարիզում մի ուրիշ շան հետ Շէրիֆ փաշայի հետ, այս արիւնարբու գազանը, որ Աբտուլ-Ամիտի աջ ձեռքն էր Հայերու հալածման եւ կոտորածման մէջ, եւ ստանալով դրանից 3000 ռսկի խոստացել են տեղորի ենթարկել մի շարք Իտալիատի շէֆէրին—յատկապէս ներկայ կառավարութեան գլխին կանգնած նախարարներին: Այդ իրագործելու համար ուղարկում են մի բանի սերտորիստներ Եգիպտոսից եւ Կովկասից, իսկ փարամազն ալ եկած է եղել գործը ղեկավարելու· դրան էլ օգնականներ եղել են Տէր. Բէնիէ եւ Ռուբէն կարապետեանը, որոնք Բէօստէնջէի ժողովի կողմնակիցներ են, եւ փարամազը գալուց օրից սկսում են հետապնդել բայլ առ բայլ, արդէն գիտես որ Սաբահի բարեկամ Աբտուր Եասեանը—այն կեղտոտ պրովակատորը··· ամեն կերպ աշխատում էր ի հաշիւ իրան տէրերուն: Ըստ բննութեան իբր թէ այդ օրերում արդէն պատրաստուած է եղել իրագործելու գործողութիւնը եւ ահա ստիպուած են եղել յանկարծակի բոլորին էլ բռնել, որը եւ այդ օրը ինձ էլ ձերբակալում են. փարամազից, Ռուբենից եւ Բէնիէից բռնուած է եղել բաւականի մեծ նամակագրութիւն· որը շատ եւ շատ ծանրացնում է նրանց դրու-

թիւնը միանգամայն ապացուցանելու նրանց մասնակցութիւնը այդ դաւադրութեան մէջ:

«Բայց ո՛չ միայն ոստիկանութիւնը իր ձեռքին տակ ունեցաւ այդ բռնուած թղթերը, այլ յաջողել է Պարիզում այնպիսի դրութիւն կազմակերպել, որ հնարաւորութիւն են ունեցել Սաբահի գրած նամակները, փարամազին բոլոր լուսանկարները վերցնել եւ բննութեան ժամանակ իրեն փարամազին են ներկայացնում: Այդ նամակը շատ ծանր նամակ է, որի բովանդակութիւնը արժէ, որ դու էլ իմանաս, բանի որ այնքան բնորոշ կերպով ներկայացնում է այդ ոճրագործ խմբակի պատկերը: Այդ նամակի բովանդակութեամբ վարազդատ գանգատում է որ գանձարանում մի սանթիմ չկայ եւ սպասելիք էլ չը կայ, ուստի առելցնում է Սաբահը եթէ Թալաթին, Էնվէրին եւ Ջամիլին գլորէք, այն ժամանակ մենք պիտի լողանք դրամի մէջ: Ահա այդ հոգեբանութիւնը, որը մղել է Սաբահին եւ վարազդատին այդ բայլը առնելու դառնալով մի հրէշային գործիք այդ շան Շէրիֆ փաշային ձեռքին: Պարզ է, շատ պարզ, որ այդ մեր խմբակը դարձրել են իրենց գոյութեան ապրիւր եւ պատրաստ կատարելու ամեն ինչ միայն թէ կարողանան իրենց գոյութիւնը պահպանել: Ահա՛, սիրելիս, ո՛ր օրին ենք հասել, թէ ինչ անկման մէջ ենք, մեր կուսակցութիւնն էլ ուզում են դնել այն վիճակին մէջ, ինչ որ արել են Դաշնակցականները, եւ այսպիսով միանգամայն դարձնել մի պարզ ատազակային խումբ, որը պատրաստ է 20 կոպ· համար մարդասպան լինել:

«··· Կովկասի թուրքեր պատրաստ են անելու

այդպիսի մի գումարի համար: Վա՜յ մեզ· թէ ո՛ր օրի ենք հասել եւ ինչ վիճակի մէջ ենք: Ի միջի այլոց բռնուած է որպէս տեռորիստ Կովկասից եկած մի մշեցի· որի Յակոբ Ղազարեան, կեղծ անունը Մուրատ— միջին հասակի, հաստիկ մի մարդ է, որը ասում են եղել է Գոլիցինի տեռորիստներից մէկը, յետոյ բաւական ժամանակ մնացած Բուլկարիա, իսկ 1904 թուականից եղած Բաթում, իր սեփական կօֆէն է ունեցել: Արդեօք ճեզ ծանօ՞թ է այդպիսի անճնաւորութիւն թէ ոչ: Ըստ պատմելոյն որ (*անգն-թևռնեալի*) որը դրամի համար այդ բանը վրաները կատ նեն կատարելու—Սաբահ իր շուրջը հաւաքել: Մի բան էլ պիտի յայտնեմ, որ տեռորիստները խոստովանել են, որ Սպասի թելադրութիւնն է եղել, առաջ աշխատել սպանելու Մուրատին, ինձ եւ յետոյ Արծրունին, որ նրա աչքի փուշն են դարձել, քանի որ նրանք են, որ խանգարում են նրա փրկարար եւ Հայաստանի ազատութեան գործը իրագործելու: Ահա ճեզ թէ որ աստիճանի է հասել այդ մեծ խաչագողը, որ ուզում է ազատուել մեզանից, որ կարողանայ ոչ ոք չը հանդիպի իր ճանապարհին յազուրդ տալու իր չարագործ դիտաւորութիւններին:

«Ինչպէս վերեւ յիշած էի, այժմ բոլորս էլ ընկերուց յետոյ ազատուեցինք, բացի Փարամազից, Ռուբ· կարապետեանից, Տէկ· Բէնիէից եւ 5 տեռորներից, որոնք յանձնուած են պատերազմական ատեանի: Մեր օձիքը դեռ չեն ձգած: Անցեալ օրը նոր քննութեան գնացի զինուորական ատեան: Ասում են կառավարական շրջանից, որ Սաբահը չէ յուսահատուել,

ինչպէս երեւում է Շէրիֆ փաշայի ոսկիները այնքան շլացրել են, որ հիմա գնացել է Եգիպտոս ձեռնարկելու նոր տեռորիստներ գտնելու· որ իսկապէս այդ էլ պիտի վիժի, ինչպէս առաջինները· դա շատ պարզ է միայն շատ եւ շատ ցաւալի է, այդ մարդիկ, որոնք մոլորուում են նրանից եւ յօժարում չար գործիք ըլլալու ձեռքին:

«Այդ խմբակը տեսնում է, որ իրա հետ շատ քիչ ուշ են վարուում, որ պայքարը Տաճկաստանից դուրս միայն թուղթով է եւ նամակագրութեամբ, շատ պարզ է, այնքան լրբացել է, որ իրաւունք է համարում, իրան ներկայացնելու տէր եւ տիրական բոլոր կուսակցութեան եւ անել այն, ինչ որ էլնի է ուզում: Բայց արդեօք պիտի այդպիսի անտարբեր հանդիսատեսի դերի մէջ շարունակե՞ն մնալ մեր գիտակից ընկերները: Արդեօք ոճրագործութիւն չը պիտի՞ լինի նրանց կողմից այդպիսի դիրք բռնելու համար, թողնելու որ նա ընդհակառակը լրբանայ այն աստիճան որ յանդգնի սպառնալու իրան ընդդիմադիրներուն:

«Եկած է ժամը, սիրելիս, երբ հիմա էլ չը սթափ ուիք այդ իներտ վիճակից, երբ չը ձեռնարկէք աւելի խիստ միջոցի, այդ բոլորի առաջ առնելու, թող լաւ գիտցած լինիք, որ բար բարի վրայ չի պիտի մնայ եւ վերջ ի վերջոյ գերեզմանը պիտի լինի մնացողներուն:

«Այո· ոճրագործութիւն· այն էլ ամենածանր ոճրագործութիւն պիտի լինի եւ ճեզ, սիրելիս երբ վերջ չը տաս ճո այդ դիրքը հանդէպ Սաբահի: Այժմ անհրաժեշտ է ակտիւ ձեռնարկ չէզոքացնել այդ

մարդկանց: Պէտք է ձեռնարկել մի շարք ընկերներին համաձայնեցնելու այդ խմբակին հեռացնել որպէս ոճրագործ ու ապօրինի եւ մաբրել շարքերը այդ աւազակներից: Առանց ժամանակ կորսնցնելու բանակցիր ձեր մասնաճիւղերի հետ եւ յատկապէս Մոգի: Ուրիշ հնար չը կայ, ոչ էլ ուրիշ ելք, յետոյ ուշ կը լինի:

Ռո՝ ՍԱՖՕ

Սափօյի այս նամակը, որ սրտաճմլիկ բառերով եւ ազեխարշ չեշտով կը նկարագրէ Սապահի սեղծած չարիքները եւ Կուսակցութեան սպառնալիքը ինքնին՝ լեցուն է ամենէն յուզիչ խորհրդածութիւններով. Թող ամեն ընկեր կարդայ եւ չի յուզուի, չի լայ այդ տողերու հանդէպ, որ ճշմարիտ եւ հարազատ պատկերն է Սապահի կեանքին եւ գործունէութեան: Ինչպէս կըսէ· իրենք, որ հակառակող և պայքարող եղած էին այդ չարիքներու եւ ոճիրներու դէմ, իրենք ալ տուժեցին իրենց չգործած յանցանքի համար, ինչպէս նաեւ անոնք, որոնք զոհ դնացին Ս. Գիւլեանի չահատակութեանց, անոր լեզուին եւ վըստահութեան խարեւելով: Ամեն ընկեր Թող կարդայ կրկին այդ տողերը եւ իր խղճին հաչիւ տայ, երբ Սափօյի հրեշատակային դէմքը կանդնած իրենց առաջ կըսէ այդ խօսքերը, բուն նոյն Կուսակցութեան, յանուն արդարութեան, «Բայց արդեօք պիտի սնտաբբեր հանդիսատեսի դերի մէջ շարունակեն մնա՞լ մեր գիտակից ընկերները: Արդեօք ոճրագործութիւն չի պի՞տի լինի նրանց կողմից այդպիսի դիրք բռնել եւ թողնել, որ նա···լրբանայ այդ աստիճան, որ յանդգնի սպառնալ իրան ընդդիմադիրներին:»

Թո՛ղ պատասխան տայ ամեն խղճամիտ ընկեր:

***

Ս. ԳԻՒԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Ահա՛ ախուր եւ կսկծիր պատկերները իրարու հետէ կուգան, մէկը միւսէն սարսափելի, մէկը միւսէն ազեխարշ, որոնք չարժական թափօրի պէս կանգնեն ընկերներու աչքին առջեւէն, իրենց հետը ահասոր եւ զարհուրելի հետքեր ձգելով:

Ասոնք՝ Կուսակցութեան ո՛չ հերոսներն են, Մուրատ, Աչըգպաչ եւ այլն, ոչ մտաւորական կարկառուն ընկերներն են Եղիկեան, Սապօ, Լազօ, ո՛չ իր պաշտօնակիցները, ո՛չ ալ այն բազմաթիւ ընկերները եւ բազմածրար թղթերը, այլ, նոյն ինքն՝ Ս. Գիւլեանը, իր գրութեամբ, իր ստորագրութեամբ եւ հոդիի բովանդակ մերկութեամբ:

Ս. Գիւլեան, հակառակ այն իրողութեան որ Ջանացած է իր պաշտպանողականը գրել, հակառակ անոր, որ «գիւանագիտական» լեզուով ու գործածքով մեղքերը իր վրայէն նետել փորձած է, հակառակ անոր որ, չորոթորթի բառերով, գրաւելու եւ թակարդելու ամեն ճիգ թափած է, գարձեալ հակառակ անոր որ կատարուած պատմութիւնը եւ իրականութիւնը կը ծածկէ եւ ստութեան քօղով կուզէ աքօղել, ընթերցող ընկերը, եթէ խորաթափանց աչքով մը կար-

դայ եւ զննէ պիտի տեսնէ թէ Ս. Գիւլեան կուգայ այս նամակով ո՛չ միայն իրեն վրայ դրուած մեղքերը հերքել, այլ հաստատել եւ դատապարտութեան չափկը հաղնիլ:

Նամակը գրած է ընկ. Մ. Կէճկեանի, այն Կէճկեանի, որուն վախճանակ անդնահատելի երախտապարտութիւն յայտնելու, ինչ որ իր նամակներով կը պարտաւորէր, երբ Ամերիկա եկաւ ու իր կարգ մը քայլերուն անիկա նաեւ դիտողութիւն ըրաւ, Բէմպրիճէն մինչեւ Շիքակօ կարգ մը սինկլերներու բերնով ջանաց աղարտել անոր պատիւը եւ յեղափոխական նկարագիրը. որ եզակի է բնորոշիչ յատկութեամբ Զէյթունի յեղափոխական գործունէութեանց մասին:

Նամակը՝ թէեւ երկար եւ ճապաղ, սակայն կարեւոր կը դանենք զայն ներկայացնել, որպէս զի ընկերները կարդան եւ թափանցեն բուն ոգւոյն: Ինչպէս կը գրէ, իր ալ փափաքն է որ բոլոր ընկերները եւ մասնաճիւղերը տեղեակ ըլլան:

6—19 Ապրիլ, 1915, Հէլիոպոլիս, Եգիպտոս

«Սիրելի ընկե՛ր,

«Երէկ երեկոյ ստացայ ձեռագիդ:— վաղուց է, որ մի կարգ ընկերների ձեռակ պիտի գրէի, բայց ճշգրիտ հասցէները չունենալուս համար՝ սպասում էի յարմար առթի:

«Ուրախ եմ, որ «հին աղ ու հացը» չես մոռացել. որ ես սովորական ազնուութեամբը աճապարել ես ինձ իմացնել այն մութ խնդիրների մասին, որ մութ

մէջ գործում է մի ՃԻՒՂԻ, մի ՎԻԺՈՒՆՅԻ, մի ՀՐԷՇԻ, մի ԴԱՒԱՃԱՆԻ, մի ՄԱՏՆԻՋԻ, մի ՇԱՀԱԳՈՐԾՈՂ ՇԱՒԼԱՏԱՆԻ կողմից, ինչպիսին է այն սրիկան որի անունն է վարազդատ, որ տարիներից ի վեր ոտքիս տակը սողացող որդ է եղել, եւ այսօր երբ քացուել է իր ինչ տեսակի սողուն լինելը. ահա՛ աշխատում է ոտերս խածոտել:

«Ինձ ճանաչողը ճանաչում է, ձեր մէջ տարիներ ապրել եմ, գիտէք ինչ եմ, իմ բոլոր թերութիւններով, առաւելութեամբս, եթէ ունիմ, ձեզ ծանօթ եմ, եւ այլ եւս ինձ համար, ինձ ճանաչողի համար նշանակութիւն չի ունենալ այն խօսքերը որ գալիս են մի ՎԱՏ արարածի կողմից, իսկ եթէ կան մարդիկ, ընկեր ասուածներ, որոնք նրա եւ իր նման սինկլէրների գրածներով ինձ վրայ վատ գաղափար կը կազմեն—այն ժամանակ ես այդպիսիների վրայ առաջուց թքել եմ:

«Խնդիրը շատ ընդարձակ լինելուն համար՝ համառօտ ասեմ:

«ԱՆՑԵԱԼԸ.— ՓԷօստէնեէի Պատգամաւորական ժողովը ՄԻԱՁԱՅՆՈՒԹԵԱՄԲ որոշեց ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ, կանգնել ապօրինի իլլի կալ հողի վրայ:— Այդ ճիւղը հակառակը ուզեց պնդել, բայց պատգամաւորները ծաղրի առարկայ դարձուցին իր ապուշ ուղեղից բղխած խօսքերը: Որոշումը անցկացաւ: ՅՈՒԴԱՆ ԼՈՒՅՑ՝ ոխը սրտին:— Տեսաւ այն արհամարանքը, որ դէպի իրեն կար:— Անցեալի մէջ իր կեդրոնի անդամի իրաւունքը ի չարը գործ դնելով՝ «Հնչակ»ի մէջ տպել էր հակա-հնչակ-

եաև յօդուած: Իր ապիկարութիւնը երեւաև դրեցի, պահանջեցի՝ որ ԻՐԱԻԱՄԲ «Հնչակ»ի խմբագիր ո-րոշուի ժողովի կողմից, որ միւսները չը խառնուին եւ թերթը վաղաս չը դարձնեն: Պատգամաւորական ժողովը միաձայնութեամբ ինձ որոշեց «Հնչակ»ի խմբագիր:— Կայէնը ճաքեց, բայց ի՞նչ կարող էր անել, քանի որ հրապարակի վրայ էր իր ոչնչութիւնը:— ՍԱ. ԵՐԿՐՈՐԴ հարուածը, որ պատուաւոր մարդը կուլ տալ չէր կարող: Եկաւ ընտրութիւնը՝ 54 ձուէից հազիւ 30ը ստացաւ, այն ալ նրա համար, որովհետեւ ուրիշը չկար: Նախապէս յայտարարեց, որ ինքը ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ գործունէութիւն ընդունում է, թէեւ հակառակ էր:

«Ահա ՄԻ ՀԱՅԿԱՏԱԿ ՄԱՐԴ, որ պաշտօն ունենալու համար՝ ցածացաւ իր մի քիչ առաջ հակառակած գաղափարը ընդունել:— Մի պատուաւոր մարդ այդ չէր անել, կ'հրաժարէր, քանի որ սկզբունքով դէմ էր, բայց նրա համար ի՞նչ սկզբունք, քանի որ նրան միայն շահագրգռում է այն միջոցը, թէ ինչո՞վ կարող է շահագործել եւ իր առուտնի կեանքը պահել:—Պատգամաւորական ժողովի նիստերից մէկի մէջ՝ ժողովրդական մի բազմութիւն ներս խուժել ուզեց,— այդ սրիկան շօշափել էր մի ընտանիքի պատիւ, հայ, եւ ահա նրա ազգականները թուղթը ձեռքին ներկայանում են գանգատի՝ կեդրոնի մի անարժան անդամի դէմ:— Երեւակայեցէք մեր դրութիւնը, հազար աղաչանքով մարդուն յետ եմ դարձրել եւ պատգամաւորները երեսին թքել են, ամբողջ Բէօսթընջէի ժողովուրդը այդ անցքը գիտցաւ, մանաւանդ որ գանգատողը մեր ընկերն էր, Հնչակեան, որ հրապարակապէս պոռալ, ճչալ սկսեց:— Տեսնու՞ծ է մի կուսակցութեան մէջ, որ մարդ ա՛յդ աստիճան հացկատակ դառնայ պաշտօնը պահելու համար:—

«Իսկ ընկերները ճարահատ ձուէ տուեցին, որովհետեւ ուրիշը չկար, որ անմիջապէս պաշտօնի կանչէին, քանի որ ես սկզբից յայտարարեցի, որ ԵԹԷ ԻՆՁ ԸՆՏՐՈՒՄ ԵՆ՝ պիտի գիտնան, որ ես Փարիզ չեմ երթալ նստելու՝ այլ շարունակ պիտի պտտեմ:

«Յուդան՝ Փարիզի մէջ հանգիստ նստած՝ Տաճկաստան նամակներ է գրում, ընկերներին ասում, որ Սապահը եղաւ պատճառ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ գործունէութեան ընդունելուն, մինչդեռ երկրի բոլոր պատգամաւորները ԼԱՅԱՆ եւ պահանջեցին որ կա՛մ յեղափոխական գործունէութիւն եւ կամ կուսակցութիւնը դադրի գործելուց:

«Տեսնելով որ այդ մարդը կատարելապէս ԱՆԱՄՕԹ է եւ պորտաբոյծ կեանքը իրեն իրաւունք դարձրած՝ գրեցի որ փոխանակ Պարիզ նստելու՝ գէթ մի երկու ամսով Ամերիկայ երթայ, ինձ պատասխանեց որ չեմ երթալ, որովհետեւ իր կեդրոնի անդամի պրէստիժը կ'ընկնէր, եթէ Ամերիկա երթար:—

«Այդ նիւսղը ինքը ինձ գրեց ԵԳԻՊՏՈՍ, որ ԻՍՄԱՅԻԼ ՊՇՅ անունով մի Իթալական իրեն առաջարկել է 30,000 ռսկի, եթէ յեղափոխական գործունէութիւն ցոյց տանէ: Ես գրեցի որ չ'հաւատայ, քանի որ նախ Պօլսից գիտէի, որ այդ մարդը յանձնարա-

րելի չէ՝ իր բնաւորութեամբ եւ երկրորդ Եգիպտոսի մէջ եղող Իթիլաֆականները իմ գալս լսելով՝ եկել են եւ ինձնից դրամ ուզում՝ իրենց ապրուստի համար որպէս ծանօթի :—

«Հակակառավարական թուրբերի հետ որոնցից մէկն էր եւ Սատըգ բէյ կոչուածը, զանազան շփումներ ունեցանք, ինչպէս եւ Արաբների եւ Սուրիացիների :— Թուրբերը խոստացան մեր ՏԱՐՏԻԿԱՆ ԵՒ ՀՆԶԱԿԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ ընդգրկել՝ առանց փոփոխութեան : Դրանից յետոյ Պարիզ գնացի, ուր եւ էր Փարամազը, խնդիրը մանրամասնօրէն ԵՐԵՔ հոգւով միասին նորից ճնշուքեան առանք եւ ընդհանուր համաձայնութեամբս որոշուեց պատրաստուել եւ ապստամբական ծրագիրը գործադրել՝ թուրբերի հետ միասին, մեր գծած եւ համաձայնած ուղիին համաձայն :

«Ո՞վ պիտի գործադրէր այդ ծրագիրը :— Փարամազը ինքն է առաջարկել, որ ինքը գլուխ անցնի, երկուսովս էլ մեր համաձայնութիւնը տուել ենք :

«Նրանից յետոյ՝ Փարամազի հետ միասին եկել ենք Եգիպտոս իր ցանկութեան համաձայն, այստեղ ռուսական պարսպօրտ եմ հանել՝ Պօլիս երթալու :—

«ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ—ինչտ այն օրերին՝ երբ Փարամազը պիտի մեկնէր, այդ լիրբից հեռագիր եկաւ մեզ՝ որ Փարամազը թող չը մեկնի, ՈՐՈՎՀԵՏԵՒ ՎՏԱՆԳՈՒԱԾ Է :— Սպասեցինք նամակի, երեւում է որ մեր մեկնելուց յետոյ, այդ ՀՐԷՇԸ խնդիրը գրել է Ռուբէն կաթողիկոսին, նա էլ հեռագրել է թող Փարամազը չգայ :— Ինչո՞ւ : Կեղրոնի բաց թողած

երկրորդ շրջաբերականին տակ որպէս նախագահ ստորագրել էր եւ տպել տուել Փարամազի անունը, երբ Պարիզ եղած ժամանակս դիտողութիւն արեցի թէ ինչո՞ւ է՝ Փարամազի անունը տակը գրել, քանի որ նա Տանկաստան պիտի մտնի եւ շրջաբերականը կարող է բռնուել, ինձ խոստացաւ վեր առնել : Մենք գալիս ենք Եգիպտոս, Փարամազի անունը տպել է տալիս, ասելով թէ գրաշարը մոռացել է, ՈՐ ՍՈՒՏ է, եւ ահա այդ շրջաբերականները ուղարկելով Պօլիս Դօմտոր Բէնինի անունով, փոստայից բռնուում, գրաւում է, այդ ժամանակ է որ Ռուբէն կաթողիկոսը հեռագրում է Պարիզ թէ Փարամազը վտանգուել է, թող չգայ :— Սա խմանում ենք յետոյ :— Յետոյ հրէշի երկրորդ հեռագիրը եկաւ, թէ վտանգը անցել է՝ կարող է մտնել :—

«Մեզ համար պարզ եղաւ, որ մի ինտրիկի առաջ ենք : Երկուսով այստեղ համաձայնեցանք, որ ես Եգիպտոս մնամ կիլիկիայի եւ այլ գործերի համար, իսկ Փարամազը Բէօսքէնջէ երթայ եւ այնտեղից գործերը վարէ : Տրիեստի վրայով, Փարամազը Ռումանիա գնաց, ես մնացի այստեղ :— Թուրբերը իրենց մասի պատրաստութիւնը տեսած էին, հեռագիր եկաւ Փարիզ երթալ : Սատըգ պէյի հետ Պարիզ մեկնեցանք, նրանք աւելի ընդարձակ գործունէութեան շրջան ներկայացրին :—

«Տեսնելով որ թուրբերը անապարում են Պուրսայի շրջանի մէջ շարժում առաջ բերել, հրէշ ընկերոջս հետ խորհրդակցեցինք մեր անելիքը եւ ԵՐԿՈՒՍԻՍ ստորագրութեամբ հեռագիր տուեցինք Բէօս-

թէնչէ փարամազին՝ որ Պօլիս մտնի : Կայիւն խնդիրներ որ նամակով անկարելի էր հասկացնել , ահա ո–րոշեցինք , որ այդ նիւաղը անմիջապէս երթայ Բէօսթէնչէ :— Հեռագրեցինք փարամազին որ սպասի : Փարամազը սպասում է , նիւաղը ինձանից առաւ 600 ֆր· նաևապարհածախս եւ մեկնեցաւ Ռումանիա :

«Այնտեղ փարամազի հետ նորից խորհրդակցելով եւ նրան մեր պլաններըը բացատրելով՝ ինքը մընում է Բուքրէշ եւ փարամազը մեկնում է Պօլիս :

«Ինքը Ռումանիա պիտի մնար , որ ՅԱՏՈՒԿ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿԻ ՄԻՋՈՑՈՎ , ԲԵՐԱՆԱՅԻ յարաբերութիւն պահէր փարամազի հետ :—

«Փարամազը հազիւ թէ 10 օր էր , որ մտել էր , այդ հրէշը գրեց , որ պլանի մանրամասնութիւնը մոռացել է , հարկաւոր է իրեն լրիւ տեղեկութիւն տալ գրաւորապէս , որ սուրհանդակին հաղորդի , բանի որ նա պիտի գայ :—

«Սուրհանդակը գալիս–գնում է Պօլիս :— Գրում եմ 10—16 երեսնոց ընդարձակ նամակ՝ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՎԱՐԱԶԴԱՏ ՃԻՒՂԻՆ ՔԷՕՍԹԷՆՋԷ , այդ նամակի մէջ մանրամասնօրէն բացատրել էի մեր համաձայնութեան կէտերը , գործունէութեան վայրերը , տուել էի այն բոլոր ընկերների անունները , որոնց ուղարկել էի Եգիպտոսից , գրել էի նրանց թաքստոցը , կեղծ անունները :—

«Ահա՛ , սիրելի ընկերս , այդ ՀՐԷՇԸ , այդ ՃԻՒՂԸ , այդ նամակս ԴԻՏՄԱՄԲ ՁԳՈՒՄ Է ՏԱՃԻԿ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌԸ :

«Երբ տաճիկ կառավարութիւնը այս նամակս

ձեռք է անցնում , սկսում է ԴՈՐԾԻ : Դեռ հրէշը Բէօսթէնչէ էր , երբ Պօլսոյ թուրք յեղափոխականները Սատըգ պէյի նամակ էին գրել , որ Սապահ–Զիւլֆաքի նամակը եւ բոնը (Սատըգ պէյն ալ նամակ գրել էր) կառավարութիւնը ձեռք անցրեց եւ փնտռում են ՓԱՐԱՄԱԶ ԱՆՈՒՆՈՎ ՄԷԿԻՆ (Փարամազը ուրիշ անունով էր ներս մտել) : Երեւակայիր իմ դրութիւնս : Մի քանի օրից յետոյ այդ հրէշը եկաւ Պարիզ , մի քանի օր մնաց այն հօթէլը , ուր ես եւ Սատըգ բէյն էինք ապրում :— Հարցրի թէ ո՞ւր է իրեն ուղարկած նամակս , ասաց որ բովս է , պահանջեցի որ երեսաև հանէ , ասաց որ մոռացել է Բէօսթէնչէ :— Եկաւ «Մշակ» թերթի համարը , ուր Պօլսից գրուած թղթակցութեանց մէջ կտորներ , կէտեր կային իմ նամակիցս·— հրէշը այլ եւս բունուած էր , աչքիս առաջը դաւաճանը կեցած էր լուռ եւ խոստովանեց , որ նամակը ԹՐՒԱԿԱՆ փօստաին է տուել , ապա սկսեց փաստել , որ նամակը ուղարկել է Ռուբէն Կարապետեանին , որ սա անցել է Ռուսաստան արդէն , եւ նամակը գտել են խուզարկութեան ատեն՝ փարամազի տանը՝ իսկ ձերբակալութեանց պատճառը մեր գիւտրների մէջ ծագած կռիւն է եղել :— Բոլորը յերուրաքիններ , արժանի մի վասակի , որովհետեւ խեղճ Ռուբէն Կարապետեանը գրում է , որ՝ ինքը այդպիսի նամակ չի ստացել :— Ահա՛ , ահա՛ ցածը , իր ընկերների արեան մէջ մտնող հրէշը :

«Հարցրէք թէ՝ Բէօսթէնչէ՝ իրեն ուղղուած ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԱԾ նամակը ի՞նչ անում է տաճիկ կառավարութեան ձեռքը :— Մամբրէ վարդապետը ,

մատնիչը ինչո՞ւ այդպէս էր արել իր մատնութիւնը, նամակը գցել էր կառավարութեան ձեռքին :— Ասում եմ, այդ նամակը այնքա՞ն ընդարձակ, մանրամասն է, որ նա իմքինն բաւական է ամեն ինչ պարզելու : Դրանից յետոյ ձերբակալել են այն բոլոր ընկերներին, որոնք ընդունել են Քէօսթէնջէի ժողովի որոշումը :— Դեռ դատը տեսնուած չէ եւ ընկերները բանտն են, յայտնի չէ թէ ի՛նչ ցուցում են տուել, եւ ուրիշ ի՛նչ փաստեր են գտել : Եասեան մատնիչի եւ Պօլսոյ մի կարգ ընկերների արած մատնութիւնների մասին բան չեմ գրում, որովհետեւ նրանք ո՛չ միայն չեն ուրացել՝ այլ ամեն բան կատրել են յեղափոխական տաքտիկան ընդգրկողի վրան : Սկսեցաւ համեւրոպական կռիւը, ես դեռ Պարիզ էի «Իստիհատը» ձերբակալութիւններից յետոյ՝ մի քանի տեռոր ուղարկեց Պարիզ : Ֆրանսական ոստիկանութիւնը ինձ սկսեց նեղել :

«Գաւիթ բէկը, որ մեր ընկերն է, յայտնեց որ գաղտնի ոստիկանները ինձ փնտռում են : Ես հիւանդ պառկած էի, դրամ չունէի :

«Ամերիկայի Գործ-ի գրեցի որ անօթի եմ, դրամ չկայ, մի քիչ դրամ ուղարկեցէք, պատասխան չեկաւ :— Ի՞նչ էր պէտք անել, իմ կարծիքս եղաւ այնպիսի տեղ երթալ որ հայ ժողովուրդ կայ :— Մինչ այդ նիւթը ԲԱՆՆԱՅԻ մէջ դրամ ուներ, դրամը առաւ՝ Գաւիթ բէկը ասաց, որ փախաւ Լօնտօն :— Դեռ 15 օր մնացի Պարիզ պահուած, մի կերպ դրամ ձեռք ձգեցի եւ հասայ Մարսէյլ, այն տեղից էլ Եգիպտոս :—

«Եգիպտոս եկայ, որ կիլիկիայի համար սկսած

գործս գլուխ հանեմ, եւ այստեղ եմ այն օրուանից : Ի՞ՆՉ ԱՐԱՅ ՀՐԻՇԸ—նախ գնում է Լօնտօն, այնտեղ մնում է 3—4 ամիս, աշխատում է գործ գտնել,— ինչ պիտի անել, եթէ ոչ առաջուան գործարանական կեանքը պիտի սկսէր, շաբաթական 20—25 շիլին առնելով : Միտն է ընկնում Հնչակեան կեդրոնը, յիշում է որ պարտաբոյժի կեանք վարելով, շաբաթը իր նման ոչնչութիւններին մէկ–երկու նամակ գրելու համար ամսական ստանում էր 300 ֆրանկ, առանց բնակարանի, լոյսի դրամ տալու, ուրեմն ամիսը 350—400 ֆրանկ, իր ընկերներին դաւաճանելու եւ կեդրոնավայրը ԴԱԻԱՃԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈՐՋ դարձնելու համար :

«Եկաւ եւ «Հնչակ» դուրս բերեց հակառակ Պատգամաւորական ժողովի որոշման, չէ՞ որ խաչագողութեան համար պատրաստ էր պէտք :— դեռ անցեալ տարի ինձ գրել էր, որ «ՀՆՉԱԿ» ԴՈՒՐՍ ԲԵՐՆԻ, ՈՐ ԴՐԱՄ ԴԱՅ : Ուրեմն գաղափարը չէ : Շահագործելու նի՞ւթ :— դա կամաւորական շարժումն էր, որ սկսուած էր, երբ ինքը դեռ Լօնտօն էր, գարթեց եւ ջրի վրայ ընկնել սկսեց : —ԳՈՂԸ :— Նա պրօֆէսիօնել, պաշտօնապէս ԳՈՂ է : Ահա փաստը :— Քէօսթէնջէի Պատգամաւորական ժողովի մէջ, հաշուեփնիչ յանձնախումբը տեսաւ որ, մինչեւ այդ օրը որպէս ամսական ստացել է 10,000 ֆրանկ, 15,000 ֆրանկ էլ երթեւեկութեան, հօթէլի ծախք ցոյց տուեց, դեռ կուսակցութիւնը իրեն պարտական մնաց 2000 ֆրանկ : Հարցրին թէ՝ 7—8 ամիս ռոճիկ չես նշանակել ինձ վրայ, ինչո՞վ ես ապրել :— պատասխանեց, որ Պօլիս եղած ատենը իր ազգականների

տուն էր ապրել, ինչ որ ՍՈՒՏ ԷՐ, որովհետեւ ԱՂ-ՔԱՏ ՂԱԶԱՐԻ նման մէկ խեղճ տուն կար, Գատը գիւղ եղած ատեն գիշերը 1—2 անգամ այնտեղ ենք գնացել եւ մեր ուտելիքն էլ հետերնիս տարել:— 2 տարի Պօլիս մնաց, գաւառը ոտք չկոխեց, եւ ամեն խայտառակ կեանք վարեց—սրանք բոլոր ընկերները գիտեն: Պօլսից հեռացաւ երբ գանձապետութեան պաշտօնը ձեռքից առնուեցաւ:

«ԴԵՌ ՈՒՐԻՇ, ԼՍԻ՛Ր:— Պարիզ էր եկել ԻՍԿԻՆՏԷՐ Բէկի Իտտիհատական յայտնի լրտես, ձեռքի տակ գործող պօլսեցի մի հայ՝ ՓԱՆՈՍԵԱՆ անունով, այս լրտեսը՝ հրէշ վարագդատի բանւորական ընկերն է եղել Լօնտօնի մէջ, նա դառնում է մեր հրէշի ամենամտերիմը: Ես պահանջեցի, որ յարաբերութիւնը խզի այդ փանոսեանի հետ, որպէս յայտնի լրտեսի, եւ թոյլ չ'տայ կեդրոնավայր գալու: Խոստացաւ:

«Երբ Պարիզ դարձայ, տեսայ որ այդ լրտեսը մեր կեդրոնի տէրն է, իր հասցէն այնտեղ է տուել, իր տան պէս գնում-գալիս է, մի նամակ բռնեցի, վրան «Սիրելի վարագդատ», եւ մնացածը թուանշաններով գրուած, որ բանալին չ'կարողացայ գտնել, ասել է թէ Հնչակեան կեդրոնի մի սրիկայ անդամ իրեն թոյլ է տուել, բոլոր Պարիզին ծանօթ մի լրտեսի հետ յարաբերութեան մէջ մտնել թուանշաններով:— Արդեօք ի՞նչ կասէր մեր նահատակ Սագունին, եթէ գերեզմանից դուրս գար եւ իր անարժան յաջորդը տեսնէր:— Դեռ հազար գրելիքներ ունիմ:— 1910ին Օտեսա գնաց, հաւի պէս բռնուեց՝ առանց մի գործ կատարելու, հազարաւոր ֆրանկի ծախքեր ցոյց տը-

ւեց, ձերբակալուեցաւ 5—7 հոգի, բանտարկուեցաւ, աքսորուեցաւ: Դրամ հաւաքող ընկերները դեռ կեն-դանի են, հազար անգամ ասել են, որ 10,000 ռուբլի դրամ են հաւաքել եւ սրիկային տուել:— Դեռ այդ խնդիրը մնում է քննելի:—

«—Ես ո՛չ թէ Սաղոզ բէյից դրամ չեմ առել, այլ նա է ինձանից առել, չի գիտեմ թէ այդ ՔՈՍՈՏ թուրքը ո՛վ էր, որ ես նրանից սպասելիք ունենայի: Մեր համաձայնութիւնից յետոյ, թէ հայեր եւ թէ թուրքեր դրամ են տուել մեր ընդհանրական գործի համար:— Այդեան միայն:— Ես նրա զգեստների դրամն անգամ տուել եմ, նրա ընտանիքը իմ ձեռքս է նայել, ինչպէս եւ իր շատ ընկերները:— Ժողովուրդը հայ եւ թէ թուրք աւելի իմ անուանս են տուել, քան նրա որ մտաւորական ոչընչութիւն է, որից ես օգտուել եմ որպէս մի փայտից՝ —«Իտտիհատի» դէմ կռիւ մղելու, եւ այդեան միայն: Շէրիֆ փաշան նա ինքը Յոյն կառավարութիւնից ստացել է 10,000 ոսկի Անգլիական, փաստելով որ ինքը իր մարդիկը Սապահ-Գիւլեանի հետ, նրա կուսակցութեան հետ միացած են, «Իտտիհատին» տապալելու:— Յունաստան փախող երկու նախարարներ եւ օսմանեան պարլամէնտի անդամներ կային, որ Պօլիս ինձ նանաչում էին, գիտէին իմ եւ մեր կուսակցութեան հակառակութիւնը դէպի ԻՏՏԻՀԱՏԸ:— Խնդիրը երկար է:

«Արդ, այդ սրիկայ փաշան, այդ 10,000 ոսկին իր կոկորդը անցրեց, ասելով որ ինքը այդեան դրամ 2—3 տարի առաջ ծախսած է եղեր Իթիլաֆի վրան,

մասնաւորապէս պատասխանատու բռնեց Սաղզիկ բէյին, Իսմայիլ բէյին, եւայլն, որոնց տուել էր, իր ասելով, 252,000 ֆրանկ, իբրեւ շարժումների համար: Ուրեմն ես չեմ, որ նրանից դրամ եմ առել, այլ նա իմ ԱՆՈՒՆՆ, իմ կուսակցութիւնս շահագործել, դրամ է ձեռք բերել, եւ հաշուել իր ծախսած դրամների փոխարէնը՝ դեռ 2—3 տարի առաջ:—

«Մեր համաձայնութիւնից յետոյ եկած դրամներից մեր ձեռքը անցել է 7500 (եօթը հազար հինգ հարիւր) ֆրանկ: Մանր մունր գանազան ծախսեր հաշուելով մեր ձեռքը անցել է հազիւ թէ 10,000 (տասը հազար) ֆրանկ: Իրանց խարդախութիւնները դուրս գալուց յետոյ՝ Սաղզիկ բէյ եւ Շէրիֆ փաշան կուռեցան՝ հրապարակապէս, իրարու ամբաստանութիւններ անելով: Ես ամենասուր ընդհարում ունեցայ Սաղզիկ բէյի հետ, որ դուրս եկաւ մի ԽԱՐԵՒԱՅ շառլատան թուրք, որ շահագործում էր իմ դիրքս, իմ անունս եւ իմ շնորհիւ ծանօթացել էր կառավարական գանազան անձնաւորութիւնների հետ: Ես նրա կեանքը ազատել եմ, այդ ամբողջ Եգիպտոսը գիտէ:— Նրա բոլոր ընկերները տեսնելով որ նա ԹՈՒՐՔ է, եւ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՍԿՍԵԼՈՒՆ ՊԻՍ կեղտոտ թրքական ոգի երեւան բերեց, եւ այդ այն աստիճան, որ թրքական կառավարութեան էր դիմել եւ ներողամտութիւն խնդրել՝. Եգիպտոս, իր կնոջ եւ աղջիկների ձեռքով, Պարիզ իմը թուրք դեսպանից ճանապարհածախս առաւ—ահա՛ իր միւս ԱԼՊԱՆԱՅԻ ընկերները թֆեցին երեսին, հեռացան եւ այսօր իրարու արիւնխում թշնամիներ են:— Դրամների մի մասը անցել է իր այն

միւս ընկերների ձեռքը, որոնց թշնամին է իմը. այժմս: Նրանք էլ ասում են որ գործին են ծախսել, և ահա մեր կռուելուց յետոյ՝ նա լուր է տարածել թէ այդ դրամների պատասխանատուն իմը չէ, եւ սակայն ՍՏԱՅԱԴԻՐ կայ իր ստորագրութեամբ: Եւ այս ՌՈՍՏԸ, որ Պարիզ մեր նիւաղի հետ տեսնուել էր եւ ինձ ասեց, որ ՈՉԻՆՉ մէկը երեւեց, մեր կռուելուց յետոյ՝ մեր սրիկայի հետ յարաբերութեան մէջ է մտել՝ նա սրան է գրում, սա՝ նրան:— Դեռ օրեր առաջ, երբ վերջին անգամ Եգիպտոս եկայ, նա իր քաղեկամներին ասել էր, որ Հնչակեան կուսակցութիւնը հարուածելու, ջանդելու համար նախ հարկաւոր էր Սպան-Գիւլեանին բռնել:— Մեր սրիկան Լօնտոն փախած ատենը՝ նրան նամակ է գրել այնտեղ՝ Հէլիոպոլիս, եւ սա նրանից թուղթ է ձեռք բերում թէ ինչ-ման դրամ է ստացուել, եւ այդ տեղեկութիւնը իրանց բարեկամների միջոցով մինչեւ Պոլիս, աշխարհի ծայրն են հասցնում: Եթէ այդպիսի բան կար, ԵՐԵՔ ՊԱՐԻԶ ԼԻՆԷ ամիսներ շարունակ, ինչո՞ւ մէջտեղ չեկան: Մի բոստա, իմ ձեռքիս տարիներ շարունակ գործիք եղող թուրքի բերանից չէ, որ ինձ աղարտանք կարող է գալ, լինի նրա գործիք մի այնպիսի պետական, որպիսին է այդ վիժուածքը:— Փարամազի հետ միասին նստել հաշուել ենք թէ ինչ-ման դրամ կայ, եւ ըստ այնմ գործի ենք սկսել: Խըթատուելով անցեալից, ես իմ ձեռքս անցած դրամները այդ սրիկային չեմ տուել, չեմ տալ, որովհետեւ գիտեմ թէ ինչ գողութիւններ է անում:— Լօնտոն փախելիս՝ աղաչեց որ իր հաշիւները վաւերացնեմ,

ես ասացի, որ չեմ խառնուիլ, իր առածը—ծախսածը թող ներկայացնէ Պատգ. ժողովին:— Ես էլ իմս կը ներկայացնեմ, առանձին:—

«Ի՞նչէհան դրամ եմ ստացել,—դրանիք Պատգամ. ժողովին կը ներկայացնեմ, բանի որ ամեն տեղ ստացագիր եմ տուել ԻՄ ԱՆՈՒՆՈՎՆ:— Ո՛վ հաւատաց որ ես պալատների մէջ եմ ապրում, խոհարար ունեմ —այստեղ ընկերներ կան, գիտեն ԻՄ ԿԵԱՆՔՆ:—Ռումանիայից, Բուլղարիայից շարունակ գրել են, որ այնտեղ երթամ, Ռուսաստան երթամ,— ես ասել եմ որ ձեռքս կիլիկիայի գործը կայ, անկարող եմ: Ռուսաստանից Սիւնիք հեռագրեց՝ որ իմ անունով կոչ հանեմ ժողովրդին ես չուզեցի այդ ցուցամոլութիւնը անել:— Իսկ թէ ես Ամերիկա եմ ուզել գալ եւ մի սողուն ընդհմացել է,— վա՛յ ինձ, որ ժողովուրդը եւ իմ ընկերները պիտի ազդուին մի ԴԱՒԱՃԱՆԻ շրջաբերականից:

«Ես մինչեւ հիմայ ոչինչ չեմ գրել, որովհետեւ ընկերները դեռ բանտն են, եւ գործ կայ, յետոյ թըշնամու դէմ կռիւ կայ:

«Ենթադրենք որ իմ մօտ 20,000 կամ 30,000 կամ աւելի ինչէհան կ'ուզեն թող ասեն, հաշիւ կայ: Արդ՝ մի՞թէ 20,000, 60,000 ֆրանկի եւ աւելի հաշիւ այդ սրիկայի բովը չը կայ, ո՛վ տեսաւ այդ հաշիւները: Ես ոչ մի հաշուից տեղեկութիւն ունիմ, ինձ նման եւ ոչ մի ընկեր, ո՛չ իսկ փարամազը: կնիքը դրել է գրպանը, երբ Լօնտօն փախաւ՝ կեդրոնը տարաւ Լօնտօն, երբ Ռումանիա գնաց՝ կեդրոնը տարաւ այնտեղ:— Երբ վերադարձաւ Պարիզ՝ կեդրոնը այնտեղ փոխադրուեց:

«Տաքսոնի վրայ, ԽԱՉԱԳՈՂԻՆ միայն յատուկ, առել է փարամազի ստորագրութիւնը եւ կնիքը դնելով՝ որպէս կեդրոն խաչագողութիւններ է անում, շահագործում է: Հարկաւ, ինքն էլ գիտէր, որ սողուն անուանը ոչ ոք կարեւորութիւն կը տայ:— Ինքը կըճապաղ, գանձապահ, ծախսարար, ատենապետ, ատենադպիր:— Դրամ կը տայ՝ սրան նրան փրանսերէն յօդուածներ գրել կը տայ, իր անունը տակը կը դնէ երբեմն էլ կեդրոնի եւ մարդ, ընկեր կը խարէ: Սրան կասեն վարագդատեան խաչագողութիւն, վարագդատեան շահագործութիւն:— Դրամ է տալիս եւ «Հնչակ»ի յօդուածներ է գրել տալիս:— Ինչ կը լինի՝ թող լինի, իրեն ի՞նչ—դրամը ho՛ իր գրպանից դուրս չի գալիս, ինքն էլ պրօպականտա չի անում, ուրիշները կը հաւաքեն՝ կուտեն՝ թող ուտեն, միայն իրեն բաժին լինի, առատ առատ, եւ այդպէս էլ լինում է:— Վաղը կը տեսնենք, որ եկած հազարաւոր ֆրանկներից մէկ սանդիմ անգամ գործի չի գնացել: Պարիզի մէջ նստած ահագին ծախք է ցոյց տալիս կառքի, երթեւեկութեան ու դեռ այդպիսի լիրբ շահագործում Արզուեանն անգամ չէր արել.— Դա մի խաչագող է, որ նմանը չը կայ: Ահա խօսքս որ խղճի հանդարտութեամբ ասում եմ:

«Հիմայ ճիգ է թափում, որ կեդրոնի գօրեղացում ասելով, ուրիշ մի բանի անդամներ էլ բերել տայ, որ նրանք այս ու այն կողմ երթան, եւ ինքը դարձեալ Պարիզ մնայ եւ իր շարլատանական կեանքը շարու-

նակէ դեռ տարիներ :— Բէօստէնչէի Պատգ· ժողովը որոշեց, որ կեդրոնը մէկ տարի գոյութիւն ունենայ, —ահա՛ երկրորդ տարին է :— Որոշեց վերադրել կեդրոնը Սօֆիա, եւ ահա Պարիզ է մնացել : Հիմա խաղ է որ սկսուել է :— Թշուառականը ուզեց երթալ՝ գրել էր Ռուսաստան, ես այդ կ'սպասէի, եւ կը տեսնուէինք, նա Պարիզի որջից դուրս չը գալ, իմիմն էլ գիտէ :— Նամակս առնելուդ պէս անմամբ տե՛ս, կոչ արա՛ ընկերներ Մելտոնեանին, Բարեջանեանին, Թագուորին, Ռուբէնին, եւ մեր բոլոր գիտակից ընկերներին ՈՐ ԱՍՊԱՐԷԶ ՄՏՆԵՆ :— Խնդիրը հասկցրէք ընկերներին, թոյլ մի տուէք որ ԿԵԴՐՈՆԱՎԱՃՐԻ հասցէով ՄԷԿ սէնթ անգամ երթայ,—միևչեւ որ խնդիրները պարզուին :

«Ամերիկայի գործիչի (Սաֆօ) վկայականի տակը ես ստորագրել եմ եւ նրան ուղարկել Մէկ տարուան համար, նա իրաւունք չունի դրամ իր ձեռքը առնելու, եւ ոչ թէ Մասնաճիւղերից դրամ առնելու եւ Պարիզ ուղարկելու : Երբ նա իմ դէմ պրօպականտ է մղում, ինչպէս եւ Գործադիրը, առանց ինձ նամակ գրելու եւ խնդիրը հասկանալու—ասել է որ կուսակցութիւնը դարձրել են Մի կլիք :— Միևչեւ հիմա Գործադիրը, գործիչը ինձ նամակ գրած չունիմ :— Լաւ գիտեն որ Պարիզ գրուած նամակները իմ ձեռքս չեն հասնում եւ նրանցից տեղեկութիւն չունիմ :— Ռուսաստանից, ուր հասցէս չը գիտնալու համար՝ նամակները գրուել են կեդրոնավայր՝ ինձ չեն ուղարկուել :— Կատարեցէք ձեր կուսակցական, ընկերային պարտականութիւնը :— Մեր արիւնով

շինուած տունը չենք կարող թոյլ տալ որ ճիւաղի կամքին խաղալիք դառնայ :

—«Ես կիլիկիայի գործը յաջող ելքի հասցրի :—

—Նամակդ կարդացի մի կարգ ընկերների, ինձ նանաչող ընկերներ ունիս այս տեղ, մասնաւորապէս Բեռնի տղան :— Այսօր գնում եմ Աղէքսանդրիա այն տեղից նամակ կը գրեմ ընկեր Յակոբ Բարեջանեանին, Մելտոնին, նրանց հասցէն չգիտեմ, ինձ կ'ուղարկեմ եւ ապահովագրելով՝ իրենց ուղարկիր :

«—Մենք եւ Դաշնակցականները չ'կարողացանք համաձայնել :— Դաշնակցականները Պօղոս փաշայի դէմ մի չ'տեսնուած թուրքիկ բաց թողեցին, կառավարութիւնը նրանց վարձու առած թերթը խափանեց :—Պօղոս փաշային մահուան սպառնագիր են ուղարկել : ժողովուրդը շա՛տ յուզուած է : Երէկ պատգամաւորութիւն գնաց ժողովրդի կողմից, մերոնց հետ միասին :— Մեր եւ Պօղոս փաշայի յարաբերութիւնները շատ լաւ են՝ բարեկամ ենք իրարու եւ ՊԻՏԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆԻՆՔ՝ գլխաւոր խնդիրների մէջ ինձ համակարծիք լինելը յայտնեց բոլորի առաջ :

«Աղէքսանդրիայից կը գրեմ ընդհանուր գործերի մասին :— Ինձ շատ տեղեկութիւններ կը տամ :— Ամեն ինչ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՕՐԷՆ ԻՆՁ ԳՐԻՐ :

«Անմոռաց բարեւներս եւ համբոյրներս բոլորիդ

Ս· ՍԱՊԱՀ-ԳԻԼԵԱՆ»

(Տառադարձումները Ս· Գիւլէանեանին է· Բ· Գ· Ց) :

Ընկերնե՛ր,

Ի՞նչ պիտի մտածէք կամ ըսէք այս փաստերուն եւ նամակներուն առաջ, մենք չենք գիտեր, բայց սա-

չափ պիտանք, որ եթէ այս տակիւմէնթները կարզացիք ծայրէ ծայր եւ խոր ուշադրութեամբ, չենք կրնար հաւատալ թէ անոնց ամէն մէկ բառերը եր-կանաքարի պէս ձեր սիրտին վրայ չափի կախուին եւ տրտմեն: Ոճիրի, մատնութեան, գողութեան եւ գեղծումի աշխարհին մէջ, այսկից աւելի, այսկից սարսափելին եւ զարհուրելին կրնա՞յ դանուիլ: Դարձ եալ, փառաւոր աշխարհին մէջ, այսկից աւելի երկաթեայ, քարացած, այսկից աւելի հաստատուղ եւ անհերքելիօրէն ապացուցանող իրողութիւններ եւ վկայութիւններ կրնա՞ն դանուիլ, որոնք գործուած են, այս անձէն, բազմաչարչար կուսակցութեան ծոցին մէջ, Ս. Գիւլեանի չըջապատ եղող գլխէն մը: Կրկին կարզացէք եւ հարց տուէք ձեզի, թէ ա՞յս էր Ս. Գիւլեանի կեդրոնը, որ ընկերներու միամտութիւնը եւ վստահութիւնը չահագործելով կը յանդգնէր յանուն Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան խօսիլ չարքերու հետ, իբրեւ կառավարութեան դէմ եւ Եւրոպայի դիւանագիտութեան առջեւ, իր ձեռքը բռնած դժբաղդ Հայութեան դատը եւ նահատակ կուսակցութեան մը ճակատագիրը: Ամէնայետին չըջանակի մը, ամէնէն յետին, կազմալոյծ եւ քայքայուած մտանճիւղ մ'իսկ, այսպիսի դրութիւն մը չի ներկայացներ, ինչ որ Ս. Գիւլեանի կեդրոնն էր, որուն երկու անդամները, ամէն մէկը իր ուղածին, իր գիտցածին պէս գարնէ ու խաղայ, ինքն իր գլխուն գրամ հաւաքէ եւ ծախէ եւ «Հաչիւ տայ պատգ. Ժողով»ի, ինքն իրեն համաձայնութիւններ կայացնէ, «յեղափոխական» ծրագիրը մշակէ եւ ի լրումն ամենայնի, «ապատամ-

բական չարժումներ» ծրագրէ եւ խաղայ ընկերներու կեանքին հետ:

Ընկերնե՛ր, մտածեցէ՛ք, ինչպէս կուզէք, եղրակացուցէ՛ք, ի՛նչպէս կուզէք, գործեցէ՛ք, մենք մեր պարտքը կը կատարենք եւ ազատ կըլլանք մեր խըղճահարութենէն:

Աւելորդ չըլլար սակայն, Ս. Գիւլեանի վերադիչեալ նամակի քանի մը կէտերը ձեր ուշադրութեան առաջ դնենք, թէ այս մարդը՝ քանի՛ տեսակ եւ ի՛նչ տեսակ լարերու վրայ կը խաղայ, մինչ ինքն ըլլալով Զարիւբին կեդրոնական Աղրիւրը եւ սակայն, սեղծած ջրհեղեղէն վերջ իր գոյութիւնը ազատ նաւահանգիստ հասցնելու համար, երկրի իր ընկերը, իր գործակիցները, իր մեղսակիցները կը նետէ ծովը, երբ արդէն նորերը իր ձեռքին «որպէս վայտ», ապահոված է:

1— Կը կարզաք եւ կը տեսնէք թէ ինչպէս այն «ազ ու հայը» մոռցած է, եւ այն ընկերներին—Բաբլեճանեանին, Գելոֆեանցին, Թազտրին, Ռուբէնին, Կէճէեանին, որ անցեալին մէջ կուսակցութիւնը փըրկած էին՝ «հերոսներ» էին, տարի մը վերջը, «կուսակցապաշտ», «գաւառճան», եւ «Ազամեանցական» դարձան Ս. Գիւլեանի բերանով:

2.— Եթէ կային մարդիկ, որոնք տակաւին մազի չափ կը տարակուսէին եւ կը վարանէին վերադրել Ս. Գիւլեանի, «Ե. Հ.»ի, «Աետնապատ»ի եւ «Կռան»ի լրիւրչ եւ խնդէչ բառերը եւ հայհոյական դրականութիւնը, թող աչքերովնին տեսնեն, որ Ս. Գիւլեան իր նամակներով կը խօսի այդ բառերը ամե-

նատվորական դործածութեամբ : Շանթ—Իկնէյչըս , Ուբսա— Լ · Մարաիրոսեան ոչ միայն այդ դպրեվի եւ ցոփ դրականութեան ոդին Ս · Գիւլպանէ ընդօրինակած են , այլ նոյն իսկ բառերը : Ուրիմն , Ս · Գիւլպանի թերթերու մէջ ցանուած «օրդ» , «սոդոմ» , «հրէշ» , «ճիւաղ» , «գաւաճան» , «չաուլատան» բառերու ամենօրեայ դործածութեան տպրիլը եւ պարկերը կրնաք դանել այս նամակին մէջ , որ դիւ Ս · Գիւլպանի փոքր մանրանկարն է , որով կը դծէ իր պաշտօնակիցը , որը դիւ երէկ իրեն ընկեր էր , իր մեզսակիցը եւ իր դաւակիցն էր , եւ ինքն էր որ անիկա մինչեւ այդ տեղերը հասցուցած էր :

3 .— Ս · Գիւլպանը իր նամակով կը հաստատէ որ վարագուր հակառակ եղած է «Քէօսթէնճէլի ժողովի» իլիկալիզմի որոշման , սակայն , անիկա «պաշտօնը պահելու համար» , «հացկատակ» դարձած է եւ համոզումը փոխած է : Ս · Գիւլպան կ'ուզեցնէ , «Իսկ ընկերները ճարահատ Ֆուէ տուեցին , որովհետեւ ուրիշը չկար» : Մ Ի Թ Է ասով Ս · Գիւլպան չի՞ խոստովանիր , որ ինքը համաձայն եղած է , ինչպէս քուէ տուողները , հաւասարապէս յանցաւոր են , որովհետեւ «ուրիշը չկար» ընտրեցին զայն : Եթէ այս կուսակցութեան մէջ ուրիշը չկար , որ վարագուրի տեղը բռնէր , որը «ոչնչութիւն» մ'էր , ինչպէս Ս · Գիւլպան կ'ըսէ , այլ եւս այս կուսակցութիւնը ի՞նչ իրաւունք ունի ապրելու : Ո՛չ · անհամար ընկերներ կայէն · բայց անոնք Ս · Գիւլպանի հետ չէին կրնար մեզսակցիլ , որովհետեւ այն առեն իր պաշտօնակիցին հետ , տակաւին Ս · Գիւլպան աւարի կռիւը սկսած չէր :

4 .— Աւելի ըմբռնողութիւնը եւ ապշեցուցիչը այն է , որ Ս · Գիւլպան կը ներկայացնէ Վարագուրը , «դող» մը «պրօֆէշիոնէլ դող» , «մասնիչ» մը , «Իսկէնտէր-բէյի յայտնի Իսլահատական լրտեսի ձեռքին տակ դործող մի հայ փանոսեանի մակերիմը , որ «հրէշ Վարագուրի բանեւորական ընկերն» էր , եւ այնպիսի չլսուած գեղծումներու եւ դայթակղութեանց մէջ ապրող մէկը , որ առանք կատարած էր Քէօսթէնճէ «պատգ · ժողով»էն եւ նոր ընտրութենէն առաջ : Վիճաբանութեանց չենք ներթարկեր , բայց մենք իրաւունք ունինք ըսելու , որ Ս · Գիւլպան այդ ահաւոր ամբաստանութեամբ կուգայ հաստատել , որ ինքը հաւասարապէս մեղսակից եղած էր եւ նոյն մեղսակցութեան ներթարկած Քէօսթէնճէլի ժողովը , քանի որ այդ իրողութիւնները երեւան բերած չէ հոն եւ դատապարտած , ընդհակառակը , պաշտօնի հասցուցած է : Մ Ի Թ է «դուն իմս մի՛ ըսեր , ես Ֆուկդ չեմ ըսեր»ի դաչնակցութեան տակ ապրած չէր Վարագուրի հետ , եւ սակայն օր մը այդ աւարառուի համաձայնութիւնը խզուած է , «դուն իմս երբէ ըսես , ես ալ Ֆուկդ կըսեմ»ի պայքարը բացուած է :

Ամենէն հասարակ անպարտաճանաչութիւն մը , անդաղանապահութիւն մը , կամ անկարգապահութիւն , Ս · Գիւլպան կրակի տուրով կը չանթահարէ , սակայն , «դող»մը , «մասնիչ» մը , «լրտես» մը , այն ալ կեդրոնի մէջ , ապօրէն կեդրոնի մէջ , Ս · Գիւլպանի կողքին կապրի : Այն բոլոր ամբաստանութիւնները , որոնք Ս · Գիւլպան կը նետէ Վարագուրի վրայ , եւ փոխադարձաբար , հաւասարապէս պատասխանատու

են եւ գործակից, 1911էն մինչեւ 1914ը կուսակցութեան մէջ գործուած բոլոր չարիքներուն, առանց մոռնալու, որ Ս. Գիւլեան եղած է միշտ կեդրոնական առանցքը:

Մենք չենք կրնար հասկնալ թէ ինչպիսի՛ «Պատ. Ժողով» եղած է, որ բուն իսկ ժողովի առեն, «ժողովրդական մի բազմութիւն ներս կը խուժէ որովհետեւ, «այդ սրիկան չօշափել էր մի ընտանիքի պատիւը» եւ սակայն, զարձեալ քուէ կուտայ, որովհետեւ «ուրիշը չկայ» եղեր:

5.— Եթէ ընկերները ուշի ուշով կարդան այս նամակները պիտի տեսնեն, որ Վարազդատի ամբաստանութիւնը թէ Ս. Գիւլեան 20,000 ֆրանք առած է Շէրիֆ փաշայէն, մատամբ կը հաստատէ Ս. Գիւլեան ինքը, եւ բնաւ չի կրնար հերքել, որ իր, Սաոըզի եւ Շէրիֆի մէջ դրամական ծանր, անթիւ եւ զազանի հաշիւներ եղած են:

Իրրեւ թէ Շէրիֆ փաշան «յոյն կառավարութիւնէն 10,000 Անգլ. ոսկի» առած է, «վստահելով որ ինքը իր մարդիկը Ս. Գիւլեանի հետ են:» Ասիկա ինքնին ծիծաղելի է, որովհետեւ Ս. Գիւլեան այնչափ ինքզինք սիեզերական մէկը կը ներկայացնէ եւ յոյն կառավարութիւնը այնչափ անմիտ է, որ այդ խօսքերով Շէրիֆի 10,000 Անգլ. ոսկի համբէ, Շէրիֆ փաշան ալ այդ ոսկիները կերած է: Գիտցողները կը պատմեն դոնէ, որ Շէրիֆի հարստութիւնը միլիոններու կը հասնի, եւ անիկա Իթթիհատի իր հակառակորդները վերցնելու համար, Ս. Գիւլեանը կրնար գործիք ընել ոսկիներով չլցնելով գայն, որ անիկա

անմեղ ընկերներ գոնէ եւ զրկէ, որ երթան էնվէրն ու Թալէաթը ապաննեն, որպէս զի իրենք «զրամի մէջ լողան» ինչպէս Ս. Գիւլեանի նամակը (զրուած Պօլիս) կը հաստատէ, որու մասին նաեւ Սապօն կը զրէ, ինչպէս կը հաստատէ իր պաշտօնակից Վարազդատ:

—«Մեր համաձայնութիւնից յետոյ» կը զրէ Ս. Գիւլեան, «եկած դրամներից մեր ձեռքն անցել է 7500 ֆրանք: Մանր մունր ծախքեր հաշուելով մեր ձեռքը անցել է հազիւ 10,000 ֆրանք: Ի-րենց խարդախութիւնը դուրս գալուց յետոյ՝ ՍԱՏԸԳ Բէյ եւ Շէրիֆ փաշա կոռեցան:

Ասով կը հաստատէ, որ զրամներ եկած են, 10-000 ֆր. ճիշտ կը խօսի՞ Ս. Գիւլեան, ասիկա չէ մեր վնասածը, այլ որ զրամներ եկած են, «համաձայնութեան» մը համար, ո՞ւսկից, ո՞վ տուաւ, ի՞նչ նպատակի համար էր, ո՞վ զործածեց, Վարազդատ լո՞ւր ունէր: Կեդրոնի ամեն մէկ անդամ առանձին «համաձայնութիւնները» եւ զրամական դաշինքները կը կազմէր եւ յանուն կուսակցութեան, կուսակցութեան վզին կը վաթթեր:

Հարցը հոն է որ Սաոըզի, Շէրիֆի եւ այլոնի հետ զրամական սակարկութիւններ եղա՞ծ են, ասիկա Ս. Գիւլեան ինքն ալ կը հաստատէ: Հարցը այն է որ այդ զրամական սակարկութիւնները եղած են ո՛չ թէ զաղափարի մը, սկզբունքի մը համար որովհետեւ, Հնչ. Կուսակցութիւնը ո՛չ մէկ առեն հաւատացած է այդպիսի չիմար եւ անիշխանական ոճրափորձերու, եթէ ոմն իսկ չայդոց իսկ անցնէր, առանց մազաչափ օգուտ ունենալու, միայն ափ մը ոսկիներով Շէրիֆի փաշան

են եւ գործակից, 1911էն մինչեւ 1914ը կուսակցութեան մէջ գործուած բոլոր չարիքներուն, առանց մոռնալու, որ Ս. Գիւլեան եղած է միշտ կեդրոնական առանցքը:

Մենք չենք կրնար հասկնալ թէ ինչպիսի՛ «պատ. ժողով» եղած է, որ բուն իսկ ժողովի առեն, «ժողովրդական մի բազմութիւն ներս կը խուժէ որովհետեւ, «այդ սրիկան չօչափել էր մի ընտանիքի պատիւը» եւ սակայն, դարձեալ քուէ կուտայ, որովհետեւ «ուրիշը չկայ» եղեր:

5.— Եթէ ընկերները ուշի ուշով կարդան այս նամակները պիտի տեսնեն, որ Վարդգեսի ամբաստանութիւնը թէ Ս. Գիւլեան 20,000 ֆրանք առած է Շէրիֆ փաշայէն, մասամբ կը հաստատէ Ս. Գիւլեան ինքը, եւ բնաւ չի կրնար հերքել, որ իր, Սաղոմի եւ Շէրիֆի մէջ դրամական ծանր, անթիւ եւ դժոխի հաշիւներ եղած են:

Իրրեւ թէ Շէրիֆ փաշան «յոյն կառավարութիւնէն 10,000 Անգլ. ոսկի» առած է, «վստահելով որ ինքը իր մարդիկը Ս. Գիւլեանի հետ են:» Ասիկա ինքնին ծիծաղելի է, որովհետեւ Ս. Գիւլեան այնչափ ինքզինք տիեզերական մէկը կը ներկայացնէ եւ յոյն կառավարութիւնը այնչափ անմիտ է, որ այդ խօսքերով Շէրիֆի 10,000 Անգլ. ոսկի համբէ, Շէրիֆ փաշան ալ այդ ոսկիները կերած է: Գիտցողները կը պատմեն դոնէ, որ Շէրիֆի հարստութիւնը միլիոներու կը հասնի, եւ անիկա Իթթիհատի իր հակառակորդները վերցնելու համար, Ս. Գիւլեանը կրնար գործիք ընել ոսկիներով չլացնելով զայն, որ անիկա

անմեղ ընկերներ դոնէ եւ դրկէ, որ երթան էնվէրն ու Թալէաթը սպաննեն, որպէս զի իրենք «դրամի մէջ լողան» ինչպէս Ս. Գիւլեանի նամակը (գրուած Պօլիս) կը հաստատէ, որու մասին նաեւ Սպօն կը դրէ, ինչպէս կը հաստատէ իր պաշտօնակից Վարդգես:

—«Մեր համաձայնութիւնից յետոյ» կը դրէ Ս. Գիւլեան, «եկած դրամներից մեր ձեռքն անցել է 7500 ֆրանք: Մանր մունր ծանոթ ծախքեր հաշուելով մեր ձեռքը անցել է հազիւ 10,000 ֆրանք: Իրենց խարդախութիւնը դուրս գալուց յետոյ՝ ՍԱՏՂԳ Բէյ եւ Շէրիֆ փաշա կոուեցան:

Ասով կը հաստատէ, որ դրամները եկած են, 10–000 ֆր. ճիշտ կը խօսի Ս. Գիւլեան, սակայն չէ մեր վնասածը, այլ որ դրամները եկած են, «համաձայնութեան» մը համար, ո՞ւսկից, ո՞վ տուաւ, ի՞նչ նպատակի համար էր, ո՞վ գործածեց, Վարդգես ի՞նչ ունէր: Կեդրոնի ամեն մէկ անդամ առանձին «համաձայնութիւններ» եւ դրամական դաշինքներ կը կազմէր եւ յանուն կուսակցութեան, կուսակցութեան վզին կը վաթթեր:

Հարցը հոն է որ Սաղոմի, Շէրիֆի եւ այլոնի հետ դրամական սակարկութիւնները եղա՞ծ են, սակայն Ս. Գիւլեան ինքն ալ կը հաստատէ: Հարցը այն է որ այդ դրամական սակարկութիւնները եղած են ո՛չ թէ գաղափարի մը, սկզբունքի մը համար որովհետեւ, Հնչ. կուսակցութիւնը ո՛չ մէկ առեն հաւատացած է այդ–պիսի չիմար եւ անիշխանական ոճրագործներու, եթէ ոչ այն իսկ չպղտոր իսկ անցնէր, առանց մազաչափ օգուտ ունենալու, միայն ափ մը ոսկիներով Շէրիֆի փաշան,

իր անհատական հակառակորդները վերցուցած պիտի ըլլար Ս. Գիւլեանի ձեռքով, այլ հարցը հան է, թէ այսպիսի դրամական սակարկութիւններ եղած են, Ս. Գիւլեան նոյն իսկ այդ դրամներէն բաժին իսկ հանած չէ իր դրծակիցներուն, վարպետաց իսկ լուր ունեցած չէ եւ յետոյ կիմանայ: Ու այսպէս ալ, իր կարգին Վարպետաց, յանուն կուսակցութեան դրամները կառանայ ուրիշ ապրիւրներէ եւ սակայն անոնք ալ անծանօթ կը մնան Ս. Գիւլեանի: Ահա պատկերը Ս. Գիւլեան կեդրոնին, որը կուզայ հաստատել իր յետպայ տպագրը, որոնք թէ կը հաստատեն վարպետաց ամբաստանութիւնները իր մասին եւ թէ կամ բաստանեն Վարպետաց նոյն արարքին մէջ:

«Ենթադրեմ որ իմ մօտ 20,000 կամ 30,000 ռուբլի ինչ-ինչ կուգեն թող ասեն հաշիւ կայ: (Եւ ո՞վ պիտի պահանջ, Շէրլիֆն ու Սաւրովը չպիտի գային այդ քննութեան առնեն եւ հաստատէին չափը) Արդ՝ մի՞թէ 20,000, 60,000 ֆրանկի եւ աւելի հաշիւ այդ սրիկային բովը չը կայ· ո՞վ տեսաւ այդ հաշիւները· ····»

Այո՛, ո՞վ տեսաւ այդ հաշիւները· եւ ո՞վ ալ պիտի տեսնէ, եւ զուտ բնաւ տեսնող չըլլայ, բայց Ս. Գիւլեան կը հաստատէ որ իր քով կայ, որ հաշիւ տեսնուած չէ, հոգ չէ թէ Վարպետաց ալ քով ըլլայ, մինչեւ այդ դրութիւնը, այդ քաոսային սխեմաը ինքնին ամենամեծ ամբաստանութիւնը չէ՞ արդէն, առանց հաշիւները տեսնելու իսկ: Կուսակցութիւնը ի՞նչպէս մեղաւոր է այս չարիքներուն համար, որոնք Ս. Գիւլեան կեդրոնը իր գլխով ստեղծած եւ տուած է անոնց կուսակցական գոյն:

«Սաւրզ բէյ խաբեբայ, չառլատան, քսոտ թուրք մ'էր», որ դրամ չունէր· այնպէս որ Ս. Գիւլեան անոր զգեստին դրամը, անոր ընտանիքը իր ձեռքին կը նային եղեր, այդ դրամները Ս. Գիւլեան ո՞ւրկից կուտար, իր անհատական հարստութենէ՞ն թէ կուսակցութեան դրամէն, ի՞նչ իրաւամբ է որ Սաւրզ բէյի ընտանիքը կը հոգայ Ս. Գիւլեանը:

Զենք դիտեր թէ ի՞նչ է այս, քաո՞ս, անարխի՞, որ կը յանդգնի կուսակցութեան մը բարձրագոյն դեկավար մարմնի անունով խօսելու: Երբ Ս. Գիւլեան կեդրոնը ընկերներէ, չարքերէ, կուսակցութեան մանաւանդ դրամները թալանի կը մատնէ, ամէն մէկը իր առածը ինքը իրեն կը հաշուէ, ինքը առանձին, պատասխանատու կը մնայ «Պատգ· Ժողովի», ինչպէս կը գրէ· «Իր հաշիւները ես չեմ վաւերացնել ես ասեցի, չեմ խառնուել, իր առածը ծախսածը թող ներկայացնի Պատգ· Ժողովին, ես էլ իմս կը ներկայացնեմ առանձին»: Ահիկա արդէն կը հաստատէ կուսակցութիւնը մինչեւ ուր հասցուցած են այս մարդիկը, կեդրոնի մը մէջ· ուր նիւթական, բարոյական եւ կազմակերպական ո՛չ սկզբունք եւ ո՛չ ալ պատասխանատուութիւն թողուցած են: Ամէն մէկը՝ իր տան, իր խանութին պէս վարուած է: Կեդրոն մը, որուն ամէն մէկ անդամը թէ՛ գանձապահ, թէ՛ կնքապահ, թէ՛ ծախսարար, թէ՛ առեւտրական եւ թէ ամէն բան է: Այսպէս իրենք է որ կը գրեն եւ կը հաստատեն իրենց ապօրէն գոյութեան մասին:

Երբ այս վիճակին ենթարկած են կուսակցութեան մը կեդրոնը, ուր կազմակերպական խիստ օրէնքներու ցանցով պատասխանատուութեան եւ քննութեան առեան ունի, ալ ինչե՛ր, ի՛նչ անկարելակարելի գեղծումներ չպիտի կատարէին դուրսը Շէրիֆի, Սաոըդի կամ Խամայել պէյի մը հետ: Այսպիսի ինքնապլուխ, այսպիսի անպատասխանատու դործ եւ արարք, մարդուն մտքէն իսկ չի կրնար անցնիլ:

6.—Ս. Գիւլեանի այս բոլոր գալմագալի, այս բոլոր ամենցփնդ դրականութեան պատճառը եւ չարժառիթը, աւելի հոն կը կայանայ, թէ Վարդգէսի՝ Փարիզի «վախուստէն» յետոյ, երբ Լոնտոնէն դարձեալ Փարիզ դարձած է, առաջ դրամներ առացած է Ամերիկայէն եւ Ս. Գիւլեանը անմասն մնացած է: Ս. Գիւլեանի նամականերու դրութեանց 90 առ հարիւրը դրամի, դրամի գանգատն է: Եթէ անոր (Վարդգէսին) դրամ կը դրկէ Ամերիկայի Գործ. Ցանձ.ը ինձի ինչո՞ւ չդրկեր, ահա՛ բոլոր դանգատը, ահա այն բոլոր մաղձը, որ կը թափէ Ամեր. Գործ. Ցանձ.ի վրայ, որը դարձած է իր ամենէն առելի մարմինը, հոգ չէ թէ այդ մարմինն էր, որ իր խօսքէն, իր դիւքէն խաթուելով երկար առեն իր կեդրոնի պաշտպանութիւնը առած էր Ամերիկայի մէջ: Մանաւոր հակակրութիւն եւ առելութիւն ցոյց կուտայ ընկ. Սաֆօյի եւ ընկ. Սիրվարդի, կարծելով թէ անոնք եղած են վարդգէսի դործիքներ, անոր դրամներ դրկողներ, իսկ իրեն դրամ չեն դրկած, որ Եղիպտոսի մէջ ինքն ալ Ամերիկայի ռօլարներով ապրի եւ դոհանայ: Եւ ահա այդ դրամի հոդեբանութիւնն է որ մղեր է գինքը, երեկուայ իր պաշտպաններուն հայհոյել դառնալ երեկուայ ընդդիմադիրները փնտռել ամենէն չոդքրքիթ լեզուով, նպատակ ունենալով, հիներով նոր ընդդիմադիրները կոխտել, նորը դտնել, հիները փչրել. եւ այսպէս կեանքը չարունակել, չէ՞ որ կրնայ կըլլայ դոնէ որոշ թուական մը ապրիլ այդ ուղղութեամբ: Մարդոց կեանքը յաւիտենական չէ: Ս. Գիւլեանի համար նոյն է, եթէ մէկը քառորդ դար մ'իսկ օդտակար եղած է, գինքը հոդացած է, նոյն իսկ պաշտպանած է, ու եկած է րոպէ մը, որ ամենափոքր ընդդիմութիւն տեսած է, իր կամքին եւ տիկտատորութեան հակառակ կանդնած է, վատաբար, ապերախտաբար ամեն բան կը մոռնայ եւ ցեխի մէջ կը նետէ իր երեկի սրբութիւնները: Այդ պատճառաւ է որ Ս. Գիւլեան, ամենամաքուր եւ հեղինակաւոր ընկերներ իր սեւացումին եւ հալածանքին ենթակայ ըրած է, իսկ ոչնչութիւններ, բաղդախնդիրներ մէկ վայրկեանին փառաբանութեան երկինք բարձրացուցած է, սակայն անոնք ալ պիտի սպասեն իրենց կարդին, եթէ օր մը, րոպէ մը, Ս. Գիւլեանի անպատասխանատու մէկ արարքին դիտողութիւն ընեն, զանոնք ալ անուանարկութեան վիհը կը դլորէ, յենուելով իր ստեղծած նոր տարբերի եւ նոր չրջապատի վրայ:

Ահա այսպէս պէտք է փնտռել, որ երեկի Սաֆօն որ «Քէօսթէնճէի ժողով»ով մը կը խարեր եւ Ամերիկա կը դրկէր փառաբանութեամբ, այսօր, ամենէն աղտոտ լեզուով մը անոր վրայ լուտանքներ կը թափէր, որովհետեւ, իր կեղծիքին եւ գեղծումին այլ եւս մէջտեղ չէր ուղած ըլլար, եւ քննութեան ու դա-

ատպարտութեան ենթարկած էր Ս. Գիւլպենկեանի կեդրոնի գաղափարութիւնը:

Սակայն ի՞նչ է իրողութիւնը, եւ ի՞նչ եղած է Ամերիկայի Գործ. Յանձ.ը վարագղաստի եւ Ս. Սպահզիւլեանի, երբ առնք Պօղոյ ապրերգութիւնը առեղծեցին եւ այդ ապօրէն «կեդրոնը» ձգեցին վախան իսկ:

Ամերիկայի չէջնակը երկուքն ալ հաւատարակ պէս պատասխանատու ճանչցած է եւ կը ճանչնայ մինչեւ այսօր:

Ս. Գիւլպենկեանի կարծիքով, թէ Ամերիկայի Գործ. Յանձ.ը դարձիք մը եղած էր վարագղաստի ձեռքը, եւ անոր «դրամ» կը դրկէ, իսկ իրեն չի դրկեր, եւ ատոր համար, դժոխքի բոլոր կրակը թափէ Ամերիկայի Գործ. Յանձ.ի վրայ, Ս. Գիւլպենկեանի նենգ եւ ինարիկան ուղղի երեւակայութեան արդիւնք է: Ամերիկան՝ վարագղաստի դրամ դրկած է որպէս ասոկ գործերու պահպանութեան համար եւ նոյն քննադատութեան ենթարկած է զայն, ինչ որ Ս. Գիւլպենկը:

Վարագղաստ կրնար նամակներ գրած բլլալ ամբաստանելով իր պաշտօնակիցը (Ս. Գիւլպեան), ինչ որ Ս. Գիւլպեան կը գրէր անոր մասին, սակայն Ամերիկայի Գործ. Յանձ.ը իր զգայումը պահեց երկուքին հանդէպ ալ նոյնը, մինչեւ որ իրարու ճակատին նետուած այս ահաւոր ամբաստանութիւնները օրինական Ընդհ. Ի.րդ Պատ. Ժողովին մէջ հաստատեն: Ամբաստանութիւնները, որոնք արդէն իրենց կարմիր եւ արիւնոտ պատկերները զծած են եւ վերծարկած հայութեան սիրտը եւ կուսակցութեան հոգին: Գործ.

Յանձ.ը չէր կրնար պաշտպանել Ս. Գիւլպենկը, որը պաշտպանութիւնը բան չէր թողուցած, նախկին պաշտպանութեան համար իսկ, ամօթէն կը կարմրէր ընկերներու առաջ:

Այն Ս. Գիւլպենկը, որ այսօր Վ. Մարմնոյ եւս դարանակալ, ամենատարբերական ազատութիւնները, խօսքի, գրոցքի եւ համախումբի սկզբունքները ոտքի տակ կառնէ, ամենէն պարզ գրոցք մը եւ դանդատ մը չանցնի կ'ենթարկէ կուսակցական ամենէն բարձր սկզբունքները ոտնակոխելով, տարիութեան լեզուն գնել կուտայ, տեսէ՛ք ինչպէ՞ս կը հրահանգէ որ ընկերները երեւան գան եւ հոսանք առեղծեն, ինչո՞ւ.— որպէս զի Գործադիրը դրամ չի դրկէ Վարագղաստին, եւ Ս. Գիւլպենկը պաշտպանէ, եւ այն ընկերներու կը գրէ, որոնք «էն Սապահն» ո՛չ միայն կը ճանչնային, այլ նաեւ Սապահի չարիքներու դէմ պայքարելուն համար առանձնաբերեալ Ս. Գիւլպենկեանէն տեսակ հալածանք անոնց վրայ թափած էր: Գործ. Յանձ.ը այսօր ինք կուգայ իր սխալը տեսնել եւ խոստովանիլ եւ դղջալ Ս. Գիւլպենկեանը պաշտպանած բլլալուն համար:

«—Նամակս առնելուդ պէս, անձամբ տե՛ս, կոչ արա՛ ընկերներ Մելտոնեանին, Բարեջանեանին, Թագուրին, Ռուբէնին, եւ բոլոր գիտակից ընկերներին, որ ԱՍՊԱՐԷԶ ՄՏՆԵՆ:» Այս բոլորը միայն անոր համար, որ Սապահը պաշտպանեն եւ իրեն ալ դրամ հասցնեն, դրամ, դարձեալ դրամ: Ս. Գիւլպենկեանի համար, «ասպարէզ մտնել», գործի մէջ մտնել, իր չուրջը, իրեն համար, իր հակառակորդի դէմ պայ-

քարելն էր, չէ՞ որ այսպէն սկսած է եւ այսպէս ալ պիտի վերջացնէ:

Սակայն, այդ դիտակիս ընկերները «էլի էն հին ընկերները» ըլլալով եւ «էն Սապահն» ճանչնալով դիտցան Ս. Գիւլեանը եւ կուսակցութիւնը զանազանել, զեղծումը եւ զեղծարարը ճանչնալով՝ արհամարհանք մը ցոյց տուին, առանց իր կարծիքին եւ թակարծիքին զոհ ըլլալու: Ոմանք միայն քաղաքավարական յարաբերութիւն մը պահեցին:

7.— Ս. Գիւլեանի ամենամեծ զեղծումներէն մէկը, որ կուգայ ինքը հաստատել ամբաստանելով իր պաշտօնակիցը.— գործեալ, Իթթիւֆաքեան Համազայնութիւնն է:

Ընկերները այս պատմութեան ընթացքին տեսան, որ Ս. Գիւլեան եւ Վարազդատ ինչպէս 1912ին յանուն Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան, որպէս լիակալ, օրինական հողի վրայ կանգնած կուսակցութիւն «Համազայնագիր» կը կնքէին Իթթիւֆաքի հետ, որ «Սահմանադրութիւնը» պիտի պաշտպանէն եւ «անջատողականութեան» դէմ խօսիւ պիտի պայքարին:

Զանձնառութիւն մը, որ լիակալ հողի վրայ դրծող ամենէն պահպանողական ընկերի կարծիքին եւ սկզբունքին իսկ հակառակ աքսո՛ր: Մէկ խօսքով «Օսմանցիութեան» դէմ պայքարող, այս Տոնքիշօտն էր որ կուգար ինքը մասամբ այդ սկզբունքին տակ ստորագրել: Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութիւնը Իթթիհատի դէմ չէր, որ կը կռուէր այլ օսմանեան ազգայնականութեան դէմ, որը նոյնչափ սիրելի եւ դպուական սկզբունք էր Իթթիհատին, որչափ Իթթիւֆքին:

Ս. Գիւլեան, այս ինքզինքը «կարմիր» ներկայացնող անսկզբունք բաղդատնդիրը, իր ստորագրութիւնը դնելով կուսակցութիւնը նաեւ նախատեց: Ամեն մարդ գիտէ, Ս. Գիւլեան ինքն ալ գիտէր որ Իթթիւֆքի «ձախ»ութիւնը, ոչ այլ ինչ էր, այլ պատահական ընդդիմութիւն մը, պաշտօնի, դիրքի, արտօնութեան կռիւ: Անոնց այդ թեւին ամենէն բարձր անհատը Սապահէտտինն, որ սկզբունքի բարձրութեան վրայ կանգնիլ ցոյց տուած է, ազգայնական է. Թուրք «օսմանեան» գերակայութեան հաւատարիմ, ասիկա Ս. Գիւլեան ըսած է, խօսած է աւելի քան 15 տարի առաջ եւ պէտք չունէր, սպասել որ պատերազմը ծագի եւ հասկնայ «Ստորդ բէյ» մը եւ Սապահէտտին մը, որ «քոստա թուրք եւ ազգայնական ոգի ցոյց տուող ըլլան»:

Ահա՛ թէ, նոյն Ս. Գիւլեան յանկարծ, վեց ամիս վերջ իր՛նչ լսրի վրայ պիտի խաղայ, մէկ ծայրահեղութենէ միւս ծայրահեղութեան ցատկելով, խիստ լօյալ լիկալիզմէն մինչեւ անիշխանական, անտանձ եւ անխոհեմ իլլիկալիզմի մէջ նետուիլ Բէօսթէնճէի «Պատգ. Ժողով»ում, ուր Ս. Գիւլեան որչափ երդում պատուս ըլլայ, դիմանալով իր անգոյն եւ պատեհապաշտ հոգին, կը հաւատանք որ դիմաւոր պատասխանատուն ինք եղած է, ինչպէս Վարազդատ գրած է:

Ի՞նչ էր այդ «իլլիկալիզմը»,— գործեալ Ս. Գիւլեանի յղացումն էր, Իթթիւֆքի հետ կնքած, վեց ամիս առաջ «Համազայնագրի» կատարեալ դժուարը եւ խորտակումը: Առաջինին մէջ «Սահմանադրութիւնը» պաշտպանող, եւ «անջատողականութեան» դէմ

պայքարող, երկրորդին մէջ, յեղափոխական դաւադրական գործունէութիւն սաեղծելով, ոչ միայն «Սահմանադրութիւն» եւ թրքական ամէն հաստատութիւն կործանել, այլ նաեւ մեր ճակատագիրը բաժնել «անջատողականութեամբ» թոխծուել թրքական լուծը եւ «Ինքնավար Հայաստան» սաանալ:

Թէ ի՛նչ ահաւոր քայլ մ'էր որ կառնէր Ս. Գիւլեան իր այդ ապօրէն ժողովով, կը հասկցուի, քանի որ ամբողջ երկրին մէջ բաց գրքի պէս պարզ էին եւ թուրք բռնակալութեան վայրագութեան ենթակայ բոլոր Հնչակեան չարքերը, ատիկա արդէն իրենց այդ արհնաւոր որոշումը կը հաստատէ, անոր հետեւանքը եղող զարհուրելի դէպքերը վկայելին եւ վաստեցին, դեռ կը վկայեն այն աղեխարշ ազազականները որոնք ոչ թէ քան կատաղաններով կը լսուին, այլ աւելի քան 163 ընկերներու տառապահած եւ չարչարալից մահերով, որոնք ենթակայ եղան ուղղակի այդ ոճրարար որոշումին: Այսպէս կը հաստատուին արդէն բուն իսկ հեղինակներուն նամակները:

Սակայն, Ս. Գիւլեան մնա՞ց այդ որոշումին վրայ: Ո՛չ:

Մենք այստեղ երեւան պիտի դնենք, այս Մեծ Խաչադրի դարձեալ վօլթ ֆասը, դիմակափոխութիւնը:

Եթէ սխալ մ'էր Իթթիլաֆի համաձայնութիւնը, եւ կուգար Բէօսթէնճէի մէջ վախել, Ս. Գիւլեան չէ՞ր դիտեր որ ամբողջ Թուրքիոյ մէջ չերկար մէկը, եւ չէր կրնար ըլլար մէկ թուրք, Իթթիհատական թէ Իթթիլաֆական, որ Բէօսթէնճէի ժողովին որոշումին՝ կեան

քովը հակառակ չըլլար, որովհետեւ, Հայութեան անջատողականութիւնը իրենց ամենէն թշնամի սկզբունքն էր:

Եւ այս Սապահը «Բէօսթէնճէի ժողովէն» քանի մը ամիս յետոյ, կերթայ Փարիզ եւ Եգիպտոս. եւ դարձեալ, համաձայնութեան կուգայ անոնց հետ, նոյն իսկ առանց իր ընկերներու գիտակցութեան: Եւ ամենամեծ ծիծաղելին, չիմարականը եւ խենթեցողը այն է, որ Ս. Գիւլեան կը գրէ. «Թուրբերը խոստացան մեր տաֆտիկան եւ Հնչակեան ծրագիրը ընդգրկել, առանց փոփոխութեան:» Դարձեալ, «որոշուեց պատրաստուիլ, եւ ապստամբական ծրագիրը գործադրել, թուրբերի հետ միասին, մեր գծած եւ համաձայնած ուղիին համաձայն:»

Եթէ ազբերդութեան կարմիր ալիքները մեր առաջ չերեւային, պիտի ըսէինք որ հսկայ կատակերգութիւն մ'է որ Ս. Գիւլեանը կը խաղայ: Այդ ո՞ր թուրքերն են որ «մեր տակտիկան եւ Հնչակեան ծրագիրը ընդգրկել են առանց փոփոխութեան» այսինքն, սկզբունքով ընկերվարական եղած են եւ տակտիկայով՝ անջատողական, դաւադրական: Ս. Գիւլեան չիմարացա՞ծ էր թէ ուրիշները չիմարի տեղ կը դնէր երբ այդ խօսքերը կը գրէր: Կը հաւատա՞ր իր ըսածներուն, կը հաւատա՞ր որ «մեր ծրագիրը առանց փոփոխութեան» կընդունին այդ թուրքերը, կը հաւատա՞ր որ անոնք Ս. Գիւլեանի հետ միացած թրքական բէժիմը պիտի տապալէին, որպէս զի «Ինքնավար Հայաստան» մը առեղծուէր: Այդպէս բան կրնա՞ր ըլլար, եւ կրնա՞յ ըլլար այսօր ալ տակաւին: Թուր-

քերը խոստացած են եղե՛ր...եւ մեր «դիւանագէտ»ը այս «խոստումներուն» վրայ միլիոնաւոր հայերու կեանքին հետ կը խաղայ իր այդ ոճրագործութեամբը: Եւ այս նոյն մարդն է որ նոյն ժամանակին մէջ կը դրէ թէ իր այդ թուրք դաշնակիցները Սատըգ եւայլն կը ծրագրեն թէ ի՞նչպէս Հնչ. կուսակցութիւնը բանդեն: «Դեռ օրեր առաջ, երբ վերջին անգամ Եգիպտոս եկայ ես (Սատըգ) բարեկամներին ասել էր, որ Հնչ. կուսակցութիւնը հարուածելու, ճանդելու համար նախ՝ հարկաւոր էր Ս. Գիւլեանը բռնել:»

Ս. Գիւլեանի նամակը կը լուսաբանէ արդէն թէ այդ «թուրք յեղափոխականներէն» «Սատըգ պէյը եւ Շէրիֆ փաշաները ի՛նչ են եղած, «ազգայնական ոգի կրողները», «քոսոս թուրքեր», այն ատեն, երբ երկիրը արեան մէջ խեղդուեցաւ եւ 163 ընկերներ կախաղանի եւ զնտանի մէջ մահացան: Ահա՛, այն «ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ» որ Ս. Գիւլեան կը կնքէ եղեր Պարիզի մէջ, «թուրք յեղափոխականներու» հետ այն ալ ԽՈՍՏՈՒՄԻ վրայ:

Ուրեմն, ո՞ւր մնացին «թուրք յեղափոխականներուն» «ապստամբական չարժումները», ո՞ւր տեղ, տո՞ւն մը, գի՞ւղ մը, քաղաք մը գրաւեցին, ո՞ւր տեղ տեղօր մը կառավարեցին, ո՞ր Իթթիհատականին եղունդը արիւնեցին: Ի լրումն ամենայնի, երբ Իթթիհատական կարմիր սարսափները Հայաստանը արեան բաղնիքներու մէջ կը խեղդէին, իթթիլաֆականները, ձեռք ձեռքի տուած անոնց հետ կառավարեցին: Այս, բուն իսկ «մեր տակտիկան եւ Հնչակեան ծրագիրը, առանց փոփոխութեան ընդունող» թուրք յեղափոխականները: Երբ պատերազմը ծագեցաւ, ահա՛ թէ նոյն Ս. Գիւլեանը՝ իր այդ յեղափոխական ընկերներու մասին ի՛նչ կը գրէր. որոնց հետ կողք կողքի նստած, գլուխ գլխի խորհած է, «Հակակառավարական թուրքեր, որոնցից մէկն էր եւ Սատըգ բէյ կոչուածը, որ պատերազմ սկսուելուն պէս կեղտոտ թրքական հոգի երեւան բերեց, եւ այդ այն աստիճան, որ թրքական կառավարութեան էր դիմել եւ ներողութիւն խնդրել՝ Եգիպտոս, իր կնոջ եւ աղջիկների ձեռքով, Պարիզ ինքը թուրք դեսպանից ճանապարհածախս առաւ...»

Ուրեմն, զարմանալի չէ, որ նոյն Ս. Գիւլեանի դաշնակիցները, նոյն «թուրք յեղափոխականները», որ «մեր տակտիկան եւ Հնչակեան ծրագիրը ընդունած էին, առանց փոփոխութեան», փարիզէն մինչեւ Պօլիս լրտեսական չղթայ կազած, Ս. Գիւլեանի բոլոր նամակները, փարամազին եւ միւս ընկերներին բոլոր պատկերները եւ նամակներուն պատճէնը թալիսդի ձեռքին մէջ դնէին:

Եւ սակայն, ի՞նչ էր այդ «ապստամբութիւնը», որ «թուրք յեղափոխականներու հետ» միացած՝ Ս. Գիւլեան պիտի կատարեր, Իթթիհատի գահլիճի անդամները սպաննել, հոգ չէ թէ, հայկական ջարդեր երեւան գային, ինչպէս կըսէ իր պաշտօնակիցը, բաւական էր, որ Շէրիֆ փաշան իր ոսկիներով կարող եղած էր Ս. Գիւլեանին չլացնել, կաշառել որ միամիտ ընկերները, երթային եւ կատարէին այդ փորձերը, բաւական է, որ «եթէ Թալաթը, Էնվէրը եւ Ջամալը գլորենք, մենք դրամի մէջ լողում ենք» ահա Սպահի

խօսքերը, Ժառանգի հոդեբանութիւնը, որ ցոյց կուտան իր նամակները, որ ցոյց կուտան իր պաշտօնակից Վարազդատի եւ Սագօյի նամակները։ Ահա՛ թէ ի՛նչ յեղափոխական ծրագրեր եւ տակտիկաներ կը մշակէր այս Մեծ Ոճրագործը եւ կը թաւիւր արեան վտիտրիկը Հայութեան դլխին։

8.— Ս. Գիւլեան Պօլսոյ բոլոր մատնութեանց, ձերբակալութեանց եւ ոճիրներուն պատասխանատու կը բռնէ Վարազդատ, որ «դիտմամբ իր նամակները թուրք կառավարութեան ձեռքը ձգած է»։ Այս՝ ամբաստանութիւնը սարսափելի, զարհուրելի բան է, որ մարդ այլ եւս մտածելէ եւ խորհելէ կը դադրեցնէ, եւ սակայն այդ մեծադոյն մատնութենէ վերջն ալ, Ս. Գիւլեան տակաւին իր պաշտօնակից Վարազդատի հետ ապրած է եղեր լուիկ մնջիկ։ Ս. Գիւլեան կուգայ ուրեմն հաստատել որ Պօլսոյ ձերբակալութիւնները եղած են իր նամակներուն դրաւումով, որոնք բաց դրքի պէս բոլոր ընկերներու անունը, տեղը, թաղամասը եւ գործունէութեան ծրագիրը դծուած էր։ Ուրեմն, այս անամօթ մարդը կուգայ հաստատել որ այդ մատնութիւնները կատարուած են իր եւ իր պաշտօնակցի ինչպէս նաեւ իր դաշնակից «թուրք յեղափոխականներու» գործակցութեամբ. ոչ թէ Աբամեանցի։ Ուրեմն Ս. Գիւլեան ինքն է որ կարդարացնէ Աբամեանցը եւ ինքն «պաշտպան» է ներքնապէս եւ ոչ թէ մենք։

Նամակները ինքը գրած եւ իր պաշտօնակիցն ալ տարած թուրք կառավարութեան ձեռքը ձգած է ԴԻՏՄԱՄԲ։ Ինչո՞ւ համար, ուրեմն, Ս. Գիւլեան կատաղութիւն կը կեղծէ Վարազդատի մատնութեան

համար, երբ ինքն էր, որ «եր. Հայ.»ի մէջ խմբագրականներով, հպարտութիւն եւ ուրախութիւն կզդար, որ Թալէաղ իր նամակները բռնած է... Ուրեմն, հասկնալի է... հպարտութիւն կը ներշնչեն բռնուած նամակները, ոչ թէ մատնութեան օրերուն, այլ այդ չքնաղ կեանքերը խաւարեցնելէն ալ յետոյ։

Այս զարհուրելի ամբաստանութեանց եւ մատնութեանց մասին, մենք չենք կրնար ո՛չ բան մը ըսել եւ ո՛չ ալ խորհիլ, ատոնք մարդը հոգիէն կը ցնցեն եւ կը խելագարեն։ Թո՛ղ ահաւոր ատեանը բռնէ երկուքին ալ օձիքէն եւ պատասխան ուղէ, հատուցում պահանջէ այդ բոլոր արիւններուն, որոնք թափուեցան Փարիզի «ապստամբական համաձայնութեան» չնորհիւ։

Այլ եւս մենք կը դադրինք խօսելէ, քանի որ նամակները կը խօսին եւ անոնք կը պատմեն արդէն այդ Մեծ եղեռնի զարհուրելի եւ սարսափեցուցիչ պատմութիւնները։

Ս. ԳԻՒԼԵԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ

Այն բոլոր նամակները, որոնք Ս. Գիւլեան գրած է, եւ որոնք Գործ. Մարմնիս տրամադրութեան տակ դրուած են, ամբողջապէս հոս բերել անկարելիութիւն է, հատորներ կը լեցնեն։ Նամակներ կան, ինչպէս նախորդը, մինչեւ 20—25 մեծադիր թերթեր են. որոնք անհնար են ամբողջապէս տպագրել, քանի որ նոյն ամբաստանութեանց եւ խոստովանութեան կրկ-

նուիրեններն եւ հաստատութիւնները են : Պիտի ջանանք կարեւոր կէտերը վերջնել մեայն : Կարդանք հետեւեալ նամակը :

19 Մայիս, Հելիոպոլիս

«Ընկեր Կէնէհանի,

«Սիրելի ընկե՛ր,

«Ցոյս ունիմ դո մինչեւ ցարդ ստացած կը լինիս առաջին նամակներս, ինչպէս եւ ներաւէ, որ ուղղել Էի ընկերներին՝ ուղղած կը լինիս :

«Նամակներիս բովանդակութիւնը կուղարկես, կարդալ կը տաս բոլոր գիտակից ընկերներին և մասնաճիւղերին :— Ի հարկին՝ ընկերներից մէկը, կամ ընկեր Բարեջանեանը, Միլտոնը կամ Գելօֆեանը կամ դու ինքդ մասնաճիւղերի մէջը պտտեցէք եւ դրանց իրականութիւնը հասկացրէք, ցոյս ունիմ որ ընկերները չեն թոյլ տալ, որ մեր կամաւորների արիւնով շաղախուած այս կուսակցութիւնը խաղալիք լինի եւ շահագործուի մի ՈՁՆԱՒՈՒԹԵԱՆ կողմից, որ կուսակցութեան մէջ մտած օրից ի վեր շահագործել, խռովութիւններ է սերմանել, էնթրիկներ է լարել, մատնութիւններ արել, առանց որեւէ օգտակարութեան : Այլ եւս յուր մնալ յանցանք է, ներաւ դուրս պիտի շպրտել այս ասպարէզից :

«—Իրենք գիտէին, որ կեդրոնի մէջը չեմ, ուրեմն ի՞նչ իրաւունքով դրամներն են ուղարկում ընրաև, ապա ինչո՞ւ ինձ էլ չուղարկեցին :— Իրենք շատ լաւ գիտէին, կեդրոնավայր գնացող որեւէ նամակ ինձ չի ուղարկւում պէտք չէ՞ր որ ինձ էլ գրէին :—

«Դեռ աս էլ մի կողմ :—

«Վարազդատ էֆէնտին գործարանների մէջ տրբինելով՝ հազիւ ամիսը 3—4 ՈՍԿի կստանար, հիմա նա ստանում է 15 ՈՍԿի, տան վարձ, աղախին, լուսաւորութիւն, գրականութիւն (թերթեր եւ գրքեր, որ բոլորը կուսակցական հաշուով են), երթևեկութիւն, ոչ նուազ քան 25 ոսկի ծախք՝ մի ոչնչութիւն Պարիզի մէջ պահելու համար, դեռ թողնենք կեդրոնավայրի ահագին ծախքը, եւայլն, եւայլն— Սաֆօ էֆէնտին, իրեն սպանելով՝ ամենը կստանար, հազիւ 2½ ոսկի, հիմա ստանում է 12½ ոսկի, տեսնում էք որ ո՛չ մի ասպարէզի մէջ յառաջացման տոկոսը այնքան արագ չի բարձրացել, որքան յեղափոխական կեանքի մէջ, եւ դեռ միւս առաւելութիւնները թողնենք : Հօ՛ Ամերիկայի ընկերները գիտեն իմ թափած ջանքերը, իմ անօթի օրերս, արդեօք հրէշներ չէի՞ն դրանք, որ անասունից էլ աւելի ստորացան, սուտեր տարածելով իմ մասին, որպէսզի նախապէս սեւացնեն եւ ղած Ա.ՀՌ.ԵԼԻ դաւանանութիւնը ծածկուի : Կուսակցութիւնը ներե՞ց Մամբրէ վարդապետին, եւ մի՞թէ նոյն մեթոդը չէ վարազդատի արածը :— Երկուսն էլ նամակները կառավարութեան էին հասցրել :—

«Տեսնում էք, որ մարդիկ իսկական ՄԱՐԴԱՍԻՏՆԵՐ են, եւ ի՞նչպէս ամենը քան շահի վերլուծումով է որ առաջնորդում է իրանց :—

«Եգիպտոսի Գործ. Յանձ.ը՝ դրեց իր հասկացողութիւնը, իր կտրուկ առաջարկը, եւ յեղափոխական անկեղծութեամբ եկաւ արմատական լուծում առաջարկելու :—

—«Անմիջապէս լուծուած յայտարարել ներկայ կեդրոնական վարչութիւնը եւ նրա երեք անդամները մնաց լոկ՝ ՊԱՐԶ ՀՆԶԱԿՆԱՆՆԵՐ, նրանք գործեն որպէս անհատներ:

—«Ընտրել ժամանակաւոր կեդրոնական վարչութիւն անդամ 3 հոգուց բաղկացած, որի մէջ չը մտնեն Ո՛Չ ԵՍ, ոչ էլ միւս երկուքը: Եւ կցել է բնտրելի եռապատիկ ցանկ, ո՛վ կը լինի՝ թող լինի, նոյն իսկ Սաֆօն, Սիրվարդը:

«Այդ ժամանակաւորը, իր կեդրոնավայրը պիտի անի ԲԱԼՖԱՆՆԵՐԸ, ո՛չ թէ Պարիզ, քանի որ այդպէսով նա մօտիկ կը լինի Կովկասին էլ, Տաճկաստանին էլ, Եգիպտոսին (Կիլիկիային էլ):

«Նորընտիր ժամանակաւոր վարչութիւնը թող միաժամանակ գործերը վարէ եւ առաջին յարմար պատեհութեամբ կանչէ Ընդհ. Պատգամաւորական ժողով:

—«Պարիզ երբ լինի՝ Սաֆօն կը վազի, բայց Բալֆաններն կը գնա՞յ,— հոն մի բիչ վտանգ կայ, լաւ կենցաղավարութիւն չի՛ ունենալ:

«—Եգիպտոսի Գործադիր Յանձնախումբի առաջարկը թէ նպատակայարմար է, թէ արմատական, այլ եւս ո՛չ Կօնֆէրանսի հարկ կայ, ո՛չ Պատգ. ժողովի,— Բուլղարիայի, Ռումանեայի Եգիպտոսի, Ամերիկայի շրջանները տրուած ցանկի վրայ կարող են համաձայնել եւ Յին ուղարկել ՍՕՖԻԱ, Բալֆանները, գործերը վարելու:

«—Յուցակը՝ Սիրվարդ, Սաֆօ, Գելօֆեան, Մկրտիչ Ներսէսեան (Սօֆիայի մէջ), Բօստանճեան,

(Բուրգազի մէջ), Արշակ Բալախեան, (Ռուսճուգի մէջ), Տօլապեան (Բուխրէշի մէջ),— սրանք իրենց զարգացումով վարազդատ էֆէնտուց բարձր են եւ ո՛չ թէ ցածր:—Ատրպետ, Սօլաճեան, Արտեմիս (Գասպարեան), Ալէքսան Տէր Վարդանեան՝ սրանք Կովկասի մէջ են:— Սրանցից որին որ կուզի, 3 հոգի, թող Ամերիկան համաձայնի, պայմանաւ որ կեդրոնատեղին լինի Բալֆաններբը, ես ինձս կը մնամ պարզ, անհատ Հնչակեան, կը գործեմ այն մասնաղիւղի եւ շրջանի մէջ, որ կուզէ:— Ամերիկայի Գործ. Յանձ.ը պիտի համաձայնի՞: Այս մարդիկն են ինձ հեռացնել ուզողը, սրա՞նք են գործի անունով. խօսողները, սրա՞նք են որ ինտրիգ առաջ պիտի տանին, եւ մինչեւ ե՞րբ:— Ձե՞ն կարծում որ մուրալով՝ ովկիանոսը լողալով, մի օր կարող եմ Ամերիկա գալ եւ այդ ինտրիգները ոտքիս տակը առնել՝ ամբողջ հասարակութեան եւ ընկերների առաջ:—

«Արդ, նամակս հասնելուն պէս, թող միասին հաւաքուին, ընկերներ՝ Բարեջանեան, Մելտոնեան, Թագուր, Սոկրատ-խան, Բաղտասար, Ռուբէն, գիտակից ուրիշ ընկերներ եւ ոչ-այլասեռուած մասնաճիւղերի ընկերներ խորհրդածեցէք: 1. պահանջ դնել ներկայ Գործադիր Յանձնախումբի վրան, որ նրա հետ, Պարիզ, ո՛չ մի յարաբերութիւն պահի, դրամական ո՛չ մի առաքում անի:— Եթէ նրա հետ անում է՝ նոյնը պիտի անի ինձ հետ, ու քանի որ նա վերեւ բերած փաստերով, կլիֆային է դարձել՝ ապա չէ՛ նա Ամերիկայի Հնչ. մասնաճիւղերի Գործադիր

Ցանճնախումբ, այլ մի կլիճի :— Կամ պատիժ, եւ կամ հեռացնել այդ Մարմնին :—

2· Սաֆօն իմ ստորագրութիւնն էլ ունէր, մէկ տարուան համար, ահա 2րդ տարի է : Քանի որ նա իր կոչումին դրժեց, եւ վատաբար, այնքան ստոր կերպով, նա դառնում է ներկայացուցիչ Մի անհատի, եւ ո՛չ թէ ամբողջ կեդրոնի, երբ Ամերիկան նրան պահում է՝ որպէս վարազդատ էֆէնտու ներկայացուցչի պիտի պահէ, եւ ո՛չ թէ ամբողջ կեդրոնի :—

«3· Երբ Գործադիր Ցանճնախումբ, գործիչ խելքի չեն գալ եւ կը շարունակեն գործիք լինել այդ Պարիզի բախտախնդիրներին,— ապա դուք պաշտօն տուեցէք մի ընկերոջ, որպէս գործիչ, քող գործերը հասկացնէ մասնաճիւղերին, քոյլ չը տայ, որ նահանչեն, այժ տան, նիւթական օգնութեան հասնին ո՛չ չիք— Գործ· Ցանճնախումբին ո՛չ գործիչին եւ ո՛չ էլ Պարիզ նստող շաղատաճին :

«Անցեալի մէջ՝ կուսակցութիւնը վերականգնեցրիք, մեռածը կենդանացրիք, հօ՞ քոյլ չ'պիտի տաք, որ նա շաղատաճների ձեռքին խաղալիկ դառնայ :— Փրկեցիք անցեալ տարիները՝ 1902ին, կուսակցութիւնը, նոյնը պիտի անէք ե՛ւ հիմա, դա պահանջում է ձեր կորովէն, ձեր գործունէութենէն : Այս կուսակցութիւնը ձեր արիւնովն է շաղախուել, ո՞ւր էին այսօրուան ՀԱՅԱՐԱԽՈՐ փրանճներ ստացող շաղատաճները, երբ ընկերները անօթի փորաց վազվզում էին, ո՞վ է ձեզնից մէկն ու մէկի տասնեորդին զոհողութիւնը արել :- Մեղք ենք, մեղք է կու-

սակցութիւնը,— ասպարէզ մտէք, եւ գործ տեսէք, ազատեցէք կուսակցութիւնը շաղատաճներից :

«Միայն Ամերիկան է, որ Պարիզի այդ շաղատաճին պաշտպանում է, ուրիշ եւ ո՛չ մի շրջան :— Եգիպտոսի շրջանը նրա հետ յարաբերութիւն չունի :— Այստեղ մի երկու նամակ գրեց, տեսաւ որ իրեն շան տեղ դնող չկայ, ընկերներից մէկը երբեմն գրում է, որպէսզի իր ինտրիգների մասին տեղեկութիւն տանի :— ԴԱՒԻԹ ՍՈՒԼԹԱՆԵԱՆԸ, Նիւ Եորքի մասնաճիւղին նախկին անդամ, այժմ այստեղ թէ Գործադիր Ցանճնախումբի անդամ է, եւ թէ յարգանք վայելող մի ընկեր :— Գործադիրի ժողովին մէջ այդ շաղատաճի արարքները պատմեց Ամերիկայի մէջ, եւ ինձ մեղադրեց, որ նրան փէշերիս տակ առնելով՝ պաշտպանեցի եւ այս դրութեան հասցրի, ինչ որ այսօր էր : Նրան նահանչում է մեր հին ընկեր ԱԶԱՐԻԿ ԳՈԼՈՑԵԱՆԸ, դարձեալ Գործադիրի անդամ, շաղատաճին տեսել է Պոլիս :—

«Ռումանիոյ պատգամաւորը (Բէօստէնջէի ժողովի մէջ)՝ գրեց, որ մեղաւորը ես եմ, որ քոյլ տուեցի, որ նա ընտրուի, քանի որ գիտակից պատգամաւորները որոշել էին անպայման նրան հեռացնել : ՄԵՂԱՒՈՐԸ ԵՍ ԵՄ, ԵՍ ԷԼ ԱՐՅԻ՝ որ խռովութիւն չընկնի, տարաձայնութիւն մէջ տեղ չը գայ, քանի որ լիգալիզմի եւ իլլիգալիզմի խնդիր կար մէջ տեղը :

«Այս տեղից Համտի քէյ անուանով մի սպայ էինք ուղարկել անցեալ տարի այս ատենը, որ ուրիշ սպաներ իր հետ միացնելով, Բուրսայի շրջանը ապստամբեցնէր եւ իջնէր Իզմիտի շրջանը, ուր մերոնք օգ-

ևուբեան պիտի հասնէին եւ գործը ընդհանրական հանգամանիք առնէր: Այդ սպային 3 ընկերոջ հասցէ էինք տուել,— սպան գնաց, Բուրսայից նամակ գրեց իր ընկերներին, ևիշտ այս բառերով, «Էյ՛ վա՛լս Սպան-Գիւլեան···» ու գանգատում էր թէ ինչպէս հակայեղափոխականներ են, մերոնցից մէկը ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ, Իզմիտցի, որ Պարիզի պորտաբոյծի ամենամօտ ԲԱՐԵԿԱՄՆ է: Ես Պարիզ գրեցի, որ այսպիսի մի թուրք ուղարկուելու է Բուրսան շարժելու եւ Հայրապետի հասցէն եմ տուել, որ լոկ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ օգնութիւն տայ, ուստի ԴՈՒՆ Պարիզից գրի՛ր, որ օգնութիւնը (փօստային նամակների և պահելու) տան, բանի որ Եգիպտոսից անկարելի էր նամակ գրել եւ իմ նամակներին վրայ հսկողութիւն կար եւ ես ամեն բայլափոխի շրջապատուել էի Խտիհատի լրտեսներով: Փարամազը Բէօստէնջէ եղած ատենը բռնել, ընդօրինակութիւնն էր ուղարկել ինձ այն նամակի, որով սրիկայ Հայրապետ ժամկոչեանը հարցնում է Պարիզի շաւլատանին թէ Համտի պէյը եկել է Սապահի կողմից յեղափոխական գործեր պիտի անեն, ՄԱՏՆԵ՞Մ, Թէ՞ Ո՛Չ:— Պարիզ եղած ատենս բացատրութիւն պահանջեցի թէ ի՞նչ է իմը պատասխանել Հայրապետ սրիկային: Ասաց՝ որ ինքը այդ հարցին չի պատասխանել: Եւ սակայն այդ սպան ոտքով ձեռքով կորաւ, 120 ոսկի էլ դրամներս գնաց, որ մուրալով էի հաւաքել:— Ի՞նչ կասէք դուք, որպէս յեղափոխականներ, արդեօք դուք յարաբերութիւն կը պահէիք այդպիսի մի սրիկայի հետ, որ հարցնում է թէ ՄԱՏՆԵ՞Մ Թէ Ո՛Չ:— Եւ նա մինչեւ

վերջը մնաց պորտաբոյծի մտերիմը, ինչպէս որ է, մինչեւ որ յարաբերութիւնները խզուեցան, պատերազմի պատճառով: Մի՞թէ տրուած այդ հարցը հերիք չէր, որ Հայրապետի հոգին արտացոլացնէր եւ պժգանք յարուցանէր:— Եւ այդ սպան գնա՞ց, անհետացա՞ւ:— Մի՞թէ մարդկային հրէշութեան սահման կայ:

«—կովկաս, այս օրերիս մէջ, հակառակ իմ այստեղից թելադրանքներին, չեն կազմել մի մարմին, այլ Պաիզի մեր պորտաբայծը լիազօրի ներկայացուցչական վկայական է ուղարկել ընկ· Սիւնիէին, սա էլ իր յարմար տեսած ձեւով է վարուել, այսինքն՝ Օլթիի նակատի վրայ կռուող մեր զինուորների հրամանատարին դրամ չի տուել եւ նրանք էլ ստիպուած են եղել ցրուել, Ամերիկայից ուղարկուած դրամից, համերաշխող մարմնի կողմից, կամ մեր ընկերներից, ՀՆԶԱԿԵԱՆ ԻՍԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐԻՆ դրամ տրուած չէ, նրանք էլ անօթի մնալով ցրուել են: Միայն այդ չէ, Ռուս կառավարութիւնը ամսական 10 ռուբլի է տալիս իւրաքանչիւր կամաւորի, ահա՛ Օլթիի կամաւորներից՝ մէկ վաշտին հասնելիք 1000 ռուբլին դարձեալ գրաւել է մեր Պարիզի պորտաբոյծի ներկայացուցիչ (Սիւնիքը) եւ կամաւորները ստիպուել են ցրուել: Այս մասին մանրամասն գրել է Արտեմիսը (Յարութիւն Գասպարեան), «Մշակ»ի խմբագիրներից մէկը, մեր լաւ ընկերներից մէկը, որ առաջին անգամ ԻՆՔՆԱՔԵՐԱՔԱՐ Հնչակեան խմբեր է կազմել եւ պատերազմի նպատակը ուղարկել որ ապրած բաջագործութիւններից օգտուեցան ուրիշներ:—

«—Պանտուխտին կը ճանաչէիք, ըրա հետ գնացողները, Ամերիկայից եւ Ռումանիայից, գումարուելով մօտ 500 հոգի դեռ պատերազմի նակատը չեն, այլ Ղարսի շրջանի մէջ զինուորական վարժութիւններ են անում,— երբ դրամ գնում է Ամերիկայից, միայն սրանց է գնում, իսկական կռուողներին ՉԻ ՏՐՈՒԵԼ Ո՛Չ ՄԻ ՍԷՆԹ անգամ:— Ահա՛ Ամերիկան՝ կլիֆը, որ լսում է Պարիզ նստող պորտաբոյծին եւ դրամները ուղարկում է նրան ցոյց տուած անուններն եւ հասցէները:— Սա մի չարիք է: Բուլղարիայի Գործադիրը, ընկերները բողոքում են:

«Այստեղ վերակազմեալներ չկան: Կան միայն Ս. Ռամկավարներ: Սրանց հետ համաձայնագիր կնքեցի՝ մեր գործադիրի եւ նրանց պատասխանատու մարմնի միջեւ, բանի որ նրանք ընդհանուր մարմին չունին:— «Ինքնավար Հայաստան» Կիլիկիայով, սա մօտակայ նպատակ: Յեղափոխական շարժում Կիլիկիայում տաճտիկա: ԴԱՆԶԱՊԱՀ եւ դիւանագիտական ներկայացուցիչ Պօղոս փաշայի կազմած «Ազգ. Շահուց Պաշտպան» կազմակերպութեանը պիտի տանք մեր ոյժը, որովհետեւ ՆՐԱՆԻՑ ՄԵՆՔ պիտի գործածենք Կիլիկիայի համար,— «Արեւ» անունով թերթ դուրս բերուեց, ես էլ պիտի գրեմ:— ես, նրան (փաշան) գտայ ԻՍԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔ եւ ոչինչ չի կարող նրան յետս կանգնեցնել՝ իր ընդգրկած ասպարէզից:— ՊՕԼՍՈՅ ԴՐԱԽՄԻՑ ՅԵՏՈՅ, երբ պատրաստուին Կիլիկեան ծովափաղաքները գրաւել՝ նախապէս մեզ իմաց պիտի տան:— Անգլիական կառավարութիւնը մեր անկեղծ

բարեկամն է, եւ Կիլիկիայի ինքնավարութեան կողմնակից ու պաշտպան: Մենք զէնքի, ռազմամթերքի նեղութիւն չպիտի քաշենք, մնում է ՀԱՅԸ, հագուստ, եւ բոլորս երկիր պիտի մտնենք:— Երկրի մէջ պիտի կազմուի «Ապստամբական Յանձնախումբ»:— Հեռագրեցինք Մուշեղ Եպիսկոպոսին, որ նա էլ գայ եւ մեզ հետ երկիր մտնի:—

Սրտագին բարեւներս

Ս. ԱՅՑ—ՎԱՐԴԵԱՆ

Ընկերներ երբ կը կարդան այս նամակները եւ ուշի ուշով կը հետեւին, իրենք թող խորհրդածեն եւ եզրակացութեան գան Ս. Գիւլեանի հոգեբանութեան էութեան, որ ամէն նամակի, ամէն տողի մէջ պայծառ կերեւի:

1.— *Ս. Գիւլեան, այս նամակով, ո՛չ միայն կը թախանձէ եւ կսոխլէ որ դարձեալ դիտակից ընկերները՝ Բարեջանեան, Թագաւոր, Գելոֆեանց, Մելտոն «ասպարէզ գան», «մասնաճիւղերը պատին», հոսանք կազմեն Գործ. Ցանձ.ի եւ Գործիչի դէմ, այլ նաեւ կը յայտնէ որ անոնց առանձին նամակներ ալ գրած է, որոնք յետոյ պիտի տեսնուին: Անոր համար, որ Փարիզի մէջ Վարագդաւը իր ուրուականը եղած էևզինքը դիշեր ցերեկ կը հալածէ, Ամերիկայէն հեղեղի պէս գրամ կսոսանայ, եւ սակայն իրեն չի դրկեր այդ Գործ. Ցանձ.ը. «Ի՞նչ իրաւունքով դրամներ են ուղարկում նրան, ապա ինչո՞ւ ինձ էլ չուղարկեցին»:*

2.— *Այս նամակով Ս. Գիւլեան կընդունի, որ*

այլ եւս այդ դասալիք կեղրոնը ապրելու, իրաւունք չունի. «Լուծուած յայտարարել եւ նրա երեք անդամները մնան լոկ, պարզ Հնչակեաններ», «երեք հոգուց բաղկացեալ ժամանակաւոր կեդր. վարչութիւն ընտրել, որի մէջ ոչ ես (Ս. Գիւլեան) եւ ոչ միւս անդամները»:

Ընկերները թող լաւ մտքերնին պահեն, թէ Ս. Գիւլեան, ո՛չ միայն չրջանակների որոշումը՝ պարզ անդամ մը մնալուն՝ չընդունեց, այլ նաեւ ինքը իր խոստումը չպահեց, դրժեց, երբ «Ե. Հայ.ի» խմբագրութեան հրաւէր եղաւ: Որպէս պարկեշտ մարդ, ինքը պէտք չէ՞ր որ հրաժարէր, հոգ չէ թէ ի՛նչ ձեւով ալ ընտրուած ըլլար եւ հրաւիրուէր:

Ս. Գիւլեան նոյնպէս կընդունի, որ «ժամանակաւոր վարչութիւնը գործերը պիտի վարէ եւ առաջին յարմար պատեհութեամբ ընդհ. ժողով հրաւիրէ...» սակայն այսօր, այդ ալ մոռցած է, անոր ալ իրաւունքը ոտքի տակ առած է, կոխնած՝ Ամեր. Վարիչ Մարմնոյ վրայ, ո՛չ միայն ինքը տէր-տիրական եւ տիկտատոր՝ ժողով կը հրաւիրէ, այլ նաեւ պատգամաւոր ալ կընտրուի այդ ընդհ. ժողովին համար, «լոկ, պարզ Հնչակեան մնացող Ս. Գիւլեանը», որ ահաւոր պատասխանատուութիւններ եւ հաշիւներ ունի տալու: Ամբաստանեա՛լը...՝ դատաւոր...

3.— Ս. Գիւլեան տողընդմէջ միշտ կայծակ եւ որոտում կը թափէ Ամերիկայի գործիչի, Սաֆոյի եւ Գործ. Ցանճ.ի, այս կամ այն անդամի վրայ: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ, կը կարծէ թէ անոնք են, որ դրամ չեն ղրկեր Լրեն, որ Եգիպտոսի մէջ հանդիստ

վայելէ, եւ ամեն տեսակ չոզոքորթի եւ ստրուկ լեզուով կոչ կընէ, կսոխէ հին ընկերներին, որ «Անցեալի մէջ, կուսակցութիւնը վերականգնեցրած, մեռածը կենդանացուցած են» խմբուին, ասպարէզ դան, եւ Ս. Գիւլեանի գոյութիւնը եւ դասը պաշտպանեն: Մոռցած է դարձեալ որ այդ ընկերների դէմ ի՛նչ հալածանքներ թափած էր, նոյն իսկ այդ գործիչի եւ Գործադիրի միջոցով: Ընդհակառակը անոնք աւելի զոհ եւ ուրախ էին, որ այլ եւս Ս. Գիւլեանի եւ Վարագղատի ներգաւոր սադրանքներէն ազատած, անոնք եկած էին տեսնել ճշմարտութիւնը:

Ս. Գիւլեանի միտքը չատ պարզ էր, հին ընկերների միջոցով, նոր ընդդիմադիրներու դէմ պայքար մղել եւ այսպէս իր գոյութիւնը փրկել: Այդ բոլոր բառերը, «անմոռաց յիշատակներու» անունով, որ կը խօսէր սոսկ իր կարթին մէջ բռնել էր անոնք, այսօրուայ տիրուր իրականութիւնը կուգայ պայծառ կերպով բացատրել: Ընկերներ, զարձեալ կարդացէք նամակները, այն ներբողները եւ գնահատականները, որոնցմով կողողէր այդ ընկերները, այսօր, ուրիշի քամակին վրայ կանգնած՝ զանոնք, «մատնիչներ», «Արամեանցականներ» կը հռչակէ: Ահա այդ մարդուն անօրակելի ոգին:

4— Ընկերները մասնաւոր ուշադրութեան տակ պէտք է ձգեն այն ամբաստանութիւնը, որ Ս. Գիւլեան իր ամեն նամակներու մէջ կընէ, Հայրապետ Ժամկոչեանի նկատմամբ, որ ներքնապէս կապուած է եղեր Վարագղատի, եւ նոյն իսկ, անկից կուզէ իմանալ թէ «մատնե՞մ թէ ոչ» Համտի պէսը, եւ այդ

մասին նոյն իսկ վկայութիւնները կը բերէ Փարամազդն, իր նամակներու մէջ:

Մեզի համար, ի հարկէ, առիկա ալ ծանր ամբաստանութիւն մ'է եւ մութ, եւ սակայն վարազդատ պիտի կրնայ լուսաբանել այդ կէտը, որու մասին նոյնպէս կը լիշէ Փարամազդ նամակները որ կը դատապարտէ Ս. Գիւլեանը իր «պօշալօղազութեան եւ թուլբերանութեան» համար:

5.— Եթէ ընկերները, Ս. Գիւլեանի առաջին նամակը ուշադրութեամբ կարդացին, պիտի տեսնէին թէ Ս. Գիւլեան ինչպէս վարազդատի նոր ընտրութիւնը աւելի պատգամաւորներու եւ Վարազդատի հայկատակութեան կուսաբ, եւ սակայն վերլիշեալ նամակի հետեւեալ խոստովանութիւնը չի՞ դար վարագոյրը բանալ թէ, ո՛չ միայն Ս. Գիւլեանը ինքը եղած է, որ Վարազդատ ընտրել տուած է իր եւ անոր գեղծումները ծածկած եւ հովանաւորած է, այլ նաեւ ինքը եղած է, որ Վարազդատը մինչեւ այդ տեղերը հասնի եւ ամբանայ, քանի որ անիկա կրնար իրեն հետ կապել եւ գործակցիլ. թէեւ «ոչնչութիւն» մը, «որդ» մը, «սողուն» մը եւայլն բոլոր զմայլելի սոորոգելիքները ունեցողը, որոնցմով Ս. Գիւլեան կրնայ միայն զարդարել:

Ցաւ եւ նմանը չէ՞ այս օրուայ «ոչնչութեանց», որոնք իր մատով կը բարձրանան եւ իր մէջավայրի սիւները կը կազմեն:

«Ռումանիոյ պատգամաւորը (Բէօստէնջէի ժողովի մէջ), գրեց, որ մեղաւորը ես եմ (Ս. Գիւլեան), որ քոյլ տուեցի, որ ինք ընտրուի, բանի որ

գիտակից պատգամաւորները որոշել էին անպայման ետեւ հեռացնել, ՅԵՂԱԽՈՐԸ ԵՍ ԵՄ, ես էլ արեցի, որ խռովութիւն չընկնի»:

Ահա՛ այս մարդն է, որ Վարազդատի դողութեան, մատնութեան, չանթաժի եւ այն բազմաթիւ նիւթական եւ բարոյական գեղծումները կը թուէ. որոնք կատարուած են, չատերը նոյն իսկ, այդ ժողովի հաշուետուութենէն առաջ: Այս խոստովանութիւնները բաւական չե՞ն որ այս մարդուն հոգւոյն ապականութեան ճահիճը ցոյց տան: Գէշ չէ՛, դաշնակցիլ, հովանաւորել, մեղսակցիլ, գեղծակցիլ, եւ օր մը ելնել ըսել որ ես եմ մեղաւոր, եւ ազատիլ. ոչ միայն մեղաւոր էք ընտրութեան մէջ, այլ նաեւ մեղսակից՝ Վարազդատի մասին բոլոր ամբաստանութեանց մէջ, եւ յաւիտենական դատապարտութեան խարանին արժանի:

Այո՛, այնչա՛փ մեղաւոր էք Վարազդատի ընտրութեան եւ մեղսակցութեան մէջ, որչափ այն բոլոր գեղծարարներուն, որոնք քու միջոցով եւ հաւանութեամբ գործած են ահաւոր գեղծումներ, որչափ մեղաւոր էք այսօրուայ Շահէններու, Իգնատիոսեաններու, Լ. Մարտիրոսեաններու եւ Ազասխներու գեղծումներուն եւ չարաչահութեանց:

6.— Մեր պատմութեան ընթացքին ընկերները տեսան որ Ս. Գիւլեանի սեւացումի եւ հալածանքի ենթակայ եղող բոլոր կարեւոր եւ յայտնի ընկերներու անուանց ցանկին մէջ կար նաեւ Սիւնիքի անունը: Ինչպէս միւսներու մասին իրողութիւնները եկան մեր ըսածները հաստատել, նոյնպէս Ս. Գիւլ-

եանի նամակները ամբաստանութեան ներքեւ կը ձըգեն նաեւ Սիւնիքը: Կարեւորը այն չէ թէ Ս. Գիւլեան իրողութիւ՞նը կը խօսի, թէ զարձեալ, իր ազգային աւազանին դիմած է, այլ այն, որ Ս. Գիւլեան՝ ինքը եղած է ամենէն չատ պաշտպանը եւ զրծակիցը Սիւնիքի, որ նոյն իսկ իր կեդրոնի փոխանդամն էր, և սակայն, այսօր անիկա ալ կամաւորներու դրամը կորզող եւ «չհաղործող» մը եղած է:

7.— Փոքրիկ կէտ մ՝ալ ընկերները ուշադրութենէ պէտք չէ վրիպեցնեն:

Ս. Գիւլեան՝ միամիտ չարքերու դիտակցութիւնը խաւարելու եւ զանոնք կուսակցական մոլեռանդ մթնոլորտի մէջ կրթելու համար, երբ ականջներուն տակ կը վախայ, եւ ընկերներ արատաւորել կը ճգնի նոյն իսկ հակառակորդ կուսակցութեանց օրկաններու մէջ երբեմն աչխատակցելուն համար,— «եթէ Սոկրատ Հնչակեան ըլլար «Ազդ»ի մէջ պէտք չէր դրէր», ինքը ի՞նչպէս նոյն ամիկալարների օրկանին «Արեւի» մէջ պիտի դրեմ կըսէ եւ յօդուածներ տուած է: Ո՞վ է ուրեմն, հացկատակը եւ լարախաղացը: Իսկ աւելորդ կը սեպենք, այն դովեստները եւ չողոմանքները, որոնք կը թափէ Պօղոս փաչային, որ «նրան գտած է իսկական գործիչ», ինչ որ հրապարակաւ նաեւ կախուեցաւ անոր քղանցքներէն երբ սպասելիքներու հեռանկարներով կօրօրուէր, ու չատ ընկերներու դժդոհութեան խոչ տեղի տուած էր: Իսկ այսօր, Ահարոնեանի մը քղանցքները կը բռնէ, յանուն Հայկական Հանրապետութեան: Սապահ-Գիւլեան ի՞նչ դիմակափոխութեան տակ է, ի՞նչ լարի վրայ կը խաղայ քոլորին ալ յայտնի է: Վաղուայ դիմակը ի՞նչ պիտի ըլլայ, դուշակութեան պէտք չկայ, իր դոյութիւնը եւ ապրուստը ո՞վ կապահովէ ինքը հոն է, Նուպա՞ր թէ Ահարոնեան, դէպքերու եւ իրադարձութեանց ուչի ուչով կը հետեւի Ս. Գիւլեան եւ իր «դիւանագիտական» տաղանդը դիտէ յարմարցնել դինքը, ժամանակին, պայմաններն եւ անձնաւորութեանց հետ:

ՎԱՐԱԶԴԱՏԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ

Ս. Գիւլեան, իր ամեն նամակին, ամեն նախադասութեան մէջ չի ժոռնար կարկուտ տեղացնել Ամերիկայի Գործ. Յանձ.ի վրայ, որ Վարազդատի առատ առատ դրամ դրկելով դարձած է Վարազդատի գործիք, եւ «քլիք» կազմած են ընդդէմ Ս. Գիւլեանի, որ անոր դրամ չի դրկեն: Ձիչտ ատոր համար, Ս. Գիւլեանն ալ, իր «հին ընկերները» կը փնտռէ, որ «ասպարէզ մտնեն», եւ իր կողքին կանգնին եւ պայքար մղեն այդ «քլիք»ին դէմ՝ իր քլիքին ոյժ տալով: Ինչպէս ըսած ենք մեր նախորդ էջերուն մէջ, ատիկա Ս. Գիւլեանի դրամի հոգեբանութիւնը եւ ինտրիկան ուղեղի արդիւնքն է, եւ որպէս զի այլ եւս, չանդրադառնանք այս կէտերու չուրջ, մենք պիտի կը տեսնենք այստեղ Վարազդատի մէկ նամակը դնել, որ չատ պարզ կերպով կը բացատրէ Ամերիկայի դիրքը հանդէպ Կեդրոնի երկու անդամներու: Ստացած «կծու» նամակները կը բացատրեն, թէ արչա՛փ քննադատութեան ներքեւ ինկած է նաեւ

Վարաձդատ, որ կը ջանայ ինքզինք արդարացնել, եւ իր կարգին, դանդաղիլ որ դրամ ալ չեն ղրկեր:

Այս նամակը գրուած է Լօնտօնէն, երբ Վարաղդատ Փարիզի կեդրոնը լքած՝ Լոնտոն անցած էր:

Լօնտօն, 19 Սեպտ· 1914

«Սիրելի Սիրվարդ,

«Ստացայ «կծու» նամակդ, որը սակայն յանկարծակիի չի բերաւ զիս: Հնչ· կուսակցութեան մաս նակցելէս ի վեր այդպիսի տարօրինակութիւններու ականատես եղած եմ, ամբողջային այդպիսի կծու ակնարկութիւններ լսած եմ աչէն ու ձախէն, մանաւանդ այնքան մօտիկ ծանօթ իմ Ամերիկայի միջավայրին ու այդ տեղի մեր կարգ մը ընկերներու յանճնապաստան ոգիին, որ այժմեայ աղմուկը ընդունելով որպէս շարունակութիւնը մինչեւ տեսածս տարօրինակութեանց, բնաւ չի կորսնցուցի իմ անգլ· պաղարիւնութիւնս եւ բոլորովին հանդարտ սրտով կարդացի թէ ֆու եւ թէ երուանդի (Սափօ) նամակները··· Գուցէ ես ալ անփորձ էի, որ ձեզ տեղեակ պահեցի բոլոր անցուդարձերին: Եթէ ոչինչ գրած ըլլայի, գուցէ լաւ մարդ կըլլայի ու ասանկ «կծու» նամակներ չէի ստանար, սակայն ամենեւին հոգս չէ, ես իմ հասկցած եղանակով կը կատարեմ իմ պարտականութիւններս, առանց ի նկատի ունենալու թէ այդպիսով Ամերիկայի կամ այլ տեղի այս կամ այն ընկերներէ «կծու» նամակներ պիտի ստանամ: Միայն խորհուրդ կուտամ ձեզ, որ ուրիշ անգամ թոյլ չիտաս ձեզ գործածելու «Ձեր աղտոտութիւնները» եւայլն խօսքեր, որոնք աւելի գործածողին կը վնասեն քան թէ մեզ:

«Ծանօթ ավանդութիւրիստական գործի մասին (Պօլսոյ մէջ Իթթիհատի նկատմամբ մահափորձերը կակնարկէ) ես երբեք գովեստով չեմ կրնար խօսած ըլլալ: Ես աշխատած եմ միշտ գիտակից կարծածս ընկերները ծանօթացնել բոլոր անցուդարձերուն հետ որքան որ թոյլ կուտար ինձ օրէնքը: Այդ անցուդարձերը երբեմն լաւ եւ երբեմն վատ կարող են ըլլալ: Երբ ծանօթանամ իմ կատարած դերի բոլոր մանրամասնութեանց հետ ու հասկնամ թէ՝ ԻՆՉՊԷՍ ՌՈՒՄԱՆԻԱ ՓԱՐԱՄԱԶԻ ՆՏԵԻՆ ՀԱՍՆԵԼՈՎ ԶԱՅՆ ԻՄ ՀԱՄՈԶՄԱՆ ԲԵՐԻ ՈՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՍՏՈՑԳ ՋԱՐԴԷ ԱԶԱՏՑԻ, այն ատեն գուցէ պրավօ ալ ըսէք···

«Եթէ ես Հմ· Արամեանցի դէմ գործեցի, Սապահը պաշտպանելու համար չէր բնաւ, այլ կուսակցութեան օրէնքը, կարգապահութիւնը: Ես չպիտի սիրէի, որ ոեւէ ընկեր զիս պաշտպանած ըլլար «տարիներով» առանց համոզուած ըլլալու որ իր ըրածը շիտակ բան մըն է:

«Լաւ, պահ մը ձեզ հետ համաձայնիմ եւ ըսենք գումարեցիք Պատգ· ժողովը, ուր որոշուեցաւ շրջ· հանել: Հանեցիք եւ ցրուեցիք ամեն կողմ, ի՞նչ պիտի ըլլայ արդիւնքը: Նախ՝ որ շրջ·երը ներկայիս ոեւէ տեղ չեն հասնիր, բացի Լօնտօնէ, եւ եթէ հասնին, ալ ոեւէ օգուտ չեն տար: Մ·ճիւղեր համաձայն ալ ըլլան կօնֆէրանս կամ Պատգ· ժողով գումարելու, հնարաւորութիւն չունին գալու, ո՛չ նամբայ կայ ո՛չ դրամ ունին: Ես Ռումանիայէն՝ Փարիզ 18 օրէն եկայ: Ընդունինք նաեւ թէ մէկ հանի Մ·ճիւ-

պերէն ներկայացուցիչներ եկան, ի՞նչ պիտի ըլլայ հետեւանքը: Վստա՞հ էք որ մեծամասնութիւն կարելի է մէջտեղ բերել: Անշուշտ ո՛չ, յետո՞յ, յետոյ պիտի վերջացնայ կօնֆէրանսով, իսկ կօնֆէրանսի որոշումները պարտաւորիչ չեն ո՛չ կեդրոնի ո՛չ ալ կուսակցութեան համար: ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻ ԻՐԱՐՈՒ ՎՐԱՑ ՀՐԱՒԻՐՈՒԱԾ Է·ՐԴ ԺՈՂՈՎԸ (ՔԷՕՍԹԷՆՃԷ) ԴԱՍ ՉԵՂԱ՞Ւ: Տաճկաստան շրջաբերական կամ նամակ ղրկելը ներկայիս շատ վտանգաւոր է մեր Տաճկաստանի Մ·ճիւղերուն եւ ընկերներուն համար: Ձեր ղրկելիք շրջ·երը շատ շատ կառավարութեան ձեռքը պիտի անցնին, ԿԱՄ ՄՈՒՐԱՏ—ԱՐԱՄԵԱՆՑ ՓԼԻՓՓԻՆ ՆՈՐ ՁԷՆՔ ՄԸ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐԱԾ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՔ, ՈՒՐԻՇ ՈՁԻՆՉ: Ես իմ պարտականութիւնը կը համարեմ զգուշացնել ձեզ, իսկ թէ դուք մտիկ չէք ըներ, անկարգապահ կը գտնուիք, այն ատեն հետեւանքի մասին ես չէ որ պիտի պատասխանատու:

«Է·րդ ժողովը որոշած է դաւադրական գործունէութիւն, որուն համամիտ եղած էք դուք ալ եւ շատ մը ուրիշ Մ·ճիւղեր: Ես հակառակ եմ եղած: Դաւադրական գործունէութեան ճամբուն վրայ վարդեր չպիտի ֆաղէիճ ի յարկէ: Ես երբեք չեմ ընդունիր որ մեր կուսակցութիւնը դրամի համար ունենաններ ու թավշաճոճաններ ոչնչացնելու նման գործեր կրնայ ընել: ԵՍ ԾԱՆՐԱՑԱԾ Էի ՍԱՊԱՀԻ ԻՐԱՑՈՒՑԱԾ ԴՐԱՄԻ ԵՒ ԱՑԴ ՊԱՏՃԱՌԱԻ ՅԱՌԱՋԱՑԱԾ ԽԱՑՏԱՌԱԿ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ: Կեդրոնի բոլոր ձեռնարկներու մէջ ունիմ հաւաքական պա-

տասխանատուութեան իմ բաժինը, այս մասին երուանդին աւելի մանրամասն գրեցի, աւելորդ է կրկնելս:

«Ես երուանդին տեղեկացնելով նպատակ ունեցած էի զգուշացնել եւ թոյլ չտալ, որ Սապահ Ամերիկա գալով համարձակէր քանտարկեալներու անունը շահագործել եւ դրամ հանգանակել, որովհետեւ նա այդպիսի նպատակ ունէր, ես թոյլ չի տուի, իսկ նա կարող էր եւ առանց իմ հաւանութեան ալ գալ, ահա բոլորը:

«Հոս կը մնամ 15—20 օր ալ անկէ յետոյ Փարիզի վրայով Ռումանիա անցնելու նպատակ ունիմ: ԴՈՒՔ ԲՆԱՒ ՉԻ ԿԱՐԾԷՔ ԹԷ ԴՐԱՄ ՉԻ ՂՐԿԵԼՈՎ ԳՈՐԾ ԱՐԸ ՏԵՍԱԾ ԿԱՄ ՄԵՐ ԱՌՋԵՒ ԽՈՉԸՆԴՈՏ ՅԱՐՈՒՑԱԾ ԿԸԼԼԱՔ: Ատիկա ալա—վերակազմեալ տախտիճ է, որ ժամանակին փորձեցաւ եւ անպէտք դուրս եկաւ: Ես այդպիսի խոչընդոտներու առջեւ ընկրկող չեմ, յետոյ դուք ամօթահար պիտի ըլլաք:

Ընկերական սիրալիր բարեւներով

Բ. Վ.»

(*Ստորագծումները մերն են. Բ. Գ. Մ.*):

Ուրեմն, այս նամակը կը պարզէ Ամերիկայի դիրքը հանդէպ Մ. Գիւլեան եւ Վարազդատ կեդրոնի, առանց ուրէ մէկին դէմ խոր գնելու: Վարազդատի՝ «Ամերիկայի միջավայրին եւ այնտեղի կարգ մը ընկերներու յանձնապաստան ոգիին(?) ծանօթութիւնը» կուգայ հաստատել որ անոնք ոչ միայն ուրէ զեղծումի չեն հանդուրժեր, այլ նաեւ զեղծարարներու մէջ խոր չեն գներ:

Եթէ Վարազդատ նպատակաւոր կերպով չի խեղաթիւրել, ինքզինք մոռացութեան կը մատնէ, երբ կըսէ որ «Ամերիկայի ընկերները դաւադրական դործունէութիւն ընդունած են»: Ամերիկա ենթարկուած է «ժողովի» որոշումին բուն իսկ Ս. Գիւլեան եւ Վարազդատ կեդրոնի աստ եւ մոլորեցուցիչ տեղեկութեանց վրայ, բայց երբ երեւան եկաւ, որ Ը. դր Պատ. ժողովը» կեղծիքի եւ ապօրինութեանց վրայ հիմնուած է, ո՛չ միայն մերժած է անոր դաւադրական որոշումները, այլ նաեւ «ժողով»ը: Ժողով մը, որ Վարազդատ, այս նամակով ինքն ալ կը խոստովանի որ մեծամասնութեամբ կազմուած չէր եւ դաս պէտք էր ըլլար, երբ յաջորդ Պատ. ժողովը մեծամասնութիւն չի կազմուելու վախէն տակ, օրինակ կը բերէ եւ կըսէ, «երկու տարի իրարու վրայ հրաւիրուած Ը. դր ժողովը (Բէօսթընիէ) դաս չեղա՞ւ»:

Կարժէ սա կէտն ալ նկատողութեան առնել. որ իր կարգին բացատրութեան մը կը կարօտի: Մենք արդէն խօսած ենք Արամեանցի չուրջ ստեղծուած Սպասհական աքանաալի մասին, այստեղ Վարազդատ ո՛չ միայն «կարգապահութեան» անունով Ս. Գիւլեանը պաշտպանած է, թէեւ չուզէ ըսել գործակցած է, այլ նաեւ այս աքանաալին ամբողջ ներքին աշխարհը, թերեւս ակամայ, կը պարզէ հետեւեալ քանի մը բառերով, «Մուրատ—Արամեանց ֆլիֆին նոր զէնիֆ մը մատակարարած պիտի ըլլաֆ»: Մեր փնտռածը այն չէ թէ այդ զէնքը որչա՞փ արդար եւ օրինական էր, ուրկէ Վարազդատ վախնալու շատ պատճառ ունէր, այլ Արամեանցի հարցը, «Մուրատ—Արամեանց» հարց էր, կամ աւելի ճիշտը, Մուրատ—Աչըդպաչ—Արամեանց հարց էր: Մէկ խօսքով, Փարիզեան խալքուրթիւններէն սկսած՝ Ս. Գիւլեանի անպատասխանատու արարքներու դէմ, Մուրատ—Աչըդպաչի պայքարը եւ ընդդիմութիւնն էր, որուն հոսանքին կը մասնակցէին Եղիկեան, Օզանեան, Արամեանց, ինչպէս նաեւ շատ ընկերներ:

Այդ պայքարին խուլ հոսանքը տարիներ ապրած է Պօլսոյ եւ Տաճկաստանի մէջ, եւ Թուրքիոյ բոլոր ընկերներու ծանօթ է, որ աւելի Մուրատեան անունով ճանչցուած էր քան ուրիշ: Երբ Արամեանց իր թերութիւններով և ցուցամոլութեամբ տեղի տուաւ, Ս. Գիւլեան այդ հոսանքը ջախջախելու համար Արամեանցը մէջտեղ հանեց, որովհետեւ չէր կրնար Մուրատի կամ Աչդպաչի դէմ այդպիսի հրապարակային աքանաալ մը ստեղծել, քանի որ անոնք ո՛չ միայն Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան դգուելի հերոսներն էին, այլ նաեւ համայն հայութեան յարգանքը կը վայելէին: Վարազդատ այդ բառերը՝ «Մուրատ—Արամեանց քլիքը» արդէն ակամայ յայտնութիւն մ'է, անունը «Արամեանց», իսկ հոսանքը «Մուրատ»եան էր, «Աչըդպաչ»եան էր, որուն չուրջը բոլորուած էին կուսակցութեան լաւագոյն տարրերը: Եւ եթէ այսօր, անոնք ալ կենդանի ըլլային, փոխանակ անոնց անունը չհադործելու որպէս հերոսներ, անոնք «Արամեանցական» պիտի կոչուէին Ս. Գիւլեանի եւ իր այլասեռուած քլիքի կողմէ:

Հարկ կա՞յ կրկնելու նորէն, որ 1915ին, պատերազմի օրերուն՝ երբ Արամեանց լրտեսական արարք-

ներու անճնատուր եղաւ եւ դաւաճանեց իր ընկերներուն, ո՛չ մէկ Հնչակեան չի մնաց որ պիղծանքով չի նայէր անոր եւ ո՛չ մէկ հայ՝ անարգանքով մը չյիշէր անոր անունը: Միայն մէկ մարդ կար, որ չէր հաւատար անոր մատնութեան, միակ ԱՐԱՄԵԱՆՑԱԿԱՆԸ, նոյն ինքն Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳԻՒԼԵԱՆ, որ այն աաեն կը դրէր, «ես այդ լրբից այդ բանը չեմ սպասում»: Միակ արժանաւոր «պաշտպանը» որ պաշտպան եղած էր նաեւ Եասեանին եւ Զ. Ֆաւվնին:

Ս. ԳԻՒԼԵԱՆԻ ԵՐԲՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ

Ընկերնե՛ր, կարդացէ՛ք Ս. Գիւլեանի հետեւեալ նամակը, որը ուղղուած է այն ընկերներին, որոնց հանդէպ՝ քանի մը անգամ մեղանչած էր, եւ ասով կուզայ իր մեղքերը քաւել, ներողութիւն խնդրել ամենէն քծնոտ բառերով, որպէսզի օր մը, դարձեալ, նոր «անիրաւութիւն» դործէր նոր դործիքներով եւ նոր մեղսակիցներով:

17—30 Ապրիլ, 1915
Հէլիոպոլիս

«Ընկերնե՛ր՝ Յակովբ Բարէջանեանին, Ա. Մելտոնեանին, Թ. Բիւփէլեանին, Բ. Գասպարեանին,

«Սիրելի ընկերնե՛ր,

«Այս նամակս ձեզի շատ վաղուց գրած պիտի լինէի, եթէ ձեր հասցէները գիտցած լինէի եւ կա՛մ եթէ համոզուած լինէի, որ նամակս ձեզ կը հասցնուէր, եթէ թերթի հասցէով ուղարկէի, ինչ որ իրաւամբ կասկածում էի:

«—Բէօսթէնճէի՝ վերջին Ընդհ. Պատգ. ժողովին մէջ, Բէօստէնջէի դպրոցի ուսուցիչ եւ 5 ձայնով պատգամաւոր, ընկեր Արամ Շէվիւզեանը հարցապնդեց Կեդրոնական վարչութեան թէ «Ինչո՞ւ համար Ամերիկայի գիտակից ընկերները չէզոքացուած են ընկեր Մամիկոնեանի կողմից»:— Իմ պատասխանս եղաւ, որ անցած-դարձածից, Մամիկոնեանի տուած որոշումից եւ պատճառաբանութիւնից ո՛չ մի տեղեկութիւն ունիմ՝ այն պարզ պատճառով, որ նրա (Ամերիկայում) գործունէութեան ընթացքում ես երկիր էի գնացել, ուստի իրական եւ ո՛չ մի պատասխանատուութիւն ունիմ այդ մասին:— Կեդրոնական վարչութեան միւս անդամը (Վարազդատ) տուեց մի կարգ կցկտուր բացատրութիւններ,— տպագրական մեքենայ ծախելու եւ այլ անցքերի մասին, բայց դրանք ոչինչ համոզիչ արդիւնք չներկայացրին եւ հետեւաբար այն ՄԻԱՁԱՅՆ որոշումը եղաւ որ այդ ընկերների չէզոքացման գործը մինչեւ Մի ամսուայ ընթացքում պիտի ճնշուի եւ պարտ ու պատշաճը տնօրինուի, իսկ եթէ այդ մի ամսուայ ընթացքում ճնշուածքիւն չկատարուի, կեդրոնից Ամերիկա ուղարկուած ներկայացուցիչի միջոցով—այն ժամանակ այդ ընկերների դէմ արձակուած վճիռը (Մամիկոնեանի կողմից) անմիջապէս ջնջուում է եւ այդ ընկերները մտնում են իրենց իրաւունքների մէջ:
—Ասում եմ ժողովը արդարութեան ոչ մի հիմունք էր գտած այդ աստիճանի խիստ մի որոշման դէմ, այն ընկերների վերաբերմամբ, որոնք ստեղծող ազդակներ են եղած պատմութեան ամենատխուր էջերի

շրջանում :— Սա՛ երկրորդ տարին է մօտենում, ո՛չ մի տեղեկութիւն ունիմ, թէ այդ որոշումը ինչ ձեւով է ձեզ հաղորդուել :— Անշուշտ ես էլ պատասխանատուութիւն ունիմ, բայց մի ինչ վարը կասեմ թէ իմ բաժինս ի՞նչ է :

«—Գիտեմ– Լիճի Մասնաճիւղի չէզոքացումը, ժամանակին ինձ վերագրեցիք, ԲԱՑԱՌԱՊԷՍ : Հարկաւ ժամանակը կը գայ եւ ամեն ինչ կստուգուի :— Իմ երկու ընկերներս պահանջ էին դրել (արձանագրութիւն կայ) Լիճի Մասնաճիւղը իսպառ լուծել եւ ընկերներին ԱՐՏԱՔՍԵԼ :— Այդ ժամանակ դեռ ընկեր Բարեջանեանը ընկեր Արամի փեսան չէր եղել : Բացարձակապէս դէմ լինելով արտաքսումին եւ լուծումին–ես ժամանակաւոր չէզոքացումի կողմնակիցն եմ եղել, ԻՆՁ ՈՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԱԾ ԿԱՑ, եւ այդ ՁԷՋՈՒԱՑՈՒՄԸ ըստ իմ‌էական պնդի վերանայ երբ ընկեր Մուրատը (Պօյաճեան) Ամերիկա գար : Նա եկաւ չարեց, որովհետեւ ընկեր Մելտոնեանը չէր եկել իրեն այցելելու :— Սրանք իրողութիւններ են՝ ճշգրիտ, որոշ : Ես սովորութիւն չունէի ընկերներին առանձին ոչինչ գրելու, եւ ՍՏԵՂԾՈՒԱԾ ԴՐՈՒԹԵԱՆ համեմատ՝ անբարեխիղճ ընկերները ամեն բան ճգնում են ինձ վրայ եւ ընկերներն էլ մեղադրում ինձ այն բանի մէջ՝ ուր ես ո՛չ մի իրական պատասխանատուութիւն ունիմ : Սրանք անցեալ բաներ են, բայց չէ՞ որ դրանք բոլորը, իմ լռութիւնից օգտուելով, զէնք են դարձրել անարժան ընկերների ձեռքին եւ օգտուել են եղած թիւրիմացութիւններից :— Պարիզից (1906) եւ Իզմիտից (1910) ընդարձակ նամակներ եմ գրել ընկեր Մելտոնեանին (Իզմիտի նամակը 16—17 էջ) ուր ամեն անց ու դարձ պատմել եմ, վերջին ինքնիգներից միայն համոզուեցայ, որ այդ նամակները հասցէին չէին կարող հասնիլ, քանի որ թերթի միջոցով էի ուղարկել— զարմանում էի ձեր լռութեան մասին :— Ես լռել եմ ուշադրութեան չեմ առել ասէ–կոսէները, համոզուած լինելով որ ժամանակը իսկական կը գայ, ամեն ինչ պարզելու : Փէօստէնջէի Պատգ· ժողովից յետոյ՝ ընդհանուր ընկերների պահանջով ուզում էի մէկ էլ Ամերիկա գալ, բայց 1913ից մինչեւ այսօր գլխիցս այնպիսի տրամաներ անցան, որ անկարելի եղաւ իրականացնել : Ի հարկէ նամակի շրջանակը քիչ է, շա՛տ քիչ :— Անցեալ Օգոստոսից (1914) ԸՆԿԵՐՍ ՓԱԽԱՒ Լօնտօն, ամէն ինչ կարգադրուեց՝ որպէս իր տանը, նա գնաց : Ես եկայ Եգիպտոս՝ գլխաւորապէս ԿԻԼԻԿԻԱՑի գործով զբաղուելու, թէ ի՞նչ արդիւնքի եմ հասել— դա ապագան ցոյց կը տայ կամ գուցէ գրեմ : Նրանից յետոյ՝ վարազդատ էֆէնտին եկել է, եւ Փարամազի ստորագրութիւնը տամպոնի վրայ առնելով՝ գործ է ածում, թէ ինչ է կարգադրել ,— դա ինձ համար ոչ մի պատասխանատուութիւն ունի :— Նա մնում է մի անձ, կեդրոնավայրի մէջ, որ շահագործում է պարզապէս կեդրոնի անունը եւ ընկերների ստորագրութիւնը :—

«Երուանդ (Սափօ) էֆէնտին, որ օրական 10–12 ժամ աշխատելով՝ հազիւ թէ ԱՄԻՍԸ 50 ֆրանք էր առնում, այժմս առնում է ամսական 250 ֆրանք, եւ ինձ դէմ պրօպականդ է անում : Անշուշտ եթէ նա

անկարող էր հասկանալ՝ թէ որի՞ բրտինքի շնորհիւ է այդ վայելում, մի փոքր իրեն կը հաւաքէր, բայց այդ կը թողնենք:— Եթէ նա մասնաճիւղների մէջ իմ դէմ է խօսում դրանով ցոյց չէ՞ տալիս, որ ինքը մի անհատի ներկայացուցիչ է, եւ ոչ թէ կեդրոնական վարչութեան:— Եթէ կլիճային հոգի չէ իր ունեցածը արդեօք պէտք չէ՞, որ ընկերներին խօսք ասելուց առաջ՝ գէթ ինձ մի տող գրած լինէր, եւ տեղեկութիւն հարցրած անցած–դարձածից:— Ես նրա պարզ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԱԿԱՆ վկայագրի տակ ստորագրել եմ մէկ տարուայ համար, սա երկրորդ տարին է: Նա ինքն իրեն ԼԻԱԶՕՐի իրաւունքների մէջ է դրել, երեւում է հարկէ տակնուվրայ կանեն, վաղը ամեն մէկը իր գործիքներ թաց: Երբ ամիսըբաւնորութեամբ, օրական 10—12 ժամ աշխատող մի վարազդատ, այսօր ամիսը 300 փրանք ռոճիկ է առնում, իր երբեմնի ամիսը 3—4 ոսկու փոխարէն,— երբ այդ անձը սրան, նրան յօդուածներ գրել տալով՝ իր ստորագրութիւնն է տակը դնում եւ ընկերներին (չ'գիտցող) ֆշում, երբ «երիտասարդ Հայաստան»ի համար պարզ ՍԸՐԲԱԳՐԻՉի համար բերուողը, (որ խոստացաւ ձրի անել) Ամերիկայի մէջ, Գործադիրի շնորհիւ (Ենդիկեան, Ալեքսան, Սոկրատ խան) խմբագիր եղաւ, եւ ապա ԿԵԴՐՈՆԻ անդամ դարձաւ, ու ոսկիները լաթլաթի պէս գրպանը լեցնելով, ամբողջ երկու տարի Բերայի մայթերից վար չիջաւ, ամենատգեղ կեանքի անձնատուր լինելով, երբ մի բայլ հեռուն երկիրը ոտք չը կոխեց, եւ բաւականացաւ միայն Պօլսից Պարիզ երթալ եւ վերադառնալ եւ փէշերին

տակը մտնել— երբ նա այժմս ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ գործի վրայ գալով ամիսը 300 փրանք է շահում, ԲՆԱԿԱՐԱՆի վարձք չի տալիս (ամիսը 60—70 փրանք պէտք պիտի լինէր), իր սեղանի շուրջն անգամ ԵԼԵՓՏԱԿԱՆ լամբարներ է դրել, թողնենք դեռ կեդրոնավայրի միւս երեք սեռեակների էլեֆտրական լուսաւորութիւնը,— զարմանալի չէ, որ իր ՄԵԾԻ առաջ՝ Սափօն էլ այդ դիրքը չը բռնէր:— Ուրեմն նա ներկայացուցիչ է ՄԻ ԱՆՁԻ եւ ո՛չ թէ մի ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆ: Մամբրէ վարդապետի արածը չհաւնում է այս ՀՐՇԻ, այս ՅՈՒԴԱՅի արարքի առաջ: Իրեն ՓԷօստէնջէ գրած ամենամեծ գաղտնիքներ բովանդակող նամակներս ԴԻՏՄԱՄԲ ԹՈՒՐՔ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՔԸ ԶԳՆԼՈՒՑ ՅԵՏՈՅ, նա դեռ լրբութիւն է ունենում, օգտուելով իմ լռութիւնից, սուտ շաւլատանական լուրեր տարածելու իմ մասին:— Ենթադրենք որ հանգանակութիւնից, կամ ինչ աղբիւրից որ կը լինի, ինձ մօտ դրամ կայ, ի՛նչհան որ կուզէ,—բայց մի՞թէ նրա ՓԱՌԱՊԱՏԻԿԸ իր մօտ չկայ:— Գիտեմ թէ ինտրիգը ո՞ւր է:— Ես նրա հաշիւների տակը չեմ ստորագրել, (ինչպէս որ առաջարկեց) չեմ էլ ստորագրել— Այդ սխալը արել էի անցեալ շրջանին— Թող ՆՈ. ԻՐ ՀԱՇԻՒՆԵՐՈՎ երեւան գայ Պատգամաւորական ժողովին, ես՝ իմ:— Ես չ'գիտեմ անգամ թէ իր ֆով ո՞րքան դրամ կայ, միայն «Հնչակ»ը հերիք է ապացուցանելու, որ այդ գումարը 50—60 հազարից պակաս չէ, եւ դեռ 5000 փրանքի չափ էլ ես եմ ուղարկել Ռումանեայից եւ Եգիպտոսից, որ թերթի մէջ ՏՊՈՒԱԾ չէ՝ ԴԻՏՄԱՄԲ: Ինքը շատ լաւ

գիտէր թէ ինձ մօտ ինչ֊ինչ դրամ կար, ինչպէս եւ փարամազը, հօ՛ չի կարելի ասէ֊կօսէնների վրայ յեն֊ուելով գումարներ գրել ինձ վրայ, ՈՐ ՉԵՄ ՍՏԱ֊ՑԵԼ, եւ ՍՈՒՏ Է, ինքն էլ այդ գիտէ,— ԴԱ. ԿԸ ՏԵՍ֊ՆԵՆՔ, հիմա աւելորդ է խօսել:— Ե՞րբ է որ ես իմ բրտինքո֊վս չեմ ապրել: Մի ժամանակ լուր տարա֊ծեցին որ ինձ մօտ 3000 ոսկի կայ, յետոյ՝ իջեցրին 2000ի, ապա՝ 1000ի, ապա՝ 30,000, 40,000 ֆրանկի— Ի հարկէ սրանք լրբութիւններ են, բայց ի՞նչ արած իրրեւ թէ Պօլսոյ մէջ ձերբակալութիւններ են եղել, որովհետեւ դրամ չեմ ուղարկել, ասում է այդ հրէ֊շը, ու ԵՐԹԱՑՈՂՆԵՐԸ իրարու հետ կռուելով՝ կա֊ռավարութեան են հասցրել գործը:— Նայեցէք, մարդիկ գնում են կեանք տալու, ի հարկին, եւ յանկարծ դրամի համար կռւում են··· սա մի նիւաղային բա֊ցատրութիւն է, որին ընդունակ կարող է լինել վա֊բազդատի նման մի Յուդաս: Հիմա լուր է տարա֊ծում, թէ դրամները առել եկել եմ Հէլիօպօլիս ներս֊տել եւ «արեւելեան» կեանք վարում:— ԻՄ ՄԱՐՏԻ֊ՐՈՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔՍ ԵՍ ՄԻՇՏ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԵՄ ՀԱ֊ՄԱՐԵԼ:— ժամանակը կը գայ՝ կը տեսնանք թէ ինչ֊ֆան դրամ եմ ծախսել իմ եւ ուրիշների վրայ:— Յու֊դաս կասէ՞ր, որ իմ ՆԱՄԱԿՆԵՐՍ ԴԻՏՄԱՄԲ կառա֊վարութեան ձեռքը հասցրեց, կասէ՞ր թէ ինքը ինչ ՈՒ ունէր երթացողների դէմ, կասէ՞ր որ երթացողներին մի բանիսը իրեն նամակ էին գրել Պարիզ՝ որ պատ֊րաստ են գալու եւ ինք «շանսատակ» անելու եթէ իր դաւադրութիւնները չքողնէր, ինչ որ անում էր, դեռ ընկերները ներս չը մտած,— Սրանք դեռ երեւան կը

գան:— Ո՞վ է մի ոչնչութիւն, որ կեդրոնավայր նստի եւ ամէն սրբութիւն շահագործէ ու նա չի ուզում ու֊րիշ տեղ երթալ, որովհետեւ ո՛չ պրօպականտա անել գիտէ, ո՛չ կազմակերպել, ուրեմն ԱՊԻԿԱՐԸ մի բան պիտի երեւայ՝ հեռու տեղ նստելով:— Ամբողջ տա֊րիներ «երիտասարդ Հայաստան»ը փողոցային թեր֊թի վիճակի հասցրեց, հիմա նոյն բանն է ուզում անել «Հնչակ»ի մէջ: Վերջին թիւ 2 «Հնչակ»ը, որ առանց իմ գիտութեանն է եղել, տեսէք թէ ի՞նչ յիմարու֊թիւններ ուրիշ ուսաց դէմ, նիշտ Պատգ· ժողովի ո֊րոշման հակառակ:— «Իմ գոյութիւնս ի՞նչպէս ար֊դարացնեմ: «Հնչակ» հրատարակուի, որ դրամ գայ»: —Ահա իր բնաբանը, ոգին, նշանաբանը:— Բաւական է:— Եկէք ապարէզ, մի թողնէք, որ ոչնչութիւննե֊րը խաղան գործի հետ:— Պորտաբուծութիւնը սկըս֊ած է Ամերիկայից, 3 գործիչ բիւրօկրատական ոգ֊ևիկներով· մի՞թէ գիտակից ընկերներ չը կան, որոնք ձրի այդ բոլորը կանեն,— բայց չէ՛ ինտրիգը նրանց ապարէզից հեռու է պահել ուզում:— Ամերիկայի Գործ· Յանձնախումբը (չգիտեմ թէ ովքեր են) գի֊տէ՞ թէ ինչ է անում, հին առիւծը դեռ մեռած չէ, մի օր իրենց օձիքից բռնած հրապարակի վրայ կը նե֊տեմ, ես չեմ, որ տեղի կը տայի ոչնչութիւնների ա֊ռաջ:— Մասնաճիւղերը ոչ մի սեղք ՊԻՏԻ ՈՒՂԱՐԿԵՆ ՊԱՐԻՋ, բանի որ կեդրոնավայրը ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՈՐՋ է եւ այն տեղ կայ պարզ մի ՄԱՏՆԻՋ, մի ԴԱ֊ՒԱՃԱՆ, մի ՇԱՀԱԳՈՐԾՈՂ:—

«Բանտարկեալ ընկերները դեռ բանտն են, վնաս չեն կերած՝ որեւէ ձեւի տակ:— Բէօստէնջէի ժողո֊

վին մասնակցող եւ հաւանութիւն տուող բոլոր յայտնի ընկերները բանտարկուած են:— Եգիպտոսը խաղաղ հանդարտ է:— Հաւանական է որ այստեղ շուտով նոր թերթ դուրս գայ, ուր մենք էլ մասն կունենանք:—

«Ուղարկեցէք ինձ բոլորիդ ՀԱՍՑԷՆԵՐԸ, ինչպէս եւ գլխաւոր մասնաճիւղերինը:— Ինչ էլ որ լինի, ես ձեզ մոռանալ չեմ կարող, բանի որ մահուան շէմքին սնարիս ոտվ դուբ էիք կանգնած, դա մոռանալ անկարելի է, այդ պատկերը ունիմ ձեզանից··· Սըրտագին բարեւներս ինձ մոռացող, հակառակող, ատող բոլորին—20 տարուայ կեանք ջնջել չի կարելի, 10—15 տարի է միասին ենք—

Ջերմ բարեւներով

Ս· ՍԱՊԱՀ-ԳԻԻԼԵԱՆ

Աւելորդ է ըսել, որ Ս· Գիւլեանի այս նամակին՝ ուղղուած այդ ընկերներուն, ոչ մէկը պատասխանեց, հոգ չէ թէ, որչափ կեղծաւոր եւ վախաքուշ լեզուով խօսած ըլլար Ս· Գիւլեան, բացի ընկ· Թ· Քիւլհելեանէ, որ խղճալով, արդահատելով իր «անտուտզութեան» վիճակին վրայ ուզած էր նիւթական օգնութիւն մը հասցնել:

1·— Այս նամակով Ս·. Գիւլեան կուզայ ինքզինք արդարացնել այդ ընկերներու հանդէպ գործուած անիրաւութեան համար, եւ սակայն, այդ չքմեղանքովն կուզայ իր կեղծիքը եւ յանցանքը հաստատել:

Նախորդ երեսներու մէջ մենք ցոյց տուինք որ Ս· Գիւլեան եւ Վարազդատ միացեալ կեդրոնը ըլլ-

կած էր Մամիկոնեանը Ամերիկա, եւ այդ առթիւ մասնաւոր շրջաբերական հանած էր երկուքի ատոբազրութեամբ, եւ սակայն, Ս· Գիւլեան իր ատոբազրութեամբ կուզայ ըսել, որ «իմ պատասխանս եղաւ, որ անցած-դարձածիդ, Մամիկոնեանի տուած որոշումիդ եւ պատճառաբանութիւնից ո՛չ մի տեղեկութիւն ունիմ», երբ Բէօսաէնճէլի վերջին «Ընդհ· Պատգ· Ժողովի» մէջ ընկ· Աբամ Շէվուղեան հարցապնդեց կեդր Վարչութեան»: Ինչպէս ցոյց տուինք, ասիկա հրապարակային ստախօսութիւն մը ըլլալով, անտրակելի կեղծիք մ'է, որովհետեւ, Ս· Գիւլեանը, ոչ միայն լուր ունէր, հաւան էր, այլ, այդ ընկերներու չէզոքացման պատճառը, ամենէն աւելի, իր ապօրէն ընտրութեան եւ անպատասխանատու գործունէութեան մէջ էր: Երբ հարցապնդում կըլլայ կեդր· Վարչութեան, որուն միակ երկու անդամէն մին, Ահարոնպեանը ինքն է, ըսել է որ Վարազդատի հետ մեղսակցած էր եւ լռութիւն պահած, մինչեւ որ պատգամաւոր մը երեւան կը հանէ այդ գործուած անիրաւութիւնը: Եթէ Ս· Գիւլեան լուր չունէր, ամենէն աւելի ինքը պիտի ըլլար հարցը բերողը, որը իր իրաւունքին դէմ գործուած էր նաեւ այդ որոշումով, եւ ոչ թէ պատգամաւոր մը:

Հրաշալի լեզու ունի Ս· Գիւլեան: Ընկերները անիրաւ տեղը դատապարտել, չէզոքացնել տարիներ անգործութեան մատնել, մինչեւ որ իր չահատակութեանց արդիւնք ըլլալու եւ հաշուեքննութեանց վարագոյրը բանալու վտանգը անցնի, յետոյ, ելնել, դրել անոնց, որ ինքը անմեղ է, լուր չունի, եւ

գործուածը անարդար էր, եւ այսպէս վարկել հարցը, նորը սկսելու համար:

Այն առենի Ս. Գիւլեան եւ Վարազդատ կեդրոնի այդ արարքները պաշտպանող դիտակից եւ անդիտակից ընկերները, հիմա թող իրենց աչքերովը կարդան որ Ս. Գիւլեան ոչ միայն կեղծ զղջումի արցունքներ կը թափէ այդ ընկերներու դիմի մէջ, այլ նաեւ անարդար ըլլալը կը խոստովանի, նոյն ինքը հետեւեալ խօսքերով,—«Ասում եմ, ժողովր արդարութեան ո՛չ մի հիմունք էր գտած այդ աստիճան խիստ որոշման դէմ, այդ ընկերների վերաբերմամբ, որոնք ստեղծող ազդակներ են եղած պատմութեան ամենատխուր էջերի շրջանում»: Ինքը կուզայ ըսել որ ժողովը, դատապարտութեան կնիքը դրած է իրենց ճակատին, եւ Ս. Գիւլեանն է որ իր բերնով կը ջաղջդէ այդ ընկերներին: Այո՛, ասոնք այն ընկերներն էին, որոնց մասին, այսօր կուզայ դարձեալ, նոյն սեւագոյն որոշումը տալ Վ. Մարմին խրատուլակի մը եռեւ ապաստանած:

2.— Ս. Գիւլեան՝ կեղծիքը դրչին ծայրէն կախած, դարձեալ, կուզայ ինքզինք արդարացնել, այդ ընկերների վերաբերմամբ 1906ի Լիւնի Մանանճիւղի հարցի առթիւ: Այս անգամ ալ, այն առենուայ իր պաշտօնակիցների, Արամի եւ Մուրատի վրայ ձգելով: Իրրեւ թէ ինքը աւելի մեղմ պատժի «ժամանակաւոր չէզոքացումի կողմնակից է եղել», եւ սակայն, ընկերները անցուդարձի բոլոր ծալքերուն տեղեակ էին, գիտէին, որ ոչ միայն Ս. Գիւլեանը ինքն է եղած Լիւնի այդ սքանտալին հեղինակը, դեռ

Ամերիկա եղած օրերուն այդպիսի հաշուեյարդարութեան մը հետամուտ ըլլալով՝ այլ նաեւ, ինքն էր որ մոլորեցուցած էր Մուրատ եւ Արամ եւ անոնց վստահութիւնը չարաչար գործածած էր հանդէպ այդ ընկերներէ:

Մենք այդ խնդրոյ մասին վաստացի եւ հանդամանքներէն խօսած ենք մեր նախորդ դլուխներուն մէջ, եւ ապացուցած՝ որ, դարձեալ, անիրաւութիւն մ'էր այդ ընկերներէն հանդէպ, որուն դատապարտութիւնը նաեւ ստացած էր Ըրդ Պատգ. ժողովի կողմէն Ս. Գիւլեանի կեդրոնը:

3.— Ս. Գիւլեան իր բոլոր «դիւանագիտական» ուղեղով եւ չղոքծորթ լեզուով անկարող է ծածկել իր կեղծիքը, երբ կըսէ, որ «ընկերներին 1906ի Պարիզից եւ Իզմիրից (1910) ընդարձակ նամակներ դրել է» որոնք չեն հասած: Խօսքը, որոնք հինգ տարեկան երեխան իսկ չպիտի խօսէր, ծիծաղելի չի դառնալու համար: Ս. Գիւլեան, այսօր կը փորձէ՞ նամակները դրել, այն «դաւաճան», «դաւադիր», «Արամեանցական» ընկերներուն: Եթէ այսօր չի դրեր, մոքէն չանցներ դրել, այլ ամէն տեսակ անասելի ցեխեր եւ լուտանքներ կը թափէ անոնց վրայ, ի՞նչպէս այն առեն կրնայ դրած ըլլար, երբ 1906ին Լիւնի հարցով եւ 1910ին ապօրէն կեդրոնի խնդրով դարձեալ անոնք բողոքի եւ պայքարի մէջ էին բուն իսկ իրեն դէմ, ի՞նչպէս նամակ կրնայ դրած ըլլար, երբ պաշտօնական չրջաբերականներով զանոնք կախակայելու, չէզոքացնելու «անիրաւութիւնը» կը դործէր, եւ պիտի ելնէր անձնապէս անոնց նամակներ

դրել, որ «ասպարէզ մտնեն», «թոյլ չի տան որ սըր-
բութիւնը չուների ձեռքը մնայ»: Կ՛յ մարդ, որ
հաւատայ թէ Ս. Գիւլեան երբ մարդ մնացած չէր,
որուն ականջին տակ անձնապէս եւ պաշտօնապէս
ամեն լսելիք բաներ չի-խօսէր եւ դրէր այդ ընկերների
մասին, այդ առնն իսկ ելնէր նամակներ դրէր ա-
նոնց: Ո՛չ, Ս. Գիւլեանի այն առն միայն միտքը լե-
կաւ, երբ «իր դոյութեան նոր նեցուկները դլորեցան»
«նեղ օրեր» հասան, եւ ինք կարծեց թէ ժամանակի եւ
մոռացութեան, կեղծիքի եւ չողոքորթութեան դի-
մակին տակ կրնայ իր թակարդը ձգել այդ ընկերնե-
րը, իր ստեղծած նոր վոճորլիկներու դէմ՝ պատնէշ
կանգնեցնելու համար: Եւ այդ օրերը, 1915 թուա-
կանն էր, ուր Ս. Գիւլեան, իր անհատնում նամակ-
ներով հեղեղեց, որոնք հոս կը խօսին կենդանի բա-
ռերով:

4.— Սաֆօն լաւ էր, անկեղծ էր, երբ Ս. Գիւլ-
եանի կեդրոնը կը պաշտպանէր, դէշ եղաւ, «պորտա-
բոյծ» եղաւ, երբ Ս. Գիւլեանի սխալները քննադա-
տեց: Ս. Գիւլեան Եղիպտոսէն դժոխքի կրակներ կը
թափէ անոր վրայ, որ ամսական 250 ֆրանք կառնէ
եղեր: Եւ այս ամսականը որ հաղիւ 12 ոսկւոր էր այ-
չափ խոշոր եւ «պիւրօկրատական» կը դտնէ, որ իր
ամեն նամակի եւ ամեն տնդի մէջ կը չեչտէ: Երբ
Ս. Գիւլեան այն հազարաւոր ֆրանքները կ՛ստանար
եւ իր անյատակ կոկորդը կը լրկէր, բնաւ մտքէն չէր
անցնէր կուսակցական իր պորտաբուծութեան մա-
սին: Այսօր կը յիշէ՞, որ Ամերիկայի մէջ երկոտաս-
նեակ մը աժէմ չաժէմ դործիչներ, ոչ միայն Սաֆօի

երկապատիկը, այլ եռապատիկը ամսական կստա-
նան Ս. Գիւլեանի աչքին տակ: Սաֆօյի 250 ֆրանքի
ամսականին տեղ անոնք 500—600 ֆրանք կստանան,
առանց հաչուելու իրենը, որ աւելի քան 1000 ֆրան-
քի կը հասնի ամսական: Եւ բարեհոգութեամբ կը հար-
ցնէ—«ե՞րբ է որ ես իմ քրտինքով չեմ ապրել»: Այո՛,
ե՞րբ եղած է որ Ս. Գիւլեանը կուսակցութեան սե-
մէն ներս մտնելէն ի վեր կուսակցութեան դրամով
չէ ապրեր, ո՞ր առն եղած է աւելի քան քան տար-
ուայ մէջ, մէկ սէնթ, մէկ բէնի դուրսէն ստացած է
եւ ոչ թէ ընկերներու կամ-կուսակցութեան քսակէն,
եւ ասոր վոխարէն տուած է, ահաւոր չարիքներ,
անհատնում աքանտալներ, Զէ՞ որ այս կուսակցու-
թիւնը իր հօրենական ժառանգը եւ սեփականութիւ-
նը եղած է, ո՞վ իրաւունք ունի իրմէ եւ իր դործիք-
ներէն զատ ուրիշը վճարուի եւ ապրի, հոգ չէ թէ
ամենէն սակաւապետ կեանքով:

5.— Հետեւեալ բառերը յատկանշական չէ՞ն, եւ
չէ՞ն ցոյց տար որ Ամերիկա դալը իր մտքէն բնաւ
դուրս չէր ելնէր, ուր տեղ դրամ կար, ուր տեղ իր
նոր հակառակորդները երեւան եկած էին, յանձին
Գործ. Ցանճ.ի որ Վարազդատի դրամ կը ղրկէ? եւ
սակայն իրեն չի ղրկեր եղեր: «Ամերիկայի Գործ.
Ցանճ.ը (չգիտեմ թէ ովքեր են) գիտէ՞ թէ ինչ է ա-
ւուր, ՀԻՆ ԱՌԻՒԾԸ ԴԵՌ ՄԵՌԱՒ ՁԷ, ՄԻ ՕՐ Ի-
ՐԵՆՑ ՕՁԻՒԸ ԲՈՆԱՒ ՀՐԱՊԱՐԱԿի ՎՐԱՑ ԿԸ ՆԵ-
ՏԵՄ, (տողագծումը մերն է. Բ. Գ. Մ.) ես չեմ որ
տեղի կը տայի ոչնչութիւնների առաջ»:

Մի՞թէ այսօր այդ սպառնալիքը արդէն իրա-

գործած չէ այդ «հին առուծը» եւ «օձիքնին բռնած հրապարակ նետած»՝ իր «սիրելի եւ անմոռաց ընկերներուն» ալ մէջը ըլլալով .... որոնց համար իր նամակը կը վերակէր ըսելով— «Ի՛նչ էլ որ լինի, ես ձեզ մոռանալ չեմ կարող. ֆինի որ մահուան շէմքին սնարիս ֆով դուբ էիմ կանգնած, դա՛ մոռանալ անկարելի է, այդ պատկերը ունիմ ձեզանից,— սրտագին բարեւներս ինձ մոռացող, հակառակող, ատող բոլորին— 20 տարուայ կեանք ջնջել չի կարելի, 10—15 տարի է միասին ենք:»

Ի՞նչպէս մոռացաք, ուրեմն, կեղծաւոր, ապերախտ եւ անասելի Ս. Գիւլեան, ոչ միայն մոռացաք, այլ նաեւ ձեռքերդ տիղմին մէջ թաթախած անոնց անբասիր երեսը ցեխոտեցիք:

Ս. ԳԻՒԼԵԱՆԻ ՁՈՐՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ

Հետեւեալ նամակը՝ Ս. Գիւլեան ուղղած է ընկ. Յակոբ Բարեջանեանի, որպէսզի դարձեալ իր մեղրածոր բառերով կարենայ իր բացած վէրքերը գոցել եւ ճերմակ երեսով նայիլ անոնց ճակատին: Որչափ որ մեզ յայտնի է, ընկ. Յ. Բարեջանեան՝ թափանցելով Ս. Գիւլեանի հոգիին, պատասխան իսկ տուած չէ: Զանց ընելով իր պաշտօնակցի (Վարագդատի) ամբաստանութիւնները եւ կրկնութիւնները կը վերադնենք նամակի միւս մասերը, որոնք ինքնին ցոյց կուտան Ս. Գիւլեանի առաձգական լեզուին հմտութիւնը:

17 Յուլիս 1915
Հէլիոպոլիս

«Ընկեր Յակովբ Բարեջանեանին

«Սիրելի Յակո՛վբ,

«Այս տխուր եւ պարտականութիւնը հրամայական եղած օրերին մէջ՝ աւելն-աւելցեալ մոռնալու է, ո՞վ է արդարը, ո՞վ է մեղաւորը, այդ ուղիով չէ որ պիտի կարողանանք գործ տեսնել...:

«Պօլսոյ մէջ հսաւ կախաղաններուն մէջ կայ եւ Արամ Աչըգպաշեանը, որ վերջերս բոլորովին գործից հեռու էր, ըրած կախել են պարզապէս հին վրէժ լուծելու համար, չէ՞ որ դեռ Պարիզի մէջ Ահմէտ Րիզա բէյ, դոկտոր Նազըմ, աւնկարող եղանք համաձայնիլ եւ սուր ընդհարումներ ենք ունեցել: Բացի աչքի ընկնող գիւղերից, բոլոր մտաւորական ուսանողները, որոնք ապագայ էին խոստանում եւ Իտտիհատի դէմ գրել, խօսել են—ըրանք կախուել են: Յուցակը եկած կը լինի ձեզ Բուլղարիայից:— Վանի Մասնաճիւղի աչխառու ընկերներ (Ասօ, Արտաշէս, Աբրահամ, Արամ, եւայլն) բանտին մէջ են խեղդել...

«Էլ բաւական է, մոռացէք աւեն բան: Մամիկոնեանի արարքը հիմա բնութեան ժամանակ չէ, ըրան ԱՍԵԼ էին այն աւել, եւ նա էլ արել է, որից ԵՍ իսկ տեղեկութիւն չունէի, բանի որ այդ ժամանակ երկրի ներսերն էի: Յաւում էք, որի՞ց, որի՞ հոգը: Ամերիկայի մէջ արիւն-էրտիմք թափեցիք, չարչարուեցաք եւ այսօր մի ՇԱՒԼԱՏԱՆԻ ձեռքին խաղալիք

է դարձել, որովհետեւ գիտակից ընկերները գործից հեռացրել են, մի՞թէ հարթերելու ժամանակ է, րոպէ կորցնելու չէ: Հաւաքուեցէք, մաքրեցէք այդ շրջանը: Նախ, այդ շրջանի մէջ ՈՉ ՈՒՔ իրաւունք ունի կեդրոնի ներկայացուցիչ, լիազօր լինելու, այդպիսի հանգամանք ոչ մէկին է տրուած: Սաֆօին ներկայացուցիչ արել ենք. Մէկ տարով, նա էլ լրացաւ, նրանից յետոյ կեդրոնավայրի մէջ մնացել է մէկ անհատ, որ կեղծ ստորագրութիւններ դնելով, կնիք զարկելով, գեղծումներ է արել եւ սրան-նրան ներկայացուցիչ, գործիչ արել, բաւական է, որ իրեն կրծօն հասցնեն...:

«Ասպարէզ եկէք, ամեն թափով, մտէք մասնաճիւղերի մէջ, թոյլ մի տուէք, որ խեղճ ընկերները անգիտակցաբար շահագործուին եւ խաղալիք դառնան մի ոչնչութեան ձեռքին, որ հազար Հայաստան, հայ ազգ իր մի ժամուայ հանգստութեան հետ չի փոխել, որի մէջ սիրտ, հոգի, միտք չկայ, այլ ինքնրիկ, շաղատանութիւն, խաբեբայութիւն: Կամ Ամերիկան ուղղութեան բերէք եւ կամ թող դադրի գործելուց, որովհետեւ չարիքի աղբիւր է դարձել: Ամերիկա մաքրելուց, մաքրելու է եւ կեդրոնավայրը այդ շաղաթաւնից, էլ հերիք է, որ ան շահագործեց, նա ո՛չ ամօթ ունի, ո՛չ ընխատուելուց կը կարմրի, դուրուշ տո՛ւր եւ՛ երեսը թ-ֆիր, փոյթ չէ:

«Խնդիրների մասին ընդարձակօրէն գրեցի Թագուորին, կէնէեանին, առաջուան նամակներով ձեզ էլ գրած եմ:

«Եթէ եղիկեանը եկել է այդտեղ՝ գլխին տալով

դուրս վռնտեցէք: Ամերիկայի մէջ պորտաբոյծների մի վոհմակ է ստեղծուել, շնորհիւ ապիկար Ցանճանխումբի.— սրբեցէք դրանց, գործը ձեռ առէք: Դուք հազար անգամ աւելի ձեռնհասօրէն գործերը կը վարէք եւ արդիւնք կը յառաջացնէք, առանց ծանրանալու կուսակցութեան վրայ, բան նրանք՝ որ հազարաւոր տօլարներ են վատնում, եւ ոչինչ արդիւնք տալիս, բացի իրանց նման պորտաբոյծներին պահելուց:

Սրտագին բարեւներով

Ս. ՍԱՂԱՀ-ԳԻԼԵԱՆ

Ս. Գիւլեանի համար, երբ իր աւերը ծածկելու խնդիր կայ, «ամեն անցեալ մոռնալու», «ո՞վ է արդարը, ո՞վ է մեղաւորը» դնելու ժամանակը չէ, կըսէ, եւ «ասպարէզ կը կանչէ ամեն թափով Մ.երին մէջ մտնել», դիտնալով հանդերձ որ, եթէ անոնք ոեւէ աստեն «ասպարէզէն» հեռու մնացած են, իր աւերիչ եւ խորշակահար ձեռքովը եղած է: Ի՞նչ ըսել է «ասպարէզ եկէք», երբ, արդէն անոնք իրենց կուսակցական բոլոր պարտականութիւնները կը կատարէին, մտաւոր, նիւթական եւ բարոյական բոլոր ոյժերը եւ կորովը կը վատնէին արդէն, հրապարակային թէ ներքին բոլոր չարժումներուն, բուն իսկ այն աստեն երբ անոնց կոչ կընէր Եգիպտոսէն: Ինչպէս ըսինք, Ս. Գիւլեանի չանքը այն է, որ անոնք իր չուրջը, իրեն համար հոսանք կազմեն ընդդէմ Վարդգաստի, ընդդէմ Ամերիկայի Գործ. Ցանճ.ի, որոնք իր վերջին ընդդիմադիրները եղած էին:

Ս. Գիւլեանի աւերը այնչափ խոր է այդ ընկերների վերաբերմամբ, որ Ս. Գիւլեան իր բոլոր ճարտար լեզուով իսկ չէ կրցած իր կեղծիքը ծածկել եւ ծիծաղելի ըլլալէ դադրիլ: Ինքը զրկած է, Մամիկոնեանը, ինքը անոր ըսած է որ դայ այդ ընկերները չէզոքացնէ եւ հետու պահէ մինչեւ Ընդհ. Պատգամ. ժողով, եւ սակայն, երբ այդ ընկերներուն կարիքը զգացած է, կուգայ անպատկառ կերպով անոնց երեսին իսկ, հետեւեալ բառերը ըսել առանց չիխնելու, «էլ բաւական է, մոռացէք ամեն բան: Մամիկոնեանի արարքը հիմա ճննելու ժամանակը չէ, նրան ասել էին այն անել, եւ նա էլ արել է, ձրից ես իսկ տեղեկութիւն չունէի: Եւ յետոյ կը հարցնէ. «Ցաւում էք որի՞ց, որի՞ հոգը: Ամերիկայի մէջ արիւն-քրտինք թափեցիք, չարչարուեցաք, եւ այսօր մի շաւալատանի ձեռքին խաղալիք է դարձել, որովհետեւ գիտակից ընկերները գործից հեռացել են:» Այսիկա այն մարդն է, որ դիտէր թէ՝ եթէ Ամերիկայի մէջ արիւն քրտինք թափող, չարչարուող, դիտակից ընկերները ցաւցած են», իրմէ ցաւցած են, եւ ինքը եղած է անոնց բոլոր ցաւերուն աղբիւրը: Դեռ երես ալ կուննայ այդ բառերով խօսելու: Տեղը չէ՞ հարցնելու Ս. Գիւլեանին, թէ երբ «կամուրջէն անցաւ», հիմա ի՞նչպէս, դարձեալ այդ՝ դիտակից, արիւն-քրտինք թափող ընկերները գործից հեռացնել» փորձեց՝ վ. Մարմին ըսուած՝ ուրիշ «շաւալատաններու» խաղալիք ընելու համար կուսակցութիւնը: Դարձեալ, ինքը չէ՞, ներկայացման ոգին, եւ սակայն տեղը, ժամանակը, եւ դերակատարները փոխած, հիմա ալ

կը հարցնէ՞, թէ «ցաւում էք որի՞ց, որի՞ հոգը, ես իսկ տեղեկութիւն չունէի», ինքը, որ այս բոլոր սքան տալների ծնողը եւ տարածողն է:

Ս. Գիւլեանի նամակին հետեւեալ կէտը նաեւ յատկանշական չէ՞: Լսելով որ ընկ. Գրիգոր Եղիկեանը Ամերիկա բերելու, «եր. Հայաստան»ի խմբագրութիւնը յանձնելու միտք մը կայ, Ս. Գիւլեան՝ Եղիկատոսէն ուամբեր կը թափէ, «եթէ Եղիկեանը եկել է այդ տեղ գլխիս տալով դուրս վռնտեցէք», եւ զարմանալին այն է, որ կը դրէ այն ընկերներին, որոնք չատ լաւ կը ճանչնային Եղիկեան եւ Սապահ-Գիւլեան, որոնք կուսակցական աշխատանքի, նկատելի մաքրութեան եւ զոհողութեան տեսակէտով իրարու հետ բաղդատելն իսկ անարդանք մը պիտի ըլլար ընկ. Եղիկեանի: Այո՛, ո՛վ որ հակառակի, ո՛վ որ դինքը քննադատէ, ո՛վ որ կարեւոր եւ բարձր դիրք մը կը չինէ կուսակցութեան մէջ, անոնք «դուրս վռնտեցէք», այն ալ «ոտքը, գլուխը կոտրելով», վայրենիներու յատուկ գործողութեամբ: Ընկերները տակաւին պիտի տեսնեն յաջորդ նամակներու մէջ նաեւ որ Ս. Գիւլեան չէ խնայած ընկ. Եղիկեանը «սրիկայ» բառերով ալ մկրտել:

Կէտ մը նաեւ ուշադրութեան պէտք է առնեն ընկերները, որ Ս. Գիւլեան, դարձեալ, իր նամակներով կուգայ խոստովանիլ որ բոլորը «պորտաբոյծներ» են եւ կուսակցութեան վրայ «հազարաւոր տողերներ կը վատնեն», մինչեն նախկին, «անմոռաց», դիտակից ընկերներն են, որ այդ բոլոր գործերը կը

տանէին ԱՒԱՆՑ ԾԱՆՐԱՆԱԼՈՒ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՑ :»

Ուրեմն լո՛նչպէս կըլլայ որ, պարձեալ, այդ զո-հաբերող, անկաչառ եւ ձրիաբար աշխատողները, այսօր «կը հետապնդուին դործով», «Պաշտօնի մըրցման» մէջ կ՝ամբաստանուին եւ երկոտասնեակ մը «պարտաբոյծներ» Ս. Գիւլեանին հովանիին տակ ապաստան կը դտնեն: Մարդկային խնկածուխիւնը արտադրա՞ծ է այսպիսի տիպ, որ դէպի եւ դէմն փո-փոխուխեամբ Քամելիան խակ կը դերազանցէ :

Ս. ԳԻՒԼԵԱՆԻ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ

Նպատակ ունենալով ժամանակագրական կար-գով խօսեցնել Ս. Գիւլեանի նամակները, հոս տեղ պիտի տանք Ս. Գիւլեանի այն նամակին, որ իր «սի-րելի, անմոռաց» ընկերոջ՝ ընկ. Թագուր Քիւրեղեանի կը դրէ :

Քիչ մ՝ալ Ս. Գիւլեանի դարպասը ընկ. Քիւրեղ-եանի ուղղուած՝ լռինք : Թէեւ կրկնուխիւններ կան, սակայն կարեւոր կը նկատենք անոր դլխաւոր մասե-րը տալ :

17 Յուլիս, 1915, Հէլիոպոլիս

«Սիրելի Թագուր,

«Այս րոպէիս, ընկեր Տամատեանի նամակի մէջ փակուած, «Արեւ»ի հասցէով ուղարկած, Յունիս 17 թուակիր նամակդ ստացայ :— կարօտով կարդացի : Այսպիսի դառն օրերի մէջ հին, անկեղծ, փորձուած ընկերներուն նամակը ամենաուժեղ կազդուրիչ դեղն

է :— Ձորս ընդարձակ նամակներ եմ գրել ընկ. Գէ-ղէեանի հասցէով, ուղղուած Քեզ, Յակոբին, Մել-ոնինն եւայլն : Ընկեր Գէղէեանից ԵՐԿՈՒ օր առաջ ստացած նամակից տեղեկացայ, որ նամակներս ստա-ցել է : Այդ նամակների մէջ ՇԱՏ ԲԱՆ ԵՄ ՊԱՐԶԵԼ, թէեւ գրելիք դեռ ՇԱՏ բան կայ, գործերի ընթացքը թոյլ չի գալիս, որ ես այդ ՇՆՈՎ զբաղուիմ, միայն լաւ համոզուեցէք այդ ՃԻՒՂԸ, որի անունն է Թիւ-րապեան Յակոբ, կամ Վարազդատ, նա ԳՈՂ է, ՍՐԻ-ԿԱՑ է, ՄԱՏՆԻՉ է, ԴԱՒԱՃԱՆ է,— իւրաքանչիւր բառ ընդգծում եմ, որպէս իրողութիւն, եւ փաստերը մասամբ գրել եմ այդ նամակներիս մէջ :— կարդա-ցէք, իմացրէք բոլոր գիտակից ընկերներին, ընկե-րային հաւաքոյթներ կատարեցէք : Ո՛չ մի շրջան չը կայ որ այդ ԴԱՒԱՃԱՆԻՑ երես դարձրած չը լինի, միայն Ամերիկայի շրջանի ԱՆԴԻՏԱԿԻՑ մասն է, որ այդ ՈՐԴԻՆ, այդ ԳԱՐՇԵԼԻ արարածին անունն է տալիս : Մոռացէք ամեն բան, հին վետերան ընկեր-ներ առաջ մղուեցէք, ամո՛ք է, ամո՛ք, որ մի ՍՈ-ՂՈՒՆ, մի ՈՁՆՁՈՒԹԻՒՆ, որ ընկերներին իրարու տալով, խարդախելով, խաբելով, մատնելով, դա-ւանաւանելով,- դեռ գործի մէջ մնաց :— Ասպարէզից հաշուեցաք, եւ ՈՐԴԵՐԸ սողալ սկսեցին : Այս ան-գամ էլ աւելի մեծ թափով առաջ եկէք :— Այդ թշուա ոականը գիտէ իր գլխին գալիքը, ուստի իր միակ նպատակն է օգտուել այս անտէրութեան օրերից եւ կուսակցութեան մէջ շփոթութիւններ, խռովութիւ-ներ, վաւկարեկումներ յառաջացնել, ի՞նչ ունի կոր-ցնելիք, մի՞թէ մտած օրից շահագործութեան ոգ-

ւով չի առաջնորդուել, ի՞նչ է բերել, շինիչ մէկ շիւղ անգամ բերե՞լ է:

«—Անցեալի մասին չեմ գրում, միայն սա գիտցէք, որ էն ԿԱՐԵՒՈՐ ՆԱՄԱԿՍ այդ շուրը ԴԻՏՄԱՄԲ թուրք կառավարութեան ձեռքը ձգեց, ընկեր Դէնէեանի նամակի մէջ ասած եմ այդ:— Պարապ մնալու ժամանակը չէ, գիտակից ընկերներով հաւաքումներ կատարեցէք, թոյլ չը տաք, որ ո՛չ մի մասնիւղ, ո՛չ էլ ԱՆԱՐԺԱՆ Գործադիրը այդ սողունին ԴՐԱՄ ՈՒՂԱՐԿի Պարիզ, կեդրոնավայրը դարձել է դաւաճանութեան, դաւադրութեան, խաբեբայութեան, շանտաժի վայր:— Կնիքը ձեռք առած՝ զանազան ստորագրութիւններ դնելով՝ տան վարձի համար, ուրիշ պատրուակներով ընկերներից դրամ է շորթում եւ Պարիզի մէջ իր սողունական կեանքը շարունակում է:—

«—3 տարի շարունակ Պօլիս մնաց, 10 անգամ Պարիզ գնաց եկաւ, 10—15 հազար ֆրանք ընդհանուր ծախք ցոյց տուեց, բոլորը իր երթեւեկութեան ծախք, եւ մէկ անգամ ԵՐԿԻՐ ոտք չկոխեց, միայն կերաւ—խմաւ հիմա էլ՝ փախած Լօնտօնից վերադարձաւ, Պարիզ նստած, իր նման ոչինչներին նամակ գրելով, իր նման սողուններին վկայականներ ուղարկելով՝ շահագործում է, եւ այդ բոլորի պատասխանատուն Ամերիկան է: Ախո՛ր Ամերիկային, որ այդ աղբանոցի որդին՝ կեր ու սնունդ է տալիս:— Մեղք է կուսակցութեանը, եկէք ընկերներով միասին, ամեն բան մոռացէք, եւ այդ սրիկայի օձիքից բռնելով՝ դուրս շպրդեցէք, որ կուսակցութիւնը ա-

զատուի:— Ես հեռուից նրա ձեռքը բռնել չեմ կարող, ինքն էլ անամօթ է, հազար անգամ երեսը թքես, արժէք չունի,— արդէն Մէկ ՏԱՐի առաջ, Պարիզի մէջ սատկեցնելու աստիճան կատաղել էի:

«—Կարդա՛, կարդացէք ընկ. Դէնէեանին գրած նամակները: ՄՏԱԾԵՑԻՔ ԴԱՐՄԱՆ:— Կեդրոնավայրը վարձել է իր անուան,— միևչդեռ առաջ, միշտ, Հնչակեան սովորութեամբ, կը վարձուէր bellart անունով:— Սա պարզ է՝ թէ ինչ կայ տակը:

«—Կեդրոնավայրի գոյքերը, 45 հազար ֆրանկի, ապահովագրել է իր անուան, սա էլ պարզ է թէ ինչ ասել է:— «Հնչակ»ը իր սեփականութիւնն է դարձրել՝ ֆրանսական օրէնքի առաջ:

«—Բացի վերջինէն, (որ բողոքեցին), միւս բոլոր «Հնչակ»ների տակ դրել է ԹԻՒՐԱՊԵԱՆ տպարան— եւ այս բոլորը որոշ նպատակով, որովհետեւ կեդրոնավայր ես չեմ նստել, մաս եմ եկել, եւ մեր վստահութիւնը այսպէս չարաչար գործածել:—Դրամների հետ ուզածին պէս վարուել է, այս եւ այն բացակայ ընկերոջ կեղծ անուններ դրել է եւ ՍՏԱՑԱԳՐԻ՝ ընկալագրեր ուղարկել:

«Տանկաստանի, Ամերիկայի ընկերների մէջ եղած գժտութիւնը այս շանն ենիք պարտական, մի առ մի չեմ պատմում:— երկու տարի լրացաւ, վերջերս փորձել է էլի ընտրուիլ, կեդրոն մնալ, կեդրոնը ուժեղացնելու պատրուակով, այս ու այն կողմ, աւելի Ամերիկա, առաջարկել է 2—3 նոր անդամ էլ աւելցնել, ինչո՞ւ իր նմանները: Մոռացէք ամեն ինչ:

«—Ո՞վ է այդ այժմեան անարժան Գործադիրը:

«—Ի՞նչ է գրել, արել այդ մարմինը իմ մասին: —Գործիչները ի՞նչ դիրք են բռնել, երբ՞ եք ինչ են խօսել իմ մասին:—

«—Ես Սաֆօի վկայականի տակը ստորագրել եմ միայն Մէկ տարուայ համար:—Ո՞վ է այդ Մնացականեանը.— Եղիկեանին, Շահումեանին, Գուրգէն Թահմազեանին՝ բոյլ չը տաբ, որպէս գործիչ Ամերիկա գալու, գործերը շատ լաւ կարող են վարել Բարեջանեանը, Գելօֆեանը, Մելտոնեանը, տեղական ոյժերը բաւական են:— Գէնէեանին գրում եմ, հիմա Բէօստէնչէի Պատգ. ժողովի մասին խօսք չի կարող լինել, եղածը եղած է, գործի մղուել պէտք է:—

«—Կովկաս, Սիւնիքը ամեն բան բանդել է, Օլթիի շրջանի մեր կամաւորները ցրուել են, որովհետեւ ո՛չ միայն գնացող դրամներից ո՛չ մի կոպէկ այդ ընկերներին չի տուել, այլ Ռուս կառավարութեան կողմից իւրաքանչիւր կամաւոր ընկերոջ տուած 10 ռուբլին էլ առել՝ կերել է, ուստի խմբերը ցրուել են: Պարսկաստան՝ մասնաճիւղերը խորհրդաժողով են կազմել, Լազօին պատգամաւոր են ուղարկել, նա եկել է Կովկաս,—Թիֆլիզի մէջ ժողով են կազմել—պատգամաւորներ են եկել Բագուից, Էջմիածնից, Երեւանից, Ղարսից, Նախիջեւանից, եւայլն, 32 հոգի, եւ ժողով են կազմել, ԿԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ խնդիրները հաստատ հիմունքների վրայ դրել, ընտրել են ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԻՉ ԿՈՎԿԱՍԻ, որոնք կեդրոնի իրաւունքով գործերը վարում են: Սիւնիքը եւ Շահումեանը, կոթնելով Պարիզից գնացած իրենց ՂԻՆ-

ՋՕՐԱԿԱՆ վկայականի վրայ՝ չեն ուզել ճանաչել նրանց, նրանք էլ ո՛չ կեդրոն են ճանաչում, ո՛չ էլ Սիւնիքին, Շահումեանին, որոնց վռնտել են: Ես գրեցի, որ վկայական ես չեմ ուղարկել, եղածը խարդախութիւն է, որ Պարիզ նստող սրիկան արել է, ես տեղեկութիւն չունիմ:— Կովկաս՝ ամեն ոչնչի, իր նման, վկայական է ուղարկում, կեղծ ստորագրութիւններ դնում, թելադրում է որ ինչ կուզեն՝ իրեն դրամ ուղարկեն: Կեդրոնավայրը շանտաժի տեղ է դարձել:— Կովկասը իր չափը նրան ճանաչացրեց, մի խիստ նամակ գրելով:

Ջերմ համբոյրներով

Անմոռաց ընկերդ

Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳԻՒԼԵԱՆ

Կը հաւատանք, որ այս նամակն ալ, որ Ս. Գիւլեանն՝ քաղցրանոյշ բառերով լեցուցած եւ ղրկած է ընկեր Թադեոսի, հետաքրքրական կէտեր չատ ունի, պէտք էր որ խոր մտածողութեամբ կարդային ընկերները:

Առաջին կէտը, որ ուշադրութեան կը զարնէ, Ս. Գիւլեան, դեռ 1915էն սկսած Տամատեանի հանդէպ ընկերական յարգանքով կը վերաբերուի. 1917ի Միութեան պատուիրակութենէն չատ առաջ «ընկեր Տամատեան» կը կոչէր... խորհրդածութիւնը ընկերներու կը թողունք:

Աւելորդ կը դանենք այն լսելիք բառերու եւ սուտկալի ամբաստանութեանց անդրադառնալու, որոնց-

մով իր պաշտօնակիցը, դարձեալ կը զարդարէ, քա-նի որ այդ մասին խօսած ենք եւ ընկերները կրնան իրենք իրենց խորհրդածել:

—Այս նամակի կարեւոր կէտը կը նկատենք այն ակամայ խոստովանութիւնը դարձեալ, որ Ս. Գիւլեան, իր պաշտօնակիցը լուսանքնելու վարձրվիկի մը մէջ խզդելու համար անզգալաբար բերնէն վախցուցած է: Ընկերները մեր պատմութեան նախորդ գլուխներուն կարդացին, որ մենք հաստատեցինք որ 1911ին Ս. Գիւլեանի եւ Վարազդատի ապօրէն կեդրոնն էր որ Թուրքիայ եւ միւս չրջանակները դժուարութիւն եւ պատակում ձգելէ յետոյ, Ամերիկան ալ այդ բաղդին հաւգուցին իրենց մութ ձեռքերով, եւ լիազօրով (Մամիկոնեան) եւ չրջաբերականով:

Ս. Գիւլեանը՝ կը խոստովանի այդ կէտը, սա սարբերութեամբ որ, ինչպէս միշտ, ամեն բան իր մեղսակիցի, իր գործակիցի վրայ կը նետէ եւ իրեն բաժին կը հանէ ազատնի անբիծ վերաբերները: «Տաճկաստանի, Ամերիկայի ընկերներուն մէջ եղած գժտութիւնը այս շանն ենէ պարտական, մի առ մի չեմ պատմում:» Ա՛խ, իմի՛ւ թէ պատմէր որ առնի կատարեալ խոստովանութիւն մը ըլլար: Չէ՞ որ Ս. Գիւլեան եւ Վարազդատ մինութիւն մ'էին, իրարու հետ բաղդի պէս վաթթռուած, միասին գործեցին եւ միասին «գժտութիւն ձգեցին»: Եւ պէտք է ըսել, որ Ս. Գիւլեանի բացատրութեան եւ ծանօթութեան կարիք չունին Ամերիկայի ընկերները ճանչնալու Վարազդատ, որը իր՛նչ բարի պատուղ մ'ըլլալը Ամերիկայէն կը ճանչնային, եւ սակայն, Վարազդատ, իր

բոլոր «գաւառանութեամբ», «չաւրատանութեամբ» չէր կրնար չրջանակներու մէջ տերեւ մ'իսկ չարժեցնել, եթէ Ս. Գիւլեանի հովանին, հաւանութիւնը եւ գործակցութիւնը չըլլար: Ինչպէս կենդանի վարձը մեր առաջին է, այսօր, Ամերիկայի մէջ: Շահէներ, Շանթ—իմիէյչըններ, եւ Ուրսա—Մարտիրոսեաններ, առ մը վարչի իսկ չէին կրնար փչել, սեւցնելու համար «Ամերիկայի, հերոս, արիւն-քրտինք, անկաշառ, առեղծող ազդակներ եղող» (Ս. Գիւլեանի բառերով) ընկերներու երեսին, եթէ Ս. Գիւլեանի ապականութեան ճահիճը պատրաստ չըլլար անոնց ցեխ հայթայթելու:

Ս. Գիւլեան՝ այս նամակով, Վարազդատի «որդի»ի, «սողուն»ի, «գաւառան»ի եւ «պորտաբոյծ»ի պատկեր ունեցող նմաններու կարգին կը դասէ նաեւ Եղիկեանէն դատ, Շահումեանն ալ, Սիւնիքն ալ, էմ մոռնար նաեւ խառնել Գուրգէն Թահմազեանն ալ, որոնց համար կը գրէ, «—Եղիկեանի, Շահումեանի, Գուրգէն Թահմազեանի թոյլ չտաք, որպէս գործիչ Ամերիկու գալու», որպէսզի այդ բաց տեղը, օր մը իր առքը պիտի դնէր, ինչպէս պիտի տեսանեն ընկերները: Երբ մեր գրքին առաջին էջերուն վրայ գրած էինք, կուսակցութեան ամենէն յայտնի եւ մաքուր ընկերներու երկար չարքը, չըսենք ամենքը, թէ Ս. Գիւլեանէն սեւցուած, հալածուած է, հիմա, այս նամակներու ընթերցումով ընկերները տեսան, չոչափելի փաստերով, որ անոնք անհերքելի իրողութիւններ էին, եւ Ս. Գիւլեանը իր գաւակները լալով վազրին պէս կուսակցութեան մէջ մեծուփոքր ըն-

կերևները չանթահար եւ խորշակահար ըլած է, մի-այն ինքը ելեւնալու, ինքը ապրելու, ինչպէս կըսէ ընկ. Լազօ, «մանր մուժը մարդկանցով» չըխտասա-ուելու, եւ «աւերակները վրայ թաղաւորելու...»

—Չենք դիտեր թէ վերի նամակին ընթերցումով ընկերները կրցա՞ն կէտ մը նշմարել, որ չատ բնորո-շիչ է, գարձեալ Ս. Գիւլպենկեանի չքմեղանքի եւ մեղա-յատնութեան մէջ:

Երբ. ամեն կողմէն ընկերներ մեղադրանքի եւ դատապարտութեան խօսքեր են ուղղած Ս. Գիւլ-պենկեանի Ֆէօստէնճէի «Գատ. ժողով»ի եւ անոր որ-ընդհանուր որոշումներու մասին, տեսէ՛ք Ս. Գիւլպեան ի՞նչ կը գրէ եւ ի՞նչպէս կուգէ, թէ՛ արդարանալ եւ թէ լռելեայն խոստովանիլ այդ չարիքին ահաւորու-թիւնը:

Անմիտ ընկերներ որ յանուն Ֆէօստէնճէի վա-ռարանութիւն կընեն, մինչդեռ Ս. Գիւլպեան լռու-թեան եւ մթութեան մէջ իր խղճին առաջ (ինչ որ չունի) հաշիւ տալ կը փորձէ, «—ԴԷՃԷԵԱՆԻՆ ԴԸ-ՐՈՒՄ ԵՄ, ՀԻՄԱ ՖԷՕՍՏԷՆՃԷԻ ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ ԽՕՍՔ ՉԻ ԿԱՐՈՂ ԼԻՆԵԼ, ԵՂԱԾԸ ԵՂԱԾ Է, ԳՈՐԾԻ ՄՂՈՒԻԿ ՊԷՏՔ Է»: Ստորագծեցինք այս բա-ւերը ցոյց տալու թէ Ս. Գիւլպեան ինչ կը մտածէ, Ֆէօստէնճէի ժողովի մասին: Երբ այդ ժողովի եզեռն է որ կը ծածանի Պօլսոյ կախաղաններու եւ բանտե-րու վրայ, Ս. Գիւլպեան կըսէ, «խօսք չէ կարող լինել, եղածը եղած է»: Այո՛, «եղածը եղած է», եւ սակայն կատարողները պիտի տա՞ն իրենց հաշիւը, պիտի ստանա՞ն դատապարտութեան խարանը իրենց ճա-

կատին: Պիտի ըսէ՞ Ս. Գիւլպենկեանը թէ ո՞ր առենն է «խօսք» ընելու: Թէ անոր «խօսքը» արդէն թաղուած է յաւիտենականութեան ծոցին մէջ ինչպէս չատերը. եղան, որպէս զի կատարողները՝ տիկտատորութեան դահին վրայ նստած հրէշային քրքիջով իրենց դէմքը ծամածռեն:

Ս. ԳԻՒԼԲԵԱՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած՝ զարձեալ ընկեր Կէճէեանի

17 Յուլիս, 1915, Հէլիոպոլիս

«Սիրելի ընկե՛րս,

«Ստացայ Յունիս 2 թուակիրդ:— Մոռացէք ա-մեն բան, տխուր աւեն անցեալ, ասպարէզ մտէք: Արեան մէջ եմ: Արդէն լսած եղած 20 մարտիրոսնե-րու կախաղան հանուիլը, «Իտտիհատը» ուզում է հնչակեանութիւնը սպանել: 4—5 հոգի էլ, մեր ըն-կերներից, վանի բանտին մէջ է խեղդել տուել...:

«Ֆէօստէնճէի ժողովի մասին էլ ի՞նչ վիճաբա-նութիւն. բանի որ եղածը եղած է, եւ դրա համար էլ զոհեր եմ տուել, կախաղանների վրայ: Վիճա-բանելով չի լինել, գործ չի յառաջանալ: Արիւնը ա-մեն կողմ է, կոտորում են ընկերներին. կոտորում են ժողովուրդին, ի՞նչ պիտի անել...:

«Եթէ դուք գործից բաշուած չը լինէիք, Գոր-ծադիրը այսօր նրա (վարազդատ) խաղալիք չէր լի-նել այս օրերիս մէջ...

«—Մամիկոնեանի հո՞գն էր, թէ կուսակցութիւ-

նը կը ֆանդուէր, շահագործողներից մէկն էլ նա էր, նրա արած կարգադրութիւնը ինչո՞ւ ընդունեցիք, տեսա՞ք իմ ստորագրութիւնը, տեսա՞ք իմ վաւերացումս: Ո՞վ է մեղաւորը որ ձեր միամտութիւնից օգտուել են: Դա անցեալի ցաւալի դէպքերի արդիւնքն է: Հիմա, դրանք պիտի մոռանալ եւ յառաջ գալ, պարտականութիւն կատարել.— Ընկեր Բարեջանեանը, Գելօֆեանը, Մելտոնը, Թագուորը, Բաղտասարը, դրանք հերիք են ձեր շրջանի գործերը յաջողութեամբ վարելու, Եղիկեանի, Շահումեանի, եւայլն, հարկ չկայ, տեղական ոյժերը բաւական են, հարկաւոր է խնայել եւ առաջն առնել այն սոսկալի դրամական վատնումին, որ կատարւում է Ամերիկայի շրջանում:

«—Ո՞վ է այդ Մնացականը,—երբէ դա Եղիկեան սրիկան է, գլուխը կոտրելով դուրս վանեցէք, վերջ տուէք պորտաբուծութեան, քոլոր չարիքին պատասխանատուն Ամերիկան է, մի՞թէ մի գործիչ ձեզ հերիք չէր: Ուշքի գաք լաւ է:

«—Դառն էրտիմի արդիւնքը մի՛ քոյլ տուէք, որ այդ պորտաբոյծները ուտեն, թափեն, եւ շարաթը մէկ երկու անգամ բեմերից պոռան, ճչան, ոչնչութիւններ ասելու համար:

«—Ինձ գրեցէք իսկոյն, մի՞թէ Եղիկեանը Ամերիկա է եկած, որպէս ներկայացուցիչ, ԱՆՄԻՋԱՊԷՍ ԳՐԵՑԻՔ: Եթէ այդպիսի մի բան կայ, ինչո՞ւ չէք պայքարում, ինչո՞ւ ձեռներդ ծալած՝ նստել էք: Մի՞թէ ձեր խղճին չի գարկում, որ ականատես էք, ձեր արիւնով թափուած գործերի շահագործուելուն:

«—Ո՞վ է այդ ՄՆԱՑԱԿԱՆԸ, Մօրլեանը· Մարտիրոսեանը, որոնք չեմ ճանաչում:—

«—Ես չեմ ասում, որ չեմ սխալուել, այո՛, հէնց դրա համար էլ գրում եմ այս տողերս:

«Ես էլ համոզուեցայ, որ ՃԻՒԱՂ է, դուք առաջ էիք ասում, ես՝ յետոյ,— Նոր կեդրոն կազմել, շըրջանակներից կանչելով, ի՛նչ տեսակով որ կը լինի, թող լինի, ես համաձայն եմ, ո՛վ կը լինի, թող լինի, միայն այդ ՍՈՂՈՒՆԸ հեռացնելու, եթէ ոչ կուսակցութիւնը ապահովաբար կը մեռնի, կը մնայ անպէտ:— Նախ Պարիզի մէջ կեդրոն չը ճանաչէք, օգնութիւն դրամական չը տաք, յարաբերութիւն չը պահէք— կեդրոնի անդամներ կարող են լինել, Բարեջանեան, Մելտոնեան, Գելօֆեան, Լազօ, եւայլն, ՆՈՐ ԿԵԴՐՈՆ.— Սա պիտի լինի ձեր առաջին անելիքը···

«—Ո՞վքեր են Գործ· Ճանճ·ի անդամները, քոլորի անուններն գրիր, իրենց ո՛վ լինելը, մանաւանդ նրանց, որ չեմ ճանաչում:

Ջերմ բարեւներով

Ս· ՍԱՊԱՀ—ԳԻՒԼԵԱՆ

Վերոգրեալ նամակով Ս· Գիւլեան դարձեալ, կոչ կ'ընէ ընկերներէն, «ասպարէզ մտնել», դարձեալ ինքնարդարացման կը մտնէ, «Մամիկոնեանի արած կարգադրութեան» մէջ, եւ նոյն խակ, կը յանդգնի ըսել որ «ստորագրութիւնս տեսա՞ք», կարծես թէ Ս· Գիւլեան այս ընկերները երախաներէն տեղ կը դնէ,

եւ կամ իր չուրջը պատող միամիտ չարքերու մէջ կապրի, որոնք կուսակցութենէ եւ կազմակերպութենէ չեն հասկնար:

—Նշանակելի է, նաեւ, դարձեալ, Ֆէօստէնճէլի «ժողովի» «եղածը եղած է»ի վաստաբանութեամբ արդարանալ փորձելը, «դրա համար էլ գոհար ենք տուել, կախաղանների վրայ» ասանոց մտքէն անցնելու թէ, իրեն չպիտի հարցնէին «թէ ի՞նչ պէտք կար այդ գոհերը տալ կախաղանների վրայ», մի՞թէ այդ կախաղանի գոհերը աւելի իրաւունք չեն տար «վիճաբանութեան» մտնելիք եւ այդ «աւանթիւրիստական քաղաքականութեան» հեղինակները երեւան բերելու համար: Դարձեալ ընկ. Եղիկեանի Ամերիկա դալը ղինքը կը խուովէ, կը մոատանջէ: Եւ ատոր համար կը պոռայ կը ճչայ, «եթէ այդպիսի մի բան կայ, ինչո՞ւ չէք պայքարում, ինչո՞ւ ձեռներդ ծալած՝ նստել էք»: Ինչո՞ւ համար, կա՛յ կուսակցութեան մէջ Եղիկեանէ աւելի մշակուած, եւրուն դրագէտ մը, եւ մաքուր եւ ամբասիր գործիչ մը, այս՝ անոր համար, որ Ամերիկայի գործիչութեան բացը Ս. Գիւլեանի մնայ:

Ամենէն հետաքրքրականը այս նամակի մէջ, հետեւեալն է, «Ես չեմ ասում, որ չեմ սխալուել, այո՛, հէնց դրա համար էլ գրում եմ այս տողերը: Ես էլ համոզուեցայ, որ ՃԻՒՂ է (վարազդատ), դուք առաջ էիք ասում, ես՝ յետոյ: Մարդ չի գիտեր թէ այս կեղծ, նենգաւոր եւ սոփկական տողերու առաջ խնդա՞յ, արդահատի՞ թէ զայրանայ: Եւ ի՛նչ երաշխիք, որ վաղը չպիտի ելնէ, ըսէ ներկայ «ճիւաղնե-

րուն» (Շահէնի, Շանթի եւ Ուրսայի), թէ «ես էլ համոզուեցայ որ «ճիւաղներ» են, դուք առաջ էիք ասում, ես՝ յետոյ: Այդ «ճիւաղ»ի բոլոր անցեալը, կեանքը եւ հոգին ո՛չ միայն Ս. Գիւլեան կը ճանչնար, այլ նաեւ այդ բոլոր ամբաստանութեան առեն գործակիցը, մեղսակիցը է ԳԻՏՈՒԹԵԱՄԲ, անոր հետ ԿԱՏԱՐԵԱԼ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԵԱՄԲ, այսօր ելած է այդ բառերու ծակծկակ վարագոյրին տակ ապաստանիլ: «Թաւխուսական Հրեայ»ի Բոռէնը անկարող է մրցիլ այս բազմազունակ արարածի հետ:

Ս. ԳԻՒԼԵԱՆԻ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ

28 Յուլիս, 1915
Հէլիօպոլիս

«Սիրելի Թագուո՛ր,

«Երեւում է որ առաջին նամակս ստացել ես, երկրորդն էլ ստացած:— Ընկերներին, մասնաւորապէս Գելօֆեանին եւ Բարեջանեանին ասա, իմ կողմից, որ աշխատակցին «Բալհանեան Մամուլ»ին, որ մինչեւ նամակս ձեզ հասնիլը հրատարակուած կը լինի Ռուսեռւգի մէջ···:

«Ա՛յս վճռական օրերին մէջ եմ. հացկատակ Սոփօներով գործ առաջ տանել կարելի չէ: Գիտակից ընկերները, Ամերիկան ստեղծող պահող ընկերները մէջ տեղ եկէք, նոր Գործ. Յանձ. ընտրեցէք, կա՛մ այդ գործիչ ասուած սպասաւորներին սանձեցէք վերջնականապէս, կա՛մ ճանապարհ դրէք: Ամերիկա մէկ երկու ոչնչութիւնների խաղալիք չէ: Սթափեցէք:— Արդեօք գրածներս ընկերնե-

րին հաղորդե՞ր էք, բեզ, կէնէհանին, եւ միւս ընկերներին ամեն բան գրել եմ: Եթէ մի բան պիտի ա-ասնէք, վերջացրէք, եթէ ոչ ուղարկեցէք ինձ մասնաճիւղերի հասցէները, որ իրենց գրեմ: Ինչո՞ւ համար ընկեր չէք ուղարկում մասնաճիւղերին, որ ե-ղելութիւնները իմաց տան:

«Գրած էի, որ պէտք եղած կառավարական շըրջանների, պատասխանատու անձերի եւ հաստատութիւնների հետ բանակցութեան մէջ էի— ինձ հետ ընկ· Տամատեան, Մալէզեան, Թէֆէեան, Մուրատեան եւ կամսարական,— Պատասխան առանք, որ խնդիրը ձեռնհաս շրջանակների ուսումնասիրութեան են ենթարկել, եւ իրենք էլ տեղեկութիւններ հաւաքելու ազդակներ ուղարկել: Մենք, ուրեմն, հանգիստ չենք, անում ենք այն, ինչ որ կարելի է: Եղելութիւնը իմաց տուեցինք Պօղոս փաշային, որի հետ թղթակցութեան մէջ ենք: Ուրեմն, կիլիկեան ափերի զինուորական գրաւման խնդիրը յուրջ ուսումնասիրութեան է առնուած:—

«—Առաջարկած ենք, որ կիպրոսը մեզ տրամադրելի անեն: Երբ այս բոլորը ընդունուի, հաւանական է, որ ընկեր Տամատեանի հետ Եւրոպա անցնինք, փաշային տեսնելու եւ այն տեղից զէնքի խնդրի առթիւ Իտալիա, Յունաստան, Բուլղարիա ի հարկին եւ՛ Ամերիկա գալու···:

«Երէկ Ֆէօստէնջէի ընկերներէն նամակ առայ, ասում են թէ հաստատ աղբիւրից տեղեկացան, որ Եասեանին ձերբակալել,— դիտմամբ այդ լուրերը տարածում են, որ նա վարկ ստանայ եւ թուրք կա-

ռավարութիւնը խաղ խաղայ:— Ընկ· Մկրտիչ Նէրսէսեանը Սօֆիայից («Արեւ»ի մէջ Արշաւիր կամսարականը նա է) գրել է, որ Հմայեակ Արամեանը լրտեսութիւն է անում, ԵՍ ԱՅԴ ԼՐԻՒՑ ԱՅԴ ԲԱՆԸ ՉԵՄ ՍՊԱՍՈՒՄ՝, թէեւ զարմանալի է, բանի որ գրողները մեր ընկերներն են···

«Մենք արտասահմանից խոստացել ենք 10,000 մարդ, Ամերիկայից, Բուլգարիայից, Ռումանիայից, Եգիպտոսից: Դուք այդ ուղղութեամբ պրոպականտա պիտի անէք, որ հազարաւորներ այդտեղից թափ ուին գան, երբ այս տեղից հեռագիր ղրկուի:

«—Արդեօք խելքի եկա՞ք այս սոսկալի հարուածի տակ, թէ՞ դեռ էիք—պռունգ ծռած՝ յետ էք կանգնած, ընկ· Բարեջանեանին եւ միւսներին գրեցի: Պօլսոյ մեր կալուածների մէջը կան, 1· կիլիկեցի փոքր Հայքի եւ կեսարիոյ գործիչները, 2· Ֆէօստէնջէի ժողովին մասնակցողները եւ 3· զինուորական խմբապետներ եւ զինուորներ: Արամը խեղդը բոլորովին գործից հաշուած էր, նրան կալսել են՝ Պարիզի մէջ իրենց վրէժը լուծելու, չէ որ չհամաձայնեցանք իրենց հետ:— Ահմէտ Բիզա, Դոհտոր Նազըմ, Թալաթ, Շաֆիր, որոնք մեր կատաղի, արիւնախում թշնամիներն են, դեռ Պարիզից:— Եթէ այստեղից դուրս գալու լինեմ դէպի Եւրոպա կամ այլուր, ձեզ հեռագիր կուտամ:— Նամակ գրում եմ միշտ, բեզ, կէնէհանին, Բարեջանեանին, Գեւօփեանին եւ Թորոսին— Այդ նամակները բոլորիդ համար են,

Սրտագին բարեւներով՝

Ս· ՍԱՊԱՀ—ԳԻՒԼԵԱՆ

Որպէսզի աւելորդ խորհրդածութեան մէջ չիյնանք, քանի որ Ս. Գիւլեանի նամակը պարզ է իր ներքին աշխարհը ցոյց տալուն մէջ, մէկ երկու կէտ միայն ուշադրութեան առնենք, որոնք կարեւոր են:

—Ս. Գիւլեանի նամակներու ճեղքերէն երբեմն երբեմն դուրս կը ցայտէ, Ս. Գիւլեանի Ամերիկա գալու ծածուկ միտքը, ո՛չ միայն «հին աուիւծ»ի սպառնալիքով, կամ «մուրալով ովկիանոսը լողալով Ամերիկա գալ եւ այս ինդրիկները ոտքի տակ առնել, ամբողջ հասարակութեան եւ ընկերների առաջ», այլ «ընկեր Տամատեանի» եւայլնի հետ Եւրոպա գալ եւ ի հարկին Ամերիկա, դեռ այն առանց իսկ, որ Ամերիկայի չրջանակը իր մտքէն իսկ չէր անցուներ, Ս. Գիւլեանը «ե. Հ.»ի խմբագրութեան կանչել: Այս պատուհանը բաւական լոյս կը ձգէ Ս. Գիւլեանի ներքին եւ մութ հաշիւներուն վրայ, որոնք այսօր Ամերիկայի Հնչակեանութեան սրտին վրայ արիւնոտ վէրքեր զարձած են:

—Աւելորդ կրկնութիւն չպիտի ըլլար յիշել նաեւ Ս. Գիւլեանի ինքնագիր նամակով խոստովանութիւնը որ «Համազգայինի Արամեան լրտեսութեան մէջ» ըլլալու պատմութիւնը կը չրջի, նոյն իսկ մեր ընկերների հաւաստիացումով: 1911էն ճանչցած. առած Համազգայինի Արամեանցի մասին սակայն ինքը 1915ին իսկ չի հաւատար «ես այդ լրբից այդ քանը չեմ սպասում»կըսէ: Խորհրդածութեան տեղի չի թողուր այլ եւս:

Ս. ԳԻՒԼԵԱՆԻ ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ

10 Սեպտ. 1915, Հէլիոպոլիս

«Սիրելի Թագուհ՛ր,

«Մի քանի շաբաթ հիւանդ պառկեցայ, 2—3 անգամ գործի համար Աղեքսանդրիա ստիպուեցայ երթալ, ուստի Յուլիս 8 թուակիր նամակիդ պատասխանը ուշացրի: Ցոյս ունիմ, որ ջիբդ չես կախել եւ խռովել...

«Կովկասից շարունակ գանգատներ եմ առնում Սիւնիքի մասին, էլ յոգնեցայ լսելուց:— Վերջապէս ձեր աշխարհի ԶՆԱՇՆԱՐՀԻԿ Գործ. Յանձ.ից հեռագիր առաւ ցայտեղ, թէ նոր կեդրոնի անդամ են ընտրել՝ Լազօ, Մարս եւ Բաբով: Կեդրոնավայրը պիտի լինի Կովկաս:— Այս տեղի Գործադիրը իմ հաւանութեամբ, ԸՆԴՈՒՆԵՑ թէ նոր կեդրոնի անդամների ընտրութիւնը եւ թէ կեդրոնավայրի Կովկաս փոխադրուիլը: Այսպէս ալ հեռագրուեց:— Ձեր շրջանը կեդր. վարչութեան փոխ անդամներ էր ընտրել Ալեք. Տէր Վարդանեան եւ Տաշիրին, մենք դրան հակառակեցանք եւ առաջարկեցինք՝ ընկ. Գելօֆեանին:—Այսպէս այս հարցն էլ լուծուեցաւ: Թէ այս տեղի Գործադիրը եւ թէ ես անհատաբար նոր անդամներին նամակ գրեցի, որ առաջարկուած պաշտօնը ընդունին:— Ինչ էլ որ լինի, վերջ թող տրուի Պարիզի այդ դաւադրութեան որջին, որ շանթաժի բոյն դարձաւ .....:

«Պարիզից «եր. Հայ.»ի խմբագրութեան դիտողութիւն արեցի, որ թերթի նակատից վեր առնեն

այն յայտարարութիւնը, թէ «ստորագրուած յօդուածներին խմբագրութիւնը պատասխանատու չէ»:
—Դա հացկատակների հոգեբանութիւն է, որ յօդուածը տպեն խաթր անելու, եւ միւսին էլ ասեն, որ պատասխանատու չեմ: Պարիզի փողոցային թերթերի նշանաբան է դա:—

«—Երեւի թէ այդ ՀԱՑԿԱՏԱԿՆԵՐԻՆ ծանր է եկել դիտողութիւնս, որ ո՛չ միայն պատասխան չտուեցին, այլ չը վերցրին:—

«—Ես չեմ կարող իմ ստորագրութիւնս դնել այդ ՀԱՑԿԱՏԱԿՆԵՐԻ հետ:— Մոռացա՞ւ որ Պարիզ 39—40 աստիճան տաքութեան մէջ էի, երկու անգամ ապահովագրուած նամակ գրեցի, որ անօթի եմ, սովամահութեան առաջ կանգնած (1914 Օգոստոսին) եւ ինձ դրամ հասցրէք, ըրան չը պատասխանեցին եւ ըրանից յետոյ թէ ֆանի ՀԱԶԱՐ տօլար են ուղարկել Պարիզի իրենց սրիկա պադրօնին— դու ինձդ լաւ գիտես:

«—Ես ուրեմն ինչո՞ւ գրեմ, որի՞ համար: Եթէ շաբաթը 5 անգամ հրատարակուի՝ ի՞նչ օգուտ, չը հրատարակուի՝ ի՞նչ վնաս, հազարներ է ծախսում ՏԱՓԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ համար:— Սիրտս շատ ցաւեց դիտողութեանդ վրայ: Բէօստէնջէի ժողովի մէջ երբեմ որոշում տրուած չէ, որ կախակայուած ընկերները չընդունուին:— Դա ԽԱՐԵՒԱՑՈՒԹԻՒՆ է, սուտ է, մեքենաների խնդիր մէջտեղ դրուելու համար, ասուեցաւ որ ֆինութիւն քացուի, էն էլ մէկ ամսուայ ընթացքում, իսկ եթէ չլինէր, այդ ընկերների դէմ եւ ո՛չ մի արգելք պիտի լինէր կեդրոնի

կողմից: Այդ ձեւը Պարիզի ՇԱՆԹԱԺԻՍՏՆ է արել:
—Չորս տարի գործի չը խառնուեցաք, եւ վերջը կուսակցութիւնը այս օրին հասաւ, հիմա էլ այդ պատճառ բռնեցէք, եւ մի խառնուեցէք, դա եղա՞ւ: Ահռելի օրերի մէջ ենք, մոռացէք ամեն բան· հրապարակ եկէք, մաքրեցէք ձեր ՇՐՋԱՆԸ ՊՈՐՏԱՔՈՑՔՆԵՐԻՑ, ձեր շրջանը յանցաւոր է, թէ չէ՛ Պարիզի սրիկան ինչ կարող էր անել:—

«Ինչ անենք, որ մի սրիկայ իմ բարեմտութիւնս ի չարը գործադրեց, դուրս եկաւ մի հրէշ, մի ճիւաղ, մի խաչեբայ, դրանից ես ի՞նչ մեղաւոր եմ:— Այդ սրիկան Պարսկաստան, իր նման եղիկեանին գրել է, որ 4000 ռսկի եմ առել եւ եգիպտոս ուտել··· էլ ի՛նչ անեմ···

«Տանտէրս դատարան գնաց, նպաստավանատ, հացավանատ էլ բան չեն տալիս: Ահա՛ իմ «արբայական» դրութիւնս 6—7 ամսից ի վեր: Պարտք տուող էլ չը կայ: Կուսակցութիւնից առնելիքիս կէսն անգամ չեմ ստացել, ապրում եմ ՓԱԹԼԻՃԱՆՈՎ, 2 հօխան մէկ դուրուշ կե՛ր ու կե՛ր···— Դուք էլ գիտէք, որ Ամերիկան ինձ շա՛տ չարչարեց (արդիւնքը հիմա ուրիշներն են վայելում), բայց երբ վիրաւոր ընկած էի, այդ ընկերները չուզեցին ինձանից հեռանալ· նրանք իրենց կեանքն էլ վտանգի տակ դրին, ինձ ստոյգ մահից պահեցին, որ ասեն թէ ես ընդունակ եմ չարաշահութեան, եւ այսօր մի սրիկայ, երբ դաւաճանութեան մէջ եմ բռնել, օգտուելով իմ լռութիւնից, գրում է սուտեր, զրպարտութիւններ, որին ընդունակ, միայն ինքը այդ սրիկան, որ ԳՈՂ էյ է,

դաւանաւն էլ է, ցած էլ է, որ ՈՐԴ եղաւ առաջս, հիմա ոտերս է ուտում:

«—Եւ հէնց սրա համար ի՞նչպէս մոռանամ ձեզ, Մելտոնին, Յակոբին, Գէնէեանին, բոլոր նրանք, որոնք ընկերներ եղան:—

Ջերմ բարեւներս ձեզ եւ բոլոր ընկերներին

Ս· ՍԱՊԱՀ—ԳԻՒԼԵԱՆ»

Ընկերները ուշադրութեան թող առնեն հետեւեալ կէտը, այս նամակի մէջ:

—Ս· Գիւլեան կը գրէ, որ «Պարիզից «ե· Հ·»ի խմբագրութեան դիտողութիւն արեցի, որ թերթի ճակատից վեր առնեն այն յայտարարութիւնը, թէ «ստորագրուած յօդուածներուն համաձայնութիւնս պատասխանատու չէ»— Դա հացկատակների հոգեբանութիւնն է, որ յօդուածը տպեն, խաթր անելու, եւ միւսին էլ ասեն, որ պատասխանատու չեն: Պարիզի փողոցային թերթերի նշանաբան է դա:»

Շատ լաւ: Ս· Գիւլեան իր ըմբռնով կը խոստովանի որ «ԵրիտԹ· Հայ·»ի մէջ ստորագրուած յօդուածներու պատասխանատուութենէն համաձայնութիւնը ազատ չէ, նոյն իսկ կանխաւ յայտարարութեամբ, «հացկատակներուն հոգեբանութիւնն է», «Պարիզի փողոցային թերթերի նշանաբանը»: Հարց կուտանք Ս· Գիւլեանի, ուրեմն, «ե· Հ·»ի միակ պատասխանատու համարիր, Ս· Գիւլեանը ի՞նչ ըմբռնմամբ իր վրայէն կը նետէր այն բոլոր ափեղցփեղութեանց· խենդչ եւ վաւաչ գրականու-

թեան դէղերը, որոնք կը լեցուէին իր թերթերու, «ե· Հ·»ի, «Ասենապետ»ի եւ «Կռան»ի մէջ եւ կը հրամցուէին ընկերներու եւ հայ ժողովուրդին, ինչո՞ւ ինքզինքը կարգադրացնէր թէ «իմ ստորագրութեամբ չէ·» «ես պատասխանատու չեմ,» «ես միայն համբագրականներու պատասխանատու եմ», եւ այսպէս իր «հացկատակի հոգեբանութիւնը» կը ծածկէր միամիտ ուղղղներէ: Ո՞վ է ուրեմն, Պարիզի փողոցային թերթերու նշանաբանը ստացող եւ իր կուրծքէն վառաւորապէս կախողը: Դարձեալ, կապոյտ ապտակ մը իր անխիղճ երեսին, բուն իսկ իր ձեռքով:

Դեռ աւելին: «Ես չեմ կարող իմ ստորագրութիւնս դնել այդ հացկատակների հետ»՝ ըսող մարդը՝ ի՞նչպէս իր ստորագրութիւնը կը դնէ կողք կողքի Ս· Շահէհներու, Շանթ—Իկնէյշըններու եւ Ուրսա—Մարտիրոսեաններու հետ, որոնք «փողոցային հոգեբանութեամբ» մը հայհոյական գրականութիւն մը ստեղծեցին, որ ոչ մէկ առնի, ոչ մէկ հայ լրագրութեան մէջ երեւցած էր, պօլսական թուրքմպաճիներն իսկ այդ բառերէն պիտի կարմրէին: Այնպէս որ յանդգնեցան նոյն իսկ կուսակցութեան պաշտօնաթերթին մէջ («ե· Հ·») կուսակցութեան Ընդհ· Պատգ· Ժողովը հանրաւոն մը հրաւիրել եւ պատգամաւորները, սրբատաչ ընկերներ «մսի հաճոյքի» առիթէն վազողներ ցոյց տալ:

Բայց ինչո՞ւ զարմանալ, երբ Ս· Գիւլեանի նամակները արդէն մեր առաջ են· ուր տեղ այդպիսի

բառերու եւ լրագրութեան մէջ ինքը՝ ուսուցիչը կը հանդիսանայ:

—Եւ հարց կուտայ իրեն Ս. Գիւլեան եւ կըսէ· «Եւ ուրեմն ինչո՞ւ գրեմ, որի՞ համար: Եթէ շաբաթը 5 անգամ հրատարակուի՝ ի՞նչ օգուտ, չը հրատարակուի՝ ի՞նչ վնաս»: *Ինչո՞ւ ըլէ, երբ իրեն դրամ չեն ղրկեր, երբ անոր հրատարակութենէն ինքը անձնապէս խէր չի տեսներ, հոգ չէ թէ, հինգ անգամ ալ հրատարակուի, դինքը մոահոգողը, իր անձը, իր դոյութիւնը եւ ապրուստն է, ո՛չ թէ կուսակցութիւնը: Եւ նոյն մարդը՝ ի՞նչպէս իր ստորագրութիւնը դրաւ վաստատելէ այդ «հացկատակներուն» հետ, երբ հոսը առաւ Ամերիկայի դրամներուն, երբ հոդը բաւական պատրաստ դտաւ, որ Ամերիկայի տօլարները իրեն ալ պիտի հասցնեն, և ալ աւելի, Ամերիկա դալու երազները պիտի իրագործուին: Այն ատեն ծրար ծրար կը ղրկէր այդ «հացկատակներուն» որ իր դէմքը եւ ստորագրութիւնը գործածեն իրենց հետ:*

—*Զենք զարմանար նաեւ որ երբ Ս. Գիւլեան ազգային աչքերով, բազկատարած ձեռքով կը խնդրէ, կը պաղատի ընկ. Թագուրին ըսելով՝ որ «տանտէրս դատարան գնաց, նպաստավճառ, հացավճառ էլ բան չեն տալիս»· այնպէս որ, ոեամկավարներէ փոխառութիւն կ'ընէ, «6—7 ամսից ի վեր պարտք տուող էլ չը կայ», ընկ. Թագուր, կը կարեկցի, կը ցաւի եւ իրեն օգնութեան կը հասնի, սովամահութենէ կազատէ, և օր մը երբ Ամերիկա կը հասնի ոսքը կ'ամբացնէ, «դրամներու մէջ կը լողայ» ո՛չ միայն ընկեր Թագուրը կը սեւցնէ, կը հալածէ, կ'արտաքսէ այլ նաեւ «դաւաճան» եւ «Ազամեանցական» կը հռչակէ, մոռցած ըլլալով՝ որ նոյն «Ազամեանցականին» տօլարներն էին, որ իր ճարպուտ փորին կեր եղան, որ հանդիստ խղճով մարսեց զանոնք, «Եւ ինչ սրա համար ի՞նչպէս մոռանամ Բեզ (Թագուրին), Մելտոնին, Յակոբին, Կէնէեանին, եւ բոլոր նրանք, որոնք ընկերներ եղան»: Այո, մոռացաւ, ապերախտութեամբ եւ վատութեամբ մոռացաւ, որովհետեւ «ընկերները» դատ, որ երէկ տան, կերցնեն, չեն խօսիր, չեն քննադատեր եւ իր մականին տակ կատրկանան, ո՛չ թէ ընկերները, որոնք գործը անձէն աւելի սիրեցին եւ կուսակցութիւնը Սապահ-Գիւլեանէն վեր բռնեցին:*

Ս. ԳԻՒԼԵԱՆԻ ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ

8 Նոյմբ· 1915, Հէլիոպոլիս

«Սիրելի Թագո՛ր,

«Այսօր ընդհանուր խնդիրներէ մասին ընկ· Գէնէեանի գրեցի, այն յոյսով, որ այդ նամակը կը կարդաս, ուստի չեմ կրկնում: Ես ինչ եմ գրում, դու՝ շա՛տ իմացիր:— Գրել էի ինձ 100 տօլար դրամը չը հասցրիք,— եթէ գրքերը բոլոր ծախուած չէին, կարող էիք փոխ ստանալ ուղարկել, եւ ծախուելուց յետոյ՝ տեղը դնել, չէ՞ր կարելի: Արդեօք անտարբերութեա՞մբ բացատրեմ, թէ՞ սրտի խորքութեամբ·

ինչ որ ես ձեզանից երբեք չեմ սպասում: Ինչ էլ որ լի ևի, ինչ որ եղած լինի, ինչ նեղութիւններ, մտատանջութիւններ, աւելորդ յոգնութիւններ որ ինձ տուած լինէիք, իմ հին ընկերները դարձեալ կը մնան այն՝ ինչ որ էին, որոնցից չէի կարող բաժանուել, բայի որ տարիների յիշատակներ կային: Հարկաւ ամեն ոք ինձ նման չէ մտածում:— Անցնինք:

«Գիտցէք, որ ես ապրում եմ օրերի մէջ, որ թշուառութիւնից մէկ աստիճան էլ անդին է, եւ տանում եմ:

«—Լրագրական չափազանցութիւններից ԲՆԱՒ ՉԸ ՅՈՒՍԱՀԱՏՈՒԻՒ, ո՛չ Հայաստան է անհետացել, ո՛չ էլ Հայ ազգը, երկուքն էլ կան եւ իրենց կռիւն են առաջ տանում:····

«Ռուբէն կաճարեանը ո՞ւր է, միթէ նա քաշուե՞լ է:—Մելտոնին ձայնը կտրել է, ի՞նչ է անում Բաղտա սարը, Գրգօն:

«Վերջացնում եմ նամակս, խնդրելով որ դրամը աճապարեցնես, այս երկրորդ թէ երրորդ նամակն է որ ձեզ գրում եմ:

Սրտագին բարեւներով

Ս. ՍԱՊԱՀԳԻԼԵԱՆ»

Այս նամակի մասին մէկ բան իսկ չենք ուզեր արտայայտուիլ, քանի որ նոյն օձի լեզուն է որ կը խօսի եւ այսօր նոյն օձի խայթոցն է որ թաւալած է թոյնը այդ ընկերներուն սրտին մէջ: Եզրակացութիւնները ընկերները թող հանեն:

Ս. ԳԻԼԵԱՆԻ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ

8 Նոյմբ. 1915, Հէլիոպոլիս

«Սիրելի Գէնէեա՛ն,

«Ստացած եմ Սեպտ. 10 թուակիրդ: Զբաղումներիս ընթացքը թոյլ չտուին աւելի շուտ պատասխանելու: Արդէն լսած կը լինիս, որ Սուետիացիք հեռասական կռուից յետոյ այս տեղ են փոխադրուել···

«Կռուողներից մէկն է նաև Եօզուն Օլուգլի՝ Աւետիս Մասմանեանը, որի տանը դու ծպտուած ապրել ես 2—3 ամիս:

«Երբ բոլոր Հին (1895—1896ի) ընկերների և նոր ընկերների (1896ից յետոյ) կենսագրութիւնները եւ արած գործերը գրի էի առնում Աւետիս Մասմանեանը ասաց, որ դու իր տանն ես ապրել, արաւ ֆու պատմութիւնը, որ գրել եմ: Հետս առել էի Ապահին եւ Մլեհին: Նրան ասացին որ դու կենդանի ես եւ Ամերիկա ես գտնւում:— Բեզ նանչցող ուրիշ ընկերներ ալ կան···:

«Գրելիք շատ կայ. բայց ներկայ հանգամանքում անկարելի է: ԱՆԶԱՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ թուրքերից, ամեն գնով, ՍԱ ՊԻՏԻ ԼԻՆԻ ՄԵՐ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԵԻ ԱԶԳԱՑԻՆ թէզը: Ամերիկայի պորտաբոյծներից բան պահանջել չի կարելի, որովհետեւ ՀԱՑԿԱՏԱԿ ԱՐԱՐԱԾՆԵՐ են, ուղղակի զզուանքս է գալիս, երբ տեսնում եմ, որ սրբութիւնը անցել է խոզերի եւ շների ձեռքը:— Ցակոբը սկսել է խօսիլ, լաւ է, թող իր գործը դարձեալ տանէ, մանանահիւ-

դերին երթայ, խօսի, բացատրէ, որ ժողովուրդը սխալ ուղղութեան չը հետեւէ եւ թոյլ չը տայ, որ մասնաճիւղերը «լսմոր» լինին հացկատակների ձեռքին, սրանց տեղը արհամարհանքի անդունդը պիտի լինէր:

«Նազար բէկը Պարիզ չի կարող մնալ, նրան ընտրել է Ամերիկան (միւս շրջանները չեն ընտրած եւ տեղեկութիւն չունին), նախ ձեր սիրտը շահին, երկրորդ՝ կողմնակի միջոց տան· որ ՊԱՐԻԶԻ պորտաբոյծը այնտեղ շարունակի ապրիլ, աստառը այդ է:—

«Արդեօք ընկած «Հնչակ»ից չամաչեցի՞ք· դա մի ընկած մարդո՞ւ սեփականութիւն է, թէ՞ կուսակցութեան:— Ո՞վ միջոց տուեց այդ փալասը հրատարակելու,— Ամերիկան, եւ դուք դեռ հին հին դարմանը էք ֆամու տալիս:— Այսօր Թագուրին էլ եմ գրել: Ամբողջ գրքերի գինը 100 տոլարից աւելի արժէ:— ՍՊԱՍՈՒՄ ԵՄ ԴՐԱՄԻ:

Ընկերական սիրալիր բարեւներով

Ս· ՍԱՊԱՀ-ԳԻԻԼԵԱՆ»

Այս նամակի մասին նաեւ լուռ պիտի մնանք· քանի որ նամակը բարձրաձայն կաղաղակէ: Հոս կը տեսնուի, դարձեալ նոյն կեղծ եւ ստրուկ ոգին, որ Ս· Գիւլեան ցոյց կուտայ եւ կը խոստովանի որ ընկ· Կէճէեան ի՛նչ դեր ունեցած է Հնչակեան յեղափոխական պատմութեան մէջ· եւ այսօր ի՛նչ ցեխաբաղումների ենթարկած է նաեւ զայն, ճիշտ այն պատճառով, որ Աբդաբութիւնը եւ կուսակցութեան սկըզբունքը բարձր էին ընկ· Կէճէեանի համար:

Ս· ԳԻԻԼԵԱՆԻ ՏԱՍՆ ԵՒ ՄԻՒՍ ԵՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ

12 Դեկտ· 1915, Հէլիոպոլիս

«Սիրելի Թագո՛ր,

«Շատ սպասեցի՝ վերջին նամակներիս պատասխան չառայ, ո՛չ էեզանից, ո՛չ էլ Գէնէեանից, չը լինի՞ թէ—ԳՈՐԾԱԴԻՐԸ ձեր վրայ ահ ու սարսափ է տարածել եւ հրամայել, որ ինձ նամակ չը գրէք, իրենց հրաշափառ գործերը իմ տեսութիւնից հեռու պահելու համար: Ֆանի որ Ամերիկայի «Գործադիրը» մի ֆանին, իրենց գործիչով (Սաֆօ), ճանաչում եմ, ամեն բանից տեղեկութիւն կունենամ, նախապէս «իմ մարդոց» լաւ ճանաչած լինելով:— Իսկ եթէ դրամ չունիս, ամաչում ես— դա էլ չարժէր, կարող էիր գրքերի գինը ուղարկել, գէթ ծախուածներինը:

«— Ես չեմ կարծում որ Ամերիկայի իմ բոլոր ընկերները «Հանի Օհան» դարձան, ոչինչ չէի սպասում հացկատակ ՆՈՐԵԼՈՒԿՆԵՐից, բայց վստահ եմ, որ դեռ սրտակից ընկեր ունիմ Ամերիկայում, ինչ֊ֆաճ էլ որ նրանք զանազան պատճառներով ինձնից վշտացած լինէին: Արդ, ի՞նչ դժուար բան էր այդ ընկերներէն 100 տոլար առնելու, ինձ հասցնելու, եւ ապա ծախուած գրքերի արժէքից վեր առնելով՝ նրանց վերադարձնելու: Դա դժուա՞ր էր: Չէ՞ որ իմ վիճակս երկուքիդ նամակի մէջ էլ պարզել էի:— Չեզ կը վայելէ՞ր, որ ՌՈՒՍԿԱՎԱՐ ընկերներից ես ՄՈՒՐՀԱԿՈՎ դրամ վերցնէի եւ ապրէի, եւ սակայն դա է այն դրութիւնը, ուր գտնւում եմ···:

«Աչֆդ մօտիկիցդ սկսիր դարձնել՝ մինչեւ հեռուն եւ կը համոզուիս որ այս դառն խօսքերը ես իրաւունք

ունէի ասելու, մանաւանդ ֆեզ եւ Գէնէեանին, որոնց հետ անմոռաց յիշատակներով կապուած եմ եղել:

«... Գրիր եւ ընկեր Գէնէեանի, ու կարգադրեցէք՝ հեռագրով:— Յոյս ունիմ որ այս նամակս էլ անհետեւանք չի մնալ: Իրաւ, չը գիտեմ դրութիւնդ, բայց ինչ էլ որ լինի, դարձեալ դու այսպէս չպիտի անէիր, եթէ իմ նանաչած Թագուրն ես, բայց աշխարհս այնքա՜ն փոփոխական, որ ո՞վ գիտէ, ինչեր են մտածում, գուցէ, թէեւ իմ գլխիս մէջը չի մտնում, չի մտած երբեք, որ դու ինձ մոռացած լինիս: Եթէ դուք ինձ երես էք տալիս, որ ԼԻՐԲԻ հետ գործակցել էի, չէ՞ որ նրա ՅՈՒԴԱՅԱԿԱՆ օրերին մէջ, դուք էլ գործել, թէեւ չճանչցած, ինչպէս որ ես, ի՛նչ արած, իմ անսահման բարեմտութեանս զոհը եղայ, կը լինի այդ կեանքի մէջ· բայց դրանք անցաւոր են:— կեանքի յետագայ օրերի մէջ, նախկին կեանքի ընկերակիցների թողած դառնութիւնները մոռացւում են եւ մնում են միայն խաղցր յիշատակները: Ամերիկայի ընկերների դառնութիւնները վաղուց մոռացել եմ, մնացել է նրանց այն յիշատակը, երբ միասին տեսնում էինք գործի համար, յաճախ, շա՜տ յաճախ ընկնում անցեալի այդ խաղցր օրերի մէջ եւ փնտռում նախկին ընկերներս, որ տարբեր էին հիմակուաններից: Ընկերը դառնութիւն կը տայ· բայց խաղցրութիւն էլ կը տայ:

«—Այսպէս, չգիտեմ թէ նամակս երբ ֆեզ կը հասնի, շարժուի՛ր արա՛գ, գործիր արա՛գ, ինչպէս, հօ՛, չե՞ս պատուել, ես բոլորովին սպիտակել, նիհարցել, ձեռից գնացել եմ:—

«Նամակէս մօտ ամիս առաջ տեղս եկաւ, հիմա այստեղ է մեր Հանիի տղան Անդրանիկ Կարապետեանը, ընկ· Արամի եղբօրորդին, որին կարծեմ, ճանաչում ես: Նա գալիս է Պարտիզակից՝ Իզմիրի վրայով: Իր տուած տեղեկութիւնները այս են·

1· Վարդանանց տօնի օրը, անցեալ տարի մեր մ.–ցիւղերը տօնում են Բերայի մէջ: Հանդէսին եկել է ահագին բազմութիւն: Վերջանալուց յետոյ, երբ ՄԱՏՆԻՉ ԵԱՍԵԱՆԸ եւ իր թիկնապահ լրտեսները, դուրս են գալիս հանդէսից, մերոնց կողմից են–թարկւում են գնդակների, շուրը միայն վիրաւորուած է: Տանում են մօտակայ ոստիկանատունը, նա ՊԱՏՃԱՌ Է համարում ԱՐԱՄԻՆ եւ Շուտին, այս երկուսը ձերբակալւում են, երեկոյին արձակուած է Շուտը, Արամին պահում են, երեկոյեան ձերբակալում են Բերայի մեր զինուորական խմբապետները 2 հոգի, մէկի ջրհորից հանում են բէվոլվէրը, որի գնդակը համեմատուել է վէրքի բացուածքի հետ: Շուտը ազատ համարձակ պտտում է, այժմս էլ, Արամը եւ միւսները կալսւում են, Այսպէս, Անդրանիկի անդրդուելի համոզումն է, որ Արամի եւ Բերայի զինուորների մատնութեան գործի մէջ, մեծ դեր խաղցել է Շուտը: Նրա համոզումը բացարձակ է: ՓԱՐԱՄԱԶԻ ԵՒ ՄԻՒՍ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻ ԴԷՊՔԸ ՏԱՐԲԵՐ Է, ՈՐ ՑԵՏՈՑ ԲԵՐԵԼ ԿԱՊԵԼ ԵՆ, ԻՐԱՐՈՒ ՀԵՏ: ԱՑՍՊԷՍ Է ՊԱՏՄՈՒՄ, ՀԻՄԱ ԱՑՆՔԱՆ ՍՈՒՏԵՐ ԿԱՆ, ՈՐ ՄԱՐԴ ՉԻ ԻՄԱՆՈՒՄ Ի՞ՆՉ ՄՏԱԾԷ:— (Ընդգծումը մերն է· Բ· Գ· Մ·):

«Բայց մի ներքին ձեռք կայ: Լսի՛ր եւ հետեւեա–

լը: Պարտիզակի մեր նշանաւոր ընկերները Դուրուեան եւ Աշճեան վտարուում են Միլջազեոֆ: Մի քանի օրից յետոյ վտարուում են Իզմիտի մեր «ընկեր» ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԹԱՄԿՈՉԵԱՆԸ, սա երկրորդ օրը վերադառնում է տուն, Իզմիտ (ուր եւ ապրում է ապահով, մինչեւ ցարդ: Վերադարձի երկրորդ օրը բռնում են Իզմիտի շրջանի (Պարտիզակ, Օվաճըգ, Դուրք, Բելան, Գըննըլար, Ատաբազար մեր 9 գիւղերի) բոլոր ՌՈՒՄԲԵՐԸ, որ 1909ին, իմ առաջին նահապարհորդութեանս պատրաստել էին: Կառավարութիւնը այդ բոլորը հաւաքում է Ատաբազարի մէջ, տակը շարում է տակառներ եւ մեր ռումբերը նրանց վրան շարելով մի ահագին ԲԼՈՒՐ է կազմում, կանչում է Ատաբազարի եւ շրջակայ գիւղերի ժողովրդին, ընդանց ցոյց է տալիս «Հնչակեանների դաւադրութեան լեռը», որ նպատակ են ունեցել ամբողջ Թուրքիա կործանել, յետոյ այդ «ՌՈՒՄԲ–ԼԵՌԱՆ» պատկերը հանում են եւ տասնեակ հազարներով ցրուում են թուրք ժողովուրդին ամեն կողմեր, ո՛չ մի ոստիկան չէ մնացել, որ այդ «լեռան» նկարից իր գրպանի մէջ ունեցած չը լիներ: Ճիւաղ «Իտտիհատ»ը տեսնո՞ւմ են թէ ինչեր է անում

«կանչում, ձերբակալում են մեր ամենայայտնի ընկեր ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԷՆՃԵԱՆԻՆ, որ նշանաւոր գրող, տաղանդաւոր խօսող, Ազգային ժողովի անդամ էր: Այդ ԲԱՋ ընկերը չի ուրանում, քանի որ անկարելի էր, խոստովանում է, որ նրանք Հնչակեան ռումբեր են, բայց ասում, փաստում է, որ 1909ին, «ԻՏՏԻՀԱՏ»ը ինքը բիակցիայի երկիւղի մէջ էր, դրանք չին–

ուել են Ատաբազարի ԻՏՏԻՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐԻ գիտակցութեամբ եւ թոյլտւութեամբ, որի մէկ մեծ բաժինը դեռ իրենց հովն է, իրեն ձերբակալող Ճանփօլատի (ոստիկանութեան նախարար, որ Ատաբազարցի էր),

Ընկերոջ թոյլ են տալիս մէկ նարգիլա ծխելու, եւ ապա, «Հնչակեան ռումբերի լեռնակոյտի» մօտ կախում, թէ ուրիշ ինչ ընկերներ են կախել, չգիտէ, որովհետեւ գիւղէ գիւղ, քաղաքէ քաղաք ամեն հաղորդակցութիւն կտրուել է:. Մատնութիւնը աւելի քան որոշ կերպով ծանրացել է, այդ ՍՐԻԿԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԹԱՄԿՈՉԵԱՆԻՆ վրայ: ... «Ընկեր վարազդատ, Սապահը Համտի անունով մէկ սպայ է ուղարկել այստեղ ապստամբութիւններ հանելու համար, ի՞նչ կըսես, մատնե՞մ, կառավարութեան տա՞մ»...

«Այս նամակը Ֆէօստէնջէ փարամազի ձեռքն էր անցել եւ ինձ իմաց տուել: Այդ Համտին ձեռքով–ոտքով կորաւ, վերջին նամակին մէջ իր ընկերներին գրել էր... «եազըգ Սապահ–Գիւլեան, որ Հայրապետի պէս ընկեր ունի...»— եւ այդ ՍՐԻԿԱՅԻ անունն էի տուել, ասելով որ դրամները նրան կուղարկենք Իւ նրա ձեռքով կստանաս, ու Պարիզի շունն էլ իմաց էր տուել, որ ղրկուելիք դրամները նրան, Համտիին հասցնէ:— Ա՛յս հրէշները, նիւաղները:

«—Դրամը անապարեցրո՛ւ հեռագրել տալ:

Սրտագին համբոյրներ ձեզ եւ բոլոր

անմոռաց ընկերներին

Ս. ՍԱՊԱՀ—ԳԻԼԵԱՆ»

Ս. Գիւլեան, դարձեալ, «փնտռում է նախկին ընկերները, որ տարբեր էին հիմակուանից», «նորելուկներից»: Բայց չենք գիտեր թէ հիմակուայ այ աւելի «նորելուկները» աւելի՞ «քաղցրութիւն» կուտան որ նախկիններըը անդթօրէն մոռցնել տուին: Ս. Գիւլեան չատ լաւ գիտէ անոնց տուած քաղցրութիւնները.... որոնք «դառնութիւն էլ չեն տալիս»,...:

Այս նամակի չուրջ ալ մենք չպիտի ծանրանանք քանի որ յաջորդը պիտի ըլլայ Վարաժդատի երրորդ նամակը, որ բաւական լոյս կը սփռէ Ս. Գիւլեանի չքմեղանքներու խաւարին վրայ, ինչպէս նաեւ իրեն դերը եւ մասնակցութիւնը կը ճշտէ:

Կէտ մը մեր ուշադրութենէն չի կրնար, սակայն, վրիպիլ այս նամակի մէջ:

Թէ ինչպէս ընկ. Անդրանիկ կէնճեան ձերբակալուած եւ «ռումբ լեռան» վրայ կախուած էր, 1915ի պատմութեանց վրայ, որ Ս. Գիւլեան կը հրամցնէ ընկերներին (իր բոլոր դիտցած պատմութիւնները ա՞յսչափ ստոյգ եղած են):

Սակայն, այսօր բոլորն ալ գիտեն, որ կէնճեան կարող եղած էր ողջ մնալ եւ իր տարագրութեան մէջ, Հալէպ եւ Դամասկոս կարեւոր դերեր կատարած էր, որ նոյն ինքն կէնճեան իր նամակներով «Ե. Հ.»ի մէջ, անոր խմբագրին ճակատին կը նետէր, այն լռելեայն եւ զսպուած գատապարտութիւնը, թէ ինքը առաջին ձերբակալութիւններէն ազատ արձակուած է, որովհետեւ ոեւէ բաժին եւ մասնակցութիւն ունեցած չէր «Ռէօսթէնճէի ժողով»ին, որը պատճառ եղաւ մեր չատ չատ ընկերներու մահացման:

Ընդհանուր տարագրութեան եւ տեղահանութեան առնուն է որ գինքն ալ քշած են, եւ սակայն բարեդիպ մի ջոցներով կրցած է ողջ մնալ: Թէ այժմ ընկերը ի՞նչ կը մտածէ այդ տուամբ մասին, մենք չենք գիտեր, բայց սա չափ պարզ է որ կէնճեանն ալ հակառակ եղած է այդպիսի արկածախնդրական որոշումներու, որուն սարսափելի արդիւնքը կրեցին բոլոր ընկերները, այդ ժողովին մասնակցող թէ հակառակող հասարապէս:

Այստեղ կը վակենք Ս. Գիւլեանի նամակներու չարքը, որոնք բացառապէս կուսակցական ըլլալով այ մեն ընկերի ո՛չ միայն իրաւունքն էր իմանալ, այլ նաեւ ինքը կը բաղձար իմացնել, անտարակոյս, նպատակ ունենալով իր «ճիւազ» պաշտօնակիցը զբաղցրելու եւ թաղելու համար, մենք այստեղ չենք տեղ տար անձնական եւ ընտանեկան նամակներու, որոնք մեր իրաւունքէն եւ հետաքրքրութենէն դուրս են:

Կարդը կուտանք, այժմ վարաժդատի երրորդ նամակին, որ կը հաւատանք թէ բոլոր ոճիրներու, գնդծումներու վրայ բաւական զօրաւոր լոյս կը ծնի, որոնք կատարուած են 1914ի տխուր օրերուն:

Այս նամակը խիստ չահեկան է, որովհետեւ այն տեղ Փարամազն ալ կերեւի, իր նամակներու կտորներով: Կը պարզուի նաեւ Փարամազի դիպացումը հանդէպ Ս. Գիւլեանի «Թուլբեան» եւ «պօշալօղազ» դործունէութեան հանդէպ, որը պատճառ եղաւ իրենց կրակ նետուելուն: Փարամազ՝ այնչա՛փ նետուող, յանդուգն եւ վտանգները դիմագրաւող խառնուածք մ'էր, որ, չի նայած, չի թափանցած չուրջը և

ընկերական անսահման վստահութեան ապաւինած, նետուած է հրդեհին մէջ, ուր տեղ մըն ալ հասկցած է որ ապահով վայրերը նստող եւ վճիռներ տուողները որչափ թեթեւութեամբ կը վարուին եղեր այսպիսի ծայրահեղ աստիճանի վտիտուկ եւ վտանգաւոր ձեռնարկներու հետ:

Դարձեալ նամակներու լեզուն եւ վստահերը Թող խօսին, որ ամեն վէճ կը վահին:

ՎԱՐԱԶԴԱՏԻ ԵՐՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ

Փարիզ, 1 Յուլիս, 1915

«Սիրելի Մելտոն,

«Հաճոյքով ստացայ Յունիս 12 թուակիր ձեր նամակը, որը իսկապէս անակնկալ մըն էր ինձ համար, իսկ բովանդակած զարհուրելի լուրերը աւելի եւս անակնկալ: Սապահի բացասական թիփ ըլլալու մասին հետզհետէ կատարելապէս համոզուած ըլլալովս հանդերձ, չէի կրնար մտածել, որ նա՝ իր մէկ պաշտօնակցէն վրէժ լուծելու համար կարող էր նուաստանալ այդ աստիճան եւ ահաւոր ամբաստանութիւններ ընել անոր մասին, ամբաստանութիւնե՛ր, որոնք ոչ միայն ինքնին կը ջրեն իմ ձեռքիս տակ ունեցած նամակներով (որոնց մէջ եւ իրենը), այլ եւ այն իրողութեամբ, որ ինքը այդպիսի «անվստահի» մէկին յանձնելով կուսակցութեան կեդրոնը, մէկ տարիէ ի վեր հանգիստ կրնէ Եգիպտոսի մէջ իր ընտանիքին հետ: Իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած կեդրոնի որեւէ մէկ անդամի պարտականութիւնը ա՞յդ պիտի ըլլար: Բայց, ըսենք, Սապահի համար ամեն ընկեր Մամբրէ Թիւթիւնիճիէվ է, ով դէմ կը գործէ իրեն: Նա այդպիսի նամակներ չպիտի գրէր, եթէ ես մէկ քանի կարեւոր ընկերներու գրելով պարզած չըլլայի իր խաչագողական արծաթասիրական տխուր արարքները եւ զանոնք զգուշացուցած չըլլայի չհյնել Սապահի նոր թակարդին մէջ, քանի որ նա կը մտածէր Ամերիկա եւ այլուր գնալով հանգանակութիւններ ընել, «յօգուտ բանտարկեալներու», որպիսի հանգ· մը, պարզ դրամաշորթութիւն մը պիտի ըլլար, քանի որ իր գրպանը պիտի մտնէր՝ «պատգ· ժողովի մէջ հաշիւ տալու» պայմանով:

Սապահի համար, դեռ երէկ, Մուրատը, Տոքթ· Ճէլալը, Ն· Զաքարեանը, Մարմբրէներ, Թիւթիւնիճիէվներեն (իր 11 Նոյ· 1913 նամակով ուղղուած ինձ) Օգանեանը՝ ԱԼՖԱՐԻՍՏ, Արծրունին՝ ՍԻՆԼԸՓՈՐ, ՀԱՅԿԱՏԱԿ, ԱՆՎՍՏԱՀԵԼԻ, եղիկեանը՝ ՎԱՏԱԶԳԻ, Ալէքսան Տէր Վարդանեանը՝ ՊՈՐՏԱՐՈՑԻ, ՄՌՈՏՈՒԱՆ, Տաշիրը՝ ՍՐԻԿԱՑ, Ռուբէնը՝ ԱՆՎԸՍՏԱՀԵԼԻ, եւայլն, եւայլն, այսօր ալ ես եմ, վաղն ալ՝ մէկ ուրիշը պիտի ըլլայ, ով համարձակի իր գործերը բննադատել, իր արարքները, տխուր արարքները խառնել···:

Թուրք կառավարութիւնը խուզարկած է նաեւ մեր Ռուսահայ ընկերոջ՝ Լ· Պալասանեանի տունը, ուր եղած էր, եւ՛ Փարամազ, նաեւ օֆիսը, ու գրա-

ւած՝ գտնուած բոլոր նամակները, ինչպէս նաեւ Տոքթ. Պէնիէի ըով գտնուած թղթերը, ասոնցմէ դուրս որեւէ բան չէ անցած կառավարութեան ձեռքը: Փր.ի ըով գտնուած է Ալբի Սապահի մէկ նամակը որուն մէջ կը փաստէր Թ.ի սպաննուելուն կարեւորութիւնը, որ ատեն ահագին դրամ պիտի անցնի ձեռքերնիս եւայլն, եւայլն: Պօլսոյ թերթերը այդ մասին յիշատակութիւններ ըրին:

Սապահը իր բոլոր նամակներուն մէջ երկիւղ կը բարձրացնէր Սատըզ պէյը, իսկ այժմ հոս հոն կը գրէ թէ նա զիւղ խաբած է, դաւաճան է, նոյնը եւ Շէրիֆի մասին, երբ անկէ դրամ կստանար ու կուտէր, կըսէր, ամենէն մեծ հայրենասէրն էր, բայց երբ նա մերժեր է Սապահի պահանջած հազարները, դարձաւ մատնիչ, դաւաճան, Իթթիհատի հետ համաձայնող եւայլն եւայլն: Այս բոլորը լոկ խօսքեր չեն, իմ տրամադրութեանս տակ ունեցածս իր նամակներէն յիշողութիւններ են:

Եթէ կայ մէկը, որ իր թուլ բերանութեամբ անուղղակի պատճառ դարձեր է Պօլսոյ ձերբակալութիւններուն, դա դարձեալ եղած է իմը, ահա թէ՝ ինչ կը գրէ այդ մասին ընկ. Փարամազ իր 30 Մայիս, 1914 նամակով.—

«....Ա՛խ Սապահ, Սապահ... Եգիպտոս արդէն ամենը գիտէին, աւելի մանրամասն բան ես, դու: Շրջող լուրերի հակառակ, միայն այս տեղերը (Ռումանեան ըսել կուզէ) է, որ ինչեր գիտեն, իսկ իմացողները Սապահից են լսել:

«Տզէտ Մուրատեաններ աւելի խոհեմ են գտնուել:»

Ահա՛ կտոր մըն ալ 3 Յունիսի 1914 թիւ Փարամազի նամակէն դարձեալ.—

«Եասեանի ազատ համարձակ պտտելը շատերի օրինակ է եղել: Պօլսից ստացած Ռուբենի նամակից երեւում է որ Զ. Ֆավնն էլ է այդ ընթացքին զոհ գացել, նա էլ է (*անընթեռնելի*) Իթթիհատէն: Եթէ այս նիշտ լինի նա շատ վտանգաւոր կարող է լինել, որովհետեւ թէ նարպիկ է եւ թէ մանաւանդ մեր ներքին գործերից շատ տեղեակ, նոյն իսկ մեր Պօլսի անելիքներից շատերին տեղեակ է շնորհիւ մեր պօշպօղազ ընկերների, որ դեռ մի բան չարած, ամբողջ աշխարհին յայտարարել են իրենց անելիքի մասին:

«Կալաց ինքնին վշտանում էին, որ ես իրենց ոչինչ չեմ յայտնում եւ նոյն իսկ յանդգնում էին ասել՝ ապա ինչո՞ւ ընկ. Սապահը մեզ հետ խորհրդակցում էր կուսակցական ներքին խնդիրների մասին:»

Զ. Ֆավնը Գ. Գափու–Կէտիկ–Փաշայի Մ.ճիւղի անդամ է եղեր, որ յետոյ արտաքսուած է, ինչպէս կը գրէր Մ. ճիւղը, որպէս լրտես, Ռուբէն կարապետեանն ալ գրած էր ինձ եւ ես ալ հեռագիրներով զգուշացուցած էի զիրենք Եգիպտոս, բայց Սապահը ո՛չ միայն կարեւորութիւն չի տար, այլ գործիչ կը նշանակէ Զ. Ֆավնը Եգիպտոսի համար եւ այսպէսով ամեն բան կիմանայ ինչպէս կը գրէ, Փարամազը:

Աւելորդ կը լինէր գուցէ հոս մէջ բերելը Փարա–

մազի 3—16 Յու· թուակիր նամակէն ֆօմիֆ, այլ ցաւալի կտորներն ալ, որոնք ցոյց կուտան թէ՝ Սապահը ինչպէս մօտեցած է երբ կը խաղար մարդկային կեանքերու հետ:—

«Հայրապետին (Իզմիրի) ձուկ տանող Համտին Իթթիհատական մատնիչ չէ, այլ Իթիլաֆի, Սատըգ պէյի այդ կողմերի պրօպականտիստն է: Ես եգիպտոս էի որ Սատըգ պէյը Սապահին յայտնել էր Հայրապետի վատ ընդունելութեան մասին, որը յայտնել էր թէ՝ ես ոչոյն իսկ Սապահ աւնուն հայ չեմ նանաչում եւայլն, եւայլն:

«Սապահը մեղադրում էր Հայրապետին իր այս վարմունքի համար, ես ընդհակառակը Հայրապետին պաշտպանեցի իր այս վարմունքի համար եւ մեղադրեցի Սապահին, որ ներկայ գէշ պարագայում մարդ են ուղարկում Հայրապետի մօտ, իսկ նրան չեն էլ տեղեկացնում որեւէ նշանով եւայլն, եւայլն, եւ ասացի որ Հայրապետին յայտնի, ինչպէս երեւում է, այդ եւս չի արել, որով պատճառ պիտի դառնայ այն խեղճ թուրքի ձերբակալման: Այս անգամ էլ այդ մասին մեղադրեցի Սապահին: Եւ զարմանալին այն է, որ պայմանաւորուել են ձուկ տանելու նշանը որպէս կարգախօս եւ մարդուն էլ չեն յայտնել:»

Ալ չեմ երկարեր, այս մէջբերումները որ ամեն մարդու պարզ են թէ՝ Սապահը ինչպէս վարուեր է այդ վերին աստիճանի փափուկ գործի հետ: Անոր միակ նպատակը դրամ զարնել է եղել, եւ բաւական

զարկած է, իր 20 Յլս· 1914 թուակիր նամակով այսպէս կը գրէ·—

«Նայի՛ր, դրամը սկսել է տեղալ, մեր կեդրոն, Գում Գափուի եւ տեռօրական առաջին գործողութիւններից յետոյ:»

«Իտտիհատականներից մէկին սատ—ելով մենք կունենանք մի պատկառելի գումար, գէթ Մէկին: վստահ եմ, որ հազարներ պիտի թափուին: Ի՞նչ տուեց մինչեւ ցարդ Կովկասը, միւս շրջաններն,—հաշէշուել, մի կերպ հօլա երթալ եւ մենք բաւականացանք» եւայլն:

Սա ալ ըսեմ, որ ես ո՛չ միայն հակառակ եմ եղած Պօլսոյ այդ արկածախնդրութեան, այլ եւ Բէօսթէնիէի 7րդ ժողովին մէջ միակն էի (ինչպէս կը տեսնուի արձանագրութիւններէն եւ որոշումներէն) որ դէմ ֆուէարկեցի իլլիկալ գործունէութեան, քանի որ մեր բոլոր ընկերները ծանօթ էին կառավարութեան եւ առաջին պատրուակով բոլորն ալ պիտի ձերբակալուէին: Պօլսոյ արկածախնդրութիւնն ալ յաջող, անյաջող վնասակար էր ազգային եւ կուսակցական շահերուն: Եւ եթէ Փարամազը վերջին օրեր Բէօսթէնիէ համոզած չը լինէի, ապահովաբար հայկական ջարդ մը տեղի կունենար, եթէ Թալէաթը կամ Էնվէրը մեռնէին: Ես ունիմ Փարամազի նամակները այս ըսածներս հաստատող, այնպէս որ պրոբֆ չեն: Եւ այս տողերը չեմ գրեր ինքնարդարացման համար, այլ որովհետեւ նա բոլորովին տարբեր բացատրած է ֆեզ եւ ուրիշներուն, հերքելու համար,

ֆանի որ մեր մէջ առ հասարակ լուրիւնը խոստովանութիւն ընդունուած է:

Եգիպտոսէն եկած ընկերէ մը իմացայ, որ Սապահը կուզէ եղեր կեդրոն կազմել Սոկրատ Խանի հետ: Ձեզ գրելուն նպատակը պարզ է այժմ: Նա կուզէ որ ձեզ՝ ինձ հակառակորդներդ՝ ձեռք առնելով տապալէ զիս, վաղն ալ ուրիշներու հետ ձեռք ձեռքի տալով տապալելու համար ձեզ կամ իր աջակիցները: Եւ ինչո՞ւ չի յուսայ մարդը, կամ չի շփանայ, երբ մեր Ընդհ. Պատգ. ժողովները միշտ կախում ունեցած են Սապահի էմահանոյէն: Միշտ գլխարկը առնելով գացեր է եւ ժողովները յատուկ յանձնախումբեր ընտրելով դրկած են իրեն մօտ խնդրելու որ հանի ժողովին գալ եւայլն: Եթէ մեր կուսակցութիւնը կրցաւ բոլորովին անկախ, ինքնագլուխ, գիտակից պատգամաւորներէ բաղկացած Պատգ. ժողով մը գումարել, որ չի սպասափի Սապահի սպառնալիքներէն եւ ո՛չ ալ խաբուի անոր կեղծ, շողոքորթիչ լեզուէն եւ ձեւացուցած «միամիտ»ի կերպարանքէն, այն ատեն բոլոր խնդիրները կը պարզուին ու կը վճռուին: Ահա այս է, ամեն մէկ նշմարիտ Հնչակեանի պարտականութիւնը, պէտք է աշխատիլ ամեն գնով, ամենամօտիկ ապագային երբ երբեւէկութիւնները կը դիւրանան, գումարել այդպիսի մի ժողով եւ հրաւիրել Սապահը, որ փաստէ իր զրպարտութիւնները: Ես պատրաստ եմ փաստել իմ ըրած բոլոր ամբաստանութիւնները:

Շատ շնորհակալ եմ ձեզմէ, որ ինձ յայտնեցիր, որովհետեւ ոեւէ մէկը ինձ գրած չէր թէ՝ Սապահը

այդպիսի դատապարտելի արարքի մէջ գտնուած է եւ ես բոլորովին մտքէս չանցնելով մի այդպիսի վարմունք, բնականաբար լուռ կը մնայի ինչ որ վնասակար է իմ եւ թէ կուսակցութեան պատուոյն համար:

Ձեմ գիտեր թէ՝ դուք ինչ ըսիք, երբ Սապահը գրած է ձեզ թէ՝ իբր թէ ես եմ եղած «ձեզ դէմ գործադրուած անիրաւ միջոցներուն» պատճառը: առաջ ալ կըսէիք թէ՝ ես «Սապահի գործիքն եմ» Ամերիկայի մէջ, հիմա ալ դուրս կուգայ, որ Սապահը իմ գործիքս է եղեր: Եթէ ձեր խօսքը Լինի Մ. Գիւղի չէ-գոհացման հարցի մասին է, դուք եւ տեղիդ բոլոր ընկերները շատ լաւ գիտեն, որ դա եղած է Սապահ-Մուրատ-Արամ կեդրոնի կողմէն: Այն ժամանակուայ Գ. Յ.ն ալ, որուն մէկ անդամն էի նաեւ ես, գործադրեց, ինչ մը տառացիօրէն գուցէ, կեդրոնի այդ կտրուկ հրահանգը՝ կարգապահութեան են թարկելով միայն, քանի որ կը հրահանգուէր թէ՝ շրջ. պէտք է դուրս քերէք, եթէ նոյն իսկ մեր (Գործ.ի) ժամանակը լրանալուն մէկ օր մնացած ըլլայ: Բայց այդ խնդիրը ի՞նչ կապ ունի ներկային հետ: Սապահի նպատակը շատ պարզ է, նա կուզէ այդ խնդիրը արծարծելով եւ յանցանքը իմ վրայ նետելով՝ ձեզ եւ Լինի ընկերները լարել ինձ դէմ, ինչ որ վիրաւորական պէտք է ըլլայ ձեր գիտակցութեան դէմ.....

Սապահը բարկացած է նաեւ, որ առանց իր հրամանի «Հնչակ» լոյս ընծայած եմ Յունվարին. երբ ինքը ամեն տեղ տարածեր էր այն սխալ կարծիքը թէ՝ առանց իրեն «Հնչակ»ը չը կրնար լոյս տեսնել, այս

մասին ալ ահա մէջբերում մը, թէեւ շատ երկար ե-
ղաւ։—

Նամակագիրը կեդրոնի Գահիրէի ներկայացու-
ցիչն է։—

«Ընկեր Սապահը խիստ դժգոհ է առանց իրեն հաւանութեան «Հնչակ» դուրս գալուն համար, օրերով ու ժամերով կը ճառէ օրէնքի եւ սկզբունքի մասին, սակայն ընկերներու վրայ ամենափոքր ազդեցութիւն իսկ չի կրնար առաջ բերել։ Ամիսէ ի վեր շարունակ անտարբեր նստած է, բոլոր եգիպտոսի ընկերները իր այս անտարբերութենէն դժգոհ են։ Կուսակցութեան շարժուձիլը եւ Հնչակի վերերեւումը տեսնելով, սկսաւ ընկերները համոզել, կամ աւելի ճիշտը ճեղել ըսելով թէ պէտք է իմ դիրքս հոս ճշտուի, իմ հրահանգներուս պէտք է անսաք, որպէս կեդրոնի լիազօր անդամ, ինչպէս ըսի, իր բոլոր ջանքերը իզուր կանցնին, բանի մ'օր առաջ ես անհատապէս յայտարարեցի թէ՝ դուք հոս ոեւէ պաշտօնական հանգամանք չէք ներկայացներ, նամանաւանդ որ Հնչակեան գործերով չէք զբաղիր, եւայլն, ինծի սպառնաց։ բայց աւելի որոշ պատասխաններ ըստացաւ։ Վերջերս սկսած է Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ մասնաճիւղերուն հետ թղթակցիլ, աշխատեցէք հոսանք մը չի երթէ կեդրոնի դէմ եւն։»

Ձեմ գիտեր թէ Սապահի ձեզ գրած նամակը ի՞նչ թուական կը կրէ, բայց անպատճառ այս բոլոր իրեն կամքին հակառակ կարծած գործերէն զայրանալէն յետոյ գրած ըլլալու է։

Երբ Սապահը իր երեկոյ պաշտածը այսօր կայրէ, եւ կը պաշտէ ինչ որ կայրէր երէկ, ինչո՞ւ զարմանալ, որ Ամերիկայի կարգ մը, համեմատաբար ինչ զարգացած, ընկերները նոյն դիրքի մէջ են։ Մեր ժողովուրդը, որպէս ասիական յետամնաց ժողովուրդ, հասարակական, գաղափարական գործերու մէջ տակաւին անպատրաստ է, քաղաքական ուղղամտութենէ, նկնքլմէնութենէ զուրկ, միշտ տրամադիր է՝ չարամիտ ամբոխավար լիտրներու ձեռքին մէջ գործիք դառնալու, հմայելով անոնց առասպելական գրիչէն եւ խօսքէն։

Սապահներու եւ իր նմաններու բոյն դնելը մեր մէջ արդիւնք է միմիայն մեր ժողովրդի յետամնացութեան։ Եւ ցաւալի է հաստատելը, որ այս դրութիւնը պիտի շարունակի այնքան ատեն, մինչեւ որ մեր ժողովրդի մէջ աւելի ու աւելի տարածուին գաղափարական բարձր սկզբունքները եւ մարդուս կուլտուրան։ Հասկնալով գտնարուած ժողովներու մէջ միշտ կը գտնուին բանի մը «փտած մատեր» որ կը բարձրանան ի նպաստ այդ թիփերու։ Նոր, գիտակից, հին անկեղծ եւ փորձառու ու անկաշառ ընկերներն են, որ անվախօրէն պիտի կրնային իրենց մատը դնել բուն վէրքին վրայ եւ մարմնոյն փտած մասը կտրելով նետել մէկ կողմ, հոգ չէ թէ որքան ցաւալի ըլլար վիրաբուժական այդ գործողութիւնը։

Ուրախ եմ որ ձեռ նամակով առիթ տուիր ինձ այս մի բանի լուսաբանութիւնները տալու եւ ձեզ գրելու։ Ձիշտը ըսեմ, ես չէի ուզեր գրել ձեզ (բանի որ դուք եղաք առաջինը որ ընդհատեցիք նամակագրութիւ-

նը) խորհելով թէ՝ ձեր կողմէն տարբեր կերպ մեկնելի իմ գրելս: Դուն ալ վստահ եղիր որ ես ալ նոյն վարագդատն եմ, ոչինչ փոխուած չէ իմ մէջ կեդրոնի անդամ ըլլալով եւ չի ալ փոխուիր: Կուզէի նոյն իսկ ընկ. Բարեջանեանի ցաւակցական բարտ ղրկել, բայց միեւնոյն նկատումով զգուշացայ, թէեւ որեան ալ իրարու ընդդիմադիր եղած ըլլանք, այսպիսի պարագաներուն ընդդիմութիւնը կը վերնայ: Կը խնդրէի, որ դուն հանձիր հաղորդել իրեն իմ խորին ցաւակցութիւններս իր կրած ծանր կորուստին պատճառով:

Ընկերական սիրալիր բարեւներով

Բ. ՎԱՐԱԶԴԱՏ»

1. *Վարագդատի նամակէն կերեւի, որ Ս. Գիւլեան Ամերիկա գալու չատ առաջ միտք ունեցած է, նոյն իսկ այն ատեն, երբ կախուողները բանտը կը մնային, «զրամ հանգանակելու յօդուտ բանտարկեալներու» եւ հաչիւը «Պատգ. Ժողովին տալու» պայմանով: Անոնց որ 1915էն մինչեւ 1917 բաւական չատ անցած է կամարջի տակէն իր նպատակին հասնելու համար, դաշտը ուղղուած վիճակի մէջ պահելու համար:*

2. *Վարագդատ՝ ո՛չ միայն կուգայ բոլորին ըսածը եւ հաւատացածը հաստատել որ այդ մահափորձերը, ուեւէ պաշտպանական նպատակ ունեցած չեն, սոսկ զրամ հաւաքելու մէջոցներ, այլ նաեւ Թ.ի եւ Էնվէրի սպանութեամբ ընդհանուր ջարդերը նաեւ տեղի պիտի ունեցած ըլլային, եթէ յաջողուէր այդ ատեն: Եւ այս բոլորը, (լոկ խօսքեր չեն» կըսէ այլ*

«իմ արամազրութեան տակ ունեցածս իր նամակներէն յիշատակութիւններ:» Եւ երեւան կը բերէ փարամազի նամակը, որ ի՞նչպէս Ս. Գիւլեան թուրքերանութեամբ պատճառ եղած է այդ ձերբակալութեանց:

3. *Ընկերները ուշադրութեամբ թող կարդան փարամազի նամակին քաղուած քնները, որոնք կուգան մեր ըսածը հաստատել, որ այս մարդը, ո՛չ միայն յեղափոխական, գաւազրական գործունէութեան անյարմար, անարժան մարդ է եղեր, այլ ամենէն հասարակ կազմակերպութեան մը գաղտնապահութիւնը չունի:*

Երբ մէկ կողմէն, Եասեանի մը չհաստատութեանց գոհ կերթան ընկերները հովանաւորութիւն տանալով Ս. Գիւլեանէ, ուրիշ կողմէն, մէկ ուրիշը, աւելի զօրաւոր լրտես մը, Զ. Ֆամէն, հակառակ ամեն կողմէ զգուշացման եւ կասկածի, Ս. Գիւլեան ո՛չ միայն կարեւորութիւն չիտար, այլ գործչութիւնն կը բարձրացնէ, ահա, այս «գիւանագէտն» է, որ յաւակնութիւն ունեցած է կուսակցութեան գեկավար ըլլալու: Եւ այս խօսողը փարամազն է եւ ո՛չ ուրիշը, որու խօսքերուն, գոնէ ուեւէ մարդ չվիտի կասկածի: «Ենորհիւ մեր պօշպօզազ ընկերներուն, որ մի քան չարած, ամբողջ աշխարհին յայտարարում են իրենց աներիւթի մասին» կըսէ Փարամազ եւ կը յայտնէ որ «կալաց ինձմից վշտանում էին, որ ես իրենց ոչինչ չեմ յայտնում եւ նոյն իսկ յանդգնում էին ասել՝ ապա ինչո՞ւ ընկ. Սապան մեզ հետ խորհրդակցած էր կուսակցութեան ներքին խնդիրների մասին»:

կը կարծենք թէ այս բառերը բաւական պիտի ըլլան պարզել թէ ինչպէս Ս. Գիւլեան դէմ բան մը չըլլած «աշխարհի յայտարարելու իր պօշպօղաղութեամբ» կրնայ հրաւիրել Թուրք կառավարութեան ամէն հետապնդում եւ ձերբակալում:

4. Ընկերները Ս. Գիւլեանի նամակներու մէջ կարդացին թէ ի՞նչպէս, Ս. Գիւլեան ամէն նամակի մէջ Հայրապետ Ժամկոչեանի մատնութիւնները կը պարզէր, որոնք կապուած էին Փարիզի իր «հրէշ» պաշտօնակցին հետ: Վարաժդատ՝ Փարամազի նամակէն մէջբերումներ տալով բաւական կը բացատրէ այդ կէտն ալ: Ի հարկէ, մատնք բաւական չեն այդպիսի ամբաստանութիւնները դիւրութեամբ մէկ կողմ նետելու, եւ սակայն բան մը պարզ է եւ վիճաբանութեան տեղ չեն թողուր, դարձեալ, Ս. Գիւլեանի դատապարտութեան եզրակացութիւնը է: Թէ ի՞նչպէս, առաւօտուն կանուխ, Ս. Գիւլեանի դէմ ելնողը ըլլայ Հայ թէ Թուրք, ընկերը կամ ոչ, եւ ըսէ, որ ինքը յեղափոխական է, մանաւանդ որ Իթթիհատի հակառակորդ, իր դէմքին եւ արտին մէջ բոլոր եղածները անվերապահօրէն կը թափէ անոր առաջ, ի հարկին նաեւ սուտ եւ փուտ վէպեր ալ աւելցնելով, եւ այսպէս անոնց հետ միացած, ազգերու ճակատագրի հետ խաղցած՝ վերատնդաւոր գործերու կը մտնէ: Աւելի կը հասատաւէ Փարամազի 3—16 Յունվ. թուակիր նամակը երբ կը պատմէ Հայրապետեան եւ ձուկ տանող Համոյի միջադէպը: Այսպիսի գործունէութեամբ է որ յեղափոխական ասպարէզը կը մղէ ընկերները, որպէս զի տհաւորական գործեր կատարեն, որ դրամը հոսի կեդրոն– «Նայի՛ր դրամը սկսել է տեղալ, մեր կեդրոն Գումբ–Գափուի եւ տեւօրական առաջին գործունէութիւնից յետոյ» կը գրէ եղեր Ս. Գիւլեան, աւելցնելով՝ «Իտտիհատականներից մէկին ատ—ելով մենք կունենանք մի պատկառելի գումար, գէթ Մէկին: Վստահ եմ, որ հազարներ պիտի թափուին»: Այսպէս կը ներկայացնէ Վարաժդատ, բուն իսկ Ս. Գիւլեանի նամակներէն քաղելով:

5. Մեղի համար մութ կը մնայ եւ չի կրնար Վարաժդատի մեղադրութիւնը հերքուիլ «Պօլսոյ այդ արկածախնդրութեան» մէջ, երբ Վարաժդատ կը գրէ թէ «Սա ալ ըսեմ, որ ես ո՛չ միայն հակառակ եմ եղած Պօլսոյ այդ արկածախնդրութեան, այլ եւ Բէօսթէնճէի 7րդ ժողովի մէջ միակն էի, որ Բուէարկեցի իլլիկալ գործունէութեան դէմ:»

Կը հաւատանք որ Վարաժդատ հակառակ եղած է իլլիկալիզմի, արդէն Ս. Գիւլեանն ալ կը վկայէ եւ կըսէ որ «պաշտօնը պահելու հայկատակութիւնն» էր որ յետոյ ընդունեց. չենք կրնար հաւատալ որ Պօլսոյ արկածախնդրութիւնը, որը բոլորովին անհատական եւ արկածախնդրական բնոյթ ունէր; Բէօսթէնճէի ժողովէն բղխած բան մ'էր: Վարաժդատ չի կրնար մեզ համոզիչ վաստ տալ որ, ինքը հակառակ եղած է Պօլսոյ մահափորձերուն, երբ Ս. Գիւլեան կրսէ եբեքով միասին որոշած ենք եւ նոյն Վարաժդատի յանձնուած է Պուքրէշ անձամբ բանակցութիւնը պահել, եւ յետոյ նամակներու ծրարները՝ թուրք կառավարութեան ձեռքը անցնելու ահաւոր մատնութիւնը կատարած է: Ինչպէս կըսէ. «Իմ բանտներս պը–

լքինեք չեն, ես ունիմ փարամազի նամակները այս բաներուս համաձայն», ուրեմն այդ վաստակին ալ թող երեան գան, որպէս զի անմեղը մեղաւորին հետ չի չփոթուի, գոհ եղողը՝ արկածախնդիրին հետ չի նոյնանայ:

Այլեւս աւելորդ կը սեպենք այսուհետ վարպետական մէկ ուրիշ նամակը մէջ բերելու որ գրած է Աճէմ Մանուէլի, քանի որ ըստացողուհին պիտի ըլլար, որոնք արդէն իրենց տխուր եւ սարսափելի եւ բնաւորութիւններով բաւական են ամենէն անզգաներու սիրտերն իսկ փչրելու:

Այսչափ բազմաթիւ վաստակու դէպին առաջ, մենք կը կարծենք որ ո՛չ մէկ մարդ պիտի կրնայ համարձակիլ հերքելու փորձ ընել, որոնք իրենց եզրակացեալ լսխտով ամեն հերքում կը ջախջախեն:

Այս տոքիւմէնտներու չարքը պիտի փակենք մեր անձնական եւ եղական գործիչներու մխոյն՝ Արծրունիի ողբով եւ յանձնենք Ս. Դ. Հնչ. ընկերներու խղճին եւ դատաստանին, երէկ անոնք արժան են եւ կրնան իրենց պարտքը կատարել:

ԱՐԾՐՈՒՆԻԻ ՈՂԲԸ

Ս. Գիւլպենկեանի անլուր չարիքներու մասին ամենէն աւելի անոնք իրաւունք պիտի ունենան խօսելու, որոնք իրենց հոգիին եւ մարմնին վրայ կրած են: Եւ ո՞վ աւելի իրաւունք ունի արդար զայրոյթով հաչիւ պահանջելու, քան աղիւս եւ անկաչառ Արծրունին:

Ահա անոր ողբը, որ կը հնչեցէ 15 հոգիներուն հետ, եւ արդեօք երբ այդ տողերը գրէր, մտքէն կանցնէ՞ր քանի քանի 15 հոգիներ, ինչպէս նաեւ ինք այդ «օճախները քանդողի» գոհը պիտի ըլլային:

Արծրունի բաց-քարտի մը վրայ հաղիւ կրցած է սեղմուած եւ զսպուած բառերով իր հոգւոյ ցաւերը պատմել այսպէս.—

Կ. Պոլիս, 9 Դեկտ. 1914

«Սիրելի Սիրվա՛րդ,

«Եթէ ցարդ լռեցինք, յայտնի է որ իրաւացի պատճառներ ունէինք, սակայն այժմ. ա՛յլեւս ամեն նկատում մէկդի դրած հարկ կը տեսնեմ այս երկտողը գրելու՝ որովհետեւ աւելի պէտքն է որ կը մղէ զիս ատոր:

«Եթէ մեր լռութիւնը իրաւացի է, ի՞նչ անուն տալ հապա ձեր լռութեանն ու անտարբերութեանը: ՄԵՆՔ ՓՈՐԻ (Ս. ԳԻՒԼԵԱՆ) ՄԵՆՔ ԽԱԶԱԳՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՏ ՕՃԱԽՆԵՐ ՔԱՆԴԵՑ ԵՒ ԱՐՑՈՒՆՔՆԵՐ ԽԸԼԵՑ ՄԻՆՉԵՒ ԱՅՍՕՐ, ԵՒ ԴԵՌ ՉԸ ԳԻՏԵՆՔ ԹԷ ՄԻՆՉԵՒ Ե՞ՐԲ ՊԻՏԻ ՏԵՒԷ— ԱՅԺՄ ՈՐ 15 ՀՈԳԻ ԿԸ ՀԵՌԵՆ ԶՈՒՐ ՏԵՂԸ, ՀՈՍ ՏԻՐՈՂ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՍՈՍԿԱԼԻ ՏԱԴՆԱՊԻՆ ՊԱՏՃԱՌՈՎ, ՀՆԱՐ ՉԷ ԱՅԼ ԵՒՍ Ո՛Չ ՄԷԿ ՆԻՒԹԱԿԱՆ ԱԶԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԸՆԵԼ Ա-ՆՈՆՑ: ՈՒՍՏԻ ՁԵԶ ԿԸ ԳՐԵՄ ԱՆՄԻՋԱՊԷՍ ՕԳՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՀԱՍՑՆԷՔ ՄԵԶ ԱԶԱԿՑԵԼՈՒ ԵՒ ՄԱՍԱՄԲ ԹԵԹԵՒՑՆԵԼՈՒ ԱՅՍ ԱՆՄԵՂ ԴԺԲԱՂԴՆԵՐՈՒ ԲԵՌԸ: ԱՄԵՆ ԻՆՉԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐԸ

ՅԱՅՏՆԻ ԵՆ, ԲԱՅՑ ԺԱՄԱՆԱԿԸ ՊԻՏԻ ԳԱՅ ԱՏՈՆՔ ՄԼՔԱՑԵՂ ԴՆԵԼՈՒ··· (*Ընդգծումը մերն է· Բ· Գ· Մ·*)։

Բարեւներով՝

ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Ընկերնե՛ր, կա՞յ մէկը ձեր մէջ որ մարզու սիրտ մը ունի, որ քարէ չինուած է, կրնա՞յ մէկը արցունքները իր թարթիչներէն վար չկաթել, այս նամակի կարդում տողերուն եւ հեղինակին անկեղծ զղացումին հանդէպ։ Տարաբաղդ Արծրունի, կարասէ՞ր թէ «Մեծ վարպ Մեծ խաչատրութեան» մարակը պիտի հասնէր քեզ ալ, կացիններու տակ յօշոտ ընել տալու, երբ՝ կղզայիր 15 հոգիներու հեծեծանքով։ Այո՛, «ամէն ինչու պատասխանատուները յայտնի են», սակայն դուն եւ քեզի պէս անթասիր ընկերները ո՞ւր են որ ըսեն թէ «ժամանակը եկած է ատոնք մէջ տեղ դնելու»։ Դուք գայիք բոլոր այդ պատուական ընկերներու հետ եւ մեզի կտակ մը ձգեիք, որո՞նք պիտի ըլլան արդարութեան կշիռքը բռնողները։ Հարցում մը, որ մենք ալ կը վարանինք պատասխանելու։

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ·— Այս տեղ բերուած փաստերու եւ տեղեկութիւններու անհերքելիութիւնը ո՛չ մէկ մարդ կրնայ ժխտել։

Հակառակ անոր, որ անոնք ամենայն հարազատութեամբ ներկայացուած են եւ ոեւէ կասկածի նշոյլ չեն թողուր, որպէս զի ամեն տարակոյսի դուռ փակուած ըլլայ զիտութեան տուած բոլոր միջոցներով, հակառակ ծանր ծախքերու, մենք կը ներկայացնենք այս տեղ այդ կարեւոր նամակները ուշադրաւ մանրու լուսանկարները, որոնք կուգան հեղինակներուն բուն ձեռագրով հաստատել։ Հետեւեալ էջերը՝ ընդ. լազոյի նամակին մէկ մասն է, որը կը տեսնուի 133 երեսի վրայ։

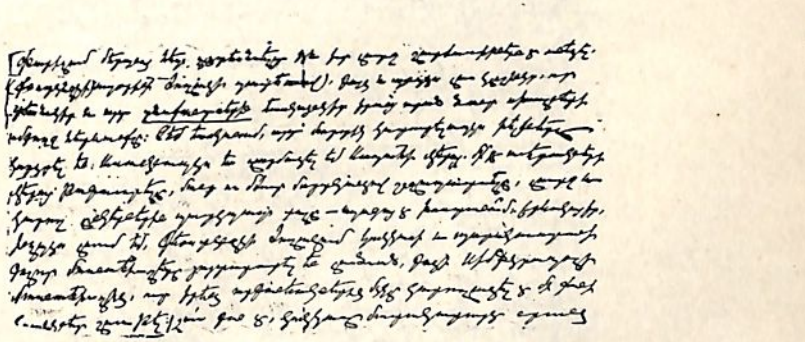

ՄԱՆՕԹ.— Հետեւեալ էջերը վարագղատի առաջին նամակին պատկերն է: Տե՛ս երես 138:

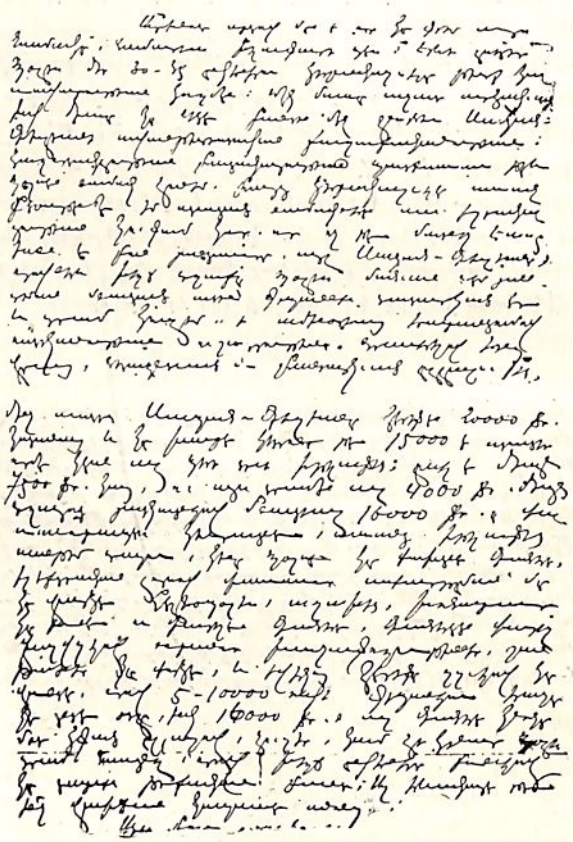

ՄԱՆՕԹ.— Ներկայ էջերը Սագօյի նամակին պատկերն է: Տե՛ս 151 երես:

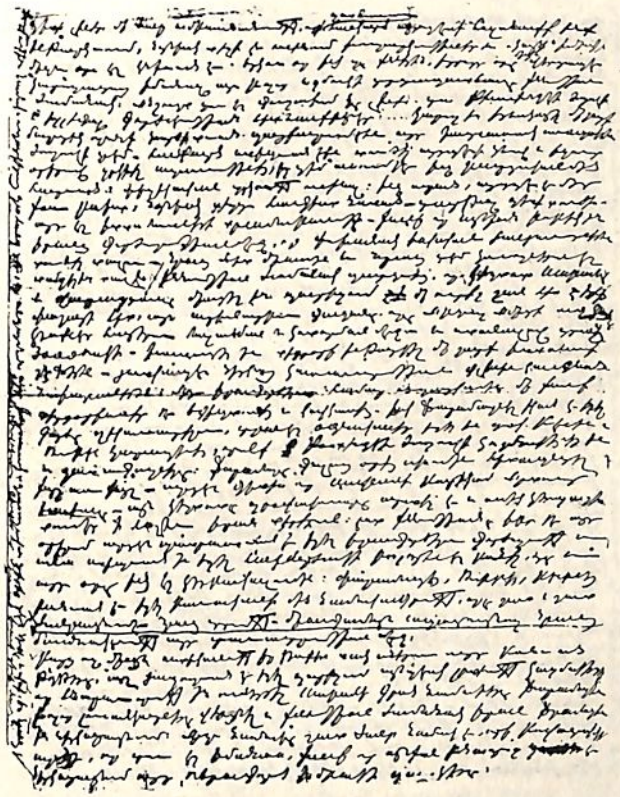

Շարունակութիւն Սպոյլի նամակին: Տես երես 153:

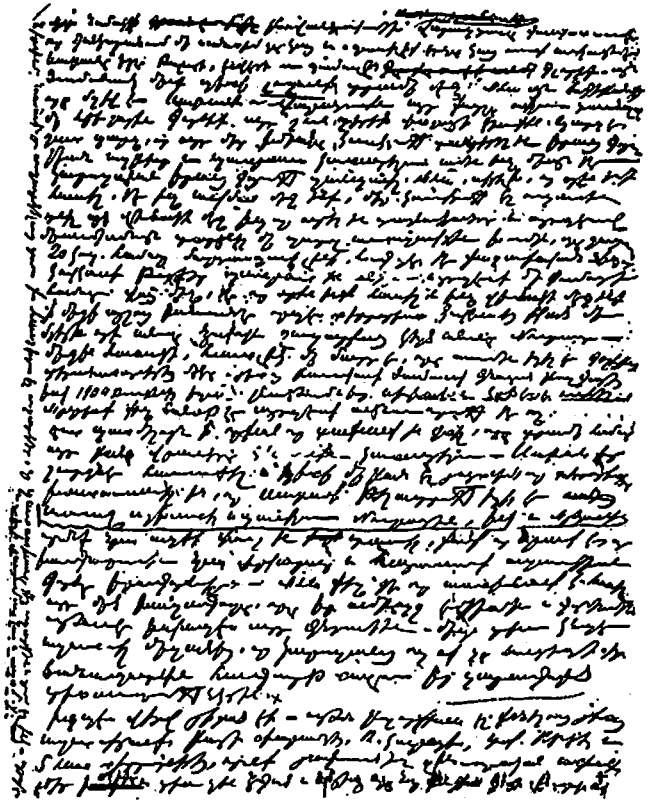

ԾԱՆՕԹ.— Հետեւեալ էջերը, Ս. Գիւլեանի առաջին նամակի պատկերն է: Տե՛ս երես 159:

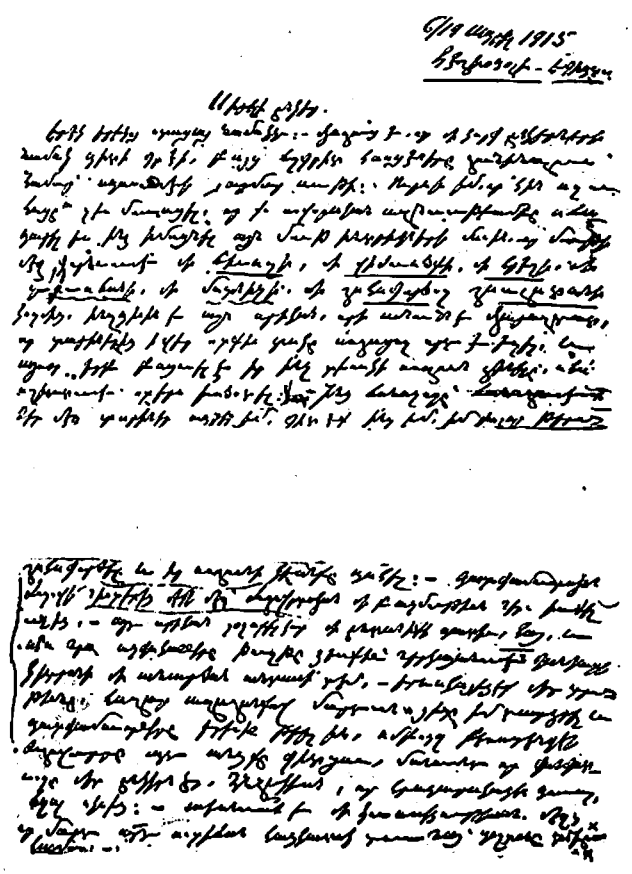

Շարունակութիւն նախորդ երեսէն։

ՄԱՆՕԹ.— Վարպետաի Գ.-րդ համակին քըթն է։ տե՛ս երես 174։

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ

Այս տեղ կը վերջանայ «Ս. Դ. ՀՆՋ. ԴԱՏԱՍՏԱՆԻՆ» առաջին մասը, որ Ս. Դիւլհանի անցեալ գործունէութեանց տխուր պատկերն էր, մինչեւ 1917:

Երկրորդ մասը կ'սկսի, որպէս չարունակութիւն՝ 1917ին, Ս. Դիւլհանի Ամերիկա դալէն սկսած ներկայ թուականը:

Այս հրջանին պիտի երեւան Ս. Դիւլհանի եւ իր քլիքի ներքին եւ հրապարակային աքանաչները, որոնք եկան ոտնակոխել Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան բարձր սկզբունքները եւ ցեխերու մէջ թաթխել զանոնք:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԳԼՈՒԽ Ա.

1915—1917

Ս. ԳԻՒԼԵԱՆ «Ե. Հ.»Ի ՆԱԽԱԳԻՀ ԵՒ ՀԱՑ ԱԶԳ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԳԱՍՈՒԽԻՐԱԿ

Սիրելի ընկերներ,

Այս բոլոր զարհուրելի պատմութիւններէն ու ահաւոր փաստերէն յետոյ, այլ եւս կարիք կը մնա՞յ տակաւին, խօսիլ, փաստեր բերել եւ խորհրդածութեան ենթարկուիլ Ս. Գիւլեանի մը մասին, որուն ետեւը ձգուած աւերակներու չղթան, իր ահաւոր անցեալի հարազատ պատկերը կը կրէ: Կարիք կա՞յ տակաւին, ցոյց տալու թէ ինչո՞ւ, այսօր, Ամերիկան, Հնչ. Կուսակցութեան ամենէն բեղմնաւոր եւ պատկառելի չրջանակը անիկա քար ու քանդ ըրաւ՝ Կուսակցութեան պատիւը ցեխերու մէջ քաշքշելով, ինչ որ ըրած ու կատարած էր ամեն տեղ, ամեն չրջանակ աւելի քան քսան տարիներէ ի վեր:

Այո՛, մենք կը հաւատանք, թէ տակաւին բաւելիքներ կան մարդու մը ներկային մասին նաեւ, քանի ւը, դժբաղդաբար, չրջապատուած ենք կոյր, խաւար

միջավայրով մը, քանի որ, մեզի հետ ունինք տակաւին վաստակի եւ կնամարդի դասալիքները, քանի որ, «պիտակից եւ փորձառու ընկերներ» ունինք տակաւին, որ իրենց լուսթհան դաւադրութեամբը կը դօրացնեն Ս. Գիւլհանի չարիքը եւ տիրապետութիւնը: Անհրաժեշտ կը դանենք տակաւին քանի մը խօսք ըսել, պարզելու համար թէ՝ ինչ որ Ս. Գիւլհան տարբերուելէ ի վեր իր ինքնապլուխ եւ պաշիպօզուք դործունէութեամբ կուսակցութիւնը մշտաւեւ ցնցումներու եւ ճեղքուածքներու ենթարկած էր, չատ անդամ, առանց խորհրդածութեան եւ որոշ ծրագրի, Ամերիկայի մէջ իր մուտքը եւ այնտեղ առաջ բերած նեղքին եւ հրապարակային աքանաչներու պայքարը, յղացուած, ծրագրուած եւ մեթոտիկ կերպով գործադրութեան դրուած յատակագիծ մ'էր, որ Ս. Գիւլհանը Փարիզէն եւ Եգիպտոսէն որոճած եւ յօրինած էր, որովհետեւ, առանց այս նեղքին կապ ու կարի ներու, առանց կուսակցական այս պատակառումներու՝ Ս. Գիւլհանը ՊԻՏԻ ՄԵՌՆԷՐ, ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՍԵՒ ԽԱՉԸ ԻՐ ՃԱԿՏԻՆ: Փոթորկին մէջ միայն, Ս. Գիւլհան կրնար իր վերկութիւնը դանել եւ ապահով նաւահանգիստ մը հասնիլ, առանց արդարութեան ձեռքը իյնալու:

Ուրեմն, Ամերիկայի չրջանակի հրապարակային եւ նեղքին այս բոլոր անախորժութիւնները, ո՛չ թէ դիպուածական եւ պատահական միջադէպեր պիտի նկատել, այլ անցեալի չարունակութեան մը օղակը, ալ աւելի, «կուսակցութիւնը բաժնել եւ առանձին հատուած մը կազմելու» ապառնալիքը վերջապէս պի-

տի դործադրէր, որպէսզի կարենար իր մեղքերէն ազատ արձակուիլ: Ս. Գիւլհան այսպիսի երկպառակութիւն մը պիտի յառաջացնէր, նոյն իսկ բռնի կերպով, բուռ իսկ հետեւեալ անփոփոխ եւ անխուսափելի պատճառներու հիման վրայ, որ իր գոյութեան եւ չգոյութեան հարցն էր: Ս. Գիւլհան՝ կուսակցութեան այս միակ գօրաւոր եւ կանգուն չրջանակը թոհուբոհի ենթէ չի վերածէր.

Ս.— Չէր կրնար կուսակցութեան 2—3000 ոտքերը գրպանել՝ տարուէ տարի, ուտել, խմել եւ ձեռքերու վրայ վաստարանուիլ, եւ փոխանակ կուսակցութեան գօնթրոլին տակ իյնալու, ինքը սիկտատոր դառնալով կուսակցութիւնը գօնթրոլ ընել:

Բ.— Կուսակցութիւնը իրարանցումի եւ պատակտման ենթէ չենթարկեր, չպիտի կրնար իր տասը տարուան անքննելի եւ անորակելի, ազգային եւ կուսակցական ապէտները եւ ոճիրները կուսակցութեանս Ընդհ. Ատեանէն ազատել: Ստեղծուած կացութեամբ բոլոր ընդդիմադիրները, բողոքողները, մաքուր եւ համոզուած ընկերները դուրս հրելով պաշտօնական դեկը առնել, չարքերը իր պատուանդանը ընել, եւ չրջանակներու ու կուսակցութեան դեկավար մարմիններու եւ ժողովները իր կամքին ենթարկել, այսպէս, վոխանակ Ընդհ. Ժողովէն դատապարտութեան խարանը կրելու, թիապարտի չապիկը հագնելու, ինքը դառնար դատաւոր եւ վճռիչներ տար բոլոր անոնց, որոնք իր չարիքներուն ընդդիմացած էին:

«Բաժանեա՛ դի տիրեսցես»ի բռնակալներու անփոփոխ սկզբունքը, Ս. Գիւլհանի համար, ո՛չ միայն

միրապետութեան հարց մ'էր, այլ նաեւ ապրելու, ըլլալու հարց մը:

Գ.— Ս. Գիւլեանի կուսակցութեան պատակաման ծրագրի երրորդ կէտը հոն էր, որ կուսակցութիւնը մի անդամ ընդ միշտ կը մաքրուէր կուսակցութեան մէջ այս կամ այն անկիւնը մնացած մաքուր, անկաշառ եւ ընդդիմադիր տարրերէ, որոնք միշտ վտանգ պիտի ստեղծէին իրեն գոյութեան եւ միրապետութեան:

Կուսակցութեան մէջ վտառաւորապէս ապրելէ իր արարքներու քննութեան վտանգը ունենալէ, իր մեղքերը չի խառնուելէ եւ չի քննուելէ պատ, հատատաուն կառոյց մը կը պատրաստուէր իր ապագայ գործունէութեան: Երբ անդամ մը իր յանցանքներէն մաքրուած ազատ ըլլար, բնականաբար, ղնահատութեան քուէներ եւ վտառարանութեան ծափեր ալ ստանալով, իր վերջին նպատակը իրագործած կըլլար, այսինքն, Կուսակցութեան կեդր. վարչութեան գահը կառնէր, «Հնչակ»ի խմբագիրը, տրողը եւ աշխարհակալը բոլոր չարքերուն եւ չրջանակներուն ինքը կը դառնար յաւիտեան:

Այս երեք կէտերուն մէջ պէտք է փնտռուն Ամերիկայի չրջանակին այս անժամանակ եւ ամօթալի կռիւներուն պատճառը եւ ապրիւրը, բոլոր անոնք, որոնք կը հարցնեն թէ «Ինչո՞ւ համար այս պայքարը պիտի ստեղծուէր, եւ ինչո՞ւ հրապարակապէս պիտի մղուէր: Ինչո՞ւ համար այս կեցաց եւ մահու օրերուն, ուր ազգային եւ կուսակցական անյետաձգելի գործեր կային, պէտք էր Ամերիկայի փառաւոր չըր-

ջանակը անձնատուր ըլլար այսպիսի ներքին իրարակեր, ֆայֆայիչ եւ սպանիչ կռիւներու»:

Այս բոլորին բացատրութիւնը կրնան տտանալ բոլոր անոնք, որոնք հարցերու յատակը տեսնել կ'ուզեն, կը թափանցեն այս անտսելի մարդուն անցեալի պատմութեան, եւ անոր ներքին հոգիին եւ հետապնդած նպատակներուն, փոխանակ մակերեսը նայելու:

Ահա այստեղ կերեւին վէրքին բոլոր ախտաւոր արմատները, որոնք իրենց չարաւալից ախտանիշը ցոյց տուին Ամերիկայի կոչին վրայ, Ս. Սպահ-Գիւլեանը հոս ոտք կոխելէն ի վեր:

Ուրեմն, Ամերիկայի դէպքերը երեւոյթներն էին միայն խոր պատճառներու, որոնք չրջանէ չրջան պատելով Ամերիկան դարձուցին վերջին եւ վճռական պոհը:

***

Սաֆօյի դժբաղդ հիւանդութեան պատճառով, «Եր. Հ.»ի խմբագրական աթոռը թափուր կը մնար: Տեղական ընկերները թէեւ կը տանէին դործերը կատարեալ ճեռնհասութեամբ, սակայն, այդ եռուզեռ օրերու եւ պատերազմի ստեղծած այդ հրաբխային պայմաններու տակ, առանձին մէկը անհրաժեշտ էր բուն դործին վրայ, մէկը, որ վարձուած, թրծուած կեանք եւ Հնչ. սկզբունքներով պատրաստուած պաշար ունենար: Ստեղծուած դրութեան տակ, այդ պաշտօնին համար երկու ընկեր աչքի առաջ կը ներկայանային, ընկերներ Գրիգոր Եղիկեան եւ Գուր-

զէն Թահմազեան, որոնք տրամադրութիւն չունեցան յայտնելին եւ չուզեցին գալ, եւ հետեւաբար համբաւի սեղանը պարապ կը մնար։

Այն առենն էր որ Ս. Գիւլեան, լսելով որ այդ ընկերները Ամերիկա հրաւիրելու եւ «Ե. Հ.»ի խմբագրութիւնը անոնց յանձնելու ջանք մը կայ, եղեռնասէն կրակէ կարկուտ կը թափէ իր նամակներով, թէ «զարկէք գլուխներուն դուրս ըրէք եթէ հոտ եկած են», երբ անոնք արդէն բացարձակապէս մերժած էին գալ։ Այն կենդանի վտաները, որոնք խօսեցան Ս. Գիւլեանի չարան չարան նամակները, միակ մի նպատակ կը պարզէին, ձգուած բացը իրեն համար պատրաստել։ Այդ իսկ պատճառով, Ս. Գիւլեան իր նամակներու տեղատարափը թափեց իր «նախկին անմոռաց» ընկերներու դէմ, որպէս զի «ասպարէզ մնանէն»։

Հրատարակուած նամակներէն (Ս. Գիւլեանի եւ Վարազդատի) ընկերները տեսան, թէ՝ Սապահի նպատակը եղած է Ամերիկա գալ նոյն իսկ տակաւին 1914ի առենները, երբ իր «առանձնատեսական քաղաքականութեան» դէմ պնացած էին ընկերները եւ Պօղոսի բանտին մէջ կը հեծէին։

Ամերիկա գալ «ի նպաստ բանտարկեալներու» եւ «հաշիւը տալ Պատ. Ժողով»ին, ինչպէս կը գրէ իր պաշտօնակից՝ Վարազդատ։ Եւ սակայն, Սապահ անկարող եղաւ գալ, Վարազդատի ապառնալիքին կամ արդեօք պատճառով, ինչպէս Վարազդատ կը գրէ, թէ՞ ուրիշ պատճառներ եղան, մեզի համար մութ է։ Բայց Ս. Գիւլեանի մաքէն բնաւ ելած չէր

Ամերիկա գալ եւ անոր կանանչ ոսկրները հալեցնել, որոնց գոյնը եւ հոտը մինչեւ եղեռնասէն իր ախորժակը կը գրգռէին, եւ որոնց համար հսկայ գրականութիւն մը առեղծած էր Ս. Գիւլեան իր եղեռնական նամակներով, որոնք բաց գրքի պէս բոլոր ընկերներու առաջ են։ Սաֆօն գրամ չատ կառնէ. «բիւրոկրատական» ամսական ունի, գործիչները ահագին գումարներ կառանան, իսկ Գործ. Յանձ.ը անհաշիւ գրամական մախսումներ կատարելէն զատ, հեղեղի պէս գրամ կը գրկէ Փարիզի «պորատարոյժին»։ Եթէ անոր կը գրկեն, «ինծի էլ ինչո՞ւ չեն գրկեր», ահա՛, նամակներու ամբողջ հոգին, գանգատի առանցքը, «հին վէթերան ընկերներ» «ասպարէզ կանչել»ու հրաւէրին իսկական պատճառը։

Ընկերները Ս. Գիւլեանի նամակներէն տեսան նոյնպէս որ, կ'ապառնայ նոյնիսկ գալ եւ իր հակառակորդները «հրապարակի վրայ նետել»։ «Հին ատիւծը դեռ մեռած չէ», եթէ միջոց իսկ չունենայ, «մուրալով, ովկիանոսը լողալով» կուգայ եւ «ամէն ինչ իր տաքին տակ կ'առնէ։»

Երբեմն երբեմն Ամերիկա գալու իր բաղձանքը կը յայտնէ, համազգային մխիթարով, «ընկեր Տամատեանի» եւ այլոց հետ Պօղոս վաչան տեսնել եւ անկից ալ Ամերիկա այցելել։

Աւելորդ է ըսել, որ այս վերջինը Ս. Գիւլեանի համար ամենէն նպաստաւոր եւ օրհնաբերը պիտի ըլլար քան ապառնալիքով, «մուրալով, լողալով» «հին տաւիծին» գալը, ինչպէս որ ընթերցող ընկերները պիտի տեսնեն յետոյ։

Թէ ինչու Ս. Գիւլեան տակաւին 1914ին ծրագրած, Ամերիկա գալու նպատակը 1916—1917ին միայն կրցաւ յաջողիլ, չատ պարզ էր: Ս. Գիւլեանի անհատական պայմանները տակաւին այնչափ ճնշիչ չէին, քանի որ Շէրիֆ վաչայի ոսկիներէն տակաւին վէրանքներ կային, քիչ յետոյ Պուէնոսայրոս մէջ «Պալքանեան Մամուլ»ի հրատարակութեամբ, արդէն պարբերաբար, որոշ դրամ մը կտանար իր աշխատակցութեան համար, եւ այսպէս, կապրէր ինչպէս ինքը կը գրէր: Պուէնոսայրոս պատերազմի մաս նակցութենէն վերջն է, որ Ս. Գիւլեան՝ այլ եւս եգիպտոսի ընկերներու փոքր ուժերը ապառած, նոյն իսկ ռամկավարներէն վոխառութիւն ընելու ստիպուած, Ամերիկա գալը, այլ եւս գոյութեան եւ չգոյութեան խնդիր դարձաւ իրեն համար:

Կար նաեւ ուրիշ կարեւոր պատճառ մը որ Ս. Գիւլեանի «դիւանագէտ» միտքը չէր կրնար անտեսել: Գիտէր թէ «հին առիւծը» հին կաուս մ'ալ չէր արժեր երբ Ամերիկայի մէջ իր ոտքն ամրացնելու հող չկար: Իր գործունէութեան վերջին պաշտպաններն իսկ Գրգ. Յանձ. եւ գործիչ (Սաֆօ) իրմէ երես դարձուցած էին չօշամելի կերպով ճշմարտութեան մօտենալով: Իսկ իր «հին, անմոռաց, հերոս, վեհերան ընկերները» որոնց դէմ բազմաթիւ մեղանչումներ ունեցած էր, անծանօթ կը մնային իրեն համար անոնց գիրքը եւ տրամադրութիւնը, եւ որովհետեւ մասնաճիւղային չարքերը նաեւ դէմառդրապէս նոր տարրեր ըլլալով, իր մասին նեղքին, եւ արտաքին ոչքլամներէն եւ վառաբանութիւններէն անտեղեակ

եւ լուր չունէին իր «Մեծ Մարդ», «հեղինակաւոր», «դիւանագէտ», «վիլհոլմայ» եւ «օրուան Մարդ» ըլլալը, չէր կրնար ուրիշ քայլ առնել, հետեւաբար չատ աւելի ձեռնտու պիտի ըլլար ընկ. Տամատի մը, Թէքէեանի մը, Հանըմեանի մը հետ համագործային միսիայով մը գալ եւ ամէն բան իր առջեւ եւ մօտիկ քննադատութենէն անցնելէ յետոյ, իր ապագայ ծրագիրը իրագործել Ամերիկայի մէջ:

Ուրեմն, Ս. Գիւլեան մտածեց նախ Ամերիկա գալէ առաջ հող պատրաստել հետուէն եւ այդ հողը կըլլար իր ճամբայով, առաջին, անցնել դիմակ մը, եւ օձի լեզուով մօտենալ «նախկին, անմոռաց ընկերներուն» որպէս զի «առպարկզ մտնեն», հոսանք կազմեն եւ իրեն համար տեղ պատրաստեն, ինչպէս նամակները կը բացատրեն պէտք եղածէն աւելի:

Այդ բաւական չէ, մտածեց, դիտակից ընկերներէ զատ պէտք է մասնաճիւղային կարծիք եւ համակրութիւն, այդ ճամբուն մէջ Ս. Գիւլեան մասնագէտն է, վառաբանութեան, ծանուցումի եւ ինքնագովութեան արհեստին մէջ: Ս. Գիւլեան նախ՝ «Ինքնաւար Հայաստան» դրքոյկով ոչ միայն համբաւ նոր չրջան մը բանալ ուզեց, այլ նաեւ դրամագլխ օգտուիլ, եւ այսպէս հարիւրաւոր օրինակներով ղրկեց Ամերիկա ընկերներու, որ ծախեն եւ դրամը վոխադրեն:

Եթէ «հին անմոռաց ընկերները» դրամ չի ղրկէին եւ կամ իր յետին մաքերուն համար ծուղակը չհյնային, գոնէ իր վրայ կարեկցելով իր գրքերը կրնային ծախել եւ իր «նեղ օրերուն» հասնիլ: Ս. Գիւլեան, միւս կողմէն, սկսաւ իր առած, «պորտա-

բոյծ» կոչած «հայկաւտակ» հոչակած Գործ. Յանձ.ի հետ նաեւ յարաբերութեան ոսկի թել մը կապել: Երբ իր նամակներով կը պռատ ու կը զռատ որ «իրեն ի՛նչ օգուտ եթէ «ե. Հ.» չարաթը հինգ անդամ հրատարակուի, ի՛նչ վնաս բնաւ չի հրատարակուի», սկսաւ յօդուածներով ազդել եւ դնել իր սաղրտութիւնը անոնց հետ, որոնք «հայկաւտակները» կոչելով իր «սաղրտութիւնը» չէր ուզեր դնել: Դարձեալ, Ս. Գիւլեան սկսաւ իր հոչակաւոր հեքիաթապատումը «Պատասխանատուները» անունի տակ, իրենց վիպական պատմութեամբ, մանաւանդ որ, Իթթիհատի այս ինչ էֆէնտիի, այն ինչ պէյի եւ ազգի մէջ ազդեցութիւնով համեմատ էր, կարող եղաւ միամիտ չարքերու ուշադրութիւնը իր վրայ հրաւիրել:

Եթէ իր նամակագրութիւնները մեծ յաջողութիւն մը չերաշխաւորեցին իր «անմոռաց ընկերներու» քով, բայց ամենց պարզ յարաբերութիւնը, եւ ամենց ալ քաց հակառակորդի մը պայքարը չունենալը, բաւական հող պատրաստած էին Ս. Գիւլեանի համար: Ակնդէս որ, երբ 1916ին Նիկոմեդիոյ մէջ Ամերիկայի Պատ. Ժողովը խմբագրին քաց տեղը լեցնելու համար իր թեկնածուները չունենայաւ, Ս. Գ.եան արդէն յաջողած էր: Հակառակ անոր որ Ս. Գիւլեան, որպէս չէզոքացուած կեդրոնի անդամ, քննութեան եւ դատապարտութեան ներքեւ էր: Հակառակ անոր, որ Ս. Գիւլեան ինքն ալ այդ ճակատագրին ո՛չ միայն ենթարկուած էր, այլ նաեւ ինչպէս իր նամակները կը ցուցնեն, քանիցս խոստացած էր, որ «պարզ

Հնչակեան անդամ մը մնար եւ գործէր այն մասնաճիւղին հետ որ կուզէր:»

Երբ Պատ. Ժողովներու մէջ պատգամաւորներու «վատած մտաներն» են, որ կը վճռեն, Ս. Գիւլեանը միշտ կարող կըլլայ զանոնք ապահովել, անոնց կուսակցական մոլեռանդութեան եւ ապիրատութեան վրայ յենուելով:

Պատ. Ժողովի մէջ քանի մը հին ընկերներ կային, որոնք Ս. Գիւլեանի այսօրուայ ցուցադրած հոգիի բոլոր յատակը ճանչցած էին, որոնք իրենց կարելին ըրին եւ հակառակեցան այդ որոշումին: Ս. Գիւլեանի նոր ընդդիմադիրները միջին դիրք մը բռնեցին, որովհետեւ չէին կրնար երեւակայել եւ ճանչնալ անոր ա՛յչափ չարիքի ահաւորութիւնը, եւ մաս մ՚ալ, որ այսօր նոյնպէս անհաշտ բողոքող եւ պայքարող մ՚է Բողոքող Հոսանքին մէջ, կատարեալ անդիտակ էր եւ Ս. Գիւլեանի ներքին եւ հրապարակային ինքնաձանուցման զոհը: Այլ եւս խօսքը չենք ըներ քանի վարձկաններու, որոնք այսօր ալ Ս. Գիւլեանի կողքին են: Հետեւաբար, Ս. Գիւլեան «պատգամաւորներու» մեծամասնութեամբ ընտրը ուներ խմբագիր-գործիչ «ե. Հ.»ի: Այս մասին կարելի է աւելի երկար ծանօթութիւն տանալ «Արդարութեան Ձայն»ի 33, 34 եւ 35 թիւ խմբագրականներէն:

Երբ այդպիսի սխալ եւ ճախող որոշում մը առնուաւ, Ս. Գիւլեանը ճանչցողները եւ այդ որոշման ամենէն դժգոհները իսկ աչխատեցան, զոնէ ստեղծուած որոշման հետեւանք եղող չարիքը մեղմացնել,

մինչեւ պարտ ու պատշաճ մարմիններու քննութեան, որոնք միայն պիտի կրնային անոր լուծումը տալ: Ոչ միայն որոշման համակերպելոյն, այլ նաեւ ջանացին անժամանակ պայքարի ամեն դուռ փակել, քանի որ Հայութիւնը արեան մէջ կը խեղդուէր եւ կուսակցութիւնը իր առաջ հսկայ գործեր ունէր կատարելու:

Այս վերջը բացատրութեամբ կրնան մեր արտահայտութեան ընկերները հասկնալ թէ Ս. Գիւլպենկեանի ընտրութեան մէջ Ս. Գիւլպենկեանը ճանչցողները բաժին չունին, եւ ըստ կարելոյն կուսակցական բոլոր միջոցներով արգելք եղած են, եւ սակայն, երբ որոշումը անցած էր, կը հաւատանք, որ իրենք ալ մեղի պէս պիտի մտածէին եւ կուսակցական զգայութեան եւ համաստութեան արժանիք պիտի սեպէին լռել եւ ոչ թէ դրօշակ պարզել եւ պայքար մղել եւ չրջանակը աքանտալի եւ պատակոման ենթարկել, երբ մանաւանդ որ Ս. Գիւլպենկեան որպէս կեդր. վարչութեան անդամ՝ զեղծումի եւ չարաշահութեանց մէջ ամբաստանուած էր, հետեւաբար, անոր արարքներու քննութիւնը կը պատկանէր կուսակցութեան Ընդհ. Պատգ. Ժողովին եւ ոչ թէ Ամերիկայի չրջանակի ժողովին: Այսպիսի քննութեան մը սեղանը մօտիկ ապագային պիտի բացուէր, երբ կեդր. վարչութիւնը՝ պատերազմէն յետոյ, անմիջապէս հրաւէր կարդար Ընդհ. Ժողովի, որուն կը նայէին անհամբեր բոլոր չրջանակները:

Վերեւ արուած վաստերով մենք հաստատեցինք, որ Ս. Գիւլպենկեան Ամերիկա ՊԻՏԻ ԳԱՐ, եթէ չհրաւիր-

ուէր ալ, եթէ շրջանակէն չընդունուէր ալ, նոյն իսկ, եթէ Ամերիկայի շրջանակը չուզեր ալ, այս կամ այն ձեւի եւ միտքի տակ պիտի գար, որովհետեւ, Ամերիկա գալը իր ապրուստի, իր գործունէութեան եւ իր ապագայի հարցն է, մէկ խօսքով իր գոյութեան խնդիրն էր:

***

1916ին Սեպտ. Նիւակարաֆօլսի Պատգ. Ժողովը ընտրեց Ս. Գիւլպենկեան Ամերիկայի գործիչ եւ խմբագիր եւ նոյն ժողովին մէջէն իսկ հեռագրուեցաւ: Նամակներ եւ հեռագրեր ղրկուեցան Ս. Գիւլպենկեանի չուտ գալ, սակայն Ս. Գիւլպենկեան որ վաղուց պատրաստած էր իր կապոցները այդպիսի ճամբորդութեան մը համար, անհոգ նստած էր, տեղէն չէր չարժեր: Անհոգ նստած. բայց անգործ նստած չէր, Ամերիկա գալու առաջին դրդապատճառը արդէն գոհացուած էր, հարիւրներով տօլար հեռագրուած էր, այլ եւս ոչ «նպարավաճառէն» եւ ոչ ալ «հացավաճառէն» դանդատ ունէր, անուսապրութեան հարցը փակուած էր, կը մնար Ս. Գիւլպենկեանի երկրորդ քայլը, որ չափուած պէտք էր առնել:

Ս. Գիւլպենկեան գիտէր որ Ամերիկայի չրջանակը գինքը ընտրած էր մեծամասնութեամբ, չատ լաւ կը հասկնար ընտրութեանց արժէքը, բաւական չէ մարդ մասսային քուէն, որը կարող էր հովի պէս փոխել իր ուղղութիւնը: Ամերիկայի մտաւորականութեան դիրքը անծանօթ էր իրեն, եւ չէր կրնար ան-

միջապէս քայլ առնել, մինչեւ որ լաւ մը չհլուծէր իր քայլը: Իր չարան չարան նամակները, որոնք ուղղած էր «հին, վեթերան, անմոռաց ընկերներին»՝ դործնական արդիւնք մը բերած չէին, բացի ընկ. Թափսըէ որ բաւական աշխատանք տարաւ այդ ուղղութեամբ: Ս. Գիւլպենկեանի նոր ընդդիմադիրներէն՝ դործիչը (Սաֆօն) արդէն հիւանդանոց լինկած էր, իսկ նախկին Գործ. Յանձ.ը տաք սիրտ մը չէր կրէր իր հանդէպ: Ուաք ամրացնելու ամենէն հաստատուն կէտը, մտնել Ամերիկա եւ չարքերու կոյր վստահութիւնը ապահովել քանի մը այլասեռածներ իր ձեռքին դործիք ընելով:

Բայց մինչեւ այդ տեղ հասնելու համար, առաջին քայլին, ընդդիմադիր հոսանք մը պէտք չէր ըլլար իր դէմ, եւ առաջ ամենէն ապահով միջոցը կուսակցական պատեհանէն աւելի համազդային միսիա մը ձեռք բերել պէտք էր, որ բարեբաղդաբար դիպուածով, երկնատաք հրեշտակի պէս հասաւ Եդիպտական Միութեան Պատգամաւորութիւնը:

Ս. Գիւլպեան, այլ եւս մոդական վերարկուն դըտած էր, որուն առջ ոչ միայն ներքին հատուածական խնդիրներ եւ հարցեր կը վակուէին, այլ նաեւ կուսակցական, մինչեւ որ ժամանակի չրջանին մէջ իրերը եւ դիրքերը քննէ՝ իր նոր ուղեդիծը պատրաստելու համար:

Եւ այդ միտքն որ Ս. Գիւլպեան իր վրայ առած էր, մինչեւ իր մտադրած նպատակին հասնիլը, որ՝ չ՛ափ եռանդուն, ճարպիկ եւ «ազդասիրաբար» կատարեց, ամենէն թերահաւատներն իսկ չուարեցուց

իր «անկեղծ միութենական» մ՛ըլլալուն ապացոյցը տալով:

Եւ Ս. Գիւլպեան իր ընտրութենէն աւելի քան վեց ամիս վերջ 1917ին՝ Ազգային Միութեան պատուիրակի միտքայով «ընկերներ» Մ. Տամատեանի եւ Հանըմեանի հետ միասին կուգան ոչ միայն Ամերիկայի մէջ Հայ Ազգ. Միութիւնը կազմելու, այլ նաեւ Ֆրանսական եւ Անգլիական «յարդանքները» հաղորդելու Ամերիկայի Հայութեան, որ կամաւորներ պատրաստէն, որպէս իրենց «եօթերորդ վոքը դաշնակիցը», Հայաստան եւ Կիլիկիան ազատելու.... Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ համար...

Մեր նպատակը չէ այս տեղ, Պատուիրակութեան ազգային դատի ձախող դործունէութիւնը աչքէ անցնել, քանի որ այսօր կարմիր իրականութիւնը մեր առջեւ է, Արեւելեան Լէգէոնի ոսկորներուն վրայ դաշնակիցներու դաւաղրութիւնը, քանի որ, միայն Ս. Գիւլպենկը չէ պատասխանատու, թէեւ Ս. Գիւլպենկը ինքը Ֆրանսայի նախարարներու եւ նախարարապետներու «դասընկերութեամբ» վիպական հեքեաթներ եւ առասպելներ աւելի տարածած է, նոյն իսկ «Կիլիկիայի դործով զրաղելու» Եդիպտոսէն դրած բազմիցս նամակներով, եւ հոս ալ միամիտներու ականջին վստահած իրեն մասին այնպիսի պատմութիւններով, որոնք բնականաբար հետաքրքրութիւններ կառնդէին իր մասին:

Մենք պիտի խօսինք բուն իսկ Հնչ. Կուսակցութեան չուրջ իր դործունէութեան առթիւ Ս. Գիւլպեան Ամերիկա մանելէն ի վեր:

Անոնք որ հանդիսացան Ս. Գիւլեանի 1917ին, Միութեան Միսիային իր երկու ամսուայ չրջանին մէջ, Միութեան անբիծ հրեշտակ մը տեսան իր մէջը, որուն համար, կուսակցութիւն, կուսակցական օրէնք, կուսակցական աշխատանք բոլորն ալ պէտք էին, ի հարկին, դաղրէին, միայն Հայ ժողովուրդի ճակատագրին աշխատող Ազգ. Միութեան դոգը լեցուէին:

Հակառակորդ կուսակցութիւնները իսկ, իր նոր պաշտօնին մէջ Ս. Գիւլեան տարբեր մարդ մը տեսան, երբ մանաւանդ Պատուիրակութիւնը (Ս. Գիւլեան, Հանըմեան, Տամատեան) այնպէս իրարու սըրտովին, հոգիովին վարած դտան, որոնք ընկերական ազացումէ աւելի եղբայրական դուրգուրանք կը ցուցնէին իրարու, իբրեւ առանձնած պաշտօնին հանդիպ:

Ս. Գիւլեան իր պաշտօնական հանդամանքով ո՛չ միայն զարմացուց բոլորն ալ, այլ նաեւ ինքն ալ զարմանքի ենթարկուեցաւ, որ Հայկական ճակատագրի հանդիպ ոչ միայն բոլոր կուսակցութեանց մէջ, անկեղծ, անվերապահ վերաբերմունք մը կար, այլ նաեւ Ամերիկայի, Ս. Դ. Հնչ. Հարքերու մէջ, կատարեալ եւ անխառն ներդաշնակութիւն մը, էն հակառակորդ կարծուածները դործի եւ չարժումի լծուած էին: Ս. Գիւլեան տեսաւ որ իր հին ու նոր, դիտակից եւ անդիտակից բոլոր հակառակորդները այնպէս չաղուած էին եւ վարած դործին, որ Եդիպտոսէն իր հիւանդոտ եւ ինարիկան երեւակայութեան ուեւէ հոդ չդտաւ Ամերիկայի մէջ: Ահա, Ս. Գիւլեան մէկ քայլն ալ առած էր դէպի իր նպատակները, քա-

նի որ ամէն բան լուած, ամէն բան դաղար առած, նոյն իսկ դեռ երկի, իբրեւ կեդրոնի ամենաերջին խաղքութեանց մասին խօսող եւ վնասող չկար, առայժմ: Ուրեմն, կոխած տեղը ամուր էր եւ գործի պէտք էր սկսիլ: Մէկ ձեռքով Միութեան միսիան կատարել, միւս ձեռքով չարքերու մէջ հոդ պատրաստել վազուայ ծրադրին չուրջ:

Ս. Գիւլեանի խնդրանքով եւ թախանձանքով Միութեան բանադնացները ընտրուեցան Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան կոմիտէն ընկերները Յ. Բարէջանեան եւ Սիրվարդ, Գործ. Յանձ.ը ընտրած էր նաեւ իր մէկ անդամը Իդնատիոսեան, որոնք մօտաւորապէս 5—6 չարաթ բանակցութիւնները կատարելէ ետքը նախութեամբ վարեցին: Ս. Գիւլեան թէ ժողովներու եւ թէ դուրսը տակաւին իր Միութեան հանդիպ իր խանդավառութիւնը չէր կորուսած, եւ տակայն, որչափ յաջող վախճանին կը մօտենար Միութիւնը այնչա՛փ Ս. Գիւլեան իր տաք արիւնը կը պաղեցնէր, որչափ չարքերուն իր «այցելութիւնը» կը կատարէր, որչափ Իդնատիոսեանի հետ իր զազանի, մաերմիկ խօսակցութեան մէջ կը մտնէր, այնչափ Միութեան պաշտօնը իր ուսերուն վրայ բեռ մը կը զդար:

Վերջապէս՝ Միութիւնը տակաւին տաք արեւբու արձադանդով կը հռչակուէր Ամերիկայի ժողովուրդին եւ կը գծուէին իր հիմնական պայմանները, ինչպէս նաեւ, միացող հաստատութիւններու վերադարձ իրաւունքներու եւ պարտականութեան սահմանները, բուն իսկ Ս. Գիւլեանի առաջարկութեամբ եւ պընդումով:

Ս. Գիւլեան այն աստն որ Միութեան դաշինքը ստորագրեց, այդ վայրկեանէն, նոյն Միութիւնը քանդելու ծրագիրը դրաւ մտքը։ Իր դրած, իր հըրամայած պայմաններուն դէմ, ո՛չ թէ ամիս մը, այլ չաբաթ մ՛իսկ չանցած աքցել սկսաւ։ Հազիւ չաբաթ մ՛առաջ Միութիւնը կուխակը Պոստոնի մէջ, չաբաթ մը վերջը նոյն Պոստոնի մէջ, ժողովրդային յորձեռանդ խանդավառութեան հրապարակային հան դանակութեան օրն իսկ աքանտալը ստեղծեց։ «Ժողովը ազօթքով սկսելու եւ չսկսելու» պայմական, ծիծաղական «սկզբունք»ի մը թափանցիկ պատրուակին տակ։

Այդ թուականով արդէն հիմը կը դնէ Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութիւնը Միութենէն դուրս քաշելու ծրագիրը դործադրել, Սպահի դաւադիր մատովը, իր խրտուիլակ ներկայացուցիչներովը և ամէն տեսն Միութեան մէջ կապ ու կռիւ ստեղծողը ինքը հանդիսացաւ։ Սակայն, ինչո՞ւ համար անկարող եղաւ Ամերիկայի ընդհանուր ժողովը անմիջապէս քաշել այն Միութեան սեղանէն, որովհետեւ պէտք ունէր դեռ տարի ու կէս քաշքշել միշտ խաւխռտարար ջանքերով մը, որովհետեւ, թէ չաբքերուն եւ թէ պիտակից ընկերներու մէջ այդ ծրագիրը պէտք էր մշակել եւ հասունցնել իսկոմի հասնելու համար։

Այդ թուականէն իսկ սկսած՝ Ս. Գիւլեան ո՛չ միայն Միութեան գրասենեակը ոտք իսկ չկոխեց, ո՛չ միայն իր «ընկերներու» Տամատեանի եւ Հանըմհանի հետ, որոնք իրենց եւս դառնալու ճանապարհածախսը անվճար պահելու եւ չի դործածելու եւ

Ս. Գիւլեանի բաժինը իրեն չի յանձնելու որոշում դնելուն, դիշեր ու ցերեկ կռուի մէջ էր, եւ քիչ յետոյ ներքնատէս եւ հրապարակատէս «մատնիչ» եւ «լըրտես» կոչեց զանոնք, այլ նաեւ, չարքերու առաջ «Միութեամբ սխալ մը դործեցինք», Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութիւնը քանի որ այսչափ զօրաւոր էր Ամերիկայի մէջ, մենք պէտք չունինք Միութեան», մտքերով եւ բառերով չարքերը խմորեց։

Անտարակոյս, Ամերիկայի դիտակից եւ վորձուած ընկերները այս դարձուածքներէն դժդոհ պիտի մնային, պիտի հակառակէին, պիտի պայքարէին եւ սակայն, ամենքն ալ դիպուածական երեւոյթներու մեկնութեամբ բացատրելով պիտի աշխատէին, ո՛չ միայն Միութիւնը չի խախտել եւ Հայ հասարակութեան առաջ կուսակցութիւնը չի խայտառակել, այլ նաեւ ներքին անհամերաշխ եւ աննեղդաշնակ կացութիւն մ՛ալ չստեղծել, որը ապետալի պիտի դառնար այդ պահուն։

Ս. Գիւլեան այս բոլոր անակնկալներու ճամբան ոչ միայն կը հարթէր, այլ նաեւ նորերը կստեղծէր այլեւայլ ճամբաններով, և չատ անդամ ընկերները կատարուած իրողութեանց առջեւ դնելով։ Այս ճամբաները արդէն մասամբ հարթած էր, կը չտնար աւելի սահուն եւ ողորկ ընել զանոնք։ Շարքերուն մէջ արդէն ինքզինքը «Մեծ Մարդ», «հեղինակաւոր», «փիլիսոփայ» չինած էր։ Կասկածելով թէ իր այս արարքներու դէմ պայքարողներ պիտի ըլլային, անոնց մասին, ծածուկ տեղեր, ականջներու տակ կը փսփսար վարկաբեկումներ ու սեւացումներ։

Ս. Գիւլեանի համար Ամերիկայի մէջ այս կարգ մը անտեղութիւնները չէին կարեւորը, անոնք արժէքէ զուրկ բաներ էին, սոսկ միայն միջոցներ էին ըղձուած նպատակին հասնելու համար: Իրեն համար կեանց եւ մահու հարց էր, թէ՝ վաղը, երբ կուսակցութիւնը ի վիճակի ըլլայ և կեդր. վարչութիւնը Ընդհ. ժողովի հրաւիրէ իր բարմադան եւ բարմաթիւ ղեղծումները սեղանի վրայ դայլին, ի՞նչ պիտի ըլլար ինքը: Պէտք է պատրաստուիլ սոսը համար Ամերիկայի զօրեղ չրջանակի մէջ, եթէ կրցաւ ամրոզջացէս նուաճել եւ պատնէշ ընել արտասահմանի հարցապնդումներու դէմ, սակայ ամենէն լաւ եւ արդիւնաբերն էր, եթէ կարող չեղաւ իր չարիքները տեսնողները նուաճել, պէտք էր դիրք բռնել եւ խրամատ յառաջացնել, սակայ վերջը դիւրին էր հասանքներու մէջ իր դիրքը բռնել եւ ամրացնել: Ամերիկայի մէջ ստեղծած աքանաչները Ս. Գիւլեանի ձեռքին մէջ միջոցներ էին միայն հին «խնդիրները» վերկենլու համար, բոլոր ընկերներու տրամադրութիւնը, դիրքը հասկնալու միջոց մը միայն:

Ս. Գիւլեան չատ անդամ, մերթ բաց, մերթ ծած կուսած լեզուով, կը մօտենար իր աւերած խնդիրներուն, հակառակ անոր, որ ընկերները խոյս կուտային, քանի որ անկարելի էր ճշմարտութենէն հրաժարիլ, սակայ չէին ուզեր տալ կանխահաս, անժամանակ վէճ եւ տարաձայնութիւն ստեղծել: Որչափ ընկերները կզգուշանային, Ս. Գիւլեան այնչափ այդ իր վտրած վէրքերը կուզէր խառնել: Ոչ միայն Պօլսոյ, Փարիզի յատուկ դէպքերը կը քրքրէր եւ անոնց

պաշտպանութիւնը կառնէր, այլ նաեւ, օր մը յանկարծ, ի զարմանս ընկերներու, խօսք նետեց թէ ինքը տակաւին կեդր. վարչութենէն հրաժարուած չէ, երբ արդէն նոր կեդրն ընտրուած էր և նոյն իսկ իր նամակներով ինքը նաեւ համակերպած եւ քաշուած էր, այդպիսի խօսք մը, պարզ կուիւ, մարտի հրաւէր մ'էր, իր հին եւ նոր պայքարող ընկերներու դէմ, որպէս զի վէճը, բանակուիւը բացուէր, խորունկնար, քանի որ բաւական իր ատքին հողը ամրացուցած էր չարքերուն մէջ: Ընկերները, թեթեւակի կերպով, նոյն իսկ լռութեամբ անցան տակիյ, նաեւ չատ մը ուրիշ միջադէպերէ, առիթ չտեղծելու: Ս. Գիւլեան յանդգնեցաւ ս'է միայն Ամերիկայի պաշտօնապէս մերժած Բէօսթէնճէի Ղրղ ժողովը ամեն տեղ գովել, վաստաբանել եւ ջանալ օրինականացնել, ինչ որ այսօր նոյնը կընէ իր ծառաներու ձեռքով, նաեւ մամուլով, այլ Պոստոնի Մասնաճիւղի հանդէս-խնջոյքին մէջ հրապարակապէս Բէօսթէնճէի չարիքները եւ իր արկածախնդրութիւնները վաստաբանել, որը ս'է միայն կռուի հրաւէր մ'էր Պոստոնի Մասնաճիւղին, այլ նաեւ նախատինք մը անոր ճակտին, քանի որ անոր անդարձ համոզումն էր, որ այդ ժողովը կուսակցութեան դերեզմանը փորեց, եւ այդ արարքը կատարողը, այսօր ելած՝ բուն իսկ իրենց ճակատին կուզայ պաշտպանելու յանդգնիլ: Ընկերները տարին այդ ալ, լռեցին, կարելի է ըսել կուլ տուին իրենց առաջ ձգուած զորձերու վտանգ չի բերելու համար: Բայց Ս. Գիւլեանը մեթոտիկ կերպով Իսահէն Վեսթ իր ծրագիրը ի կատար հանելու համար դաւադիր

մասնեղով, թէ կը հիւսէր նեղքին խնդիրներ Ամերիկայի կեանքին մէջ և թէ իր արտասահմանեան չարիք ները ծածկելու դիրքին եւ եղրեր. կը վնասէր :

Եւ երեւակայել, որ այս բոլորը կը կատարէր Ս. Գիւլեան 1917ի մէջերը, ուր ամեն մասնաճիւղ եւ ամեն ընկեր ներդաշնակ եւ չինարար աշխատանքի լծուած էին :

1917

Ս. ԳԻՒԼԵԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ԴԱՒԱՀ ԵՒ ՀՆԶ. Կ.ԹԵԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ ԿԸ ԲՈՒՆԱԲԱՐԻ

Ընկերնե՛ր,

Անոնք, որոնք 1917էն ի վեր Ամերիկա եղած են եւ խնդիրներու խորքին ծանօթ, անոնք, որոնք ցոնէ հետեւած են «Արդարութեան Ձայն»ի՝ բաւական որոշ գաղափար կազմած են թէ ի՞նչպէս եւ ինչո՞ւ Ս. Գիւլեան եւ իր քլիքը ստեղծեցին այս անդունդը Ամերիկայի պատուական չրջանակին մէջ : Կանխապատրաստուած ծրագրերու արտայայտութիւնն էր, ախտանիշ մը կուսակցութեան մէջ երկար տարիներէ ի վեր գոյութիւն ունեցած հիւանդութեան մը, որ Ս. Գիւլեան ներմուծած էր : Ամերիկայի այս սքանտալի մանրամասն պատմութիւնը պրել հատորներու պէտք կայ, մեր կարճեօք չատ ալ անհրաժեշտ չէ, քանի որ անցեալի պատմութիւնը արդէն չղթայի պէս երկարած եւ հասած է մինչեւ հոս, որը վերջին օղակը կը կապմէ : Պիտի ջանանք պարզ եւ մերկ իրողութիւնները դնել եւ ցոյց տալ մեր այն աղբիւրները : Պատրաստ ենք դնել ամեն վաստ եւ տոքումենտ անհրաժեշտ եւ արդար տեսանի առաջ :

եթէ անհրաժեշտութիւն տեսնուի, մենք կարող ենք նաեւ մանրամասն հաստրով դնել ընկերներու առաջ:

Անհրաժեշտ չենք նկատեր որովհետեւ, երբ Ս. Գիւլեան կը յանդգնի այնպիսի կուսակցական արարքներ գործել, որոնք կուսակցութեան դէմ են, անոնց անհերքելի վաստերը դուք տեսաք մեր նախորդ դիւմներու մէջ, չատ արամաբանական պիտի ըլլար, իր օձիքը փրկելու համար նորանոր դեղծումներ գործէր, նախորդները ծածկելու համար: Եւ ահա, այդ իսկ պատճառով, Ս. Գիւլեան գոլծեց Ամերիկայի մէջ նոյն անպատասխանատուութեամբ ազգային թէ կուսակցական, սկզբունքային եւ կանոնադրային դեղծումներ: Այսչափ երկաթեայ վաստերէ, ինքնագիր վկայութիւններէ կեսոյ, կարիք կը մնա՞յ տակաւին աւելցնել, թէ ինչո՞ւ այսպէս եղաւ եւ ո՞վ է պատասխանատուն:

Ուշեմն, հակիրճ պատմութեան անցնինք եւ դէպքերը ցոյց տանք ժամանակագրական կարգով:

***

Ս. Գիւլեանի դեղծումները՝ Ամերիկայի մէջ, բուն իսկ իր բերած Միութեան դէմ դաւելէն կսկսի: Միութեան ուխտին վազորդային Ս. Գիւլեան ո՛չ միայն կազ ու կուիւը սկսաւ իր «ընկերը» պատուիրակներու հետ, այլ նաեւ Միութիւնը աքացկոտ քաչուեցաւ Շիքակո, իր նկարագրի յար եւ նման խորհրդակիցի, Իգնատիոսեանի գրկին մէջ եւ սկսաւ բաց ու գոց ինտրիկներ լարել եւ սադրանքներ սարքել ամեն կողմ:

Ինքն էր որ հազար խնդրանքով եւ աղաչանքով Ազգային Միութեան մէջ Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան կողմէ ներկայացուցիչներ ընտրել տուաւ ընկերներ՝ Սիրվարդ, Յ. Շէքէրճեան եւ Ատոմ Կիւլեան (Կիւլեանի պինուորագրութենէն յետոյ ընկ. Բ. Ռուբէն վտանաորդեց), որոնք, դրուած, ուխտուած պայմաններու վրայ չանացին թէ Միութեան եւ թէ Կուսակցութեան հաւատարմարար ծառայել:

Այն օրերը՝ որ Միութիւնը ի լուր աշխարհի կը հռչակուէր, այդ առենն իսկ Պոստոնի մէջ հրապարակային հանդանակային ժողովին մէջ Ս. Գիւլեան սկիզբը դրաւ իր գաւադրութեան եւ աքանտալը սկսաւ: Ժողովը ազօթքով թէ ոչ ազօթքով բացուելու եւեխայական եւ ծիծաղական «սկզբունքային խնդրով», ինչպէս ըսինք:

Այդ թուականէն, Ս. Գիւլեան Միութեան աշխատանքին, այլեւս այնչափ խնամք մը ունեցաւ ինչպէս խորթ մայրը, իր խորթ զաւկին, զարանակալ մտած՝ Գործ. Յանձ.ի եւեւ ամեն խոչնդոտ հանեց բուն իսկ Միութեան այն պայմաններու դէմ, որոնք ինքը իր «պերճախօս ճառովը» հաստատած էր: Ինքն էր առաջարկողը, թէ ոեւէ կազմակերպութիւն իրաւունք չպիտի ունենայ հրապ. հանդանակութիւն ընել տեղ մը, երբ Միութիւնը դեռ չէ կատարած: Սակայն ոչ միայն ներքնապէս ուժ կուտար այդ բոլոր ընդունուած պայմաններու բռնաբարումին, այլ նաեւ ինքը անձամբ կը կատարէր, երբ Մէլֆըրտի մէջ Ս. Դ. Հնչ. հրապարակային ժողովին հրապարակային հանդանակութիւնը կատարեց:

Այսպէս, ամեն օր, ամեն ժողովի, Միութեան մեր ներկայացուցիչներուն, Միութեան այս կամ այն ժողովին մէջ զանգատ և հարցապնդում կուգար բացատրութիւն տալու համար, Միութեան այս կամ այն որոշման դէմ բանաբարման մը համար, և ամեն առեն իրենց կուսակցութեան «յանցանքները» իրենց երեսին կը զարնուէին: Միայն հանգանակային խնդիրներու մէջ, Միութիւնը Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութենէն կը պահանջէր Սէնթրըլֆօլսի. Սէնթ. Քէթէրինսի, Նիակարաֆօլսի եւ Միլֆըրտի հրապարակային հանդանակութիւնները, որոնք Միութեան ընդունուած որոշման հակառակ կը սեպուէին:

Երբ ընկերներ Միութեան աշխատանքին լծուած էին, ընկ. Յ. Բարեջանեան՝ իրենց հաւանութեամբ Ֆալիֆօրնիոյ մէջ իր բաժինը առացած էր, Սիրվարդ Միութեան կողմէ Վեսաի (Արեւմուտք) անցած էր, Ս. Գիւլեան ներքին սադրանքներով՝ ոչ միայն Միութեան մէջ մեր ներկայացուցիչները ամօթահար կընէր, այլ նաեւ Մանանճուղները անել դրութեան առաջ կը դնէր, որոնք իրենց պատուաւոր դիրքը զբաղած էին Միութենական մանանճուղներու մէջ:

Մեր ներկայացուցիչները ամենկորովամտութեամբ հարցերը եւ հարցապնդումները կը լուծէին հաւատալով որ այդ դէպքերը պատահական քայլեր են եւ ոչ թէ մտածուած եւ սիստեմաթիկ կերպով դրծադրութեան դրուած ծրագիր մը: Երբ ամեն օր, հարցը նոր, հարցապնդումը նոր երեսի կուգար, կարելի չէր այսպիսի դրութեան երկար տակալ, մեր ներկայացուցիչները բացատրութիւններ ուղեցին

Գործ. Յանձ.էն եւ խնդրեցին վերջ դնել այսպիսի հակամիութենական քայլերու, եթէ կուզէինք Միութեան մէջ մնալ եւ մեր գերը կատարել: Սակայն, Գործ. Յանձ.ը վախանակ մտքերու չփոթութիւնը վերատեսլու եւ զարման վիճառելու, ներքին եւ մութ ճանապարհներով նաեւ իրենց նպատակները յառաջացնել աշխատեցան, երբ երեսն ելաւ Գործ. Յանձ.ի դրած նամակը Զլսիի Մանանճուղին, որը Միութեան ձեռքին մէջ անգամի վրայ կուգար բացատրութիւն պահանջելու, զարձեալ, մեր ներկայացուցիչներէն: Ընկերները ափ ի բերան կը մնան այս յայտնութեան առաջ եւ սակայն զարձեալ, կը ջանան զայն պաշտպանել, զարմանալ եւ լաւատես զգացումներով մեկնել: Միութենէն հազիւ թէ ամիս մը անցած այսպիսի հակամիութենական ոգի կրող նամակ մը չէր կարելի պատահական արարքի մը վերագրել: Հետզհետէ եւ բեւեռ կուգար Ս. Գիւլեանի Զար Ոգին, որ արդէն դէս ու դէն իր գէմքը ցուցուցած էր: Այս սուղ էջերը չի գրաւելու համար այստեղ չենք ներկայացներ այդ նամակը, քանի որ իրենք իրենց բերնով ո՛չ միայն խոստովանած են, այլ նաեւ իրենց մէկ անպատեհ թերթին «Կռան»ի 7—8 թիւերու մէջ արտատպած են, նոյն իսկ խնդալով իրենց չարքերու քէին: Ընկերները թող վիճառեն եւ կարդան:

Պոստոն եւ շրջակաները, ինչպէս նաեւ Իսթի (Արեւելք) Մանանճուղները Միութեան քով եւ մօտիկ յարաբերութեան մէջ ըլլալով չէին կրնար անտարբեր մնալ առեղծուած այս դրութեան, եւ տեղէ տեղ դանգատներու եւ դժգոհութեան նշաններ պիտի գա-

յին, երբ մանաւանդ որ մեր ներկայացուցիչները, Գործ. Յանձ.ի ղրած իրենց խնդրական, յորդորական նամակներէն ձանձրացած, կ'ապառնային հրաժարիլ եթէ այդ ուղղութիւնը պիտի չարունակուէր: Ս. Գիւլեան եւ Գործ. Յանձ.ը տեսնելով՝ որ իրենց յետին մաքերուն ո՛չ կրնան գործիք ընել զանոնք եւ ո՛չ ալ ճկեցնել, զանոնք կանխելով կը հրաժարեցնեն, չի մոռնալով չարքերու առաջ դնել անոնց դէմ ամբաստանութիւն մը, թէ կուսակցութեան չահերը չեն պաշտպանած, այլ Միութեան չահերը միայն:

Այս կացութիւնը սպիտեց չրջանակային ժողով մը կազմել Քէմպրիճի մէջ եւ բողոքել եւ բացատրութիւն պահանջել Գործ. Յանձ.էն եւ չուտով դարման մտածել:

Գործ. Յանձ.ը ներքին գործակալներով եւ լրտեսներով ո՛չ միայն ներկայացուցիչներու քայլերը կը դիտէր, այլ նաեւ բոլոր դժգոհ ընկերներու եւ մանաճիւղերու չարժումը, նոյն իսկ անունները իր ձեռքին մէջ կունենար լրտեսական ցանցով մը: Այնպէս որ երբ Հնչակեանի եւ Մանաճիւղի իրաւունք մը կը գործադրէին բաց, հրապ. չրջ. ժողովով մը, որուն արձանագրութիւնը եւ որոշումները իրենց կը դրկուէին տպագրելու եւ բոլոր մանաճիւղերուն ցրուելու, իրենք գաւառական ժողովներ անունով մկրտեցին այդ ընկերական հաւաքոյթները, գործեալ տեսէք «Կռան»ի մէջ, Շանթ տասրագրութեամբ: Աւելորդ է ըսել որ Գործ. Յանձ.ը՝ հակառակ կանոնագրի, այդ ժողովի արձանագրութիւնը երեւան չի բերեց եւ գամբիւղը նետեց նոյն իսկ:

Գործ. Յանձ.ը հրաժարեցնելով ներկայացուցիչները՝ ամն Զագիկեան կը դրկէր լրագրի՞ւնքներով, որուն միակ արժանիքը Ս. Գիւլեանի եւ Գործ. Յանձ.ի անկամ գործիք ըլլալն էր, եւ որ պիտի դար տակաւին Հնչակեան չեզած, Հնչակեանութենէ չի հասկցածը պիտի պաշտպանէր զայն Միութեան մէջ: Ներկայացուցիչները երկտող թուղթիկով մը յայտնեցին մանաճիւղերուն, որ անոնք պատրաստ են իրենց գործերը պաշտպանել մօտակայ Պատգ. ժողովին (Սեպտ. 1917) եւ ցոյց տալ թէ ո՞վ է կուսակցութեան չահին դէմ գործողը: Այսիկա բաւական եղաւ, որ Գործ. Յանձ.ը Ս. Գիւլեանի գործունէութիւնը իւրացուցած, չրջաբերականով մը զանոնք կոխակայէր եւ զրկէր իրենց իրաւունքները, որպէսզի աւելի ազատ կարող ըլլային իրենց ինարկիները չարունակել:

Այդ առենն էր որ ընկ. Ա. Ամիրխանեանը գործի պաշտօնով կը վերթայնեն Խոթի կոմիտէները, որպէսզի դայ եւ դժգոհութիւնները վերցնէ: Ընկ. Ամիրխանեանը ամեն տեսակ սուտերով եւ զրպարտութիւններով կը նախապաշարեն եւ կը համոզեն, որ իրենց ներկայացուցիչները սխալ գործած են եւ հետեւաբար դատապարտութեան արժանի:

Ընկ. Ամիրխանեան կուգայ եւ իրականութեան դարնուելով կը զարմանայ որ այսպիսի թիւրիմացութիւն մը կը տիրէ Շիքագոյի մէջ, երբ մեր ներկայացուցիչները իրենց բոլոր կրցածը կատարած են, ի հարկին, Գործ. Յանձ.ի սխալներն իսկ պաշտպանելով, միշտ մեկնելով բարի տրամադրութեամբ:

Ընկ. Ամիրխանեանի առաջին գործը կըլլայ դրել Գործ. Յանձ.ի որ իրենք սխալ հասկցած են ընկերներու նկատմամբ, եւ կը խնդրէ որ վսխեն իրենց կարծիքը, առանց պիտնալու, որ Շիքակոյի մէջ պատրաստուած որոշ ծրագրի մը արդիւնք էր, անոնք դիտէին ինչ կընէին եւ դէպի ուր կերթային, ինչ որ ընկ. Ամիրխանեան միայն չէր հասկցեր: Այսիկա բաւական կըլլայ որ Գործ. Յանձ.ը նաեւ կայծակի Հարուածով նետէ ընկ. Ամիրխանեանը նաեւ անոնց կարգին եւ հոսանքին մէջ: Ընկ. Ամիրխանեան հետզհետէ կը թափանցէ իրողութեան, երբ Գործ. Յանձ.ը իրեն դրած նամակներով իրմէ կը պահանջէ որ բոլոր կարեւոր ընկերները լրտեսէ, անոնց անունները հաղորդէ որոնք դժգոհներու կարգին մէջ են: Մեր ձեռքին տակ է նաեւ այդ նամակը: Աւելի մանրամասնութիւնը կրնան ընկերները կարդալ ընկ. Ամիրխանեանի յօդուածները «Արդ. Զայն»ի 25—26 թիւերուն մէջ:

Գործ. Յանձ.ը անկարող՝ իրեն ձեռքին մէջ գործիք մ'ընելու ընկ. Ամիրխանեանը, սախտղական հեռագրով մը կը կանչէ ընկ. Յ. Բարէջանեանը, Բալիֆօրնիայէն, երբ արդէն դժգոհութիւնը սաղմնաւորած, հոսանք դարձած էր: Ընկ. Բարէջանեան Միութեան վերջին բանակցութիւններէն ասկին, կղզիացած դրութեան տակ, կը հասնի Շիքակօ եւ կը խէ Ս. Գիւլեանը եւ Գործ. Յանձ.ի գժտխային Ոգին՝ Իգնատիոսեանէ, այնպիսի աներեւակայելի սուտեր եւ պատմութիւններ, որոնք կրնային չատ դիւրութեամբ կախաղան պրկել մեր ներկայացուցիչները:

Ընկ. Բարէջանեան, թէեւ անձանօթ մը չէր Ս. Գիւլեանի եւ իկնէյշըսի մը հոգիին, և սակայն, պահ մը մտիկ կընէ այդ յերիւրանքներու: Միութեան ներկայացուցչի պաշտօնով գոնէ մինչեւ Պատգ. Ժողով, հինգ չաբաթ՝ կը հասնի Պոստոն:

Ընկ. Յ. Բարէջանեան կուգայ իրողութիւնները քրքրել, հետազօտել, առանց նախկին ներկայացուցիչները տեսնելու: Կը դիմէ Միութեան միւս հատուածներու ներկայացուցիչներուն, որոնք այնչափ զանգատ կը յայտնէին մեր ընկերներու «կուսակցամոլութենէն» որչափ անոնք կը զատապարտուէին Գ. Յ.էն՝ իրենց հակակուսակցականութեամբ: Կը պրպտէ Միութեան բոլոր արձանագրութիւնները եւ կը զարմանայ որ Շիքակոյի մէջ իրականութիւնը կրնայ այսչափ սեւ եւ չինծու ներկայացուիլ, և այս կամ այն ընկերը՝ սուութեան եւ վատութեան գործիք ընելու համար մինչեւ այդ տեղը իջնել: Այդ սուտն էր, որ Գ. Յ.ը վսխանակ իր նոր ներկայացուցիչներով քայլերը ուղղելու եւ զարմանելու դրծուած սխալները, այնպիսի լերը, կոպիտ եւ անպատչաճ նամակ մը կը գրէ Միութեան, որ ոչ թէ միայն, համերաչխ հատուածները, այլ պատերազմի բռնուող երկու ազգեր այդպիսի ոճով նամակներ չեն գրեր իրարու:

Երբ այդպիսի նամակով «լրտեսական բոյն» կը հռչակուի Միութեան գրասենեակը, ոչ միայն ամօթ մըն էր այդ նամակը գրող պաշտօնական մարմնոյ, այլ նաեւ անարգանք մը այն կուսակցութեան, որը բոլորուած էր այդ սեղանին չուրջ: Հասկնալի էր որ

դէպքերը այնպէս կերթային, ինչպէս Շիքակօլի մէջ ծրագրուած էր:

Մխիթիւնը այլեւս չկրցաւ հանդուրժել այդպիսի նամակի մը եւ իր վերջնագիրը դրաւ, թէ մինչեւ որ այդ նախատական նամակը եա չառնուի, իրենք Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան ոեւէ ներկայացուցիչի հետ, ոեւէ խնդիր չեն կրնար կարգադրել եւ քննութեան ենթարկել նախորդ հարցերը (հանդանակութեան հարցերը):

Գործ. Յանձ.ի լիազօրը, հասկնալով թէ իր մեծաւորներու այդ չափազանց քայլը թէ շատ ապուշ բան էր եւ թէ կանխահաս, իր պատասխանատուութեան ներքեւ, բանաձեւ մը տալով եա կը վերցնէ այդ նամակը եւ նեռուած նախատինքը ինքը կը կլլէ: Այդ նամակին ալ ապրիւրը դարձեալ իրենց միջոցաւ կարելի է դանել «Կռան»ի 8-9 թիւերուն մէջ: Կրնան կարդալ հետաքրքիրները, հասկնալով որ իրենց վարիչները ո՞ր աստիճան լրբացած էին, որ իրենք իրենց թոյլ կուտային Մատնաճիւղերու երեսին նետել հրատարակելով այնպիսի նամակ մը, որ ամօթի կարմիրով եա առած էին:

Զագիկեանի այդ քայլը որչափ ալ խոնարհեցուցիչ ըլլար, եւ սակայն մեր կողմէ դնահատուեցաւ այդ, որ այն կատարեց եւ Մխիթեան դէմ դործուած սխալները մատամբ մոռնալու ճամբուն մօտեցուց: Նամակի եա վերցնելէն յետոյ Մխիթեան Վարչական ժողովը անդրադարձաւ Հնչակեան համակրութենական հանդանակութեանց չուրջ:

Քննութիւնը պարզեց որ «Եր. Հ.»ի մէջ ժողովի

նկարագրութեան սխալ թուականով մը Սէնթըլըֆօլի հանդանակութիւնը կատարուած էր Մխիթիւնը հաստատուելէն առաջ եւ ոչ թէ վերջը: Մխիթիւնը հրաժարեցաւ այդ պահանջէն: Կարդը եկաւ Նիկարաֆօլի հանդանակութեան: Հնչ. ներկայացուցիչները վստահեցին որ թէեւ այդ հանդանակութիւնը եղած է Մխիթենէն վերջ, սակայն նախապէս ծրագրուած եւ պատրաստուած էր: Մխիթիւնը առիթը ալ հրաժարեցաւ, երկար վիճաբանութեանց տեղի չտալու համար: Իսկ Սէնթ Ջէյմզ Էլինոյ եւ Մըլֆըրտի հանդանակութիւնները հակամխիթենական էին եւ պէտք էր դրամը Մխիթեան դրկել, ինչպէս որ Մխիթեան միւս հաստատները ըրած էին երբ, դիտակցաբար թէ անդիտակցաբար այդպիսի քայլեր առած էին: Մխիթիւնը Ս. Ջէյմզ էլինոյ դրամն ալ չի պահանջեց, աւելի ճիշտը չնորհ ըրաւ, երբ պարզուեցաւ որ հաւաքուած դրամը արդէն ծախսուած է տեղին հայ մանուկներու հայերէն դաստիարակութեան համար: Իսկ Մըլֆըրտի դրամը Մխիթիւնը իր պահանջը նկատեց եւ մինչեւ այսօր ալ կը նկատէ զայն, իր իրաւունքը: Եւ ահա այս իրողութիւնը առիթ կուտայ որ Զագիկեան մը եւ Գործ. Յանձ.ը չարքերուն մէջ յաղթական ձայնով մը խաբեն ընկերները, որ Մխիթիւնը ոչ մէկ իրաւունք ունէր, Զագիկեանը վաճած է հարցը մէկ մատով՝ ի նպաստ կուսակցութեան, ինչ որ մեր նախկին ներկայացուցիչները չկրցին վաճել զայն: Մեր ըսածը կը հաստատէ Մխիթեան արձանագրութիւնը եւ Մխիթեան պահանջը:

Գանուելան ընկերներ որ թելադրեցին, Մխի-

թեան մէջ մեր նախկին հոյակապ դիրքը պահելու համար, այդ դրամը տանք եւ կուսակցութեան վարկը բարձրացնենք, բայց Գործ. Յանձ. եւ անոր Զար խորհրդականը Ս. Գիւլեան ոչ թէ քանի մը հարիւր օրլարի կը ծախէին կուսակցութեան վարկը, այլ նաեւ քանի մը աչնթի, քանի որ իրենց նպատակը չատ պարզ էր Մխութեան հանդէպ: Գործ. Յանձ.ը մինչեւ վերջը Մխութեան դէմ իր լարուած դիրքը աւելի չէշտեց եւ վատ պահեց չարքերու մէջ դժդոհութեան կլիակը, մինչեւ որ հասաւ 31րդ դժբաղդ Պատ. Ժողովը, 1917 Սեպտեմբեր 1ին:

31ՐԴ ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎԸ ՊՈՍՏՈՆԻ ՄԷՋ

Անոնք որոնք մեր պատմութեան չղթային հետեւեցան, տեսան թէ Ս. Գիւլեան ի՞նչպէս զեղծումներ կը գործէ եւ ի՞նչպիսի Պատ. Ժողովներ կը կազմէ, ի՞նչ միջոցներ եւ տարրեր ձեռք կառնէ իր օձիքը փրկելու համար:

31րդ Պատ. Ժողովն ալ յար եւ նմանն է բոլորին, որոնք անխոտոր դծով առաջ վարած է Ս. Գիւլեան եւ հանդիսատես եղած է անոնց դժբաղդ հետեւանքներուն:

Մինչեւ Պատ. Ժողով՝ Շիքակոյի քլիքը, ոչ միայն լուռեներու միջոցով ներքին եւ պաշտօնական

պրոպականտով բոլոր դժդոհները նշանակած էր, անոնք ցանկի անցուցած եւ անոնց դէմ սեւացումներ կատարած էր, այլ նաեւ կատարուած իրողութիւնները առաջ դնելու սկզբունքով՝ ընկերներ, մասնաճիւղեր իրաւունքէ զրկած էր: Ոչ միայն ներկայացուցիչները վարկաբեկած էր, այլ նաեւ դեռ երէկ քանի մը չարաթ առաջ, իր զրկած դործիչները, Ամիրխանեան, Բարէջանեան, երբ անկարող եղան իրենց դործիք ընել, անոնք ալ ցեխոտած էին մինչեւ Պատ. Ժողով, որպէսզի չի կարենան անոնք իրենց հեղինակութեամբ ճշմարտութիւնները պարզել միամիտ չարքերուն:

Ս. Գիւլեան եւ Գործ. Յանձ.ը Շիքակոյի մէջ տակաւին, հասկացողութեան եկած էին Պատ. Ժողովին մէջ հետեւեալ կէտերուն վրայ.

Ա.— Բոլոր ընդդիմադիրները քուէի եւ պատգամաւորական իրաւունքէ զրկել, ընկեր թէ Մանասճիւղ:

Բ.— Գոյութիւն ունեցող թէ ոչ, Մանասճիւղ կազմել կինք մը տալ եւ անոր պատգամաւորը ներկայացնել, երբ իրենց համակիր է:

Գ.— Պատ. Ժողովին, երբ իրենց հաւաքած «պատգամաւորներու» «վատած մատերը» անկարող ըլլան «մեծամասնութեան օրինականութիւնը» ապահովել, չի հնազանդիլ որոշման եւ բռնի ուժով դուրս ձգել Ժողովը առնել գործերը եւ հեռանալ, չարունակել դործը մինչեւ որ դժդոհութիւնը մարի եւ «նպատակաւոր պայմաններ» դան:

Այս գլխաւոր հասկացողութիւնը կայացած էր

թեան մէջ մեր նախկին հոյակապ դիրքը պահելու համար, այդ դրամը տանք եւ կուսակցութեան վարկը բարձրացնենք, բայց Գործ. Յանձ. եւ անոր Զար խորհրդականը Ս. Գիւլեան ոչ թէ քանի մը հարիւր ռօլարի կը ծախէին կուսակցութեանվարկը, այլ նաեւ քանի մը սէնթիլ, քանի որ իրենց նպատակը չատ պարզ էր Միութեան հանդէպ: Գործ. Յանձ.ը մինչեւ վերջը Միութեան դէմ իր լարուած դիրքը աւելի չեչտեց եւ վառ պահեց չարքերու մէջ դժդոհութեան կրակը, մինչեւ որ հասաւ 31րդ դժբաղդ Պատգ. ժողովը, 1917 Սեպտեմբեր 1ին:

31ՐԴ ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎԸ ՊՈՍՏՈՆԻ ՄԷՋ

Անոնք որոնք մեր պատմութեան շրջանին հետեւեցան, տեսան թէ Ս. Գիւլեան ի՞նչպէս գործուածներ կը գործէ եւ ի՞նչպիսի Պատգ. ժողովներ կը կազմէ, ի՛նչ միջոցներ եւ տարրեր ձեռք կառնէ իր օձիքը փրկելու համար:

31րդ Պատգ. ժողովն ալ յար եւ նմանն է բոլորին, որոնք անխոխոջ դծով առջ վարած է Ս. Գիւլեան եւ հանդիսատես եղած է անոնց դժբաղդ հետեւանքներուն:

Մինչեւ Պատգ. ժողով՝ Շիքակոյի քլիքը, ոչ մի այն լրտեսներու միջոցով ներքին եւ պաշտօնական

պրոպականտով բոլոր դժգոհները նշանակած էր, անոնք ցանկի անցուցած եւ անոնց դէմ սեւացումներ կատարած էր, այլ նաեւ կատարուած իրողութիւններու առջ դնելու սկզբունքով՝ ընկերներ, մասնաճիւղեր իրաւունքէ զրկած էր: Ոչ միայն ներկայացուցիչները վարկաբեկած էր, այլ նաեւ դեռ երէկ քանի մը չարաթ առջ, իր զրկած գործիչները, Ամիրխանեան, Բարեջանեան, երբ անկարող եղան իրենց գործիք ընել, անոնք ալ ցեխոտած էին մինչեւ Պատգ. ժողով, որպէսզի չի կարենան անոնք իրենց հեղինակութեամբ ճշմարտութիւնները պարզել միամիտ չարքերուն:

Ս. Գիւլեան եւ Գործ. Յանձ.ը Շիքակոյի մէջ տակաւին, հասկացողութեան եկած էին Պատգ. ժողովին մէջ հետեւեալ կէտերուն վրայ.

Ա.— Բոլոր ընդդիմադիրները քուէի եւ պատգամաւորական իրաւունքէ զրկել, ընկեր թէ Մանասճիւղ:

Բ.— Գոյութիւն ունեցող թէ ոչ, Մանասճիւղ կազմել կնիք մը տալ եւ անոր պատգամաւորը ներկայացնել, երբ իրենց համակիր է:

Գ.— Պատգ. ժողովին, երբ իրենց հաւաքած «պատգամաւորներու» «վատած մտաերը» անկարող ըլլան «մեծամասնութեան օրինականութիւնը» ապահովել, չի հնազանդիլ որոշման եւ բռնի ուժով դուռ ժողովը առնել դռյքերը եւ հեռանալ, չարունակել գործը մինչեւ որ դժգոհութիւնը մարի եւ «նպատաւոր պայմաններ» գան:

Այս գլխաւոր հասկացողութիւնը կայացած էր

Ս. Գիւլէանի եւ Իգնատիոսեանի մէջ, քանի որ երեւան եկան որ մեւս անդամները խրտուիլակները էին: Եւ այս «սրբազան գաշնակցութիւնը» կայացած էր երկուքի մէջ, որովհետեւ ոչ միայն երկուքն ալ նոյն հոգին եւ ներքին աշխարհը կը կրէին, այլ նաեւ երկուքին ալ ձեռքերը բռնուած, կուսակցական նիւթական և բարոյական ծանր գործումներու մէջեւ պատասխանատու էին: Ուղիղ, խաղաղ եւ չինարար պատ. ժողով մը իրենց համար դատապարտութեան խարան մ'էր: Անհերգաշնակութիւն, պղտորում, նոյն իսկ պատակում, ի գին կուսակցութեան կեանքին, վերկութեան միակ միջոցը պիտի ըլլար իրենց համար:

Նիւակարաֆօլսի (1916) պատ. ժողովին մէջ էր որ այս Իվնէյչըսը՝ կուսակցութեան պաշտօնաթերթը ամէն գաւերով եւ ինտրիկներով հայ կեանքի, հայ հոսանքներու միջավայրէն քաշեց եւ Շիքակօյի նիւղները նեռից անուշ երաղներով տոգորուած, սպառնալով նոյն իսկ Ամերիկայի չրջանակը Խթ եւ Վեսթ բաժնել, եթէ այլապէս որոշուի:

Գործուած սխալը որչափ որ ծանր էր բայց պիտի չէր, քանի որ որոշումը մէկ տարուայ համար էր: Այս թշուառականը իր ինտրիկին մէջ հոս կանգ չառաւ, որպէսզի «Եր. Հ.»ը յաւիտեան իր ոսկի հանքը դառնայ եւ կապուի Շիքակօյի մէջ, դաշնաբար, առանց նոյն իսկ իր պաշտօնակիցներու դիտակցութեան, չինք մը լիս կընէ և վոխադարձ դրամական եւ բաշխաւորութեամբ կը կապուի երկք տարուայ համար: Այս մասին աւելի բացատրութիւն կարելի է

տանալ «Արդ. Ձայն»ի 33, 34 եւ 35 թիւերու խմբագրականներով ինչպէս նաեւ Իգնատիոսեանի պաշտօնակիցներու՝ Փօլ Շէքէրճեանի եւ Յ. Գարագաշեանի նամակները կը բացատրեն «Արդ. Ձայնի թիւ 37ի մէջ: Այս քայլը որքա՞ն դատապրական էր Ամերիկայի կուսակցութեան կեանքին եւ օրականին եւ որչափ ծանր դատապարտութիւն եւ տուգանքի արժանի, տակաւ Սահակեան չարքերն ալ դիտէին երբ իրենց Պատ. ժողովին, 1918 Տիքրոյքի մէջ իրենց «վատաած» քուէներն իսկ չի կրցին զայն վերկել դատապարտութենէ, ու կանցնի հետեւեալ քոմիք եւ անիմաստ որոշումը.

«Ժողովս նկատի ունենալով քողոքող ընկերներու խնդիրը, նախորդ Գործ. Յանձ.ի (ճիչտը՝ Իգնատիոսեանի) խմբագրատան լիս ընելը, գտաւ որ այդ գործը ծր իրաւունքի տեսակէտով սխալ, իսկ շահի տեսակէտով իրաւացի էր:»

Ասիկա մտքի եւ տրամաբանութեան հրաշալիք մը չէ՞, կը տեսնէ՞ք Ս. Գիւլէանի «դիւանագիտական» ուղեղը դեղծում մը արդարացնելու համար ինչ ծիծաղելի ճգնաժամներու ենթարկուած է:

Իգնատիոսեանի վզէն կախուած էր տակաւին բայի չատ մը նիւթական, դանձապահական դեղծումներէ (հակառակ դանձապահ ըլլալուն, Տոքթ. Շէքէրճեան, դրամին մեծ մասը Իգնատիոսեանի քով կը մնար), Սաֆօյի արեան պատասխանատուութիւնը կար: Հետեւաբար Ս. Գիւլէանի հետ ներքին աւազակային դաշնակցութիւն մը, դոյութեան հարց էր եւ չէաք էր, ոչ միայն անպարտ դուրս գալ, այլ նաեւ

յաղթական, դրութեան տէրը: Եւ այս վերկութիւնն ալ կուսակցական աքանաչներու եւ պառակտման մէջ միայն կարելի էր դառնել:

Հետեւաբար, 31րդ Պատգ. ժողովի՝ մութի մէջ Ս. Գիւլեանի մատներով, իսկ հրապարակի վրայ Իկնէյշըըի պժգալի դէմքով Շիքակոյի մէջ կանխապատրաստուած օրակարգը դործադրութեան դրուեցաւ: Ու այսպէս բազմաթիւ պեղծումներու հետ հետեւեալ հակահնչակեան չարիքները յաւերժացան, դիծ մը քաշելով կուսակցութեան նուիրական եւ պատմական սկզբունքներուն վրայ:

Ա.— Ոչ միայն անդոյ մատնաճիշտը ներկայացուցան առանձին պատգամաւորներով, իրենց համակիր մատնաճիշտը ձայն ունեցան առանց մատնաճիշտային պատասխանատուութիւն կատարելու, եւ երբ ձայն ներկայացնել տուին պակաս թիւ կազմող մատնաճիշտը, այլ նաեւ ընդդիմադիր մատնաճիշտը լուծեցին, անոնց պատգամաւորները չի ճանչցան եւ չատ մը ընկերներու իրաւունքը խլելով ձայնէ եւ քուէէ զրկեցին:

Բ.— Ըստ աւանդական սովորութեան եւ կանոնի Գործ. Յանձ.ը, պարտաւոր էր ամեն ինչ, գոյք, արխիւ, դրամ եւայլն Պատգ. ժողովի ղեկանին յանձնել, սակայն այդ անարժան մարմինը ոչ միայն մէկ թուղթ չի յանձնեց հակառակ ժողովի պահանջին, այլ նաեւ սպառնաց առնել եւ հեռանալ:

Գ.— Պատգ. ժողովի մը ղեկանը կազմուելէն յետոյ, կուսակցութեան բոլոր գործերը անոր ձեռքը կը կեդրոնանայ, Գործ. Յանձ.ը լուծուած մարմին

մ'է, սոսկ հաշիւ տալու: Այս հակահնչակեան մարմինը, ոչ միայն իր գոյութիւնը պահեց, այլ նաեւ անկախօրէն վճիռներ տուաւ, ընկերներ արտաքսեց նոյն իսկ երեք անդամով (Գործ. Յանձ.ը եօթը անդամէ կը բաղկանար):

Դ.— Պատգ. ժողովը, Ս. Գիւլեանի բանաձեւովը ոչ միայն ընկերներ արտաքսեց առանց իրենց ներկայութեան, այլ նաեւ ժողովի ներկայութեան դալու անոնց պահանջը եւ իրաւունքը ոտնակոխեց:

Ե.— Հակառակ քննիչ Յանձնախումբի տեղեկագրութեան եւ հրապարակային նիւթական պեղծումներու, Պատգ. ժողովը «փառաց մատներով» արդարացնել չկանգ այլ պեղծարար մարմինը:

Զ.— Դարձեալ, Ս. Գիւլեանի բանաձեւով եւ պաշտպանութեամբ կուսակցութեան Ընդհ. Ծրագրի վերախմբութիւնը եւ տպագրութիւնը որոշեց:

Է.— Նոր Գործ. Յանձ.ի (Վարիչ Մարմին) ապօրինի ընտրութիւնը օրինականացուց Ս. Գիւլեանի թելադրութեան 17-25-35 քուէներով, մինչդեռ քուէարկողներու թիւը 95 էր:

(Կարդացէք 31րդ Պատգ. ժողովի արձանագրութիւնը ի հատուածումն մեր ըսածներուն):

Մխիթեան հանդէպ Ս. Գիւլեանի դաւադիր հոդին պարզ եղաւ, երբ այդ ժողովին մէջ, որ Մխիթեանէն յետոյ առաջին Պատգ. ժողովն էր, թող չի տուաւ անիկա պարզ չնորհաւորական հեռագիր մը տալ Մխիթեան:

Այդ ժողովի մէջ, Ս. Գիւլեանի ներքին պզտոր աչխարհը նոյնպէս պարզուեցաւ, երբ երեւցաւ իր

պարձեալ ներքին ծրագիրը, այսինքն իր արարքները ծածկելու համար թէ զանոնք օրինականացնել եւ թէ հարկադրել ընդդիմադիրներու վրայ, եւ կամ խրատտաւել եւ հոսանքներու բաժնել իր գոյութիւնը ապահովելու համար: Կուսակցութեան ծրագրի վերիմաստ այս աղէտալի քայլը եւ բռնարարքը առաջարկեց և վաւերացնել տուաւ, որպէսզի Բէօթէն ճչի ապօրէն «ժողով»ը լուծման ընդունել տայ եւ օրինականացնէ: Ընդդիմադիրները կամ կը համակերպին եւ կընդունին եւ կամ բողոքեն, խլրտում առաջ գայ, հոսանքներ երեան կուգան և բաժանում կը յառաջանայ, երկուքն ալ մէկզմէկէ աւելի նպաստաւոր իր վերկութեան եւ գոյութեան համար:

Ծրագիրը վերհիլով, կուսակցութեան Ընդհանուր ժողովի լրատուքը խլելով, հոն սիրտ դնէր «Ինքնաւար Հայաստանի» մը որոշումը որ իրրեւ մեծ խորհուրդ մը իր դլխէն ելած էր, առանց յայտնելու ընկերներուն որ Հնչ. Կուսակցութիւնը իր ծննդեան օրէն չատ աւելի լայն եւ խորունկ դաղափարը— «Անկախ Հայաստանի» խոհակը բերած էր:

Ի հարկէ դիտակից, մաքուր եւ անցեալ ունեցող ընկերներ չէին կրնար անտարբեր նայիլ այս բռնարարքներուն: Ստեղծուեցաւ բուռն պայքար, եւ սակայն ի՞նչ օգուտ, քանի որ Ս. Գիւլէեան Շիքակոյի մէջ արդէն այդ Պատգ. ժողովին օրակարգը պատրաստած եւ լուծումը տուած էր: Եւ Սպասող-Գիւլէեան յաղթական դուրս եկաւ...: Իսկ վարիչ Մարմոյ ընարութիւնը Ս. Գիւլէեանի անակնկալութիւնք մաքի եւ աննկարագրելի հոդիի դլուխ դործոցն է: Երբ էն հա-

սարակ մասնաճիւղային ընտրութիւն մը մեծամասնութեամբ կընտրուի, «յարաբերական ընտրութեան» բառի խեղկատակութեամբ օրինականացնել ուղեց նոյն իսկ 13 քուէով ընտրուողները, երբ 95 քուէներ կային ժողովին մէջ:

Աւելի քան ութը օր տեւող Պատ. ժողով մը ընտրութեան չի յատկացուց քանի մը ժամ, եւ քանի մը րոպէի մէջ լրացուց, վերհանակ կրկնակի եւ բազմակի քուէարկութեամբ օրինական մարմին յառաջացնելու: Երբ ընտրութեան արդիւնքը Ս. Գիւլէեանի դործիքներն էին, ժողովը վակուած հռչակուեցաւ, հակառակ պատգամաւորներու բողոքին եւ արձանագրութիւնը նոյն իսկ չստորագրելնուն: Ընտրուածներու մէջ առնելով նոյն իսկ Ս. Շահէն ըսուած անտրամակելի դաղափար մը, ամբաստանեալ մը, որուն քննութեան հարցը նոյն Պատգ. ժողովին սեղանին վրայ էր, եւ սակայն քննութեան չենթարկուեցաւ, որովհետեւ ինքը ներկայ չէր: Եւ որպէսզի ընտրականն այս դեղծումը յաւիտենական արատ մը մնայ կուսակցութեան դէմքին վրայ, այդ դեղծումը ինչպէս նաեւ բազմաթիւ դեղծումներ Ս. Գիւլէեան օրինականացուց Շիքակոյի օֆիսին մէջ, եւ որպէս կանոնադիր վաթթեց չարքերու վզին: Անակէր և անտիրական կուսակցութի՛ւն, ե՛րբ կեդրոն մը սիրտ դար ձեռքը բռնել: Ահա թէ Ս. Գիւլէեանի նոր կանոնադիրը ի՞նչ կըսէ ի միջի կարգ մը «կանոններն» եւ «օրէնք ներն», որոնք Ս. Գիւլէեան թխսած է 1919ին, ոչ միայն ընտրութիւնը «յարաբերական դրութեամբ» կը արուի, այլ նաեւ որոշումները:

Յօդ· 61·— Պատգ· ժողովի որոշումները կը սրուին ֆուէարկուբեամբ, յարաբերական դրութիւնով:

Ի՞նչ ըսել է «յարաբերական», մինչ Ս. Գիւլեան դիտէը, թէ ինչո՞ւ այդ կը զործածէը ոչ թէ «մեծամասնութիւն», երբ 95 քուէններէն 13 ձայն ստացողը կընտրուի, ի հարկին, երբ Սպասհի հաշուին դայ, որոշումներն ալ կրնան այդպէս «յարաբերականով» վճռուիլ, ահա լաբախազացի հոգեբանութիւնը: Եւ այս մարդն է որ երբ կեղրոնն էր, կեղրոնական վարչութեան հանդամանքը տարբեր վիճակ ստեղծած էր իրեն համար, չորս քուէի պակասը չէր ընդունէը եւ չէր վաւերացներ Գործ· Ցանճ·ի մէկ անդամը: Ներկայ կեդր· վարչութիւնն ալ պիտի դո՞յ նոյնն իրեն ընելու:

Այս մարդուն մաքի անսկզբունք ճահիճը ցոյց տալու համար բերենք այդ չըջաբերականին մասը, բուն իսկ Ս· Գիւլեանի դրչով·

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԻ 3

«··· Գ· Գործ· Ցանճ·ի բոլոր անդամները վաւերացուած են, բացի ընկ· Գասպարեանից, որը մեծամասնութիւն չէ ստացել (*ինչո՞ւ յարաբերական չըլլար*), միայն 8 ֆւէ, նկատի ունենալով, որ ֆւէարկողների թիւը 23 լինելով, ընտրութիւնը յաուաջացնող պիտի լինէր ոչ նուազ քան 12ը, որպէս պարզ մեծամասնութիւն: Ուրեմն այդ ընկերը ընտրուած չլինելով՝ վաւերացուած Գ· Ց·ը պիտի ներկայացնէ

երկու ընկերներ Մասնաճիւղերին եւ նրանց վճռող ֆուէն ստանալուց յետոյ, առաւելագոյն ֆուէ ստացող ընկերը պաշտօնակցութեան հրաւիրէ···»

Ս· Գ· ՀՆՉ· ԿԵԴՐ· ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Պարիզ 20, 1911

Ուրեմն, 13, 15, 17 քուէով ընտրուածները «մեծամասնութեամբ» թէ «յարաբերական»ով ընտըրուած են 95 քուէարկողներու մէջ:

Բաղդատեցէք այս երկու, հակասական, լոյս եւ խաւար Ս· Գիւլեաններըը, համելի ժամանցի մը համար: Ս. Գիւլեանի միտքը եւ Իգնատիոսեանի ձեռքը հիւսեցին այս բոլոր զեղծումներու ոստայնը:

Պատգ· Ժողովը վակուելէ յետոյ, փոխանակ խղճահարելու, բացուած վէրքը դարմանելու, փոխանակ, գոնէ, բէֆէրանտումի միջոցով «վարիչ Մարմնի» կազմը օրինականացնելու եւ մտքերը մասամբ հանդարտեցնելու, աւելի անսանձ եւ ապերասան սկսան նոր իշխանութեամբ մը ալ ու ձախ կարմիր մարակ պատցնել:

ԿԱՐՄԻՐ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔՆԵՐԸ

Պատգ· Ժողովի այսպէս վերջաւորութիւնը արդէն եկաւ հաստատել Ամերիկայի դիտակից եւ փորձառու ընկերներու այն համոզումը, որ Ս· Գիւլեան եւ իր քլիքը՝ իրենց անձնական գոյութեան եւ վերլուծեան համար կուսակցութիւնը կ'առաջնորդէին դէպի խորխորատ: Ուրիշ բան չի մնար ընել, բայց

միայն պայքար մղել այս անպատասխանատու դրութեան դէմ։ Հաղիւ թէ պայքարը դրծնական հող առացած էր, «Վարիչ Մարմինը»՝ Ս. Գիւլեանի խորհուրդով սկսաւ կարմիր ապառնալիքներ տեղալ, բոլոր անոնց, որոնք կը յանդգնէին սեւէ բողոք բառնալ։ Առաջին շրջաբերականով՝ կարմիր թղթի վրայ կարմիր բառերով, (1917 Հոկտ. 4 թիւ շրջաբերականը կարդացէք) կըսէր.

«... Բոլոր այն շրջաբերականներն ու թուղթերը, որոնց կեդր. վարիչ Մարմնոյ կողմէ վաւերացուած չեն, մասնաճիւղերի վարչութիւնը իրաւունք չունի անդամական ժողովի ներկայացնելու, այլ անմիջապէս կուղարկէ ետ եւ կը տեղեկացնէ կեդր. վարիչ Մարմնոյ։ Հակօրինական ընթացքի?? մէջ գտնուող ընկերներ եւ Մասնաճիւղեր ԽԻՍՏ ՊԱՏԺՈՅ ՊԻՏԻ ԵՆԹԱՐԿՈՒԻՆ»։

Ասիկա ոչ միայն Հնչ. սկզբունքներու դէմ անհանդուրժելի բռնաբարում մ'էր, այլ նաեւ Պատկան հաւատաքննութիւն։ Իսկ Ս. Գիւլեան եռանդուն դրծունէութեան մէջ էր։ Բաղաքէ քաղաք, մասնաճիւղէ մասնաճիւղ անձամբ պտտելով ոչ միայն լրենց արարքներու սեւ ապատուրութիւնը կը ջնջէր մասնաճիւղերու մէջ, այլ նաեւ պատգամաւորներու տուած ճշդրիտ տեղեկութիւնները խեղաթիւրելով չարքերը կը պնդէր անոնց եւ բոլոր կարեւոր ու ծանօթ ընկերներու դէմ։ Մասնաճիւղերու այն պահանջին թէ լրենց ժողովին դայլ խօսի, Ս. Գիւլեան կըսէր. «կուգամ այն պայմանաւ, եթէ «վարիչ Մարմնոյ» օրինականութիւնը կը ճանչնաք»։ Բռնութեան թա-

թոյ կուղէր խոնարհեցնել եւ ուրացումի ենթարկել անոնց ճշմարտութեան խօսքը։

Ի հարկէ, այս կացութիւնը, այլ եւս անհանդուրժելի էր, չէր կարելի կուսակցութեան սկզբունքը եւ չահերը սպրդութեան լուծին ենթարկել։ Գիտակից ընկերներ կը կազմեն խորհրդակցական ժողով մը Պոստոնի մէջ, ուր քննելով Ս. Գիւլեանը եւ իր գլխի կատարած բոլոր արարքները կուգան այն եզրակացութեան, որ այս բոլոր չարիքին պատրուակը Ս. Գիւլեանի գլուխն է, եւ անկից կը կտրէ որոշ եւ կտրամատածուած ծրագրով մը, ձեռքին տակ դործել տալով կարգ մը խնկարկուներ իր նպատակը յառաջացնելու համար։ Այդ ժողովին մէջ բոլոր գեղծումները եւրևան բերուելով՝ բոլորն ալ «ԿԵՐԴՆՈՒՆ ՅԱՆՈՒՆ Ս. Դ. ՀՆՉ. ՊԱՏԻԻՒՆ ԵՒ ՍԿԶԲՈՒՆՔԻՆ» պայքարիլ Ս. Գիւլեանի եւ անոր գլխի ապօրինութեանց դէմ։ (Այդ որոշմնագիրը հրատարակուած է «Արդ. Ձայն»ի թիւ 2ի մէջ)։ Բայց, դարձեալ, յարմար կը նկատէ չանալ խաղալ միջոցներու դիմել դոնէ, վերջին անդամ, եւ հասկացողութեան գալ, կազմակերպուած պայքար սկսելէ առաջ, եւ կը դրէ Ս. Գիւլեանի նամակ մը, որ Փրով.ի մէջ յառաջիկայ չրջանակային ժողովին ներկայ ըլլայ, կերպ մը մատնել այդ դերութենէն ազատելու համար։ Ս. Գիւլեան մը, որ ամեն տեղ կըսէր ու կը կրկներ թէ «եթէ ուղեմ մէկ մատովս կրնամ կարգադրել»։

Ահա այդ նամակը բոլոր կարեւոր ընկերներու ատորագրութեամբ, որոնք Ամերիկայի մէջ տարիներէ ի վեր կուսակցութեան միտքը եւ ուղեղը կը կազմէին։

Հոկտ· 22, 1917, Պոստոն

Ընկեր Ս· Սապահ-Գիւլեսանիճ,

Սիրելի ընկե՛ր,

«Կուսակցութեանս այս շրջանի գործերու յառաջացման եւ զարգացման համար ուրախութեամբ լսեցիք որ Փրովիտէնսի Մ·ը յառաջիկայ ամսուս Նոյմ· 3ին երեկոյեան ժամը 2ին, 27 վէսթմինիսթըր Փողոց շրջանակային ընկերական ժողով հրաւիրած է:

«Այս առթիւ, ստորագրեալ ընկերներս կը փափաքիմ որ այդ օրը դուք եւս հանիւթ անպայման ներկայ ըլլալ շրջ· ժողովին՝ կուսակցութեան այս շրջանի գործունէութեան խոչընդոտ հանդիսացող շարք մը խնդիրներու մասին բաղձալի եւ կուսակցապատ հասկացողութեան մը գալու:

«Կը սիրեմ հաւատալ, որ դուք եւս մեզ նման նախանձախնդիր կուսակցութեանս յառաջացման, ընկերական ներդաշնակութեան, որոշեալ օրը ներկայ պիտի ըլլաք:

Ընկերական ջերմագին բարեւներով

Ի դիմաց Պոստոն գումարուած խորհրդակցական ժողովի մասնակցողներու

ՕՀԱՆ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ
Ատենապետ

ՀՐԱՉ Ա·
Ատենադպիր

Այդ ժողովին մասնակցողները եւ որոշմնադիրը ստորագրողները եղան չրջանիս հետեւեալ յայտնի ընկերները·

3· ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ, ՍՈՒՐԻՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ, Գ· ՄԱԼՈՒԹԵԱՆ, ՍՈՒՐԻՆ ՖԻՐՃՈՒԼԵԱՆ, Ս· ՊԱՃՈՆԵԱՆ, Ա· ԱՄԻՐԽԱՆԵԱՆ, ՏՕՆ· ՄԽՃԵԱՆ, Մ· ԿԱՃԻԵԱՆ, ՏԻԿ· Վ· ԿԱՃԻԵԱՆ, ՏԻԿ· Ս· ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, 3· ԽՕԼԻԿԵԱՆ, Մ· ԹԱՇՃԵԱՆ, Ա· ՇԱՄԼԵԱՆ, ՏԻԿ· Չ· ՇԱՄԼԵԱՆ, Վ· ՄՕՐԼԵԱՆ, ՏԻԳ· ԿՕՉԻԿԵԱՆ, Խ· ՓԻՕՍԻԵԱՆ, Մ· ՄԱՆՈՒԿԼԵԱՆ, ՕՐ· Մ· ԱՀՄԱՐՈՆԵԱՆ, 3· ԲԱՐԵԶԱՆԵԱՆ, ՍԻՐՎԱՐԴ, Մ· ԱՅԼԱՆԵԱՆ, Ն· ՄԱԼԵՄԻՉԵԱՆ, ՆՇ· ՓԻՕՍԻԵԱՆ,, Գ· ՆԱԼՊԱՆԴԵԱՆ, Պ· ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ, Լ· ՊԱՊԱԹՈՐՈՍԵԱՆ, Ն· ՄԱՏՕԵԱՆ, Պ· ԳԱՐԱԵԱՆ, 3· Տ· ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Վ· ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Թ· ՔԻՒՓԵԼԵԱՆ, ՏԻԿ· Ն· ՊԱԼՊԱԼԵԱՆ, Կ· ՏԻՒԿՔՐԵԱՆ, ԱՏՈՄ ԿԻՒԼԵԱՆ, Ս· ԳԷՈՐԳԵԱՆ, Պ· ԳԷՈՐԳԵԱՆ, ՏԻԿ· Ա· ԳԷՈՐԳԵԱՆ, Բ· ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ, Ա· ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ, Ս· ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ, Թ· ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, Մ· ՀԱՅԱԳՈՐԾԵԱՆ եւայլն:

Պէտք կա՞յ ըսելու, որ Ս· Գիւլեան ոչ միայն ամենատարրական խղճահարութիւն չունեցաւ պատասխանատու եւ հոն ներկայ ըլլալու, այլ նաեւ, ջանաց այդ ժողովն ալ վիժեցնել, որպէս զի իր սեւ հոգին երեւան չհլայ, անպատկառ կերպով ըսելով թէ՝ «Ես այդպիսի շատ բողոքներ եւ որոշումներ ոտքիս տակ փշրած եմ ասոնք ալ կը փշրեմ:»

Ս· Գիւլեան՝ իր մասնաճիւղային պատյէն յետոյ Շիքակօ կը հասնի թէ ոչ, առաջին գործը կըլ-

լայ «խնամ պահպանները» դործադրել, լուծելով Պոստոնի Մասնաճիւղը, որ բողոքողներէն մէկը եղած էր եւ յայտնած էր որ «Վ. Մարմինը» օրինաւորապէս ընտրուած չէ։ Շահատակութեան կծիկը քակել սկըսաւ Ս. Գիւլեան կեղծ դիմակը ձգելով, բայց, հրապարակ դալով։ Այդ բաւական չէր։ Պոստոնի Մ.ը աննեղելի «յանցանք» մը դործած էր, բացարձակ զոհողութեամբ, ընկերներու արտակարգ անձնուիրութեամբ, իրենց հազարաւոր տալէրներով չի կըրցած կատարել, դաղափարական ամառթիւքի՝ «Վերածնութիւն»ի հրատարակութեամբը, որ ո՛րչափ սկզբունքային, մաքուր եւ եղական դործ մ'է հրապարակի վրայ է, պատիւ մ'է դայն հրատարակողներուն։ Ս. Գիւլեան քլխքը, ոչ միայն, այս դուտ դաղափարական ձեռնարկն իսկ, ներքին, մթին ճամբաներով հալածեց անոր չրջագայութիւնը եւ ընթերցումը արդիլեց, այլ նաեւ առանձին չրջաբերականով անոր դէմ անառիկա կարդաց (1917 Դեկտ. 12, կարմիր չրջաբերականը) նոյն իսկ, հետեւեալ ծիծաղելի, սակայն ազատա պրովօքասիոնով մը, «... կը ցաւիմ, որ կուսակցութեանս գիւանշաները եւ սկզբնատառերը գործածած է իր (Վերածնութեան) առաջին էջին վրայ, բան մը, որ մինչ ցարդ ոեւէ պարագայի տակ տեղի ունեցած չէ։» Կը տեսնէ՞ք Ս. Գիւլեան ի՛նչ հրաշալի ուղեղ ունի։ Հնչակեան անհատ մը կրնայ գլխանչանը կլոր իր կուրծքին վրայ, եւ սակայն Հնչակեան դաղափարական հանդէս մը չի կրնար, որովհետեւ, «բան մը, որ մինչ ցարդ տեղի ունեցած չէ», չնաչխարհի՛կ տրամաբանութիւն։

Թերթ մը, որ ոչ միայն լինքլինք բարձր բռնած էր ոեւէ ներքին եւ արտաքին տգեղ պայքարէ, նոյն իսկ հակառակորդ օրկաններու դէմ դաղափարական մաքուր ոլորտէն վար իջած չէր, այլ նաեւ առանձին նամակ դրած էր Ս. Գիւլեանի որ աշխատակցութիւնը բերէ։ Բայց ո՛չ, Ս. Գիւլեանի նպատակն էր դայն սպաննել, միամի՛տ եղող, երբ անոր եռեւը կանդ-նողները՝ իրենց նիւթական, մտաւորական եւ բարոյական անմրցելի զոհողութեամբ դայն տպրեցնել ուխտած էին, եւ տպրեցուցին դայն մինչեւ այսօր աննեղեակալելի դժուարութեանց մէջէն։ Ներքին հալածանքը բաւական չէր, պէտք էր նաեւ հրապարակէս «Վերածնութեան» դէմ պայքար մղել, որ օտար կուսակցութիւններ եւ հայ հասարակութիւնն ալ դիտեն։ Հակառակ «Վերածնութեան» խմբագրութեան խնդրանքին, նոյն իսկ դրամական վճարումին, «Եր. Հ.»ի մէջ անոր տղդը, ծանուցումը չի դրին, եւ այսպէս մեր ներքին կեանքը ցուցադրեցին հրապարակի վրայ ալ, երբ տակաւին ոեւէ բառ, խօսք դուրս չի գալէ դաս, ներքին որոշ եւ կազմակերպուած հոսանք իսկ կազմակերպուած չէր։

Պատկան հաստատաքննութեամբ, ամէն բողոք, ամէն դանդատ ոչ միայն արդիլուեցաւ, այլ նաեւ ոեւէ օրինական, կուսակցական ճանապարհ չի մնաց որ չի փակէին անոնց առաջ, սպառնալով նոյն իսկ արտաքսել անոնք նաեւ, որոնք ոչ թէ բողոքող էին, այլ բողոքողներու չրջաբերականը, պատճառ խօսքը, նոյն իսկ տեսակցութիւնը կատենային։ Իսկ թէ ընկերները ստրատքող, մանաճիւղերը եւ «Վերածնութիւն»ը

հալածող չէջաբերականները լինչպէս հակառակորդ կուսակցութեանց քով կը համնէին, ժամանակապրական կարդով, մեզ համար անբացատրելի կը մնար:

Ընկերնե՛ր, լաւ ուշադրութիւն ըրէք. ասոնք կը կատարէին, հրապարակ կուգային դնել, քաշել, մըղել բողոքողները, այն աեեն, երբ անոնք իրենց ակռաները սեղմած կուսակցական բոլոր միջոցներով իրենց պայքարը կը մղէին ամեն տեսակ ապօրէն, անազնիւ եւ չարական արդելքներու եւ բռնութեանց մէջէն:

Ասիկա տակաւին 1917 թուականն էր:

1918

Ս. ԳԻՒԼԵԱՆԻ ՆՈՐԱՆՈՐ ՇԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ընկերնե՛ր,

Տեսաք արդէն որ, դեռ բողոքը չի սպմնատուռուած, Ս. Գիւլեան ոչ միայն ուզեց խզդել, այլ նաեւ հրապարակ բերել դեռ 1917ին: Անտարակոյս, ընկերները, իրենց պայքարէն չէին կրնար հրաժարիլ, բռնութիւնը ճնշիչ եւ հալածանքը խիստ ըլլալուն համար: Կուսակցական բոլոր օրինական ճամբաները կը գիտէին եւ կը զործադրէին: Անոնք գիտէին, որ Ս. Գիւլեան եւ իր գլիքը հոգ չէ, թէ յանուն Պատգ. Ժողովի ալ խօսէին, անոնց վրայ դեկավար, հակիչ Մարմինը կար, կեդր. Վարչութիւնը, որ պատասխանատուութեան պիտի կանչէր զիրենք բոլոր գեղծումներուն համար:

Գրեցինք առանձին նամակները, զրկեցինք մեր բոլոր չէջաբերականները, նոյն իսկ ահագին ծախքերով հեռագրեր տուինք Կովկաս իրողութեանց տեղեակ ընելու, եւ տակայն ի խնդութիւն Ս. Մատահ-Գիւլեանի, ռուսական յեղափոխութեամբ դռները դոց ըլլալով ո՛չ մէկ պատասխան կրցինք տանալ եւ քանի մը նամակները ալ ետ եկան:

Այդ ախտը պայմաններուն տակ էր, որ ընկ. Սոկրատ Յան Գելօֆեանց Ամերիկա կը հասնէր, ու «Եր. Հ.»ը վողով ու թմբուկով անոր ժամանումը եւ անոր «բեղուն յօդուածներուն» հրատարակումը կը տարփողէր: Ընկ. Սոկրատ Կովկասէն հայկական ախտը իրականութեան մէջէն, որոշ մխիթով, որպէս կեղը. վարչութեան ներկայացուցիչ՝ կուզար Ամերիկա, եւ սակայն կը տեսնէր Ամերիկայի Հնչակեան ներքին կեանքը որ աւերակներու կոյտ մը դարձած էր, կը տեսնէ եւ կախտասայ, որ այսպիսի հոգեբանական րոպէներու մէջ այսպիսի ստեղծուած դրութեան մը առաջ կը գտնուէր:

Ս. Գիւլեան անմիջապէս իր մէկ լաքէն, Ս. Շահէն կը վուէթացնէ Նիւ Եորք ընկ. Սոկրատի, թէ մօտ օրերս Բօնկրէս մը պիտի կազմեն ինքը ներկայ ըլլայ եւ իր մխիթան ներկայացնէ: Ընկ. Սոկրատ կը յայտնէ որ պատերազմական դրութեան պատճառաւ իր ներկայացուցչական թուղթը իր հետ բերել անկարելի ըլլալով, ուղղակի ձեր հասցէով պիտի դրկէր կ. վարչութիւնը, ինչ որ, յետոյ, բացարձակապէս ուրացան: կը յայտնէ նաեւ որ, քանի որ Ամերիկայի Հնչակեան ներքին կեանքը այսպէս քայքայումի եւ պառակտումի ներքեւ է, ընկերական ժողով մը հրաւիրեցէք ուր տեղ երկու հոսանքներէ ընկերներ ներկայ ըլլան, խնդիրները մաքրելէ, հասկացողութեան եւ համաձայնութեան գալէ յետոյ կարելի է այդպէս Բօնֆէրանս մը կազմել եւ վիճարար գործ ստեղծել, քանի որ «Վ. Մարմնի» եւ Ս. Գիւլեանի դէմ կարգ մը բողոքներ կանայսպիսի միակողմանի ժողովներով,

համախոհներով, վիճարար արդիւնքի չէ՛ք կրնար հասնիլ: Ս. Շահէն կեղծ խոստումով մը կը մեկնի: Սակայն, Շիքակոյի մէջ Ս. Գիւլեան արդէն կը պատրաստուի իր ծրագրած Բօնֆէրանսը կազմել իր գործիքներով եւ անոնց հետեւողներով:

Սակայն, Ս. Գիւլեան ճարպիկ է ժողովները կազմելու եւ խարէութեան բոլոր ձեւերը գիտէ միամիտ ընկերներու աչքին փոշի փչելու: Երբ ընկ. Սոկրատ ընկերական ժողով կը թելադրէ երկուսաեռ զիրար հասկնալու, ժայռի պէս անչարժ մնաց, երբ մասնակիցները խորհրդակցական ժողով կը պահանջէին որ անոնք միայն իրաւունք ունէին իրաւարարի եւ դատաւորի դերը կատարել ամբաստանողի եւ ամբաստանեալի մէջ, խեղդեց անոնց ձայնը եւ իրաւունքը, սակայն ապօրինութեան եւ գեղծումի ամբաստանութեան տակ եղող «Վ. Մարմնոյ» կողմէ Բօնֆէրանս կը կանչէ այդ ամբաստանեալ եւ գեղծարար Մարմնոյն կռնակին դատաւորի պատմուճան հագցնելու եւ դատելու անոնց դէմ բողոքողները: 1918 Մայիս 11ի Բօնֆէրանսին ներկայանալու հրաւէր դրկել կուտայ քանի մը բողոքող ընկերներու, որ իրենց կողմէն մարդիկ ներկայացնեն, գիտնալով հանդերձ որ աւելի քան 20 բողոքող մասնաճիւղեր իրենց Գործ. Մարմինը ունէին: Եւ որպէսզի խեղկատակութիւնը իր գագաթին հասցնեն եւ պէխասպար ընկերներուն կարենան ըսել թէ «ժողովի կանչեցինք եւ չեկան, հետեւաբար յանցաւոր են:» Ժողովին օրը հեռագրեր ալ հասցուցին անոնց, որոնք հեռագրական թելերու հոսանքով իսկ վազէին չէին կրնար հասնիլ: Նոյն մէջ-

նակատակը խաղացին հետապրով ընկ. Սոկրատ Խանի, որ դրեց իրենց թէ, այլ եւս իրեն պարզ է թէ այս բոլոր ինարկիին եւ չարիքին պատրուակը, «առանձնաշնորհուած դէպքը», Ս. Սպահ-Գիւլեանն է:

Ազգի մանրամասն տեղեկութիւն առնելու համար պէտք է կարդալ ընկ. Սոկրատի եւ այլ կէտեր Մարմնոյ մէջեւ փոխանակուած նամակները եւ հեռագրականները, որոնք հրատարակուած են «Արդ. Ձայն»ի թիւ 2, 3, 4, եւ 5ի մէջ:

Այդ ախտահոչակ բօնֆէրանսին կը պատրաստէր Հայոց Շրջանակային Պատգ. Ժողովը, Պոստոնի մէջ, ուր ընկերները ցոյց կուտան «Վարիչ Մարմնոյ» բօնֆէրանսի մը անուանով կառավարութեան հրաւէրը:

Հայոց Գործ. Մարմնին չուղղուած հրաւէր մը, այն ալ ամբաստանեալ, ապօրէն Մարմնոյ մը կողմէ, աննկատ թողելով, Ժողովը կուտայ հետեւեալ որոշումը, «... Այդ առթիւ ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց, ոեւէ պատասխան չտալ, բանի որ այդ Բօնֆէրանսը կը գումարուի մարմնոյ մը կողմէ, որուն օրինականութիւնը խնդրոյ ներքեւ է:» (Տես արձանագրութիւնը, 1918 Ապրիլ 27.):

Ահա թէ ի՞նչ որոշում կուտայ նոյն Ժողովը, զարձնալ, մեր ներքին անհամաձայնութեանց վերջ տալու համար: Ամէն բնչ յանձնել կեդրոնի ներկայացուցիչ ընկ. Սոկրատի անօրինութեան:

«Նկատելով որ ընկ. Խանը այժմ Ամերիկա կը գտնուի, ժողովը կ'որոշէ, որպէսզի նորընծիր Գործ. Յանձ.ը հետամուտ ըլլայ անոր հոս գալուն հանգամանքը հասկնալու: Եթէ որոշ առաջարկութեամբ եկած է կեդր. վարչութեան կողմէ, դիմել իրեն, որպէս զի կարելի եղածին չափ շուտ գործի սկսի: Ընկ. Խան՝ յետ բննութեան, ոեւէ վնիռ որ տայ, բողոքողներու համար ընդունելի պիտի ըլլայ:»

Երբ բողոքողները ապին ամէն միջոցներով կը ջանան հասկացողութեան գալ եւ նոյն իսկ իրենց հարցը յանձնել կովկասէն եկած կեդր. վարչութեան ներկայացուցչին եւ պատրաստ են համակերպիլ անոր կարգադրութեան եւ վերջ տալ այս աննպատակայարմար կացութեան: Անդին Ս. Գիւլեան Շիքակոյի մէջ, իր շուրջ հաւաքած ամէն չամէմ մարդիկ, ներքնի քրքիջով ջուխակ կածէ նորանոր աւերակներ եւ հրդեհներ առիթելով:

«Թիւրիմացութիւններ» վերցնելու նպատակով, կազմուած Ս. Գիւլեանի Բօնֆէրանսը, որպէս Իթթիհատական պատերազմական առեան, մէկ գրչով խափան կարատաքէ ընկերներ եւ կը լուծէ մանամանձուղեր: Ս. Գիւլեան քիթի զեղծումներուն դէմ աչքի վրայ կը կարծուին ընկերներ, Յ. Բարեջանեան, Սիրվարդ եւ Բ. Ռուբէն եւ անոնք կարատաքեան Ամերիկայի շրջանակէն, առանց անոնց երեսը տեսնելու:

Իսկ միւս չնաշխարհիկ որոշումներու մասին մէկ բառ իսկ ըսել աւելորդ է: (Կարդացէք Բօնֆէրանսի արձանագրութիւնը 1918 Մայիս 11): Բօնֆէրանսի կատակերգութիւնը եւ ողբերգութիւնը եկաւ պարզել Ս. Գիւլեանի սեւ հոգին նոյն իսկ այն մանամանձուղերու եւ ընկերներու առաջ, որ տակաւին, այն միամիտ հաւատքը կը տածէին թէ Ս. Գիւլեանի քով

խիղճ եւ զգացում պոյուքիւն ունի, որ կը յանդգնի ընկերներու դէմ, առանց քննութեան, առանց ներկայութեան, սուլթանական որոշումով արտաքսման վճիռներ տալ, որոնք տարիներէ ի վեր կուսակցութեան համար կեանքեր մաշեցուցած էին: Դժդոհութիւնը եւ բողոքը ոչ միայն ծաւալ ստացաւ, այլ նոյն իսկ «Վ. Մարմնի» կողքին գործող մասնաճիւղեր հասկցան թէ զաւագրութիւն մը կը կազմուէր ոչ թէ ընկերներու դէմ, այլ կուսակցութեան, եւ այսպէս, Ս. Գիւլեան առեղծեց բողոքող հոսանքը եւ անոր տուաւ աւելի թափ, չարժում եւ ծաւալ: Այդ էր որ կը վնասէր Ս. Գիւլեան եւ նպատակին հասած էր, քանի որ այդ ընկերներու մեկուսացումով, կը մնար միապաղաղ, անշարժ եւ անբողոք զանգուածը, որ միայն իր մասի չարժումին կը հնազանդէր:

Այդ ժողովի մասին կը գրէին Փիլատէլֆիայի Արանց եւ Կանանց միացեալ Մասնաճիւղերը, որ մինչեւ 1920 «Վարիչ Մարմնի» հետ մնացած էին եւ այնկից յետոյ ընդ միշտ խզեցին իրենց կապերը այդ նենգած մարմինէն:

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԻՒ 1

«... Գանֆէրանսը ներբին կանխապատրաստուած կազմ մը եղած է, եւ այդ ԱՐՏԱՔՍԵԼՈՒ ՈՐՈՇՈՒՄԸ՝ դեռ չի սարքուած, որոշուած էր ընտրուած ներկայացուցիչներու կողմէ, որոնց համար, կըսեն «Մասնաճիւղերու ձայնը կը ներկայացնեն, առանց

Մասնաճիւղերու հաւանութիւնը եւ ֆուէն կանխաւ առած ըլլալու:»

Ի դիմաց Ս. Դ. Հնչ. Կուս. Փիլատէլֆիայի
Արանց եւ Կանանց Մասնաճիւղերու

Ատենապետ	Ատենադպիր
ՏԻԿ. Ա. ԳԱՎՎԱՃԵԱՆ	ՏԻԿ. Պ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ
Մ. ՄԻԱԾԻՆԵԱՆ	Յ. ԳԱՐԱԿԻՕԶԵԱՆ

(Կնիքներ)

Ահա, Ս. Գիւլեան Ամերիկայի չրջանակը կատարելապէս ալեկոծութեան մատնած էր, այնպէս որ ամենէն լաւատեսները, ամենէն խոհեմներն իսկ վերջերկին մէջ նետուած էին եւ չէին գիտեր թէ ալիքներու յանձնուած նաւը ինչպէս պէտք էր վերկել: Իսկ Ս. Գիւլեան հանգիստ եւ անխռով, մի քիչ ալ անտարբեր, կը դիտէր արդիւնքին, որուն սերմերը ինքը ցանած էր: Ներքին սեւացումները, հալածանքները, բռնութիւնները չղթայազերծուած էին այնպէս լսելիք, լկտի եւ ամեղցփեղ հեղեղումներով, որոնք տակաւին Ամերիկայի Հնչակեան կեանքին մէջ պոյուքիւն ունեցած չէր: Այդպիսի պրօպականտի մը եւ գրականութեան պայծառ պատկերը արդէն հրապարակի վրայ է, «Ատենապետ»ի, «Կռան»ի և Ե. Հ.»ի մէջ երեւցած Շանթի, Շահէնի եւ Ուրսայի վերլուծներով: Սեւցնել, արտաքսել վերջերկին ամէն ընկեր, որ լրտեսի մը տեղեկագիրը մատնած էր զայն, իսկ ընկ. Սոկրատ որեւէ բաժին չէր ունեցած ստեղծուած

կացութեան եւ տեսած ու խօսած էր միայն ճշմարտութիւնը, ոչ-ոքի վրայ յոյսեր եւ վարկաբեկութիւններով ոգեւորելու։

1918ի ՏԻԹՐՈՅԹԻ 32ՐԴ ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎԸ

Քոնֆէրանսը տեսաւ ազդանշանը որ Ս. Գիւլպեան քլիքը Ամերիկայի չբջանակը, այլ եւս իրական բաժանման գծի վրայ դնէ։ Այն տեղերը ուր մասնաճիւղերը բոլոքոզ էին եւ ամէն ինչ իրենց ձեռքն էր, Սասպահի քլիքը փորձեց երթալ, բաժնել, նոյն իսկ երեք անդամներ դաշնել ու կնիք դրկել եւ առանձին մասնաճիւղ կազմել, իսկ այն տեղերը, որ բոլոքոզ ընկերները քիչ էին, զանոնք հեռացնել, արտաքսել եւ ստիպել որ առանձին հաստատած կազմեն միւնոյն քաղաքին մէջ։ Երբ հերթական 32րդ Պատգ. Ժողովը մօտենալու վրայ էր, Ս. Գիւլպեան իր գործակիցները թափեց մասնաճիւղերու մէջ, բուռերով օտարներ վառնելով, Խաթ վէմթ վազվզելով, չարքերը քերքերելով բոլոր անոնք որ դժգոհ էին սիրող դրութենէն, հեռու պահել մասնաճիւղերէն եւ ընտրել տալ այնպիսի պատգամաւորներ, որոնք մատ ունէին եւ ոչ լեզու, քուէ ունէին եւ ոչ կամք եւ դիտակցութիւն, որպէսզի այնպիսի ժողով մը կայանայ, որ իրենց արարքներու քննութեան չի մանէ եւ իրենց մտրակին տակ խոնարհի։ Երբ ամէն տեղ պատրաստուած հողը խոտոռնալէ երեւցաւ, հրաւիրեցին Պատգ. Ժողովը Տիթրոյթի մէջ, առանց ոեւէ բոլոքոզ ընկերը, լուծ-

ուած մասնաճիւղ եւ կամ արտաքսուած ընկերներ կանչելու եւ ներկայ ընելու։

Բոլոքոզ հոսանքը հրաւիրեց չբջանակային ժողովի իր դիրքը ճշտելու Տիթրոյթի Պատգ. Ժողովի հանդէպ, որը յատկանութիւն տիտղ ունենալ կանուն Ամերիկայի Հնչակեանութեան կազմուելու, եւ ուր աւելի քան 20 բոլոքոզ մասնաճիւղեր ոեւէ բաժին չունենային։

Օգոստ. 4ին, 1918, Պոստոնի մէջ, թեր ու դէմ երկար վիճաբանութիւններէ վերջ կորոշուի, հակառակ Ս. Գիւլպեանի բաժանումի հետապնդումին եւ չի հրաւիրելուն, ներկայանալ ժողովին եւ ներկայացնել բոլոքի խնդրոյ առարկայ եղող բոլոր հարցերը եւ լուծում պահանջել։ Այդ առթիւ ընտրուեցան 6 ընկերներ ներկայացնելու մեր բոլոքները այդ ժողովին, յանձին վ. Մօրլեանի, Յ. Տ. Ղազարեանի, Օ. Գոստպարեանի, Մ. Տ. Պաղտասարեանի, Ֆ. Քէօսէեանի եւ Թ. Քիւլէկեանի (այս վերջինը հիւանդութեան պատճառով չի կրցաւ ներկայ ըլլալ) եւ արուեցաւ հետեւեալ որոշումը միաձայնութեամբ։

ԺՈՂՈՎԷՆ ՆԵՐՍ ՄՏՆԵԼՈՒ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

«Նկատի ունենալով որ մօտաւորապէս երկու տարուայ ընթացքին շրջանիս մէջ կը տիրէ բռնապետական ոգին, շնորհիւ նախկին Դործ. Յանձ.ի, այժմ «կ. վարիչ Մարմնի» եւ ընկ. Սապահի, ժողովս պայման կառաջարկէ, իրրեւ խօսքի ամենատարրական իրաւունք, հետեւեալները շրջ. Պատգ. Ժողովին

(Սեպտ. 1, 1918) մեր բողոքները ներկայացնելու համար,

Ա.— Խօսելու իրաւունքի անձեռնմխելիութիւն:

Բ.— Քննութեան ամեն ընթացք գրաւոր կատարել:

Գ.— Քննութիւնը կատարել Հնչ. սկզբունքներով եւ օրէնքներով:

Դ.— Ընկերներ Սիրվարդի, Բարեջանեանի եւ Բ. Ռուբէնի ներկայութիւնը:

Ե.— Յանցաւորներու բարոյական պատիժ—կախակայում մինչեւ կուսակցութեանս Ընդհ. Պատգմ. Ժողով:

Տիֆլոսի մէջ Պատգ. Ժողովը արդէն Շիքակոյի մէջ ծրագրուած ձեւով գործի կսկսի եւ կուգայ իր նախորդը (31րդ Գոստոնի մէջ) վերջացնել: Սահմանի գործակալները արդէն կանխապատրաստուած ամեն որոշում մշակած էին պատգամաւորներու մէջ: Իսկ ժանտաախտ Իշխանախոհեան իր կատարեալ գերին մէջ էր:

Սուտ ու պատիր խոստումներով, հազար էնտրիկներով կը խոստանան ընդունել բողոքողներու Ժողովի պայմանները, մէկ կողմէն ժամանակ չահելու, պատգամաւորներու դիմակցութիւնը խաւարելու և միւս կողմէն, բողոքողներու մէջ անհամաձայնութիւններ առաջացնելու: Այդ Պատ. Ժողովի մէջ Ս. Գիւլեան իր լինարիկան ուղեղը բոլոր զօրութեամբ կը գործածէ որպէսզի ջուրը ձգել ատյ անոնց պայմանները և այսպէս միշտ խոստանալով, կը տանին Ժողովը մինչև վակելու ատեն առանց պայմանները գործա

գրելու և հրաւիրելու ընկ. Սիրվարդ, Բարեջանեան և Բ. Ռուբէն: Դարձեալ, անոնց բացակայութեան պատճառական որոշումներ եւ «կայսերական չնորհներ» գործադրելով անոնց մասին: Տիֆլոսի Ժողովը Ս. Գիւլեանի եւ Իշխանախոհեանի խաբեբայութեանց դլուխ գործոցը եղաւ, երբ վերջին րոպէին, արդէն պարզեցին թէ իրենց նպատակը եղած է բողոքող ներկայացուցիչներու պայմանները նենդ խոստումներով ջուրը ձգել: Այս բոլորով հանդերձ, յանուն գործին, յանուն կուսակցութեան սկզբունքներուն, դարձեալ մեր ներկայացուցիչները կը լռեն, կը համակերպին եւ կը գործակցին, ձգելով ծանր խնդիրները կեղծ. վարչութեան քննութեան: Խարուած՝ բայց, դոհ սրտով կը բաժնուին հաւատալով՝ թէ դոնէ յետ այսու, մաղի չափ կը զուրգուրան գործը, կը խղճահարին կուսակցութեան վրայ եւ չեն կատարեր այդպիսի սեւ արարքներ: Եւ ահա, հազիւ ամեն մարդ իր տեղը կը գտնայ, Ս. Գիւլեան քլիքը դարձեալ իր սեւ եւ չարագործ ձեռքը կը ցուցնէ, երբ արձանագրութիւնը դուրս կը բերէ, այնպէս որ ոչ միայն վերէն վար խեղաթիւրում մը, այլ նաեւ անարգանք մը նետուած էր բողոքող ներկայացուցիչներու եւ անոնց հասանքի դէմ, հակառակ այնչափ պիջողութեան եւ զոհողութեան:

Անտարակոյս, Բողոքող Հոսանքը չէր կրնար զգնահատել իր ներկայացուցիչներուն այդ քայլը, որ առնուած էր ընկերական վատահութեան եւ խոստումին վրայ, զոհ գտնելով Ս. Գիւլեանի և Իշխանախոհեանի նենգաւոր լինարիկներուն, բայց կուսակցական

ներազդոյն պարտականութիւն սեպից լռել, համակիր ալիլ, եւ զարձեալ, զոհել զործին եւ զասին սիրոյն, նոյն իսկ կասկածելով հանդերձ, որ Ս. Գիւլեան քլիքը չի պիտի դադրի նոր զեղծումներ եւ սքանտալներ յառաջացնելէ, պիտի ջանայ բողոքողներու մէջ անհամաձայնութիւն սերմանելու, աւելի ապահով կառուն ունենալու համար: Բողոքող ընկերները զըգուեցան որ այնչափ խանդավառ էին իրենց համաձայնութեան եւ հաւատքին վրայ, որ անոնց կողքին պաշտօնակեցան, զործակեցան, նոյն իսկ առանց աչ ու ձախ նայելու, առանց երկուառեք համաձայնութեան պայմաններ մշակելու եւ վոխադարձ առելութիւնները բառնալու, եղան ոմանք, որ սկեպտիկ մնացին եւ ապաստղական զիրքով նայեցան Ս. Գիւլեան քլիքի խոստումներու զործադրութեան: Սակայն, աւա՛ղ, ամենէն խանդավառներն էին, որ ամենէն շուտ ճաշակեցին զառն պտուղը եւ իրենց վրատահութեան ու զոհողութեան չարաչար զործածուելուն վրայ ողբացին, քանի որ Ս. Գիւլեանի նպատակը պարզ էր, խաղերով եւ ինարիկներով անհամաձայնութիւն եւ զասալքութիւն յառաջացնել բողոքողներու մէջ եւ ոչ թէ իրական եղբայրական զործակցութիւն ստեղծել: Եւ ահա, այս պայմաններու տակ կը կազմուի Բողոքող Հոսանքի Գ.րդ չրջ. Պատգ. ժողովը, որը քննութեան պիտի առնէր իր ներկայացուցիչներու տեղեկատուութիւնը եւ զործունէութիւնը, Գործ. Մարմինը, չուզեց այդ ժողովը անմիջապէս փուքացնել ստեղծուած համաձայնութեան մէջ պղտ չուր չի խառնելու, նոյն իսկ մտածողներ եղան որ

հակառակ կանոնի, համերաշխութեան սիրոյն, առանց այդ չրջ. ժողովին ալ, Բողոքող Հոսանքը լուծուած հռչակել: Բայց Ս. Գիւլեան իր հրէշային ոգին ցոյց առաւ արդէն, երբ, ի միջի այլոց Տիքրոյքի Պատգ. ժողովի արձանագրութիւնը կեղծիքի ընդունարան մը զարձուց:

Բողոքողներու ժողովը կը կայանայ 1918 Դեկտ. 15ին, Պոստոնի «Կայծ» ընթերցատան մէջ, ուր այս բոլոր խնդիրներու առաջ, զարձեալ տասներորդ անզամն ըլլալով, զոհողութեան զնով, կուզայ խոնարհիլ զործին առաջ եւ լուծել Հոսանքը, եւ զրեթէ վախիչ Մարմնի, որ զոնէ ներքին անհաշտութիւնները վերցնելու համար ընկերական ժողովներով զարմանէ: Այստեղ կը բերենք ժողովի արձանագրութեան այդ մասը, ինչպէս նամակը, որպէսզի կատարելապէս հասկցուի թէ Բողոքող Հոսանքը զիջողութեան եւ զոհողութեան ճամբուն մէջ իր կարելին ըրած է, նոյն իսկ այն առեն, երբ անոնք «Համերաշխութեան» խոստումներն իսկ կը զրժուէին Տիքրոյքի մէջ:

«... Բողոքողներու կողմէ զացող բանագնացները իրենց բացատրութիւնը տալէ վերջ յայտնեցին, ուր մեր բողոքները եւ պայմանները 32րդ Պատգ. ժողովին մէջ այլեւայլ ձեւի ենթարկելով մեզ խաբեցին:

«Եւ երբ Տիքրոյքի Պատգ. ժողովի արձանա-

Ծանօթ.— Այդ ժողովին մէջ ներկայացուցիչներէն միւն ընկ. Օ. Գասպարեան, բուն իսկ հետեւեալ բառերով խօսեցաւ «սրիկաները մեզ խաբեցին:»

գրութիւնը կարդացուեցաւ, ներկաներու պահանջին համաձայն ներկայացուցիչ ընկերներ յայտնեցին, որ արձանագրութեան մէջ մէկ որոշ մասը խեղաթիւրուած է, որուն համար խոստացան, պարտականութիւն զգալով իրենց բողոքները ներկայացնել վարիչ Մարմնոյ: Ժողովը բնութեան առնելով Տիքրոյք գումարուած Պատգ. ժողովի ղրկուած ներկայացուցիչներու տեղեկատուութիւնը տեսաւ որ դարձեալ 32րդ Պատգ. ժողովը առաջնորդուած չէ կուսակցութեան սկզբունքներով եւ որուն համար ներկայացուած բողոքներու հանդէպ տրուած որոշումները գոհացուցիչ չեն, սակայն կուսակցութեանս գերագոյն շահերուն նուիրուած որոշեց նամակը ղրկել վարիչ Մարմնոյ:

Ս. Դ. Հնչ. Կուս. Ամեր Շրջ. վարիչ Մարմնոյ

Սիրելի ընկերնե՛ր,

«Պոստոն գումարուած Բողոքող Մասնաճիւղերու Պատգ. ժողովը բնութեան առնելով Տիքրոյք գումարուած Պատգ. ժողովի ղրկուած իրենց ներկայացուցիչներու տեղեկագրութիւնը, տեսաւ որ այդ ժողովը դարձեալ առաջնորդուած չէ կուսակցութեան սկզբունքներով, ՍԱԿԱՅՆ ՆԵՐԿԱՅ ՍՏԵՂԾՈՒԱԾ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ՓՐԿԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ, ԺՈՂՈՎՍ ՅԱՆՈՒՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՇԱՀԵՐՈՒՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ, ՄԵՆՔ ԿՂ ՀԱՄԱԿԵՐՊՈՒՔ ԱՅԴ ԺՈՂՈՎԻ ԱՐԴԻՒՆՔԻՆ ԵՒ ՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՄՈՒԹԵԱՄԲ ԿՂ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒՆՔ Վ. ՄԱՐՄՆՈՑ ՀԵՏ ՎԵՐՋ ՏԱԼՈՒ ԱՅՍ ԱՆՆԱԽԱՆՁԵԼԻ ԴՐՈՒԹԵԱՆ:

«Այս առթիւ ժողովս կուզէ ձեր ուշադրութեան յանձնել հետեւեալ առաջարկները.

1.— Շրջանակին մէջ կատարեալ ներդաշնակութիւն եւ նոր կեանք ստեղծելու համար հրաւիրել անմիջապէս բոլոր կարեւոր եւ մտաւորական ընկերները խորհրդակցական ժողովի մը:

2.— Ոչ միայն ստեղծել Ազգ. Միութեան մէջ աւելի ներդաշնակ գործունէութիւն, այլ նաեւ մեր դիրքը զօրացնել հոն:

3.— Անմիջապէս փարիզի մէջ Ազգ. Պատուիրակութեան կողքին ուժեղ եւ հեղինակաւոր ներկայացուցիչ մը գետեղել:

4.— Արտասահմանի մէջ մտաւորական ուժերու պակասը դարմանել, եւ մամուլի հրատարակութեան սկսիլ Փարիզ, Եգիպտոս կամ Կովկաս:

5.— Ամերիկայի մէջ Հնչ. Գրականութիւնը զօրացնելու համար ոյժ տալ «Վերածնութիւն»ի, իր արժանաւոր դիրքին վրայ պահելու, ինչպէս որ Տիքրոյքի Պատգ. ժողովը նաեւ որոշած է ընդհանուր մեծամասնութեամբ, սակայն դժբաղդաբար, արձանագրութեան մէջ յիշուած չէ:

6.— Այդ ժողովը կայանալու է ամեհեն ուշ Յունվար 6ին (1919):

7.— Եթէ միւնչեւ այս թուականը անկարող ըլլանք լսել ձեզմէ այս անորոշ դրութեան վերջ տալու

պատասխանը, այն ատեն մենք մեզ ազատ կզգանք, գործուած սխալներու խոշոր պատասխանատուութենէ»:

Ի դիմաց Ս. Դ. Հնչ. կուս. Ամեր. Շրջ.
Բողոքողներու Պատգ. ժողովի
Ատենադպիր — Ատենապետ
Պ. ԴԱՐԱԵԱՆ — Բ. ԿՈՉԻԿԵԱՆ

Ընկերնե՛ր, այս նամակը ինքնին կը պարզէ Բողոքողներու քօղքէթի դիրքը եւ պիչողուխեան ոգին բուն իսկ «համերաշխութեան» դիմումի վարդապետներին: Եւ սակայն, ի՞նչ կը մտածէք որ պատասխանէ Ս. Գիւլեանի այս առուերը, Վ. Մարմինը,—լուռ-թիւն...արհամարհանք...: Փոխանակ, այդ «զոհողականութեան» ոգին ըմբռնելու Վ. Մարմինը եւս կարեւոր ընկերներու, Բողոքող Մանուճուկներու մէջ դիրք գրաւող ընկերներու, առանձին առանձին նամակներ գրել, ամէն մէկին կեղծ խոստումներով եւ օճի ժպիտով, դիրք, պաշտօն եւ վճռակ պատրաստելու, նպաստակ ունենալով, դասալքութիւններ, անհամաձայնութիւններ ստեղծելու եւ Բողոքող հոսանքը սպաննելու, երբ արդէն Բողոքող հոսանքը կուգար իր լուծումը յայտարարել եւ գործակցութեան մէջ մտնել Վ. Մարմնի հետ, և վոխանակ վէրքերը դարմանելու, կուսակցական դեղծումները բուժելու եւ կուսակցութեան առաջ դիզուած բազմաթիւ նորանոր գործերը չի սայթաքեցնելու, անհատներու կեղծ քօմփլիմաններ ըրին, որոնք հասկցան թէ թակարդներ էին միայն, որ կը լարուէին իրենց կատարած եւ կատարելիք չարիքներուն նոր հող պատրաստելու համար:

Հոս կը վերջանայ Բողոքող Հոսանքի գործունէութեան առաջին շրջանը եւ աշխատանքը:

Եւ սակայն, այդ զաղարումի եւ լուծումի օրէն կսկսի Ս. Գիւլեան քլիքի աւելի սրարշաւ եւ անձաձակ չահատակութիւնները, որոնք եկան վերապանցել նախկիններնը:

ԳԼՈՒԽ Դ.

1919

Ս. ԳԻԼԵԱՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ՄԲԱՆՏԱԼՆԵՐԸ

Ընկերնե՛ր,

Մեր նախորդ պլխուն վերջը կարդացիք, որ Բոզքոզ Հոսանքը լուծուեցաւ, դաշար առաւ յանուն կուսակցութեան սկզբունքներուն, զրեց նամակ մը նաեւ իր վերջին Պատ. Ժողովի կողմէ, վ. Մարմնի եւ Թելադրեց կարդ մը առաջարկներ, որոնք անհրաժեշտ էին խոր ուշադրութեան առնել: Այս առաջարկները ի հարկէ վայրկենական ազաւորութեան մը թելադրութենէն չէին գար: Ալբելով Մխիթեան կեդրոնի չուրջը, ազգային քաղաքական եւ կրօնական բոլոր հոսանքներու կեդրոնը, մենք ծանօթ էինք բոլոր իրազարձութեանց: Կը տեսնէինք թէ Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութիւնը ինչ հոյակապ գիրք ունէը առաջ նոյն Մխիթեան սեղանին չուրջ եւ սակայն այժմ, ցեխերու մէջ ձգած էին անոր անարժան ներկայացուցիչները: Տարի ու կէս, առանց մէկ չինարար գործի, լիրը եւ անպարկեշտ վարմունքով վարած էին իրենց պաշտօնը, կարծելով թէ բանակռուելով եւ իրարու հայհոյելով կրնան Ս. Գիւլեանի սաղ-

ուէին: Պատերազմը զադրած էր, զինադադար հըռչակուած էր, կուսակցութեանց հաւաքական եւ անհատական խմաուսն գործունէութենէն կախուած էր հայ ժողովուրդի բոլոր գոհողութեանց արդար բաժինը ձեռք ձգելու:

Որպէս Հնչակեաններ, մեր սրտէն արիւն կը հոսէր, որ անոր ճակատագիրը յանձնուած էր այսպիսի անարժան մարդոց ձեռքը, որոնք ամեն օր կը խաչէին անոր սկզբունքները եւ անոր գերեզմանը կը փորէին: Մեր կուսակցութեան շահը մէկ ճակատի վրայ՝ մեր արժանաւոր տեղը գտնելուն մէջ էր, եւ ոչ թէ անոր քանդումին եւ մեկուսացումին մէջ, և այդ իսկ պատճառով էր, որ առաջարկ դրուած էր, «Ոչ միայն ընտեղծել Ազգ. Միութեան մէջ աւելի ներդաշնակ գործունէութիւն, այլ նաեւ մեր դիրքը զօրացնել հոն:» Ինչպէս նաեւ «Ազգ. Պատուիրակութեան կազքին, ուժգնեւ եւ հեղինակաւոր Հնչակեան մը ունենալ:

Այդ պատճառն էր, որ Ս. Գիւլեան Մխիթեան դէմ իր գաւադրութեանց վերջին օղակին հասած էր, եւ այլեւս չարքերու մաքերը բաւական պատրաստած էր այնկից բաժնուելու, միայն թէ զօրաւոր, խարէական պատրուակ մը պէտք էր վնտռել:

Մենք ըսինք որ Ս. Գիւլեան քլիքը վոխանակ «Համերաշխութեան» խոստումին եւ ուխտին հաւատարիմ մնալու եւ ստեղծելու ներքին չինարար գործ, որ այլեւս անհրաժեշտութիւն կը ներկայանար պատերազմի գաղարով եւ չրջանակներու յարաբերութեան ստեղծումով, Ս. Գիւլեան կարծես, այդ ներդաշնակութեան մէջ իր մեղքերու եւ չարիքներու

ուրուականը տեսաւ, որ մօտիկ ապագային հաշուեյարդարութիւն պիտի պահանջէր, խօլ վազքով, դարձեալ, վոթորկի մատնեց ոչ միայն Ազգային կեանքը Մխուեհան սեղանը, այլ նաև Հնչ. չարքերը: Փոխանակ պատակատուած չարքերը իրարու մօտեցնելու, դարձեալ, դործակալներով Լանսայ դուրս պահել, հեռու պահել միեւնոյն քաղաքին մէջ մեկուսի մնացած բողոքող ընկերները, միայն Թոյլերը, անարիները եւ դասալիքները խոր քննութենէ անցնելէ յետոյ վոթձեցին ներս առնել: Քաղաքներ եղան որ բողոքողները լրենք դրկեցին Վ. Մարմնոյ սիրող այդ դրութեան եւ բացատրութիւն պահանջեցին, սակայն Ս. Գիւլեանի այդ սարուկները անդիտանալ կը կեղծէին:

Փոթորիկը մութին մէջ կ'ելեքթրականանար արդէն, Ս. Գիւլեան կ'ապատէր յարմար առիթին իր մատը կոճակին դպցնելու, որուն, արդէն իր ձեռքը մօտեցուցած էր:

Փարիզ, ոչ միայն ամբողջ աշխարհի ճակատագիրը վճռող պետութեանց կայանը պիտի դառնար, այլ նաեւ Ազգին բաղդը ձեռքը կրող Ազգ. Պատուիրակութեան գործունէութեան վայրն էր: Պէտք էր այդ մարմինը հուժկու եւ պատկառելի դարձնել եւ այդ բանը նախատեսելով մենք կուզէինք որ Հնչ. Կուսակցութիւնը որոշ դիրք դրաւէ հոն, դարձեալ, առաջարկ դնելով հետեւեալը. «Անմիջապէս Փարիզի մէջ Ազգ. Պատուիրակութեան կողքին ուժեղ եւ հմտագիտակ ներկայացուցիչ մը դետեղել»:

Ս. Գիւլեան կուսակցութեան դիրքովը չէր որ կը

հետաքրքրուէր, այլ իր դիրքով, չէ՞ որ կարծիք կը չրջէր եւ Եւրոպային ընկերներ կը թելադրէին որ միջոցներ ստեղծել Նազարբէկ Փարիզ հասցնել եւ Պատուիրակութեան քով դնել, այդ բանը մահու չափ հակառակ էր իրեն համար: Այդպիսի տեղեր միայն լինքը, եւ իրմէ զատ մարդ պէտք չէ երեւայ: Չէ՞ որ աշխարհի մէջ մէկ «մեծ մարդ» ծնած էր այն ալ, Հայ, Հնչակեան եւ անունը Ս. Գիւլեան էր, այսպէս երդել տուած էր ամեն տեղ եւ կուտայ տակաւին:

ԱԶԳ. ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿՅՈՐԴ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

Գործերը կ'սկսին դահավէժօրէն ընթանալ: Ազգ. Պատուիրակութիւնը իր կազմը ուժեղացնելու համար անհրաժեշտ կը նկատէ դաղութներէն Ազգ. Մխուեհան կողմէն մէկ մէկ անդամ հասցնել Փարիզ, որպէս կցորդ օղնականներ, գործերու բաւականութիւն տալու, մինչեւ Հայ Ազգ. Համագումարի դումարումը եւ նոր ընտիր Մարմնոյ մը յառաջացումը: Ահա եւեքթրական կոճակը, որ Ս. Գիւլեան տեսաւ եւ իր երկու տարիներէ ի վեր ամբարած դաւերու կրակը պիտի բռնկեցնէր:

Ս. Գիւլեանի Ազգ. Մխուեհան խամաճիկ ներկայացուցիչները գործի վրայ են, այդ ընտրութեան մէջ Ամերիկայէն գնացող կցորդ անդամներէն մին պէտք է ըլլայ Ս. Գիւլեան: Այս է Ս. Գիւլեանի հրահանգը:

Բայց Ս. Դ. Հնչ. ներկայացուցիչները ո՛չ միայն լրենք դիրենք խորհրդացուցեր էին այդ մարմնոյ

մէջ, այլ նաեւ երկու տարիէ ի վեր Ս. Գիւլպենկեանը ամբ կոխած չէր Մխիթեան դրասենեակը եւ իր պաշտօնակիցները լրտես հռչակած էր, դեռ աւելին, Շիքագօյի մէջ դարանակալ նստած՝ իր համաճիկներու թելը իր ձեռքին՝ Ազգ. Մխիթեան մէջ, ամէն խազբութիւն կատարած էր: Եօթը հրաչքներէն մին պիտի ըլլար որ Ազգային Մխիթեան մխա վեց հոսանքները քուէ տային մարզու մը, յանուն Մխիթեան եւ Պատուիրակութեան, որ առաջին օրէն խակ երկուքն ալ մատնեց եւ երկուքին ալ դաւեց: Ս. Գիւլպենկեանի «դիւանագիտութեան» ատաճանը մինչեւ հոս կը հասնէր, որ եթէ իրապէս այդպիսի հետապնդում մը ունէր, դանէ հետեւէր բազմոցով ընկերներու թելադրութեան, որ ճիշտ այդ աւեններուը կը զրկէին Վ. Մարմնոյ, որ «եթէ իրապէս դուք Մխիթեան հատատացող էք, եւ կուզէք որ վտրճուած եւ ծանօթ ընկերներ Մխիթեան ներկայացուցչութիւնը առնեն, (որովհետեւ ընկ. Բարէջանեանին առաջարկած էին, նորէն այդ պաշտօնը, այդ աւեն) պէտք է նաեւ որ Ս. Գիւլպենկեան մանէ հոն եւ կարեւոր պաշտօնի մը զբաղեցնէ:

Բայց շատ պարզ էր, որ Ս. Գիւլպենկեան այդպիսի հրաշալիքի չէր հաւատար եւ գիտէր որ իր նկարագիրը կշռուած էր Մխիթեան նժարին վրայ, եւ չէր կրնար ընտրուիլ: Եւ ահա ասկեղէն ատիթը եկած ըլլալով՝ կրնայ սքանչելիօրէն անկէ օգտագործուիլ, մէկ հարուածով, Մխիթենէն բաժնուիլ, որ երկու տարիէ ի վեր իր վայրկեանի երազն էր: Շատ լաւ գիտէր, որ բաժանում մը այդպիսի հոգեբանական

րոպէներու, ոչ միայն ազգային դատի հանդէպ ոճրագործութիւն էր, այլ նաեւ պիտի ատեղծուէր սքանտալ, ներքին եւ հրապարակային վէճ, կռիւ, ու ամէն տեսակ անազնիւ եւ աղտոտ պայքար: Միակ ապահով նաւահանգիստը Ս. Գիւլպենկեանի, բաժանում եւ պատակոում էր, ըլլայ ներքին թէ արտաքին: Զէ՞ որ այս եղած էր միշտ իր դաւութեան միակ յենակէտը:

Անտարակոյս, ներքին եւ արտաքին այս չհատատակութեանց հանդէպ, բաղդատ տարբերը որոնք լուծուած եւ ցրուած էին, չէին կրնար անտարբեր մնալ, չէին կրնար կուսակցութեան չահերուն դէմ բզմանին առաջ անհոգ եւ ձեռնածալ նստիլ, զարճալ, պիտի դժգոհէին, զարճալ, պիտի քննադատէին եւ զարճալ պիտի բաղդէին:

Ս. Գիւլպենկեան՝ ինարկէ ոստայնը միայն հրապարակապէս չէր, որ կը հիւսէր, այլ ներքնապէս նաեւ:

Ս. Գիւլպենկեան կը խորհէր, որ ոչ միայն Բաղդատ Հոսանքը լուծուած էր, զաղրած էր, այլ նաեւ լրենց «Հնչակեան պատուին վրայ երդմցող եւ պայքարող» մի քանի դասալիքներ ալ բռնած էր:

Ուրեմն, անխոով եւ քնացած էր չարքերու դիտակցութիւնը: Թէեւ կրնային բաղդատներ ըլլալ եւ սակայն զժուար թէ Բաղդատ Հոսանք կազմուէր: Դեռ աւելին կը մտածէր:

Իր Աբշալոմեանը կատարեալ ընելու համար, հանրային, կուսակցական թէ անհատական ամէն սկզբունքէ, նկարագրէ եւ անհատականութենէ զը-

նանկ անհատներ իր կողքին բերեց, այնպէս որ, հանդիսաւոր եղանք 23 տարիէ ի վեր, կուսակցութեանս Ընդհ. Պատգ. Ժողովէն ալ տատաքսուած (տես 1896 «Հնչակ») յեղափոխութեան եւ Հնչակեանութեան հայհոյող «եր. Հայ.»ի բառով՝ «Նպաստի յետոյքը լիզող», Արիւնարի եւ Օհանջանեանի մեղսակիցը կառնուէր կուսակցութենէն ներս եւ Ս. Գիւլեանի հետ կը համբուրուին, (կարդացէք Ճանկիւլեանի «Դիմակաւորները» եւ «եր. Հայաստան»ի թիւերը նաեւ «Արդ. Ձայն»ի թիւ 36 եւ 37ը: Ազասի մը ներս կը մտնէր:

Դարձեալ, դեռ երէկ, կամաւորներու կոնակէն դաշունով, ջարդերու պատճառ հռչակող, Թալէաթեան բերանով՝ Հնչ. Կուսակցութեան պատմութեան, սկզբունքին եւ հերոսներուն նախատինք եւ լուտանք նետող Լ. Մարտիրոսեան մը (Ուրսա) ոչ միայն վառքով եւ ներբողով ներս կառնէր, այլ նաեւ Ամերիկայի Վ. Մարմնոյ առենապետութեան կը հասցնէր: (Այս անօրակելի աննկարագրիրը ճանչնալու համար, կարդացէք «Ազգ»ի 1916 թիւերը, Կապոյտ Ա. եւ Բ. տետրակները Լ. Մարտիրոսեանի հեղինակութեամբ, «Արդ. Ձայն»ի 33, 34, 35 եւ 36 թիւերը, ինչպէս նաեւ «ե. Հ.»ի մէջ Ուրսա ստորագրողը):

Երբ այս անամօթ եւ մեղսալարտ դաշնակցութեամբ ինքզինք ամուր զգաց Ս. Գիւլեան, ձեռնոցը նետեց բողոքողներու երեսին, թէ ներքնապէս եւ թէ հրապարակապէս:

Ինչ որ Ս. Գիւլեանը դիտէր, այնպէս ալ կատարուեցաւ: Ազգ. Մխիթարը չընարեց, չընարեց

Ս. Գիւլեանը Ամերիկայի կողմէ կցորդ անդամ, Ազգ. Պատուիրակութեան մէջ:

Ինչ որ Ս. Գիւլեան ծրագրած էր, կատարուեցաւ: Երբ իր ընտրութիւնը չի յաջողուի, քաշուիլ Ազգ. Մխիթարէն, բաժնուիլ եւ սահմանել Ամերիկայի հայկական կեանքին մէջ վերջալոյս ալեկոծութիւն մը:

Մաթեմաթիքական ճշտութեամբ կատարուեցան ամէնք, որոնք անակնկալներ կրնային սեղմել մեծ միամիտ չարքերուն:

Շարքերու մէջ բողոքը սակայն, դարձեալ սկսաւ ծաւալիլ եւ ուռնալ, որուն հանդէպ, Ս. Գիւլեան քլիքը ինքզինք բաւական պատրաստ գտած էր: Դարձեալ, չրջարերականներ կը պատրաստուէին դուրս գալ շարքերուն հակընդդէմ կուսակցութեան առաջ բացուած վիհը, եւ սակայն այդ օրինական ճանապարհները երկու տարիէ ի վեր փակուած էին եւ երկաթէ վահանքներով կղպուած:

Փարիզ գրկուելիք Ազգային Պատուիրակութեան կցորդ անդամներու առաքումը, այլեւս աւելորդ կը նկատուի երբ Միութիւնը կը յայտնէ, որ Ազգային Համագումարը երեւան պիտի գայ, հետեւաբար, պէտք է Ամերիկայէն 4 ներկայացուցիչներ գրկուին Փարիզի այդ ժողովին, որուն մէջ ոչ միայն Հայութեան ճակատագիրը պիտի քննուի, այլ նաեւ ամէն մէկ քաղաքական կուսակցութեան գործունէութիւնը երեւան պիտի գայ:

32 տարի Հնչ. Կուսակցութիւնը պատնէշին վրայ կանգնի, մարտնչումի ճամբաներէն անցնի,

արեան դեաեր կոչէ, չարան չաքան հերոսներ տայ, որպէսզի իր զարատը իրաւունքը վայելէր: Հայ կեանքի մէջ առաջին անդամն էր, որ կուսակցութիւնները իրենց քաղաքական գործունէութեան պըտուղը պիտի քաղէին, իրենց իրաւունքը պիտի գործադրէին, այդ օրը ընտրական օրն էր: Հոն էր, որ ոյժերը պիտի չափուէին, հոն էր որ մենք պիտի ցոյց տայինք մեր հերոսներու ճգած կառակը ինչպէս պիտի գործադրենք:

Երբ ընտրութեան իրաւունքները եւ կանոնները առաքինաբար այնչափ ռամկավարացան, այնչափ ժողովրդականացան, որ ամենէն արմատական մըտածողներու իսկ գոհացում կուտային: Հնչ. Կուսակցութիւնը, առանձին թէ միացեալ, վոխանակ աշխոյժ թափով մը հոսանքին մէջ նետուելու եւ տարբիններու իր իրաւունքը վայելելու, Շիքակոյէն հրաման եկաւ «ձեռնպահութիւն», ամենածիծաղելի եւ քօմիք պատճառներու եւ անանկ «սկզբունքներու» վրայ, որովհետեւ, Ս. Գիւլեան ԱՅՍՊԷՍ ԿԱՄԵՑԱԾ էր, այդպէս կամեցած էր, որովհետեւ իր ասի եւ դոյութեան պատասխանատու չէր տեսներ հոն:

Ընտրութեան չի մասնակցելու այս «հրամանը» այնչափ երեսակայական եւ զաւեշտական էր, որ ամենէն հասարակ ուղեղին մէջ իսկ չէր կրնար մտնել: Երբ ամեն չորքանակ, ամեն տեղ Հնչակեան ոյժերը իրենց իրաւունքը գործադրած էին, Ամերիկայի զօրեղ չորքանակի այդ ձախաւեր քաղաքականութիւնը, ոչ միայն անարդանք մը բերաւ, այլ նաեւ արդահա-

տանք մը այս կուսակցութեան մասին, իր այդ անարժան վարիչներու պատճառաւ:

Աւելորդ պիտի սեպենք այդ յիմարութեան մասին խօսիլ եւ բացատրել, քանի որ այդ առեն բոլոր կարեւոր եւ դիտակից ընկերները աշխարհի ամեն կողմերէն դատապարտեցին այդ արարքը, որ կուսակցութիւնը կորսնցուց իր դարերու արեան եւ աշխատանքի պտուղն:

Այս «ձեռնպահութեան» թէզի մէջ մազի չափ կուսակցական օգուտ եւ կուսակցական քաղաքականութիւն չկար, միայն եւ միմիայն Ս. Գիւլեանի անձնական քաղաքականութիւնը:

Ս. Գիւլեան տեսաւ, որ Միութեան սեղանին վրայ ինքը պարտուեցաւ, խորտակէս համորուած էր, որ հանրային դատաստանին առաջ ալ դատապարտուած էր: Ժողովուրդը, իր հետեւողներուն պէս չէ, անիկա աւելի սուր աչք եւ խոր դիտակցութիւն ունի, տեսաւ, թէ Ս. Գիւլեան ի՞նչ դեր խաղցած էր Ամերիկայի հանրային կեանքին մէջ, եւ Միութեան առաջին օրէն իսկ դատապրած էր:

Հնչ. Կուսակցութեան յեղափոխական գործունէութեան արժէքը ժողովուրդը մոռցած չէր, պատրաստ էր զայն գնահատել: Ընտրութիւնները կուսակցութեան մը չարքերով միայն չեն յաջողիր, ժողովրդային համակրութիւն պէտք է: Ժողովուրդը պատրաստ էր իր քուէն տալ Հնչ. Կուսակցութեան թեկնածուներուն, որոնց հանդէպ սէր եւ համակրանք ունէր, եթէ կուսակցութիւնը գնէր Հնչ. այն պիտի ընկերները, որոնք ժողովուրդի համակրանքը կը

վայելչին, ինչպէս ընկ. Սոկրատ կամ Նազարբէկ եւ ուրիշներ, որով անպայման կուսակցութիւնը պիտի չահէր: Բայց, Ս. Գիւլեան իր անունը եւ իր առուներըը պիտի ներկայացնէր, որոնց՝ ժողովուրդը ոչ թէ իր քուէն, այլ իր մեղքերը խակ չէր հաւատար, խակ Ս. Գիւլեանի համար, ի՞նչ կը հետաքրքրէ կուսակցութեան վարկը եւ չահը, երբ իր չահը եւ նը հոն չի տեսներ: Հետեւաբար, «ձեռնպահ» մնալ, ահա՝ վերկութեան լաստը, որուն վրայ Ս. Գիւլեան անմիջապէս ցատկեց:

Ս. Գիւլեան, ինչպէս պիտէր որ արեւը արեւելքէն կը ծագի, պիտէր նաեւ, որ Հնչակեան ընտրական ցանկին վրայ, իր անուան ո՛չ միայն ժողովուրդը քուէ չպիտի տար, այլ պինք ճանչցող ընկերներն ալ, ո՛չ միայն պիտի պարտուի, այլ նաեւ նուաստութեան այնպիսի խայտառակ քուէ մը պիտի առանայ, որ իր անամօթ երեսին կապոյտ ապտակ մը պիտի ըլլար: Ցկարութեան նշանը ցոյց չի տալու համար, ամենէն ապահով կերպը կուռի մէջ չի մտնելն է:

Բողոքողներու կարծիքը այն էր, որ ցանկի վրայ պինել այնպիսի ընկերներ, ինչպէս Նազարբէկ, Սոկրատ խան եւ ուրիշներ, որոնց ժողովուրդը քուէ կուտար եւ կրնային յաջողիլ, ոչ թէ այն ընկերները, որոնք իրենց պարտուելովը կուսակցութիւնը պարտուած պիտի ըլլար: Սակայն, այս թէզը Ս. Գիւլեանի դործուն չէր դար: Եա՛յ ինքը ի՞նչ պիտի ըլլայ, ի՞նչպէս հանդուրժէ, որ իրմէ զատ դոյութիւն ունենայ ուէ Հնչակեան, որ արժէք մը ցոյց տայ եւ հոն, ինքը տեղն ու տեղը չի ճաթի:— «եթէ ես չի կրնամ

ուտել, մկլը կը թքնեմ»,— «ես, կա՛մ ինձմէ վերջը չըհնդկէ»: Եւ այսպէս ալ Ս. Գիւլեանի բազձանքը կատարուեցաւ:

Մեր անդրդուելի համոզումն էր եւ կը մնայ ատկաւին, որ եթէ ո՛չ միայն իր ընկերներու, այլ նաեւ հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն զգուանքի արժանի Ս. Գիւլեանը չի դրուէր Հնչ. կուսակցութեան ցանկին վրայ, մեր կուսակցութիւնը առնուազն երկու նեղկայացուցիչ պիտի կրնար դրկել Ազգ. Ժամադուռմարին, եթէ նոյն իսկ անջատ եւ առանձինն գործէր:

Այսպէս Ս. Գիւլեան, գործեալ յաղթանակը ատաս... ի դին կուսակցութեան չահերուն, ի վնաս կուսակցութեան փրէստիժին եւ սկզբունքներուն:

Ս. ԳԻՒԼԷԱՆ ՄԻՈՒԹԵՆԷՆ ԿԸ ԲԱԺՆՈՒԻ ՎԵՐՋԱՊԱՏՍ

Մեր պատմութեան թերթին հետեւողները տեսան, թէ Ս. Գիւլեան՝ Հայ Ազգային Միութենէն բաժանումը իր մտքին մէջ դրած էր դեռ 1917ին, եւ այդպէս ալ իր համաճիկներու ձեռքով դրեթէ երկու տարի քաշքշեց, մինչեւ որ չարքերու մէջ հողը պատրաստեց երբ հասաւ արդէն դեղեցիկ առիթը, այնպէս որ, մինչեւ 1919 տարուան սեմին վրայ, Ս. Գիւլեան բաւական որոշած էր իր ծրագիրները յաջող դլուխ հանելու համար: Ընթերցող ընկերները տեսան թէ պատուիրակութեան կցորդ անդամ չընտրուելը՝ ի՛նչ աքանչելի առիթ ներս, որ Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան ներկայացուցիչները դուրս քաշէ. տեսան նաեւ թէ ի՛նչպէս դրկեց Ամերիկայի չընդունակին անբռնաբարելի իրաւունքը, Փարիզի Հայ Ազգային Համագումարի ընտրական պայքարէն, «ձեռնպահութիւն» պատրուակին տակ:

Այլ եւս խոսքը ս՛չ միայն իրականութիւն դարձած էր, այլ նաեւ այդպիսի հոգեբանական րոպէներու, կուսակցական ազատ եւ անաղնիւ պայքարը Ս. Գիւլեանի թերթերուն անցախօսը դարձաւ: Այլ եւս պէտք չենք զդար յիշել այն կեղտոտ թռուցիկները, որոնք հրապարակը կը լեցնէին ըսելու Հայ Հասարակութեան որ իրենք Միութենէն բաժ-

նուելու քաջութիւնը... առաքինութիւնը... այո՛, այդ բոպէներուն... այդ դաւաճանութիւնը, ոճիրը դործած էին: Հարկ կա՞յ ըսել որ «Ե. Հ.»ը եւ թռուցիկները անբաւական ըլլալով, երեւան դրին «Ատենապետ» ըսուած ապրանոցային թերթ մը, որ Ս. Գիւլեան դրականութեան ոսկեդարը հանդիսացաւ:

«Ատենապետ»ը որ հրապարակ կը բերէր 1919 փետր. 4ին, նպատակ ունէր, ս՛չ միայն Միութեան դէմ լալիքչ, դանհիւ եւ անամօթ պայքար մղել, լիակ բառերով, այլ նաեւ հրապարակով պայքարիլ իրենց այդ չահատակութեանց—Միութեան խղումին, ձեռնպահութեան եւ այլնի համար բողոքող ընկերներուն եւ մասնաճիւղերու դէմ:

Այո՛, Ս. Գիւլեան Միութենէն բաժնուեցաւ, այդ վախաքն ալ իրագործեց, չնորհիւ իր անզոյն եւ անհամ դործիքներու, չնորհիւ անհետաքրքիր, անբողոք եւ կոյր հետեւողներու, եւ քաշուեցաւ Միութեան մէջէն, նոյն իսկ մէկ բառ, մէկ խորհուրդ, մէկ կարծիք իսկ հարցնելու չարքերէն, բացարձակ տիկտատորութեամբ: Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան հետացումը Հայ Ազգ. Միութենէն, բնականաբար պիտի ունենար իր ազդեցութիւնը եւ հետեւանքը, պակասելով յեղափոխական տարրերը Միութեան մէջ, Միութիւնը կէս անդամալուծուեցաւ: Հնչ. Կուսակցութեան ճամբան բռնեց Դաշնակցութիւնը, բայց անիկա գօնէ չահով եւ յաղթանակով քաշուեցաւ, քանի որ իր երեք թեկնածուներն յաջողցուց եւ դէպի Փարիզ ճամբու դրաւ, ս՛չ թէ Ս. Գիւլեանի պէս, անանկ քաշուեցաւ՝ կրելով պարտութեան խարանը

իր ճակտին: Մբցանակը առանալէն վերջ, Դաշնակցութիւնը այլ եւս կարիք չզգաց մնալ Մխիթեան մէջ քանի որ անոր ալ ձեռքը կար դնելիկ պատրուակը, —դաշնակցական թիկնածուներու ընտրական պեղծումները:

Ու այսպէս Մխիթիւնը իր ամենէն երիտասարդական ոյժին եւ գործունէութեան պահուն, դաշնահաւ եղաւ եւ կիսամեռ ձգուեցաւ: Ս. Գիւլեան՝ յանուն Հնչ. Կուսակցութեան, դաշոյնը անոր կռնակէն մխեց, իսկ Դաշնակցութիւնը՝ կուրծքէն: Բնականաբար, Հայ Ազգ. Մխիթիւնը, այդկից վերջ, պիտի ըլլար անուանական բան մը, մեռած, կամ աւելի մեռցուած, երկու յեղափոխական տարրերու—Հնչակեան եւ Դաշնակցական Կուսակցութեանց հեռացումով:

Այս ազգային, ինչպէս նաեւ կուսակցական ոճիրի հեղինակը—այո, գլխաւոր հեղինակը, Ս. Սապահ-Գիւլեանն էր որ անոր ծննդեան օրէն իսկ, անոր կեանքը առնել ուզեց: Եւ տակաւին այս մարդը երես կունենայ, խիղճ կունենայ, Մխիթեան եւ Համբարձումեան անուններով ալ, երբեմն երբեմն խօսելու եւ քննադատելու այս կամ այն հասարակական դրծիչը: Այո, այդ «հասարակական կարծիքը» կայ, ըսած է իր մասին, եւ որ դրած է յաւիտենական դատապարտութեան խարանը իր ճակտին, հոգ չէ, թէ խուժան մը, ամբոխ մը, քանի մը հատ ալ վարձկաններ ունենայ որ գինքը փառաբանեն եւ «տապանդաւոր» հռչակեն: Այո՛, այս հասարակական դատաստանն է, որ դեռ անամօթ լեզուով այսպիսի

խօսքեր դրէ իր օրկանին մէջ: «Ոչինչ այնքան անհանդուրժելի չէ, այս օրերիս մէջ, որքան Ընդհանուր Համերաշխութիւնը, Հայ Ազգը բաղադրող բոլոր տարրերի մէջ, կուսակցութիւններէն եւ խմբակցութիւններէն միջեւ»:

Դեռ այդ լերդ մարդը կը խօսի, «Այս վայրկեանին մենք մի նպատակ պիտի կազմենք, մեր բոլոր ոյժերը կազմակերպենք, ներդաշնակենք եւ որոշեալ նպատակներէն ծառայեցնենք»:

Որո՞ւ մտքէն կանցնի, որ այդ խօսքերուն հեղինակը պահուող Ս. Գիւլեանը լեզուով, ձեռքով եւ ոտքերով բռնուած է, այդ «մէկ ճակատը» քանդող ոճիրին մէջ հազար անգամ, այդ մարդը, որուն ճակատին վրայ ո՛չ միայն «ընդհանուր համերաշխութեան» քանդիչի ախտածը կայ, այլ նաեւ իր կուսակցութեան մէջ դարձած է յաւիտենական Պառակիչ Ոգին, Ամերիկայի չքնաղակի տակնուվրայութեան այս ախտահարուած մասիսը:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ՄԱՐՏԻ ՀՐԱՒԷՐ

Ս. Գիւլեան չատ լաւ հասկցած էր, որ երբ իր այդ չահատակութիւնները չարունակէ, Հնչ. Կուսակցութեան մէջ բողոքը միշտ վատ եւ կենդանի պիտի մնայ: Գիտէր որ, այս կուսակցութեան դիտակցութիւնը մեռած չէ եւ ո՛չ ալ սպիկացած է իր չունչին տակ. արթուն պահակի պէս կը հսկէ եւ միշտ կը պատրաստ իր ճակատին:

Վերջապէս, հասկցած էր որ, քանի որ ինքը բազմաթիւ մեղքերով լեցուած է, եւ իր նորանոր կատարելիք չարիքներուն դէմ խոչընդոտը անպատկաս պիտի ըլլայ, իր վերկութեան միակ եւ անչեղ միջոցն էր, ոչ միայն ջուրը միշտ պղտոր պահել, ցըցումներ յառաջացնել, բաժանում եւ պառակտում առեղծել, այլ նաեւ, պառակտումը խորացնել, անջատել եւ այնպիսի կատարուած իրողութեան առաջ դնել, որ դարմանումը եթէ ոչ անկարելի, չատ դըժուար ըլլար: Ան այս սեւեռուն նպատակով իր ճամբան դնեց, որպէսզի իրերը հասնին մինչեւ այն տեղ, որ ըսէր, «կամ ես կամ անոնք». «կա՛մ դեղձումներս կը մոռնաք, կը մարսէք եւ պիս մաքուր կը հռչակէք, եւ կամ անոնք (ընդդիմադիրները, բողոքողները) դուրս կը նետուին եւ այսպէսով յաւիտեան կազատիմ»: «Կը գա՞ք իմ ետեւից, լաւ. չէ՞ք գար, գնացէք անոնց ետեւից»:

Ուրեմն, առեղծուած դժգոհութիւնը եւ բողոքը սպմնաւորում, ծաւալ եւ ընթացք առնելէ առաջ, պէտք է կարուկ եւ վճռական դիրք բռնել, եւ այդ վճռական դիրքն է, անմիջապէս զանոնք հրապարակ քաշել, առանց ներքնապէս կազմակերպուելու, խոբանալու եւ ներքին պայքար մղելու: Ս. Գիւլեանի միտքը, որ կուսակցութեան մէջ միայն աւելի քան 20 տարի ինարիկի, ներքին կռուի եւ պառակտումի ոստայնակը զարձած էր, կուսակցական այդ բոլոր նուրբ թելերուն ծանօթ էր: Գիտէր թէ, ներքին հոսանքները, որչափ որ զգալուին, զարմանալին, անոնք միշտ արթնալու վտանգին տակ են: Եթէ հալածանքը, բռնութիւնը եւ սեւացումը ներքինէն չի հասնի հրապարակային, ինքը ազատելիք չունի եւ չպիտի ունենայ:

Հայ կեանքի այս անորակելի Մաքիավէլը գիտէր պարզապէս դիրք բռնել եւ կուսակցութիւնը հրապարակային խորամանել, հոդ չէ, մինչեւ իսկ որչափ վտքը այժ իսկ իր ձեռքին տակ ըլլայ, քանի որ վտանգ ապիտութեան եւ վարձկանութեան պակաս չպիտի ըլլային իրեն հետեւողները, իրեն խեր չունեցած հազար ոսլարը ի հարկէ, չէր վոխէր իր դիրքը պանին մէկ ոսլարին հետ:

Հայ կեանքի այս անորակելի Մաքիավէլը գիտէր նաեւ, որ եթէ բողոքը հրապարակային դառնար, պայքարողներէն մաս մը դասալիք կը դառնար, թէեւ իրենց «Հնչակեան պատուին վրայ երդուողներէն» մաս մը բռնուած էր իր ճանկին մէջ: Զէ՞ որ իր գլխաւոր նպատակն էր պառակտում եւ անհամաձայնութիւն ա-

ռաջացնել նաև Բողբոջ Հոսանքի մէջ, ընդդիմութիւնը մեղմելու համար: Շատ լաւ գիտէր, որ հրապարակային պայքարի առնն, ամանք համոզումի քաջութիւնէն, նկարագրի ամրութիւնէն զուրկ, կա՛մ պիտի նախընտրէին իր դիրքումները կլլել, առնել, կամ յուսալքուիլ եւ քաշուիլ, մնկուսանալ, կամ չմնալ բողբոջի պատնէշին վրայ, կուրծք ցոյց տալ եւ քաջութիւն ունենալ անհացումի տարափին առկ համոզում պաշտպանել եւ ճշմարտութեան համար խաչուիլ: Կը մտածէր նաեւ, որ հրապարակային պքանոտլը չա՞տ չատերուն, «պիտակից» կարծուածներն ալ հետը, կուսակցական չիզերը թունդ կը հանէր, հոգ չէ թէ ինքը պատճառ ըլլար եւ ինքը նախայարձակը, չէ՞ որ միշտ ըսած եւ կրկնած էր չարքերուն, որ Ս. Գիւլեանի դէմ բան ըսելը, կուսակցութեան ըսել, կուսակցութեան դէմ պայքարիլ է, «Հնչակեան կուսակցութիւն ըսելը՝ Ս. Գիւլեան պէտք է հասկնալ», ասիկա Հայր Մերի պէս կրկնած եւ կրկնել տուած էր: Ո՞վ պիտի վճռառէր բարակը եւ հաստնար թէ, ինքն է որ զոհութեան մէջ բռնուած է, իսկ անոնք զոհը բռնողներ են, ո՞վ պիտի քննէր թէ ճշմարտութիւնը ինքն էր, եւ գոհը՝ իրեն հակառակողները, բաւական է որ ճիրը՝ կուսակցութեան դրան առաջ դրծուած էր, «կուսակցական պարտականութիւն է լուր», եթէ դատապարտել պէտք է, ո՛չ թէ դրծողը, այլ պոռացողը, քանի որ դրացիները լսած են:

Այս բոլորը անչուշտ Ս. Գիւլեան իր մտքին մէջ կը հիւսէր եւ մարդու ալ ըսելու պէտք չունէր, նոյն

իսկ իր վարձկաններուն, որչափ խուժանը մտքով աղքատ էր. իր խնկարկուները սրտէ, եւ նկարագրէ աղքատ եւ անանկ էին:

Մինչեւ հոս մենք անհերքելի փաստերով հաստատեցինք որ Ս. Գիւլեանը, կանխամտածուած, ծրագրուած ուղիով մ'էր որ Ամերիկայի մէջ երկպառակութիւն ձգեց՝ իր մեղքերէն ազատելու համար: Սակայն, չնորհիւ բողոքողներու զոհողութեան եւ պիջողութեան ոգւոյն եւ խմաստուն ու չրջահայեաց քաղաքականութեան, կարելի եղաւ երկու տարի քաշքշել, ներքնապէս ամէն տեսակ օրինական եւ կանոնական ճանապարհներով: Անտարակոյս, այս բոլոր մանրամասնութեանց եւ նրբութեանց անկարող պիտի ըլլար մասսան տեղեակ ըլլալ եւ հասկնալ, մանաւանդ որ Ս. Գիւլեան եւ իր գլիքը, իրենց չարքերը երկարէ վանքներու եւ վանդակներու տեւը պահեցին, ինքնահնար եւ մտացածին կանոնադրեր եւ խարէութիւններ ալ հրամցնելով անոնց:

Եթէ տակաւին ընկերներ մնացած կան, որոնք «պիտակից»ի թէ անդիտակից կնիքը կը կրեն ու մինչեւ այս տեղ, այս ահաւոր եւ դէշ դէպք փաստերու առաջ չկրցին հասկնալ, թէ Ս. Գիւլեան ո՛չ միայն մեղաւոր եւ աններելի դատապարտեալ մ'է, այլ նաեւ հրապարակային ոքանոտալ յղացող, ծնող, մեծցող եւ հրապարակ քաշող է, մենք պիտի դնենք իրողութիւնները թուականներով եւ ժամանակական կարգով:

***

Այլ եւս չենք յիշեր 1917ին առենը, որ Ս. Գիւլեան «Վերածնութեան» շուրջը եւ անոր մասին, հրապարակային ցոյցեր սարքեց, որպէս զի կայծ տար վառօդին, մենք 1919էն սկսինք հաշուել դէպքերը, որոնք բուն իսկ իրենց բերնով եւ թիւերով պիտի խօսին: Բողբոջ Հոսանքի երկրորդ շրջանէն:

Ս. Գիւլեան ի զին ամէն խայտառակութեան, քանի որ հասարակական արժանապատուութենէ զուրկ էր, ի զին կուսակցական անարգանքի, քանի որ կուսակցական վրէժխնդիր եւ չահը, սոսկ իր դէմքին դիմակը եւ կեղծիքն էր, 1919 Յունուար 8 «Ել. Հայաստան»ի թիւ 73ի մէջ Մարաի հրաւէր մը ուղղել կուտայ այնպիսի խէնէչ եւ լկտի բառերով, որ Հնչակեան անունը կրողը իր այդ անունէն կը կարմրէր եւ կը սարսռար: Ս. Գիւլեանի ենթախմբագիրը, լաքէն որ Վ. Մարմնոյ նաեւ Աւետապետեան էր, Ս. Շահէն հրապարակապէս, «Ել: Հայ.»ի մէջ «հրաւէր» կուտար, որ ով որ ունէ տոկումէնթ ունի Ս. Գիւլեանի մասին թող հրապարակ բերէ: Այդ հրաւէրը թէեւ ուղղուած էր նաեւ ուրիշներու, եւ սակայն Ս. Գիւլեանը դիտէր որ այդ տոկումէնթները լինք տուած էր եւ ակնարկուած ընկերներու քով էին, անոնք էին որ այդ մասին երբեմն խօսած եւ ըսած էին: Կը զարմանայինք որ «Ել. Հայ.»ի մէջ, որ մէկ տող իսկ չէր գրուեր առանց Ս. Գիւլեանի հրամանին, ի՛նչպէս թոյլ կը տրուէր հրապարակ բերելու կուշ ընել այնպիսի թուղթեր, որոնք Ս. Գիւլեանի բարոյական անկումի ախուր պատկերը կը

պծէին, որոնք կապուած էին իր կուսակցական էութիւնը բնչնելու հետ:

Մարդ մը, որ այդ տոկումէնթներու մասին նէրքնապէս, ընկերը ընկերի ականջին իսկ վախալու իրաւունքը չէր տար, էն հասարակ բողոքողներու թուղթը եւ շրջաբերականը կարդալէը չարքերուն մէջ, ի՞նչ յանդգնութիւն եւ անպատկառութիւն, որ հրապարակապէս կուշ կընէր զանոնք երեւան բերել: Հասարակական մէկ կաթիլ զգացում ունեցողի համար բացարձակապէս յաւիտենական մահ էր: Զարմանալի բան չկար, անոր քով այդ զգացումները վաղուց մեռած էին, միայն թէ սքանտալը կրնա՞ր զայրերկը, այս էր իր վնասածը, ուրիշ ոչինչ:

Ուշացաւ որ այս էջերը սուղ են, եւ սակայն մենք այս տեղ կը բերենք այդ հրաւէրը, որ գլուխ գործոց մ'է լրագրական լրութեան, թող եւ պատկը Ս. Գիւլեանի անբարոյական գրականութեան:

Հ Ր Ա Խ Է Ր

ՈՐՈՒ ՈՐ ԱՆԿ Է

«Բոլոր անոնք, որոնք կը կոչուէին «խան», «Ա-ղսոս», ջորի, «Ազգ»ի խմբագիր, «Կոչնակ»ի խմբագիր, Միութեան գործիչ, եւ որոնք ցոյց կուտային իրենց հետեւող կարգ մը ոչխարամիտներուն թէ՝ իրենք ընկ· Ս· Սպասի-Գիւլեանը դատապարտող ՏՕԲԻԻՄԷՆՆԵՐ? ունին, Հասօյէն, Հուսօյէն, Ակօ-յէն, Մկօյէն, Արիփէն, Շէրիփէն, բայց կը վերապա-հեն(???), նկատել կուտանք թէ ընկ· Ս· Սպասի-Գիւլեանը հանրային գործով զբաղուող մարդ մըն է, եւ հետեւաբար անոր բոլոր գործերը պէտք է պար-զուին հանրութեան առաջ, յանուն հանրութեան շա-հերուն:

«Արդ՝ հրապարակը աղմկող, տօֆիւմէնիներու ակնարկածս անձիքը եթէ իրենց ունեցածները—ըստ իրենց հաւաստիացումին, չտպեն, հանրութեան սեպհականութիւն չդարձնեն, գէթ մէկ ամսուայ ըն-թացքին, ես զիրենք պիտի կոչեմ ՍՏԱԽՕՍՆԵՐ, ՍՐԻԿԱՆԵՐ ԵՒ ԱՆԲԱՐՈՅԱԿԱՆՆԵՐ»:

«Եր· Հայաստան», թիւ 73, 1919, Յունվ· 8:

Ս· ՇԱՀԷՆ

Այդ տոկիւմէնթներու մասին ունէ ընկեր ունէ առեն հրապարակաւ ակնարկութիւն ըրած չէ, այլ

կուսակցական ժողովներու եւ չրջաբերականներու մէջ միայն:

Ո՛չ միայն Ս· Գիւլեան գիտէր այդ տոկիւմէնտներու գոյութիւնը եւ նոյն ինքն դրած եւ տուած էր, այլ նաեւ, Ս· Շահէն ըսուած սինէքդրը գիտէր, որ անոնք գոյութիւն ունին եւ տեսած էր: Ուրեմն, ի՞նչ կը նշանակէր այդ հրաւէրը: Կուզային ըսել որ «կամ ստախօս, արիկայ եւ անբարոյական չըլլալու համար, մեր «հրաւէրը» դործադրէցէք հրապարակային հրա-տարակութեամբ, կամ եղած իրողութիւնը ուրացէք, որպէս զի մենք ալ չարքերուն ըսենք թէ՝ «տեսա՞ք, որ ստախօս են իրենց բոլոր բողոքողներու մէջ»:

Ընկերնե՛ր, դուք տեսաք, կարդացիք եւ չօշա-փեցիք որ ոչ միայն գոյութիւն ունին անոնք, այլ նաեւ ահաւոր եւ զարհուրելի են եւ պատճառներ ու-նէինք այդ հարցին վերին ատիճանի զգուշութեամբ մօտենալու: Կը տեսնէ՞ք թէ հիմա ո՞վ էր «ստախօսը, արիկան եւ անբարոյականը», դիտակցաբար ուրանա-լով ամեն բան:

Բայց, Ս· Գիւլեան քլիքին մտածումը այդ չէր: Անոնք գիտէին որ այդ փաստաթղթերը կային, իրենք իսկ տուած էին, ամեն գնով հրապարակ քաշել պէտք էր, որպէս զի հրապարակային պայքար ստեղծուի: Անկից յետոյ չատ գիւրին էր միամիտ չարքերը խա-բել թէ իրենք անմեղ են եւ ազատնիլ չաւ մաքուր, բողոքողներն են որ եկած են հրապարակային կու-սակցութեան վերջնթիժին դէմ դործել:

Եւ ասիկա կը պատահէր դեռ այն առեն, երբ ո՛չ Բողոքող Հոսանք կար· ոչ կազմակերպուած մարմին

կաբ, նոյն իսկ նեբքեն չաբժուած իսկ առաջացած չէբ, ցիբուցան խուլ դժգոհութիւն եւ բաղաք կաբ կաբդ մբ ընկերնելու կողմէ, որոնց կաճնաբկուէբը այդ հբաուէբը, եւ որոնք իբենց ձեռքին մէջ ունէին այդ առքիմէնանները պէյաեաբաբաբ, պիտնալով հանդերձ, այդ հբաէբի առաջադրոլին նաեւ Ս. Գիւլեան կըծկատած էբ, պիտնալով հանդերձ, որ Վ. Մարմնոյ կատարեալ հաւանութեամբ էբ, սակայն, բայց նամակ մբ, Վ. Մարմնոյ ուղղեցին, թէ իբենք այդ «հբաւէր»ին համաձա՞յն են: Ատով, գոնէ, մի քիչ զգաստանային եւ հակնային, թէ ի՛նչ սարսափելի դուռ կը բանային, նոյն իսկ իբենց ձեռքով, պաշտօնապէս, կուսակցութեան առաջ: Նոյն իսկ դբուելու պայմանաժամ նաեւ, որպէս զի անմիջապէս քայլ առնէին եւ ուղղէին իբենց սխալը, որ թէ զիբենք եւ թէ կուսակցութիւնը բարոյական մահուան կը տանէբ:

Հոս կը բերենք նաեւ այդ բաց նամակը.

«Սոց. Դէմ. Հնչ. Կուս. Ամերիկայի Շրջանի
Կեդր. վարիչ Մարմնին

«Յարգելի ընկերներ,

«Երիտասարդ Հայաստան»ի թիւ 73ի մէջ մի ումն Ս. Շահէն «հրաւէր» կը կարդար բոլոր անոնց, որոնք Ս. Սապահ-Գիւլեանի հանրային անվնասաստ գործունէութեան շուրջ ունեցած տոհիւմէնտները կուզեն հրատարակել:

«Արդ, նախ կուզենք գիտնալ որ կեդր. վարիչ

Մարմինդ այդ հրաւէրին համակարծի՞ք է, իր գիտութեամբ եւ հաւանութե՞մբ եղած է:

«Երկրորդ՝ այդ տոհիւմէնները, որոնք մեր կուսակցութեան կեանքին հետ եւս կապ ունին, հրատարակուելու պարագային՝ առաջ եկած անպատեհութեանց պատասխանատուբիւնը յանձն կառնէ՞:

«Ձեր պատասխանը պիտի տրուի 15 օրէն: Ձեր լռութիւնը հաւանութեան նշան պիտի սեպուի:

Ընկերական բարեւներով՝

ՍՈԿՐԱՏ Մ. ԳԵԼՈՖԵԱՆՑ ՍԻՐՎԱՐԴ
Յ. ԲԱՐԵԶԱՆԵԱՆ Թ. ՓԻՒՓԻԼԵԱՆ
Յ. Տ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ Մ. ԿԻՁԵԱՆ
Մ. ԱՅԼԱԵԱՆ

Մարտ 1, 1919

Պէտք կա՞յ ըսելու, թէ Վ. Մարմին եւ Ս. Գիւլեան ո՛չ միայն լուռ մնացին եւ հաւանութիւննին յայտնեցին, այլ նաեւ իբենց գործիքներու ձեռքով, պանապան ճամբաներով, այդ «բաց-նամակ»ը տարբերող ընկերներու այնպիսի հայհոյական նամակներ գրել տուին, որ Գոլոյ Ջրհանկիրներն իսկ պիտի ամչնային, որպէս զի այդ ընկերներու արժանապատուութիւնը եւ զգայումը վիրաւորեն, որ անոնք ալ դայրացած՝ հրաժարակութեան տան:

Եւ արդարեւ, մինչեւ այդ տեղ մօտեցան ընկերներն ամանք, սակայն ընկերական խորհրդակցութիւնը՝ իմաստութեան ոգին ցոյց տուաւ ուղիղ ճամբան:

Այսպէս հարցը մնաց բանկած եւ առկախ, մինչեւ որ, երբ «Աբգ· Ձայն»ը մօտաւորապէս չորս ամիս վերջ, հրապարակ եկաւ եւ անդրադարձաւ այդ «հրաւէր»ին չուրջ, ու վերլուծեց այդ խնդրոյ վանքութիւնը (տես, «Աբգ· Ձայն»ի 2—3 թիւերը), եւ մի քիչ ալ սպառնական թօն մը գրաւ, զարձնալ, այդ խնդրագրները զգաստութեան հրաւիրելու, սակայն, անհատական պատուէ եւ կուսակցական նկարագրէ անանկացած՝ այդ անպատկառները մէկ մազ իսկ չչեղեցան՝ կուսակցութիւնը դէպի զահավէժ տանող իրենց արշաւէն:

Ի հարկէ, մեր լռութիւնը, որը կուսակցական եւ հասարակական նկատումներով էր, ուելի լրջացուց դիրքնիք, որպէս զի անդիտակից ամբոխին կրկնել տայինք որ «եթէ ունէին թոզ բերէին, հետեւաբար, առաքօս, արիկայ եւ անբարոյական են»: Բողոքողներու Գարծ· Մարմինը, սակայ այդ բոլորին, եւ քաշեց մինչեւ 1919 Յունիս 14, Բողոքող Հասանքի չրջանակային ժողովին, ուր երկար քննութենէ յետոյ առաւ հետեւեալ որոշումը·

«Ի· ՏՕԲԻԻՄԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑ·— Ա· Նկատելով որ Սապահ-Գիւլեանի գործած չարչիքներու գրաւոր Տօֆիւմանները Ս· Գ· Հնչ· կուսակցութեան հետ կապ ունին· Բ· Նկատելով որ ամնոց հրապարակումը Հայ դատին իսկ անյապաստ է այս օրերուն· Գ· Նկատելով նաեւ որ այդ Տօֆիւմանները ֆինուքիւնը Կուսակցութեան Ընդհ· Գերագոյն ժողովի միայն իրաւունքն է·

«Բողոքողներուս Պատգ· ժողովը 5ի դէմ 15 ձուէով կորոշէ ամնոց հրատարակումը (Հնչ· ներքին կեանքի մէջ) պրօշիւրով մը, նաեւ կորոշէ այս բանաձեւը հրապարակաւ հաղորդել մասնաճիւղերուն եւ հայութեան: (Տե՛ս Արձանագրութիւնը):

Այս որոշման ամիսզոզականութեան ներքեւ բոլոր ընկերները պարտաւորութեան իրենց քով եղած վաստաթղթերը յանձնել Գարծ· Մարմնոյ, որ զանոնք պահպանէ, ապէ եւ գրուէ Հնչ· չարքերուն:

Այս որոշման գործադրութեան վիճակագրաբար ապահովման պատասխանատուութիւնը մինչեւ իսկ Գարծ· Մարմինս յանձն առաւ, մինչեւ որ, արտահամանեան յարաբերութիւնը սկսէր, կեդր· Վարչութեան առաջ գրուէին մեր բողոքները եւ այս վաստակը, որ երբ անիկա Ընդհ· Պատգ· ժողով հրաւիրէ, պատրաստուած պրօշիւրը գրուի բոլոր չրջանակներու առաջ, քանի որ այդ հարցերը համակուսակցական ըլլալով՝ Ընդհ· ժողովի հարցեր էին, ուելի ճիշտը անոնք սերտիւ կապուած էին Տաճկաստանի, Պարսկաստանի եւ Ռուսիոյ հետ: Այսպէս, ձգձգուելով, չատ անդամ ընկերներու նոյն իսկ արդար քննադատութեան ենթարկուելով՝ հարցը դարձնել սեղանի վրայ եկաւ, Բ· Շրջանի, Գ·րդ Պատգ· ժողովի սեղանին վրայ, Ուսար, 1919 Նոյ· 30ին: Նոյն որոշումը նոյնութեամբ հաստատուեցաւ եւ ամիսզուեցաւ որ լոյս տեսնէ այդ տօֆիւմաններու պրօշիւրը, քանի որ Ս· Գիւլեան քլիքը, Փրավիտէնսի մէջ Պատգ· ժողով կազմելով, իր իրաւունքէն եւ

իր իրաւասութենէն դուրս Ընդհ. Պատր. Ժողովի հրաւէր ըրած է, 1920 Ապրիլին, Առանալի մէջ:

Հրապարակային մարտի հրաւէրի եւ Ս. Գիւլեանի պրդռումին հակառակ, աւելի քան մէկ տարի վերջն է, որ այսօր, կուզանք ապազրութեան յանձնել եւ Ս. Դ. ՀՆՉ. ՄԱՄՆԱՁԻԿՂԵՐՈՒ ԵՒ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ԱՌԱՋ ՄԻՍՅՆ ԴՆԵԼՈՎ՝ ցոյց տալ թէ ո՞վ է «ստախօսը, սրիկան եւ անբարոյականը», ինչպէս նաեւ որո՞նք են այդ ահաւոր զեղծումներու հեղինակները եւ չարագործները: Այժմ, ընկերներ իրենց աչքերով կը տեսնեն եւ կը կարդան:

ՄԱՄՆԱՁԻԿՂԵՐՈՒ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ԵՒ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ԱՐՏԱՔՍՈՒՄԸ

Ս. Գիւլեան եւ իր կամակատար գործիք Վ. Մարմինը, այլ եւս խօլ վազքով մը՝ հրապարակային եւ ներքին կուսակցական խաղքութեան հոսանքին յանձնուած, սկսան աջուձախ ապականել, աւերել, կառուցած եւ վերփրած վագրերու պէս, խածնել, վնասրաել ով որ հանդիպէր իրենց ճամբուն վրայ:

Մխութեան եւ կուսակցութեանց հանդէպ ամէն հրապարակային ամերկացութեանց անձնատուր ըլլալէն զատ, սկսան Հնչակեան ընկերներու եւ մասնաճիւղերու վրայ նաեւ բռնութեամբ ձեռ թափել: «Ասենապետ»ի պէս պրթռիկի մը անբաւական սեպելով՝ «Ե. Հ.»ը նաեւ զարձուցին ապականութեան ծորակ: «Ասենապետ» որ Շիքակոյի Մասնաճիւղի անունով երեւան կուգար, ո՛չ միայն Վ. Մարմնոյ եւ Ս. Գիւլեանի հովանաւորութեան ներքեւ էր, Շահէն՝ խմբագիրը՝ Վ. Մարմնոյ Ասենապետն էր, այլ նաեւ, նոյն իսկ «Ե. Հ.»ի խմբագրութեան մէջ, Վ. Մարմնոյ դրամով երեւան կուգար, ա՛լ աւելի, Վ. Մարմինը չրջաբերականով մը չարքերուն կը յայտնէր, որ քաջալերեն եւ տարածեն զայն: (Տե՛ս, Շիքակոյի «Իրաւապահանջ Մասնաճիւղին» 3 թուռ. գիկը եւ իրենց թիւ 12 չրջաբերականը):

«Ասենապետ» ոչ միայն հրապարակային ակ-

նարկութիւնները կընէր «Վերածնութեան» եւ անոր աշխատասիրուն դէմ, այլ նաեւ Ամերիկայի չըքնաղ կարող, բազմերախ եւ վաստակաւոր ընկերները «Արամեանցական» կը հռչակէր, այն ընկերները, որոնց քով, ոչ միայն Ս. Գիւլեան՝ քծինքի նամակներ ունէր, այլ նաեւ Վ. Մարմինը 4—5 ամիս առաջ զանոնք, մին Մխիթեան Ներկայացուցիչ, միւսը՝ ընդհ. դործիչ, եւայլն, պաշտօնի կը հրաւիրէր: Երբ անոնք էին որ պատման դրին կընդունին այն առեն երբ Ս. Գիւլեան եւ Վ. Մարմինը իրենց այս անպատասխանատու եւ հակահնչակեան արարքները վերջ դնեն: Զուզելով հրաժարիլ իրենց չհամաձայնութիւններէն; չկրնալով զանոնք կաշառել կամ բռնութեան տակ տարկացնել, կուզային զանոնք եւ անոնց հետ դործող ընկերները հրապարակապէս մատնիչի մը անունով մկրտել, որուն անուան արժանի իրենք էին միայն եւ կրնային ըլլալ:

Անտարակոյս, ներքին եւ հրապարակային այս չհամաձայնութենէ հանդէպ դիտակից, բողոքող տարրը չէր կրնար անտարբեր մնալ, դարձեալ պիտի խլրտէր, դարձեալ պիտի ջանար ընդդիմադիրի հոդ պատրաստել:

Ս. Գիւլեանի «փիլիսոփայ» մխքը, այս անգամ նախկինին պէս չուզեց ժամանակ կորսնցնել: Ջանաց անոնց միջոց չիտալ կազմակերպուելու, ծաւալ բռնանալու, այլ անմիջապէս զանոնք լուծել, արտաքսել եւ բողոքը իր սաղմին մէջ խեղդել:

Այսպէս, կը տեսնենք որ Ս. Գիւլեան, դարձեալ, իր գլուխը հաւաքած Վ. Մարմնոյ խրտուիլակները

եւ զրչի հարուածով մը կը լուծէ Պոստոնի Մասնաճիւղը եւ կարտաքսէ ընկերները, չըջաբերականով մը՝ հետեւեալ հրաշալի տրամաբանութեամբ, առանց ունէ քննութեան, առանց ունէ օրինական, ՆՈՑՆ ԻՍԿ ԱՊՕՐԻՆԻ առեռնով մը, «Պոստոնի Մասնաճիւղը լուծուած է եւ հետեւաբար այդ Մասնաճիւղի հետ ունէ յարաբերութիւն մի պահէք եւ անկէ եկած բոլոր խառնակիչ (sic) գրութիւնները մերժեցէք»:

Այն յանդգնքին համար, որ Պոստոնի Մասնաճիւղը ըսած էր որ ներքին ներդաշնակութիւն առեղծելու համար խորհրդակցական ժողով պէտք է, եւ ոչ թէ հրապ. ժողով: Անոր համար որ, Պոստոնի Մասնաճիւղը՝ Մխիթենէն իրենց հեռացումը ազդային եւ կուսակցական չահերու հակառակ նկատած էր, անոր համար որ, ընտրական պայքարի առեն Ամերիկայի չըջանակին «ձեռնպահութիւն»ը կուսակցութեան իրաւունքին զրկանք մը սեպած էր:

Շատ պարզ էր, որ Պոստոն՝ հայկական կեանքի եւ հոսանքի կեդրոնավայրն ըլլալով Ս. Գիւլեանի չահատակութեանց առաջին արձագանդը պիտի ըլլար եւ պիտի դար անվեհեր քաջութեամբ թուել այդ դեղծումները եւ իրենց այդ խելագար գործունէութիւնը:

Պոստոնի Մասնաճիւղը հակառակ ներքին պատական հաւատաքննութեան եւ ճարական դրաքննութեան կուդայ Մարտ 15 թուակիր չըջաբերականով մը թուել այն բոլոր ջանքերը որ ինքը կատարած է կուսակցական կեանքը նորմալ վիճակի բերելու համար, պարզել գործուած չարիքներուն աղէտալի

հետեւանքները եւ «վերջին խօսք» անունի տակ նոյն իսկ ուզած էր խթանել Մասնաճիւղերու թմրութիւնը եւ զաւտալարելի անտարբերութիւնը՝ այսպիսի հոգեբանական րոպէներու մէջ, որոնք անհոգ եւ անհետաքրքիր հանդիսատես կըլլան կուսակցութեան սկզբունքներու եւ չահերու նահատակումին:

Եւ ի՞նչ ու պատի՛ւ Ս. Գիւլեանի տուած կուսակցական «կրթութեան», չըջաբերականները պատուէրեան, ամանք հայհոյանքներով թաթախուած եւ պղկուեցան, մէկ քանի Մասնաճիւղեր միայն կարդացին եւ լուրջ ուշադրութեան առին:

Հասկնալի էր, ուրեմն, իրաւունքի, րոպէի ո՛չ միայն ներքին ամէն դուռ դռցուած էր, ոչ միայն հրապարակային յարձակումներ եւ արտաքսումներ կատարածէին, այլ նաեւ որպէս պաշտպանութիւն ներքնապէս ուժ միջոցի դիմելով՝ հրապարակապէս ալ կուզէին մերժել՝ ինքնապաշտպանութեան ամէն իրաւունք տալ անոնց:

Բայց չէր կարելի լռել եւ կուսակցական պարտականութեան դէմ դաւել, պէտք էր չարքերու դիտակցութիւնը արթնցնել ուժէ կերպով, նոյն իսկ սպառնալով հրապարակապէս պայքարիլ իրենց հրապարակային յարձակումի եւ սեւացումի դէմ: Այս սպառնալիքն ալ արժէք չունեցաւ, միջոցը կը մնար դարձեալ կազմակերպուած պայքարի եւ գործունէութեան մէջ:

ԲՈՂՈՔՈՂ ՀՈՍԱՆՔԸ ՆՈՐԷՆ ԿԸ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԻ

Դժգոհութիւնը եւ բողոքը ո՛չ միայն ծաւալ եւ խորութիւն ստացած էին, այլ նաեւ ունէլի մօտէն իրականութեան զարնուելով, Ս. Գիւլեանի կողքին եղող մասնաճիւղեր նաեւ հետզհետէ բողոքի չըջանին մէջ կը մանէին, նոյն իսկ բոլորովին անկախ, նախկին բողոքի եւ բողոքողներու հոսանքէն: Ս. Գիւլեանի չուրջը Շիքակոյի, Րէյնի, Վօքէկընի մէջ նաեւ բողոքը սաղմնաւորուիլ սկսած էր որ եկաւ իրաւունք տալ բողոքողներու գործունէութեան: Ս. Գիւլեան, դարձեալ, սխալած էր, բռնութեան բոլոր միջոցները եւ խստութեան բոլոր ձեւերը, ո՛չ միայն անկարող եղած էին, Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան ըմբոստ ոգին մեղմել եւ արթուն դիտակցութիւնը սպաննել, այլ նաեւ ունէլի ընդարձակել եւ խորացնել զայն:

Ահա՛ այս պայմաններու տակ, բողոքող չարքերը Զլտիի մէջ Մարտ 23ին խորհրդակցական չըջանակային ժողով մը կազմելով՝ դոյութիւն ունեցող տխուր իրականութեան վրայ մտածել կուզէին, ուր կորոշուի, դարձեալ, կազմակերպուիլ եւ կազմակերպուած պայքար մղել: Այսպէս 1918 Դեկտ. 15ին լուծուած Բողոքող Հոսանքը, դարձեալ, հին եւ նոր տարրերով կենդանութիւն կստանայ եւ կը կազմակերպուի, բողոքի երկրորդ չըջանի հիմը դնելով,

այս անգամ աւելի խիտ չարքերով եւ աւելի խոր ծաւալով 1919 Մարտ 23ին: Ժողովը՝ Գործ. Մարմին մը ընտրելով՝ երկար եւ խոր քննութենէ յետոյ կուգայ այն եզրակացութեան, որ Ս. Գիւլեանի եւ իր քլիքի առաջին եւ վերջին նպատակը պիտի ըլլայ ո՛չ միայն ջախջախել բողոքող ուժէ տարր կամ չարժում, այլ նաեւ պառակտում եւ բաժանում արդէն ստեղծած ըլլալով այդ տարրը ընդմիշտ հեռու պահել չարքերէն, ի դին ամէն հրապարակային խայտառակութենէ: Քանի որ պարագաներն ալ նպաստաւոր են Ս. Գիւլեանի համար, տակաւին կեդր. վարչութիւնը հեռու, անտեղեակ, թերեւս մի քիչ նաեւ անտարբեր այս անցուդարձերուն:

Ս. Գիւլեան Ամերիկայի չարքերը խարելով՝ պիտի փորձէ նաեւ մոլորեցնել արտասահմանի մասնաճիւղերը եւ ընկերները, եւ տակիկա կատարելու համար ո՛չ միայն հանրային եւ կուսակցական ամէն պատկառանք կը պակսէր իրեն քով, այլ նաեւ ամէն միջոցներ ամբարած էր: Հազար եւ մէկ տեսակ խաբէութիւններով եւ ընկերներու անձնական եւ կուսակցական զգացումները չոչնչելով եւ զրգռելով հազարաւոր տոլարներ հաւաքել եւ անոնց միջոցով ազդել, արտասահմանեան չարքերու դիտակցութեան եւ ուղղամտութեան վրայ:

Քանի որ Ս. Գիւլեան իր ծրագրած բաժանումը պիտի չկրնար երեւան բերել հրապարակային ամէն աքանաչներով, ինչպէս արդէն «Ազեւնապետ»ի եւ «Եր. Հայ.»ի մէջ ամէն լայնբաց դրութիւններով ընկերները կը սեւցուին եւ ընկերներ ու մասնաճիւղեր կարատաքսուին:

Ինքնապաշտպանութեան անբռնազբարելի իրաւունք կը հանդիսանար, ունենալ մամուլ մը դոնէ հրապարակային այդ խաղքութեանց ազդեցութիւնը չնչելու: Ոչ միայն Բողոքող Հոսանքի ընչումն էր, այլ նաեւ Պոլսեկացող Գիտակցութեան մահն էր, եթէ գործիք մը չըլլար որ կարելի ըլլար այդ իրաւունքները պաշտպանել: Քանի որ քոյր կուսակցութեանց մամուլը մեզ արամադրելի չէր եւ չէր կրնար ըլլար, եւ ոչ ալ իրաւունք ունէինք անոնցմէ առիկա սպասել, հետեւաբար, Ս. Գիւլեանի հրապարակային գայթակղութեանց եւ խենդէ պրութեանց դէմ, պէտք էր ունենալ թերթ մը: Այսպէս, ժողովը որոշում կանցնէ հիմնել թուրքիկ թերթ մը, որուն մեսիան պիտի ըլլար Բողոքող Հոսանքի իրաւունքը պաշտպանել գոնէ 3—4 ամիս:

Եւ յանձնուեցաւ տասը գործադրութիւնը Գործ. Մարմնոյ մը, որ նրբ Ս. Գիւլեանի անբարոյական մամուլը յրրութիւնը ծայրահեղութեան հասցնէ, վոքրիկ ծաւալով թուրքիկ թերթը երեւան բերէն եւ կուսակցութեան իրաւունքները եւ ընկերների պատիւը պաշտպանէն:

ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՖՈՆՏԻՆ ԴԷՄ

Ինարկիկի եւ խարէութեան մէջ Ս. Գիւլպենկեան ուղղը ոչ յղձնել եւ ոչ ալ սպառիլ պիտէ։

Տեսնելով որ դժդոհութիւնը ծաւալ կը գտնէ բուն իսկ իր անհոս չարքերու մէջ, տեսնելով որ Տիթըյթի Պատգ. Ժողովին խնդրութիւրումը եւ համաձայնութեան դրժումը՝ իր պաշտպաններու մէջ իսկ սըրտունջի պատճառ եղած են, տեսնելով որ Միութենէն բաժանումը, ինչպէս նաեւ «ձեռնպահութեան» ապարարութիւնը ամեն կողմէն քննադատութեան ներքեւ կ'իյնայ, ազգային այսպիսի պատմական եղերերգի մը առեն՝ կուսակցութեան 33 տարուայ իրաւունքի ոտնակոխումը չի կրնար ծածկել ուէ խմաստակութիւններով, այնպէս որ արտաստհմանէն նոյն իսկ ընկերներ եւ մանաճիւղեր զատապարտեցին այդ արարքը, (տես. Փարիզի ընկերներուն կարծիքը եւ Մանաճիւղին հրչարեականը), մտածեց իր օձիքը ազատել, հեռանալ Սմերիկայէն, եւ այդ պատրուակին տակ կուսակցութեան ֆոնտը կողոպտել։

Սակայն ձգենք այն կարգ մը վօչինկիըներան խեղկատակ արկածախնդրութիւնները, Ֆրանսական կառավարութենէն խնդրել որ կամաւորներ ղրկենք, երբ Ֆրանսա արդէն մեր իրաւունքներուն բռնաբռիչը կը հանդիսանար, Ս. Գիւլպեան Փարիզ պիտի երթար... մե՛ծ մե՛ծ գործեր պիտի ընէր... չէ՞ որ

այդպիսով կարելի կըլլար թէ մասամբ, չարքերու յուսախաբութիւնը զարմանել եւ թէ նոր հմայք մը ստեղծել։

Ս. Գիւլպեան Եւրոպա պիտի երթա՛ր, բայց պարապ չէր կրնար երթալ. պէտք էր 15,000 ռօլար իր անուան արձանագրել տալ Բրիւքլ—Լիոնի Պէնքին մէջ եւ այնպէս մեկնել։ Իր այդ պահանջին ո՞վ արդեօք պիտի ըլլար։ Վ. Մարմի՞նը, արդէն անիկա իր երկրպագուն էր. չարքե՞րը, բայց ո՞վ պիտէր այդ դաւադրութեան մասին։ Իսկ կեղբ. Վարչութիւնը, արդէն ձայն ձուն չէր հաներ եւ չէր պար իրրեւ իրաւատէր եւ աւանդապահ կուսակցութեան դրամին եւ դոյքին իր իրաւունքը վնտռել, որպէս զի մթութեան մէջ, կուսակցութեան քրտինքի արդիւնքը, այսպէս չհալէր եւ չմարսուէր։ Դարձեալ, պարտականութիւն կրնար բազմազրներու վրայ, Պոստոնի Մանաճիւղը կուգար արդէօք ըլլալ Ս. Գիւլպեանի այդ նպատակաւոր վախուսանին եւ ֆոնտի դէմ նիւթուած դաւադրութեան։

Եւ որովհետեւ ուէ մէջոց դայութիւն չունէր պէտք էր «բաց նամակ»ով մը՝ չարքերուն ուղղուած, 1919 Մարտ 25, ծածուկ լեզուով մը հասկցնել Մանաճիւղերուն որ արդելք ըլլան Ս. Գիւլպեանի հեռանալուն։

Այդ «բաց նամակ»ով Պոստոնի Մանաճիւղը կը յայտնէր, որ Ս. Գիւլպեան պէտք չէ երթայ, քանի որ երկու տարուայ ընթացքին ներքին եւ հրապարակային աքանաալներու եւ չարիքներու աղբիւրը ինքը ե-

ղած է · պէտք է իր համարատուութիւնը տայ եւ յետոյ մեկնի :

Այս նամակը Ս · Գիւլպենկեանի ղրամական հաշիւները կը խանգարէ եւ արդելք կըլլայ կուսակցութեան դանձը կողոպտելու , եւ սակայն անիկա , վըրդոված եւ մոլեգնած , հրապարակային սքանտալը եւ Ամերիկայի չարքերը բաժնելու ծրագրին վերջին վարագոյրը կատարելապէս պատռելով , հրապարակ կուգայ , դարձեալ , արտաքսել չարան չարան ընկերները , ապաստանած Վարիչ Մարմին կոչուած խըրտուիլակի մը եաեւ :

Եւ ահա՛ ձեռքը մուրը եւ ցեխը թաթխած կը քսէ , աջ ու ձախ ընկերներու երեսին : Եւ ահա մեծադղրդ «պաշտօնական»ով 1919 Ապրիլ 9ին «Եր · Հայաստան»ի մէջ Բողոքող Հոսանքի ներկայացուցիչները եւ անոնց հետեւողները կ'արտաքսէ՝ ամենէն անարդ սուտերով եւ զրպարտութիւններով :

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

«Այսու կուգանք յայտնել հայ հասարակութեան թէ՝ 1919 Փետր · 26 թուէն ի վեր Պոստոնի Մասնաճիւղը լուծուած է իր կուսակցապաշ (???) արարքներուն համար : Հետեւաբար , Սօցիալ Դեմոկրատ Հընչակեան Կուսակցութեան Պոստոնի Մասնաճիւղի անուանով խօսողները ոեւէ առնչութիւն չունին մեր կուսակցութեան հետ :

«Կուգանք յայտնել նաեւ թէ՝ իրենց խառնակիչ , եսական եւ կուսակցապաշ (???) արարքներուն հա-

մար՝ վերջնականապէս կուսակցութենէն արտաքսուած են Յակոբ Խորէջանեան , Սիրվարդ (*Եղիա Գըրիգորեան*) , Բաբկէն Ռուբէն (*Հաճի Բարսեղ*) եւ Թագուր Փիւփելեան :

«Կը յայտնենք նաեւ՝ 1918 Օգոստոս ամսոյ 20ին Սոկրատ Գելոփեանը արտաքսուած է կուսակցութենէս :

««Բողոքողներու Գործադիր» ըսածնին՝ վերեւ յիշուած արտաքսուածներու կոյր արբանեակներն են , որոնք բոլորն ալ էջուած են իրենց պատկանած մասնաճիւղերէն՝ իրենց կուսակցական արարքներուն համար , որոնք կուսակցութեանս Պաշտօնական Մարմիններու ներողամտութիւնը մէկէ աւելի անգամներ չարաչար գործած են · որոնք կուսակցութիւնս իրենց անհատականութեան ծառայեցնելու նպատակին մէջ անյաջող գտնուած են» :

Սոց · Դեմ · Հնչ · Կուս · Ամեր · Շրջանի Կեդր · Վարիչ Մարմին

Ապրիլ 9 , 1919

Մեր նպատակը չէ՛ի ըլլայ այս տեղ մերկացնել այդ սուտերան , կեղծիքի եւ զրպարտութեանց «պաշտօնական»ը , թէ անիկա ոտքէն մինչեւ գլուխը իրականութեան բացարձակ հակառակ է , ինչպէս ցոյց տուինք եւ դեռ ունինք ցոյց տալու անհամար վաստակ , որոնք իրենց զրպարտութիւններով կը հաստատեն , ընդհակառակը , իրենց անասելի չարիքներուն եւ իրենց «անհատականութեանց ծառայեցնելու նպատակին մէջ» իրենց դէմ ցցուած , բողոքէն , պայքարէն խուսափելու համար էր միայն : Մեր նպատա-

կը չէ, որ ցոյց տանք թէ Սուլթանական բռնութիւնները իսկ դէպազանցող այդպիսի վճիռները Շիքայի նկուղէն ըղձած են ոչ մի նախնական քննութեամբ իսկ: Մեր նպատակը չէ հոս ոչ Հնչ. սկզբունք բացատրել եւ Հնչակեան կանոնագիր վերլուծել, այլ միայն հետեւիլն եւ մօտէն երբեմն լոյս երեւան եկող «պիտակից» ընկերներու սիրոյ ձգտինք, որ իրենց նըկարագրին եւ կուսակցութեան սկզբունքին նախանձինք բերող, այդպիսի վճիռներու «օրինականութիւնը» մեկնաբանեն: Մեր գլխաւոր նպատակը սիրոյ ըլլայ հոս թուականի եւ ժամանակագրութեան վրայ հազարերորդ անգամ հաստատել որ ամենավերջին բողէին իսկ հրապարակային պայքար, հրապարակային սքանչալ եւ յարձակում գործած է Ս. Գիւլեան քլիքը, որպէս զի կուսակցութիւնը այդպիսի կառավարած եւ խաչատուակ իրաւունքեան առջեւ դնէ:

Մեր հաստատումը կուգայ իրենց մէկ ուրիշ կեղծիքը բռնել, որ իրենց իսկ ձեռքով յայտնուեցաւ, որ այս խելագարները ապուշ մտքով, անդիտակցաբար կը խոստովանին, երբ կ'ըսեն, «կը յայտնենք նաեւ՝ 1918 Օգոստոս ամսոյ 20ին Սոկրատ Գելոփեանը արտաքսուած է կուսակցութենէս»:

Մէկ կողմ ձգենք այն խեղկատակութիւնը, որ իրենք ոչ մէկ իրաւունք ունէին կեդրոնի ներկայացուցիչ մը արտաքսել, որը ոչ մէկ կերպով իրենց եւ իրենց չրջանակին հետ կապուած էր: Ըսել է ընկերը Գելոփեանը արտաքսած են Օգստ. 20, 1918ին, եւ ո՛չ մէկ մարդ գիտէր, ո՛չ չարքերը, եւ ո՛չ ինքը: Դեռ աւելին: Պիտակից գրեթէ ամիս մը վերջը Տիթրոյթի

պատգ. ժողովին (1919; Սեպտ.ին) ո՛չ միայն չեն ըսեր, այլ նաեւ հոն համերաշխութեան խաբեպայ դաշինք կը կնքեն բողոքողներու ներկայացուցիչներու հետ, առիւծ առանց յայտնելու: Անիկա կուզայ հաստատել որ Տիթրոյթի մէջ համաձայնութեան խոստումը եւ գրժումը ոչ թէ ժողովէն վերջը Սեպտեմբերի եւ Հոկտեմբերի մէջ եղած է, այլ նաեւ ժողովէն առաջ ծրագրուած է, քանի որ «պաշտօնական»ով կը հաստատեն որ Օգոստոս 20ին արտաքսած են ընկերը Յան: Ուրեմն, ինչո՞ւ համար այդ «համաձայնութիւնը» կնքած էին: Դաւադրութիւնը հոս ալ կը պարզուի իրենց տուած թուականներով:

Այս բոլորը Ամերիկայի Հնչակեան կեանքի մէջ եւ հրապարակի վրայ կատարուած էին, երբ տակաւին «Արդ. Ձայն»ը ոչ միայն երեւցած չէր, այլ նաեւ անունը որոշուած չէր, հակառակ անոր, որ Զըմիի Մարտ 23ի որոշումով նոյն իսկ անոր գրամական միջոցը նաեւ պատրաստուած էր եւ կը մնար Գործ. Մարմնիս քով:

Հրապարակային պայքարի եւ յարձակումի մէջ Բողոքող Հոսանքը մեղադրող «պիտակից» թէ անդիտակից ամերիկեան թէ արտասահմանեան ընկերներու խոշոր անակնկալ մը պիտի ըլլայ եթէ հոս գըտնենք նաեւ «Արդ. Ձայն»ի հրատարակութեան թուականը: Այս հրապարակային արտաքսումներու է՛ն վերջին խաղբութիւններէն յետոյ, գրեթէ չորս շաբաթ վերջն է, որ լոյս կը տեսնէ «Արդ. Ձայն»ը 1919 Մայիս 3:

ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԴԱՍԱԽՕՐՈՒՄԸ

Ս. Գիւլեան՝ իր երեք տարուայ, եթէ չբանենք 10 տարուայ, երազը իրականացուց վերջապէս: Ամերիկայի մէջ երեք տարի որճաց կուսակցութիւնը պառակտումի առաջ դնել, իր մեղքերը ծածկելու համար, եւ առ այդ, եամեն տեսակ նենգին եւ արատին չարիք եւ չհատուկութիւն չի մնաց, որ չի կատարէր, բողոքողի եւ համակերպողի, դինքը ամբաստանողի եւ իրեն երկրպագողի մէջ լայն խրամատ առնելով, այնպիսի ճեղքուածք յառաջացնել, որ ուրէք համուրջ չի կրնայ իրար կապել: Երբ լրութիւնը չափը եւ սահմանը անցուց, երբ համերաշխութեան բաժակը այլ եւս լեցուեցաւ եւ Բողոքող Հոսանքն ալ պարտաւորուեցաւ հրապարակային յարձակումին՝ հրապարակային պաշտպանութեան մտնել, այլ եւս Ս. Գիւլեան ուրախութեամբ լեցուած էր:

Այժմ թիւերը իրենց ժամանակագրական կարգով դնենք, եթէ նոյն իսկ ո՞վ է որ նախայարձակ եղած է, ո՞վ է որ հրապարակ իջած է եւ հրապարակ քաշած է մեզ:

Առանց յիշելու, դեռ 1918 Մայիս 11ի «Բօնֆէրանսի» արտաքսումները եւ «Վերածնութիւն»ի դէմ հալածանքը եւ հրապարակային ակնարկութիւնները, Տիթրոյթի «Պատգ. Ժողով»ի (1918 Սեպտ. 15), Համաձայնութեան կեդրոնի զործադրութէն առաջ եւ վերջը, թիւերը այսպէս կը խօսին, որոնք ո՛չ մէկ

կը կրնայ ուրանալ: 1918 Օգոստոս 20ին ընկ. Սոկրատ Խանը արտաքսած են եղեր, ինչպէս կ'ըսէ, «Վ. Մարմնոյ» «պաշտօնական»ը, առանց անուէ մէկին յայտնելու: Ատկէ վերջ պատգ. Ժողով կը կազմեն յատկապատկան համբյլրով հաշտութիւն կը յայտարարեն առանց այդ զպաններ արտաքսումը նոյն իսկ ջնջելու:

Երեք շաբաթ վերջը, պատգ. Ժողովի արձանագրութիւնը կը խարդախեն եւ կը կեղծեն, անարգելով եւ զրժելով երկուսանք համաձայնութեան խոստումները: Հակառակ ատոր, զարձեալ, Բողոքող Հոսանքը ինքզինք լուծուած կը հռչակէ եւ կը զադրի գործունէութենէ 1918 Դեկտ. 15ին:

Այժմ մը վերջ, Հայ Ազգ. Միութենէն կը բաժնուին եւ «Ազատագրութեան» կազմակերպութիւնը կը խոպան եւ 1919 Յունվ.ին Ս. Շահէնի մարտի հրաւէրը զուրս կուտան «ազգիմանները» հրապարակելու համար: Քանի մը շաբաթ վերջ, փետրուար 4ին «Ամենազան» ըսուած ազգաթերթը երեւան կը բերուն եւ հրապարակային ազգոգուածիններ թափելով, բոլոգողները «Ազգամատնչական» կը հռչակեն:

1919, փետր. 26ին Պոսթոնի Մասնաճիւղը կը լուծուն եւ կ'արտաքսեն Ամերիկայի կարեւոր եւ կարկառուն ընկերներ (ան՛ս, պաշտօնականը): Այս բոլորէն յետոյ էր, որ դեռ, Ս. Շահէնի մը հրաւէրին առթիւ կարգ մը ընկերներ «բաց նամակ»ով 1919 Մարտ 1, բացատրութիւն կուզեն «Վ. Մարմնէն», դինքը զգուշացնելու համար: 1919 Մարտ 15ին, դեռ Պոսթոնի Մասնաճիւղը չջնջուած մը կուզէ

մասնաճիւղերուն, 1919 Մարտ 23ին, Զմիւռնիայի Շրջ. ժողովը կը կազմուի եւ Բողոքող Հոսանքը զարձեալ կը կազմուի, 1919 Մարտ 25ին է, որ Պոստոնի Մասնաճիւղը «բաց նամակ»ով կը խօսի մասնաճիւղերուն:

1919 Ապրիլ 9ին «Վ. Մարմինը» իր արտաքսումները նաեւ հրապարակաւ կը յայտնէ, եւ կը սեւցնէ ու կը ղրպարտէ բոլոր բողոքողները եւ դրեթէ ամիս մը յետոյ 1919 Մայիս 3ին է, որ «Ազգապահութեան Ձայն»ը հրապարակ կուգայ եւ կը պաշտպանէ ինքզինք՝ «Վ. Մարմնոյ» հրապարակային յարձակումներուն դէմ:

Այս թիւերը, որոնք ո՛չ մէկ բնական եւ դերբնական այժ կրնայ վռնել կամ ուրանալ, ցոյց կուտան որ Ս. Գիւլեան քլիքը, ընկերները, մասնաճիւղեր լուծած, արտաքսած են, նոյն իսկ հրապարակապէս, երբ դեռ նոյն իսկ Բողոքող Հոսանքը կազմակերպուած չէր, իսկ Բողոքողները հրապարակապէս խոսած են իրենց վրայ հրապարակային յարձակումները ըլլալէ ամիսներ վերջն իսկ:

Հետեւաբար, բողոքողներու, մարզկային ուժէ այժը, մարզկօրէն ուժէ չանք չէր կրնար կասեցնել, այն դահավէժ անկումը, որ Ս. Գիւլեան յղացած էր եւ սխռեմաթիկ կերպով դործադրութեան կուզէր դնել, որուն վկան մենք չենք, այլ իրենց արձանադրած թիւերը:

«ԱՐԴ. ՁԱՅՆ»Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

«Արդ. Ձայն»ը, որ հրապարակ եկաւ, լինչպէս յոյժ առինք, Մայիս 3ին 1919, «Վ. Մարմնոյ» հրապարակային յարձակումէն եւ արտաքսումէն ամիս մը վերջը, դոյութեան հարց մ՚էր, որպէս լինքնապաշտպանութեան դործիք մը, մամուլ մը, այնչափ կենսական էր, որչափ ջուրը ձուկին համար: Ինչպէս ըսինք, անոր կուսակցական պաշտպանութիւնը քանի մը ամսոյ համար էր, կամ պիտի դադրէր եւ կամ հասարակական խղճմտանքով պիտի գրաղէր, սակայն Ս. Գիւլեանի դործիքներու ափեղբեզութիւնները, որոնք հեռհեռէ երեւցան «Ամենապատ»ի, «Երիտ. Հայաստան»ի եւ «Կռան»ի մէջ, Շահէնի, Շանթի (Իշխանախոսեան), եւ Ուբան (Լ. Մարտիրոսեան) հոյանքներով, այնչափ անհանդուրժելի գարձան, որ անկարելի էր այդ չարագործ խմբակի ներքին սեւ աշխարհը չի ներկայացնել եւ ունելով ցոյց տալ «Արդ. Ձայն»իմէջ:

«Արդ. Ձայն»ի մէկ տարուայ կեանքը հակառակ իր մղած պայքարին, այնչափ մաքուր, բարձր եւ դնահատելի մնացած է. որ հետեւեալ կարկառուն կէտերը կը վայելին եւ ցոյց կուտան պայքարին ազնուութիւնը ապտակելով Ս. Գիւլեան դրականութեան անպատիւ ուղղութիւնը:

Ա.—«Արդ. Ձայն»ի մէջ մղուած պայքարը ո՛չ

թէ կուսակցութեան սկզբունքին, պատմութեան եւ զարձուածքութեան դէմ եղած է, այլ անոր բարձր դաղափարները ստանակոխողներու դէմ, որոնք կուսակցութեան հովանիին ետեւ ապաստան կուզէին դտնել, աւելի ճիշտը «Ձար Ողին» Սպասահիմի եւ անոր արժան զործիքներու դէմ: Այն Ձարիքին, որուն դէմ ինչպէս անոնք աւելի քան քանի տարի կուսակցութեան ամենէն ամբասիր եւ հերոս ընկերները բողոքած եւ պայքար մղած են:

Բ.—«Սրտ. Ձայն»ը, որ Բողոքող Հոսանքի արտայայտիչն էր, միշտ մնաց, օրինական եւ տրամաբանական հողի վրայ եւ իր առհասնին մէջ: Անժխտելի փաստերը իր ձեռքին մէջ ունենալով հանդերձ, բնաւ իր ամբաստանողի դերէն վար չիջաւ եւ զատաւորի դերը ստանձնել եւ վճիռ տալ, միշտ ձգելով վերին եւ պատչաճ մարմիններու քննութեան եւ վճռին: Շատ դիւրին բան էր, անհեակի մէջ նստիլ, կամ ժողով մը կազմել, ինչպէս Ս. Գիւլեան Քլիքը կը կատարէր, վճիռներ արձակել դէս ու դէն եւ արտաքսել այս կամ այն: Շատ դիւրին էր, նաեւ, Ս. Գիւլեան քլիքը եւ անոր հետեւողները ոչ միայն «Ազգանուանական», այլ նաեւ Եսասիրական կոչել ամենայն իրաւամբ, քանի որ Ս. Գիւլը ինքը արժանի էր իր մտանիշներու հովանաւորութեամբ, սակայն, չ'էր մէկ պարագայի տակ չուզեցինք այդ անկումին մօտենալ:

Գ.— Բացէք «Սրտ. Ձայն»ի հատորածոն եւ բողոքութեան դրէք Ս. Գիւլեանի օրկաններուն հետ: Ամենէն տգէղ պայքարն ալ ազնիւ կողմ մը կրնայ ունենալ, երբ չինչէ եւ կրթիչ դրականութեամբ մը կը խօսի, ոչ թէ Ս. Գիւլեանի օրկաններու պէս այնպիսի լկտի եւ խենդէ լեզուով մը, որ ամերիկեան թըղթատարական օրէնքին խոչ կարդիէ: Փաստերու լեզուն մեր քով ըլլալով հանդերձ, մենք աշխատած ենք մեր կարելին ընել, մաքուր դրականութեան մէջ մնալ, երբ անդին Ս. Գիւլեան նշոյլ մ'իսկ վարուն չունենալով, զրպարտութեանց մէջ թաւալելով ապականութեան ծորակները կը վաղցնէր: Անոնք, որոնք հետեւած են Ս. Գիւլեանի հայհոյական դրականութեան ոսկեպարին, պիտի տեսնեն, որ այդ լեզուն միայն մեր դէմ չէ, որ զործածուած է, այլ ժողովուրդին եւ քոյր կուսակցութեանց դէմ, ու չարաթ մը յետոյ, զացած անոնց չրթունքէ չըրթունքի խօսելու անպատկառ երեսը ունենալու ամօթին ալ զրծած են:

Պօղոս Նուպարի ասքերուն առջեւ քծնող Ս. Գիւլեանը, օր մը, պայ որդ, միքրոպ եւ ժանտախտ կը կոչէ: Մի՞թէ «պահպանողական» ըլլալու նոյն իսկ հակայեղափոխական ըլլալու իրաւունք չկայ, մի՞թէ ազնիւ, զաղափարական պայքար չկա՞յ այս կուսակցութեան մէջ, որուն հիմը զրուած է սկզբունքի բարձր քննադատութեան վրայ:

Գ.— «Սրտ. Ձայն»ի մէջ երեւցած բոլոր ամբաստանութիւնները ո՛չ միայն անհերքելի եւ անժխտելի վաստերու վրայ հիմնուած են եւ կարող ենք աչխարհի վրայ ուէ արդար եւ օրինական ատեանի առաջ ապացուցանել, այլ նաեւ անդիտակցաբար, եթէ սխալ մը, տպագրութեամբ մը զոհ եղած ենք,

պատրաստ եղած ենք ուղղելու եւ պատրաստ ենք այժմ ալ սրբագրելու, եթէ մեզ մատնանշուի եւ ապացուցուի:

Ե.—«Սբզ. Ձայն»ը կուսակցական խնդիրու մօտեցած է, (հինցած եւ ժժան վերօվաքասիօն մը ըլլալը վաղուց հասկցուած է), այն աստեն մխայն, երբ Ս. Գիւլեանի օրհաններըը արտայայտուած են նախատէս: Երկու օրինակ միայն յիշենք: Ս. Գիւլեան վաչինկթըն կ'երթայ անցագիր առնելու համար, երկու օր վերջը երեւան կելլէ որ Ցրանս. կառավարութենէն հրաման կուզէ կամաւոր զրկելու, եւ ասիկա չըջաբերականով «խիստ գաղտնի» կը տարածեն չարքերու մէջ: Մենք գիտէինք որ ընկերներըը խաբելու միջոց մ'էր, բայց ո՛չ մէկ բառ գրեցինք, մինչեւ որ այդ «խիստ գաղտնին»՝ վաղով ու թմբուկով հրապարակաւ կը յայտարարեն «Եր. Հայ.»ի մէջ եւ ցոյց կուտան հասարակութեան նաեւ թէ Ս. Գիւլեան ինչ «մեծ մարդ է», ֆրանսական դեսպանին հետ խօսած է, որ միայն ծիծաղ չարժեց, եթէ չի յիշենք Հայկական Դատի հանդէպ, այդ արարքի տխուր եւ ողբերգական կողմը:

Ընդհ. Պատգ. Ժողովի հրաւէրի որոշումը կը թսխէ, որպէս զի երկրորդ Բէօսթէնճէով մը իր օձիքը վերկէ: Թէեւ կուսակցական «գաղտնիք» մը չէր, թէեւ այդ որոշումը, մինչեւ կոկորդը լեցուած կեղծիք եւ ապօրինութիւն մ'էր, սակայն, մենք մէկ բառ մ'իսկ չի խօսեցանք հրապարակով, թէեւ անոր աբձանագրութիւնը ճիշտ օրին մեր Հեռքին տակ էր, մինչեւ որ իրենք եկան հրապարակաւ յայտնել, արտասահմանի չրջանակներուն, որոնց հետ ներքին միջոցներով արդէն խօսած եւ կապուած էին: Այլ, միայն նպատակ ունենալով արտասահմանեան ընկերներու եւ Հայ հասարակութեան ըսելու թէ—տեսէք մենք ալ ու ձախ կը տիրենք, տեսէք բողոքողներըը արտաքսած ենք, անոնք Հնչակեան չեն, անոնք չենք հրաւիրեր մինչեւ լսկ, վերջապէս ամեն ինչ, այժ, մեծամասնութիւն մեր ձեռքն է, ոչ միայն Ամերիկայի մէջ, այլ նաեւ Արտասահմանի մէջ: Այն աստեն միայն, մենք պարտաւորուեցանք ըսել մեր կարծիքը եւ պարզել կեղծիքը: Այսպէս կրնանք ժամանակագրական կարգով հաստատել որ ամեն խնդրոյ եւ քայլի մէջ նախայարձակը, հրապարակողը, Ս. Գիւլեան եւ իր գլիւքը եղած են:

«Սբզպարութեան Ձայն»ի պատմական դերը եւ գործունէութիւնը, այսօր չէ որ պիտի հասկցուի, նոյն իսկ «պիտակիցներէ», այլ վաղը, թերեւս յաջորդ սերունդը, երբ կուսակցամոլ կեղծ փրէսթիժները մարեն. կիրքի տեղ արդարութիւնը խօսի, աանելութեան տեղ, ճշմարտութիւնը իր լոյսը կաթէ խաւար սրտերու մէջ: Պատի՛ւ անոնց, որոնք Սբզպարութեան ոգին կանուխ ըմբռնեցին եւ զայն չի լքեցին մինչեւ վերջին րոպէին:

ԸՆԿԵՐ Մ. Տ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ՄԵՍԻԱՆ

Պայքարը սաեղծուած էր արդէն, երբ յանկարծ, օր մը, մեզ կը ներկայանար ընկ. Մ. Տ. Բարսեղեան՝ Փարիզի եւ Մարսէյլի Մառնաճիւղերու ներկայացուցիչը, որը մեսիա սաացած էր Ամերիկայի մէջ գոյութիւն ունեցող այս քայքայիչ պայքարը զսպանել եւ համերաշխութիւն մը սաեղծել։

Ընկերը նիւ Եորքէն կուգար, ուր սաացին անդամ հանդիպած էր Ս. Գիւլպենկեանի, որ մերթ սպառնական ձեւով՝ իր այժը ցոյց սալու համար Ամերիկայի մէջ ըսած էր անոր. «Ընկեր, եթէ մէկ մասս բարձրացնեմ 25 դիակ կը վսեմ», որուն պատասխանը սաջակը կըլլայ միայն. «Բայց 26րդը դուք կըլլաք», եւ կ'աւելցնէ, «չէի սպասեր որ դուք ո՛չ միայն այդպէս խօսէիք, այլ նաեւ խորհէիք»։ Յետոյ, Ս. Գիւլպենկ, զմայլեսխութեամբ, կըսէ որ «Ասկից վսեսանակ Շիքակօ երթալու, դնա՛ Պասսոն, նախ՝ սե՛ս բազաքդ ընկերները, ՝ յետոյ ժամադիը եղիր, որ միասին Շիքակօ երթանք եւ եղրակացութեան մը գանք», աւելցնելով նաեւ, «եթէ բնաւ դէմ սեւէ սարկութեան կայ, ես պատրասո եմ քաշսելի», եւ այսպէս Ս. Գիւլպենկ՝ ընկերը Բարսեղեանը կը ղրկէ Պասսոն որ կուգայ եւ Գործ. Մարմինս կը սեսնէ։

Ընկ. Մ. Տ. Բարսեղեան կը ներկայանայ մեզի եւ ցոյց կուսայ իր վկայագիրը եւ ուրախ լսասաե-

սութեամբ մը կ'աւելցնէ, որ Ս. Գիւլպենկը ինձ այսպէս թելադրեց, հետեւաբար իմ մեսիայի յայդոզութեան մասին չսա յուսալից եմ։

Գործ. Մարմինս անմիջապէս կարեւոր ընկերներով խորհրդակցական ժողով մը կը կազմէ 1919, Յունիս 1ին, ընկերը Բարսեղեանի ներկայութեամբ կուգայ ո՛չ միայն ընդունիլ անոր մեսիան, այլ նաեւ դրաւոր կերպով յայտնել սալ լրեն թուղթ մը, թէ մենք պատրասո ենք եօժարակամ համաձայնութեան դալ եւ ամեն զոհողութեան դնով դարմանել այս վէրքը։ Յանձնեցինք նաեւ մեր ամրասանագրերէն օրինակ մը, թէ ի՛նչ զեղծումներու դէմ է, որ մենք կը բողոքենք։ Իսկ սակից սեւլին մեր իրաւունքէն վեր է։ Ըսինք լրեն նաեւ, որ եթէ Շիքակօ երթաք եւ հան ալ սեսնէք այս անկեղծ եւ անվերապահ սրամադրութիւնը եւ սառնաք ԳՐԱՒՈՐ ՀԱՒԱՏԻՐ, մինչեւ այն սաեն, մենք հոս բազոքողներու Շրջ. Պասգ. Ժողովը կսունենանք եւ կ'սառանք անոր որոշումը։

Ընկ. Բարսեղեան խղսւր կը վնասէր Ս. Գիւլպենկ՝ Շիքակօ միասին մեկնելու, քանի որ ո՛չ ժամանակը յարդած էր եւ ոչ ալ ժամադրավայրը եկած էր։ Մենք պիսի ենք որ Ս. Գիւլպենկի նիւ Եորքի խօսքերը եւ ընկ. Տ. Բարսեղեանը նախապէս Պասսոն ղրկելը, նոր խոսք մը, նոր ինարիկ մ'էր, բան իսկ ընկերոջ մեսիայի հանդէպ, ժամանակ չսհելու եւ հող պասրասելու այդ նոր միջադէպի սաեիս, ինչպէս նաեւ սպասդայ քննադասութեան եւ ամբասանութեան դէնքեր չինել եւ դործածելու ընկ. Բարսեղեանի դէմ,

թէ նախապէս Պոսոնն եկած է եւ ո՛չ թէ Շիքակօ։

Այդպէս ալ եղաւ, երբ չըջարերականով զայն սեւցնելու առնեը եկաւ, առանց յիշելու որ Ս. Գիւլեանը ինքն էր որ այդպէս թելադրած էր անոր։

Ընկ. Բարսեղեան Շիքակօ է։ Աչքը վէրքին եւ մասը ցաւած ջիլին վրայ է։ Անոնք վոխանակ ընկերոջ լրենց որոշ դիրքը յայտնելու, առաջ «պատմուներ» կը շռայլեն, «զործիչութեան» կաշառքն ալ մէջ տեղ կը նետեն։

Երբ մեզ կը զրկէր որ մեր պահանջները զրկենք, չէր կրնար որոշ եւ պարզ ըսելու թէ Վ. Մարմինն ալ, մեզ պէս, անկեղծ, համարձակ եւ զրաւոր կերպով իր տրամադրութիւնը յայտնա՞ծ է իր մեսայիին հանդէպ։ Առանց նոյն իսկ արձարձուած հարցերու լուսարանութիւնը որոշ չափով առանալու, կը տեսնէ անոնց անձնական եւ կուսակցական կեանքը, նկարագիրը, որը այդ խմբակի անբաժանելի մասը կը կազմէ։ Կէս մը հիասթափ ընկ. Բարսեղեան Պոսոնն կը զառնայ Ս. Գիւլեանի հետ, որը ո՛չ թէ կուզար համերաշխութեան համար, այլ Պոսոնի Բողոքող Մասնաճիւղին կողքին թիանց մասնաճիւղին հրապ. ժողովին խօսելու, ուրիչ հրապարակային աքանաչ մը, ի վրէժ «պոսոնոնցիներուն»։

Ընկ. Բարսեղեան մեղի կը ներկայանայ, որուն կը պատասխանուի թէ Բողոքող Հոսանքը ըստ վերջին Պատգամաւորական ժողովի որոշման, պատրաստ է համերաշխութեան զալ ամեն գնով, ոևէ կերպով, պատրաստ է ձեր նախագահութեան տակ դումարուած ժողովի մը ներկայանալ երկուսանեք

խնդիրները լսելու։ Ոևէ վճիռ տալու իրաւասութիւն ունենաք կամ ո՛չ, մենք պատրաստ ենք, բանական է, որ այդպիսի մեսայով մը եկած էք։ Մենք պատրաստ ենք դադրիլ, լռել մինչեւ Ընդհ. Պատգ. ժողովի քննութեան։ Ներկայ խնդրոյ առարկայ երկու ընկերները երկուսանեք մեկուսի մնան եւ երկու հոսանքին վոխադարձ վատահութիւնը վայելող երկրորդ ընկերներ պան եւ հինգերորդ մը, բոլորովին անկախ՝ արտասահմանեան ընկեր մը, զործերը վարեն մինչեւ Ընդհ. Պատգ. ժողով։ Վերջապէս, ինչ կերպ որ դուք կրնաք թելադրել մեզ, մենք պատրաստ ենք, պայմանաւ որ կուսակցութեան սկզբունքները եւ արդարութեան իրաւունքը չտոնակոխուի եւ դէմ, յետ այսու նորանոր զեղծումներ չկատարուին։

Ընկ. Բարսեղեանի մտախոհ եւ լուսկեաց դէմքը արդէն շատ բաներ կը պատմէր, թէ իր յոյսերը Շիքակօյի մէջ զրեթէ չափազանցուած են։ Յաջորդ առաւօտ արդէն, Պոսոնի «բազմահազարեան» ժողովէն յետոյ, Ս. Գիւլեան՝ իր զով կը կանչէ ընկ. Բարսեղեան եւ ամենալիակ հայհոյանքներ թափելով Բողոքող ընկերներու վրայ, համերաշխութեան ոևէ առաջարկ կը մերժէ կատուկ կերպով եւ անմիջապէս Շիքակօ կը մեկնի նորէն։

Ս. Սաղահ-Գիւլեանի վէթօն վարիչ Մարմին ըսել էր եւ անոր դիրքն էր, առոր մտքի չափ կասկած չկար, առով ընկեր Մկրտիչ Տէր Բարսեղեանի բանակցութեան թելը կարուած էր, ըսելիք չկար, եւ սակայն, ընկ. Մ. Բարսեղեան կը զրէ

այդ միջադէպը՝ Ս. Գիւլպենկեանի խօսքերը՝ Վ. Մարմենոյ, թէ իր ալ կարծիքն է. որը չարաթներ քաշքշելէ յետոյ կըսէ նոյնը, սա տարբերութեամբ, որ այնպիսի եւ անբեւեւակայելի եւ անհասանելի պայմաններ կը դնէ, որ ընկ. Բարսեղեանի կը մնար լսել եւ այլ եւս իր մեխայլին խօսքը չընել:

Սապահ առով չէր վաճկը ընկ. Բարսեղեանի Համերաշխութեան մեխան, այլ զայն նաեւ պէտք էր սեւցնել չրջաբերականներով, խաբերայ, «պրամաշորթ», «փարամադի թշնամի», վերջապէս «դաւաճան» եւ «Ազամէանցականը» հրչակէր. որպէս զի չարքերու միասպասող համակերպութենէն մի դուցէ դէս ու դէն արթնութեան կայծեր թռչին, եւ հարցնեն թէ «ո՞վ էր Մ. Տ. Բարսեղեան, ի՞նչպէս սկսաւ իր Համերաշխութեան մեխան եւ ի՞նչպէս վերջացուց», մինչեւ որ, 1919 Մայիս 8, Փրավիդենսի մէջ, ընկ. Տ. Բարսեղեանն ալ արտաքսել տայ, այո՛, մի ծիծաղիք արտաքսել...Համերաշխութեան պատուիրակ մը, այո, Ֆրանսայի Մանուճիւղերու ընկերը մը Ամերիկայի «Պատգ. Ժողով»ին մէջ, այն Բարսեղեանին, որ դեռ երէկ Շիքագոյի մէջ Ս. Գիւլեան իր լաքէներուն առաջ զայն երկինք կը բարձրացնէր եւ կըսէր որ իմ նեղ օրերուն անոր չատ բան կը պարտիմ:

Ընկ. Բարսեղեան, կեղծիքի եւ ոճիրի այս սիպերը եւ անոնց ներքին հոգին ճանչնալով, եւ սակայն տակաւին իր մաքին հետ չէր կրնար հաշտեցնել թէ դոնէ Ս. Գիւլեանի խօսքերուն մէջ մազ մը անկեղծութիւն չի կրնար ըլլալ, երբ անիկա կըսէր թ-

ըէն, թէ ինք չօժար է մեկուսանալ, եթէ իր անձը խնդրոյ առարկայ ըլլայ, պիտնալով հանդերձ, որ դինքը կ'ամբաստանեն իրը Զարիքին Ագրիւրը:

Այս պատճառով էր, որ դարձեալ ընկ. Բարսեղեան կը դրէ ընդարձակ նամակ մը Ս. Գիւլեանին եւ կը թելադրէ որ յանուն կուսակցութեան չահուն, իր պատուին, քաշուի ասպարէզէն առնն մը:

Կարդանք այդ նամակի պատճէնին հետաքրքիր մասերը.

Բոստոն, 1919, Օգոստ. 17

Ընկեր Սապահի՛ն,

«... Պ. Սահաք Եեանի նամակն առիթ տուաւ, որ ձեզ մտերմաբար մի քանի խօսք ըսեմ: Երբ Նիւ Եորք իրարու հանդիպեցանիք, ըսիք. «Եթէ մատս շարժեմ 25 դիակ կը փռեմ»: Իմ նկատողութեանս վրայ յայտնեցիք. «Կը ՀՐԱԺԱՐԻՄ»: Սա սկզբնաւորութիւնն էր, ահա վերջաւորութիւնը: Տրնի մէջ Բոստոն գալուն ըսիք. «Կը խնդրեմ վերադարձիդ համոզէ կիւլպէնկեանները, որ թերթ մը հիմնեն եւ զիս խմբագրութեան հրաւիրեն», մինչեւ հոս ամեն բան լաւ էր, ես բաւական յոյս ունէի, որ անհամաձայնութիւններուն վերջ մը պիտի տրուի: Իսկ Բոստոն, երբ զիս հրաւիրեցիք օթել, եւ յայտարարեցիք թէ. «... X.ի եւ Y.ի հետ մեր համաձայնութիւնը անհար է... ամեն բան գրեթէ վերջացած էր, գրեթէ կըսեմ, որովհետեւ ինձ մի փոքր յոյս կը մնար եւ այդ փոքրիկ յոյսս վ. Մարմինն էր: Իսկ երբ վ. Մարմինը երեք նամակներս շաբաթներով անպա-

տասնան թողուց, այլ եւս տարակոյս չէր մնար, որ խմբագրութիւնն եւ վարչութիւն համակարծիք էին· ուրեմն քանակցութիւնները խզուած էին հակառակ իմ ցանկութեան, ուրեմն, ես այլ Եւս ԱԿԱՆՋԻ դերի մէջն էի: Ոչ–բողոքող ընկերներէ ճամակներ ունիմ եւ այդ ճամակներուն մէջ կըսեն, մեզի դիպուածով է որ ձեր գալը կիմանանք, շրջաբերականով Մասնաճիւղերու հարկ եղածը բացատրէ, եւ ես այդ բայլը չառի: Շատ հրաւէրներ մերժած եմ: Մի քանի պաշտօնական հրաւէրներուն պատասխանած եմ, երթալով եւ գիտցածներս անվերապահ խօսելով: Բողոքողներու շատ հրաւէրներ մերժած եմ:

«Բոստոնցիք այսօր դաշտային հանդէս ունէին, հրաւիրեցին ես մերժեցի ներկայ լինել, մինչ քացօդեայ ժամանց կը սիրեմ: Երէ Բոստոն ճստած եմ X·ի կամ Y·ի աչքի սիրոյն չէ, այլ ներքական միջոցներու պակասն է: Երէ դրամ ունենայի անմիջապէս Նիակարաֆօլս պիտի երթայի բանակցութիւնը խզուելու օրը, որի օդն առողջութեանս կը յարմարի, մինչ հոս ճստելով հիւանդ բոմբոս, աւելի տկարացուցի եւ ամբողջ գիշերները հազալով կանցնեմ: Անցագիր շինել, ճանապարհածախս ձեռք բերել դիւրին գործ չէ:

«··· Երէկ երեկոյ ստացայ վ· Մարմնէն մի «ազդարարագիր» կ'ապառնան, վնաս չունի, բո՛ղ ընեն ինչ որ իրենց հաճոյ կը բուի, ես իմ պարտքս կատարեցի:

«Տոքթ· Իգնատիոսեան հպարտութեամբ պատմեց թէ Տոքթ· Շէֆերնեան թէլէֆօնի գլուխ կանչեցի եւ ըսի· «Բո կինը· ֆո ներկայութեամբ· ֆու անկողնին մէջ պիտի···», թելէֆօնով երէ կրնար ինձ հետ յարաբերուիլ կը հաւատամ թէ միւնոյն հայհոյանքը պիտի ընէր ճահատակուած բրոջս եւ մօրս հասցէին: Նոյն Տոք·ը խոստովանեցաւ թէ Թահմազեանի հերբումը ուզածս ձեւով հրատարակեցի, ըսել կուզէր խեղաթիւրեցի, նոյն Տոք·ը կը յիշէր, որ ըսաւ թէ· երէ վաղուան Պատգ· ժողովի անդամներէն մին գիտնամ որ գայ ու բողոքողներու հարցը մէջ տեղ բերէ չպիտի վարանիմ ոեւէ ձեւով այդ ընտրութիւնը բեկանել: վարչութեան անդամներ մէկ կողմէն Նազարբեկի կը հայհոյեն, միւս կողմէն՝ կը գրեն Նազարբեկին եւ կը հարցնեն «դիրբդ նշոէ»: Հոս աչֆովս տեսած եմ նոր (Պոստոն) մասնաճիւղի բողոքը կնճռուած, տեսած եմ Գալֆայեանի մի ուրիշ ճամակը եւ ասոնք հակառակ իրենց մէջ տեղ եղած գրութիւններու հերբումէ կուտան եւ «ե· Հ·»ն ալ սիրով կը հրատարակէ այդ հերբումը: Որն ըսեմ եւ որն խոստովանիմ: Երէ մարդիկ այդպէս են, բնականաբար ես ալ պիտի սեւնամ, բայց այդ սեւնալը փարիզէն աչֆ առած եմ: Ո՛վ ժամանակ, ո՛վ բարք:

«Ընկ· Սապահ, ներեցէք որ ես բողոքողներու հրաւէրով չէ որ Ամերիկա եկած եմ, այդ մասին ես արդէն ձեզ խօսած եմ եւ Շանթի գրածը մի պռչաւոր սուտ է: Ընկ· Սապահ, գիտէք որ փիլիսոփայութեան վերջին խօսքն է, ըմբռնենք, հասկնանք իրերը և ոչ թէ գայթակղիմ, այդ էլ առանց պատճառի: Նէյնիմ նէյնիմներ· փարամազի բերան շինծու բառեր դնել· «աշխարհածաւալ կուսակցութիւն» ըսել, կի–

լիկիոյ մէջ 400,000!!! Հնչակեաններ կային ըսել, Շանթով եւ Շահէնով հայհոյանքներ ընել տալ, սեւցնել, նշանակութիւն չունին· այդ գէնքերը, այդ մասալները իրենց արժէքը կորսնցուցած են: Վստահ եղէք որ Շանթ եւ Շահէն իրենց գրածներով ԲՈՂՈՔՈՂՆԵՐՈՒ ՀԱՅՒՆ Է ՈՐ ԻՒՂ ԿՐ ՔԱՆԷՆ: Հասարակութիւնը եւ նոյն իսկ Տոքթ· Աղոյեանը այդ գըրուածքներէն զզուանք միայն պիտի զգան, շատ չանցած պիտի համոզուին ատոր:

«Տգէտ, անգիտակից շարքերու վրայ յոյս դնել խելացութիւն չէ, այսօրուան ովսաննա կոչողները վաղը կրնան գողգոթա պոռալ: Այսօր ամբողջ հայ լրագրութիւնը ձեզ դէմ է:

«Բայցոն, այդ համբաւաւոր Բայցոն բարոյապէս մեռաւ լրագրական հարուածներու ներքեւ, ո՛ւր կը մնաք դուք: Ձեր շատ նամակները կարդացած եմ, որոնցմէ վարդի հոտ չէ որ կուգայ: Ձեր նամակին այն մասն որ ժամանակին «Մշակ» հրատարակեց, լաւ կը յիշէք: Փարամազ իսկ իր նամակներով ձեզ կը դատապարտէ եւ ձեզ պատճառ կը համարէ: Արամեանց, որի սեւ գործը այնքան շահագործել կուտաս, ատոր մասին անգամ գրած ես, «քէ այդ շուներն ամեն բան կ'սպասեմ բայց ո՛չ մատնութիւն»: Այսօր, ընկերներ կան Եգիպտոսի մէջ հաստատող, որ դուք էք պատճառ եղած որ նասեան Պատգ· ժողովին մէջ մտած է: Եւ դուք արգելք եղած էք անոր սպանման, որովհետեւ ձեր ընտանիքը Կ· Պոլիս եղած է:

«կարմ· քէ արտասահմանի եւ քէ այս տեղի հարցերու մէջ որքան մեծ դեր ունեցած էք դուք ինձմէ լաւ գիտէք, դարձեալ, լաւ գիտէք քէ ձեր դէմ այսօր մի ուժեղ պայքար կայ եւ այդ պայքարին դուք պատճառ պիտի լինիք, որ արտասահման ալ տարածուի, դուք այդ պայքարէն ոչինչ ունիք շահելիք, լրագրական սուր պայքարները քէ յանախ ինչ տխուր վախճան ունեցած են դուք լաւ գիտէք: Արդ՝ եթէ ես կ'ուզէի այս բոլոր նամակները հաւաքել ու այրել, վատ գո՞րծ մը ընել ուզեցի, որ դուք այդ դիրքը բռնեցիք հանդէպ ինձ: Եթէ գիտութիւնը մեքենայ մը հնարած լինէր որով հնար ըլլար մտքի եւ սրտի իսկական պատկերը տեսնել եւ եթէ դուք այդ մեքենայով միտս պրպտէիք, պիտի տեսնէիք որ հոն միայն քարի տրամադրութիւններ կային եւ կան:

«կիրքը եւ գինովութիւնն ինձ համար միեւնոյն բաներն են: Դուք եւ Տոքթորը գինովներ էք· կանցնի մի օր այդ գինովութիւնը եւ այն ժամանակ դուք եւ Տոքթորը պիտի համոզուիք, որ Տէր Բարսեղեան յետին մտքով չէ եկած Ամերիկա, եւ եթէ ինչ օրէն կը մեկնի դարձեալ, յետին մտքերով չէ, այլ արիւնոտած սրտով է, որ կը մեկնի: Արդէն մեծ համոզիչը ժամանակն է եւ այդ ժամանակն է, որ ձեզ երկուքդ պիտի համոզէ իմ քարի տրամադրութիւնները:

«Ընկ· Սապահ, ինձ մի վերջին պարտականութիւն կայ կատարելիք, ես պիտի կատարեմ այդ պարտականութիւն, թող լինի որ խնդաք վրաս·— «Ազգին, կուսակցութեան, ձեր ընտանիքին ու ձեր շահն ու պատիւը աչքի առաջ ունենալով ես ձեզ կոչ կընեմ

ու կը խնդրեմ որ վեհանձնաբար ՀՐԱԺԱՐԻՒ ձեր պաշտօնէն եւ գաբ միասին մեկնիմ, Սեպտեմբերի առջի շաբաթներուն ես կը մեկնիմ: Ձեր եւ ձեր ընտանիքի ապրուստի մասին դիւրին է կարգադրութիւն մը ընել: ես կը խնդրեմ զիս ըրէք բաւութեան նոխազը եւ հրաժարեցէք, այս կեղտոտ պայքարը միայն ատով է, որ կը վերջանայ· զիս յիմար պիտի կոչես զայրոյքդ: Բայց մի օր թէեւ շատ ուշ, իմ առաջարկը, իմ խնդիրքը բարի պիտի գտնես: Եւ կըսեմ ու կը շեշտեմ ձեր այդ վեհանձն ժեստէն ԴՈՒԻՒ ԼՒՔ ՈՐ ՊԻՏԻ ՇԱՀԻՒ:

Իմ պարտքս կատարած եղայ, կը լսէ՞ք, լաւ, չէք լսեր· լաւ: Գէթ ես կը հեռանամ շուտով եւ ականատես չեմ լինիր այս խայտառակութեանց, սխանտալներուն: Ես ըսի:

Ձեր անկեղծօրէն

Մ· ՏԷՐ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

Այս նամակի ամէն մէկ տողը ինքնին խորհրդածութիւն մ'է, հետեւաբար, մենք բան մ'իսկ աւելցնելու պէտք չենք զգար, որ կուզայ հաստատել ո՛չ միայն մեր պատմութիւնը, այլ նաեւ յոյժ տալ թէ Մ· Գիւլեան երբ իր ապրուստին համար իր առած պարտքուա կիւլպէնկեանները հիմնուած թերթին երթալ ծառայել կը խնդրէ, իր ապրուստին եւ դոյութեան համար ամէն պառակտումի եւ ոճիրի յանձնառու կըլլայ:

Մ· Գիւլեան ի՞նչ պատասխանեց այս սրտցաւ եւ սրտաբաց խօսքերուն: Ինչպէս ըսինք, ո՛չ միայն սեւ-

յուց, սրտաբաց· այլ նաեւ հրապարակային վարկաբեկումի ենթարկել տուաւ «ԵՐ· Հ·»ի մէջ Շանթի («Տոքթոր»)ի միջոցաւ: Ամիկա նաեւ վատա չէ՞ թէ ո՞վ է հրապարակ գալուղը առաջին անգամ, եւ հրապարակային պատասխան տեղծողը· մինչ անդին ընկ· Բարսեղեան, այդ լոլոլի հանդէպ, ներքնապէս չըըջաբերական մ'իսկ չի հանեց ինքզինք պաշտպանելու համար, չուզելով նոյն իսկ բաղդատղնելու ոռնոգոխուած իրաւունքին «կողմը» բռնելու, հակառակ մեր իրաւացի պահանջին, ձգելով ամէն ինչ ժամանակի հասունութեան:

Ընկ· Բարսեղեանի մեսիայի մասին մեր խօսքը վերջացնելէ առաջ անհրաժեշտ է հոս դնել նաեւ այն պաշտօնական կարծիքը եւ դիրքը, որ դինք դրկող Մասնաճիւղերը յայտնեցին չըջաբերականով:

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԻՒ 1

Ս· Դ· Հնչ· Կուսակցութեան Մասնաճիւղերուն

«Սիրելի ընկերնե՛ր,

«... Խորին վշտով կը դիտենք Ամերիկայի մեր Մասնաճիւղերուն մէջ բոյն դրած վէճերը, որոնք սկզբունքներու շուրջ դառնալու արդարացումն ալ չունին, եւ որոնք պատճառ դարձած են Ամերիկայի զօրաւոր շրջանը իրեն հնկած կարեւոր դերը չկարենայ կատարել այս պատմական րոպէին: Մենք մեծ զոհողութիւններով ընկ· Մկրտիչ Տէր Բարսեղեանը Ամերիկա դրկեցինք իբրեւ հաշտարար Ֆրանսայի

Մասնաճիւղերու կողմէն: Ցաւ ի սիրտ կը տեղեկանանիմ, որ մեր ընկերոջ այդ ուղղութեամբ գործադրած ջանքերը ամբողջութեան մատնուած են ՁԻՒՆԱԿՈՑԻ ՄԱՐՄՆԻ ԿՈՂՄԷՆ, ՈՐՈՒՆ ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒՆ ԵՒ ՀՐԱՀԱՆԳԻՃՆ Է ԾԱՆՕԹ ԽՈՎԱՐԱՐԸ, ՊԱՌԱԿՏԻՋԸ, ՈՐ ԻՐ ՇԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆՑ ԱՌԱՐԿԱՆ ԴԱՐՁՈՒՑԱԾ Է ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ: ԵՐԿԱՐ ՏԱՐԻՆԵՐ Ի ՎԵՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԲՈՑՆ ԴՐԱԾ ԱՑԴ ՁԱՐ ՈՑԻՆ ՁԷ՞ ՄԻԹԷ ՊԱՏՃԱՌԸ՝ ՈՐ ԱՊՏԻՒ, ՀԱՄԻՏԻ ԿԱՑՍՐՈՒԹԻՒՆԸ ՍԱՐՍԵՑՆՈՂ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱՆ ՑՆՑՈՂ Ս. Դ. ՀՆՉ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՍՕՐ Ո՛Չ ՄԷԿ ՁԱՅՆ ՁՈՒՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՈՐՁԵՐՈՒ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ...»: (*Ընդգծումը մերն է. Գ. Մ.*)

Ընկ. սիրալիր բարեւներով

Ս. Դ. Հնչ. Կուս. փարիզի Մ.ի վարչութիւն

Ատենադպիր — Ատենապետ

ԵՐՈՒԱՆԴ ՃԻՒՀԷՐԵԱՆ — Մ. Ս. ԴԱԻԻԹԲԵԿ

Ասիկա նաեւ չի՞զար կրկնել եւ հաստատել, որ ամէն տեղ, աշխարհի ամէն կէտին վրայ, ուեւէ ընկերը որ ծանօթ է ու հաւկցած է կուսակցութեան վէրքին, կրնայ դիւրութեամբ ըսել թէ ո՞վ է այդ «Զար Ոգին», ծանօթ Պատակոիչը:

ՏԵՌՕՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԵՒ ՀԱՑՀՈՑԱԳՐԵՐ

Երբ ընկ. Մ. Տ. Բարսեղեանի՝ Նիւ Եորք մատած օրը, Ս. Գիւլեան իրեն կ'ըսէր, «եթէ մէկ մատս վերցնեմ 25 վիակ կը վտեմ», ինչպէս ընկ. Տ. Բարսեղեանի նամակն ալ կը վկայէ, առաջին անգամը չէ որ լսած էինք: Այս կուսակցութեան գլխին թափած բոլոր ընկերասպան եւ եղբայրասպան ոճիրին հեղինակը այդ մարդն է, ի՞նչ կանանչ արիւներ խաւնակը այդ մարդն է, ի՞նչ կանանչ արիւներ խաւրեցուցած է: Ս. Գիւլեան այն անասելի ախոյն է, որուն քով ո՛չ միայն մարդկային զշացում եւ խիղճ պայմաններ չունի, այլ նաեւ անցեալէն դասեր ալ սորվելու չափ խմաստութիւն կը պակսի:

Տեռօրի գաշոյնէն եւ զնդակէն վախցողները վազուց արդէն դասալիքներու, գողմաներ սորագրողներու եւ լուսթեան վաճառու դասին մէջ անցած են: Անոնք, որոնք բոլորի գծին վրայ կանգնեցան եւ պատնէշէն վար չիջնել ուխտեցին, ճշմարտութեան խօսքը չլքել որոշեցին, անոնք հաստատեցին որ իրենց երակներուն մէջ աժան եւ անմաքուր արիւն չըլլան չըլնեը, անոնք պատրաստ էին եւ պատրաստ են դարձեալ, ամէն տեսն իրենց արիւնն ալ, գլուխն ալ տալ: Տարիներ կեանք մաշեցնել սկզբունքի մը համար, մի՞թէ այդչափ վաճառ պիտի ըլլային որ իրենց համոզումին եւ արդարութեան սկզբունքին համար գաշոյնի առաջ պիտի լռէին եւ սորկանային:

Պատմութիւնը ցոյց տուա՞ծ է օրինակ մը որ

ճշմարտութեան եւ համոզումին համար պայքարողը արդէն հերոսաբար իր կեանքն իսկ պղծակից ըրած է, առանց մէկ րոպէ ուրանալու զայն, եւ մի՞թէ բազոքող Հնչակեաններուը իրենց սկզբունքին զոհ ըլլալու չափ քաջութիւն չպիտի կրնային ցոյց տալ:

Դարձուցէք այս դիրքը, եւ նորէն կարդացէք, եւ պիտի տեսնէք, որ Ս. Գիւլեանի կեանքը լեցուն է այդպիսի եղբայրասպան ոճիրներով, իր արարքներուն դէմ ուժէ խօսող, որ քաջութիւն ունենայ կանգնիլ պատնէշին վրայ, զայն լռեցնելու միակ միջոցը՝ դաշոյնը եւ զնդակը գտած է:

Հետեւաբար, չոր եւ պարապ սպառնալիք մը չէր, Ս. Գիւլեանի ոճրագործական այդ յայտնութիւնը: Դեռ 1917ին երբ բազոքողներ երեւան եկան, մենք տուիկա լսեցինք, որ Շիքակոյի 606ի նկուղներուն մէջ կը ծրագրուէր: Մենք ծանօթ էինք եւ քայլ առ քայլ կը հետեւէինք մուխին մէջ չղացուած այդ ոճիրներուն, երբ տակաւին ընկ. Բարսեղեանի մտքէն իսկ չէր անցներ Ամերիկա գալ:

Բազոքի առաջին եւ երկրորդ շրջանին մեր ձեռքը հասած հայհոյագրերը, անանուն սպառնագրերը դէզեր կը կազմեն, որոնք չատերը նոյն իսկ Ս. Գիւլեանի անձամբ ցանած սերմերուն, ոճին եւ թելադրութեան կնիքը կը կրեն:

Անոնք մեր քով կը պահենք խնամով. դիտենք թէ կոճակը ո՞ր տեղն է եւ թելերը ի՞նչպէս կը չարժին եւ որո՞ւ ձեռքով:

Սա այժմ մենք պէտք չենք զգար այսկից աւելին ըսելու, միայն իրրեւ նմոյշ, մէկ օրինակ մը հոս կը

բերենք, որուն ալրիւրն ալ անծանօթ չէ, նոյն իսկ անոր չրջապատը:

Ուրեմն, մուխի մէջ գործող ձեռքը թող խօսի, մեր կռնակն ալ, կուրծքն ալ պատրաստ են դաւաճան դնդակին եւ եղբայրասպան դաշոյնին: Մի՞թէ արդարութիւնը միչտ լուռ պիտի մնայ եւ վերջապէս իր հատուցումը չպիտի պահանջէ:

Հետեւեալը դեռ մէկ նմոյշն է, որը ղրկուած է Բազոքողներու Գործ. Մարմնիս եւ ընկերներ՝ Ս. Գելօֆեանի, Սիրվարդի, Յ. Բարեջանեանի, Թ. Փիւվելեանի Բարդէնի եւայլն: Որոշ պատճառներով չենք կրնար յայտնել ուրկէ ղրկուիլը եւ որ ալրիւրէն բղխելը:

«Դուք Սապահի եւ վարիչ Մարմին կը բողոքէք կերեւի թէ դուք ձեր գլխուն հետ կը խաղաք Ամէն ատեն դուք կը գրէք որ Սապ Գիլիլեանը իր հակառակորդները եւ բողոքողներ գնդակով լըռեցուցած է եւ նորէն ելեր աւոր դէմ կը բողոքէք ինչպէս արամեանց ալ կը բողոքէր Սապահի դէմ իր պատիժը առաւ Պօլսոյ մէջ բանի մը օր առաջ. դուք ալ օրմը պիտի առնէք ձեր պատիժը

Հեռու ըլլալով մեր ձերբէն չէք խալըսիր օձուն ծակն ալ մտնաք

ՏԻՌՈՐ

Աւիկա բաւական կը սեպենք, միայն զգաւոր մը տալու համար:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ

Ս. Գիւլէանի ելոյթն էր, ընդհանուր բաժնել եւ այդպիսով իր օձիքը վրկել, եւ առիւծ կատարելու համար, որչափ որ բողոքը, պայքարը հրապարակ դար, այնչափ լաւ էր եւ դործնական: Այդ իսկ պատճառաւ, մենք կը տեսնենք որ Ս. Գիւլէան՝ բողոքողները արտաքսելու հրապարակային կատակերդութիւնը խաղալով չի բաւականացաւ, այլ նաեւ հրապ. պայքար սաեղծել, եւ հրապ. պայքարը կատարեալ չէր կրնար ըլլալ եթէ հրապ. ժողովներով պայքար չ'սաեղծուէր:

Ս. Գիւլէան այդ երդն ալ իրականացուց: Բաւական չէր որ մասնաճիւղեր բաժնեց, անոնց առանձին կնիքներ չինել տուաւ, այլ նաեւ այն տեղերը, ուր միասդաղ բողոքող մասնաճիւղ էր, լեռէն, ձորէն մէկ երկու թափթփուքներ բերել եւ մասնաճիւղ անուան տակ ո'չ միայն կնիք տալ, այլ նաեւ հրապ. ժողովներով կռուի դուռ բանալ:

Երբ, օրինակ, կ'երթար 60—70 ընկերը ունեցող Վօթրթաուէնի բողոքող Մասնաճիւղի քով մէկ երկու թափթփուքներ հաւաքել եւ անունը Հնչակեան Մասնաճիւղ դնել, երբ ամբողջ Ամերիկայի ծանօթ բողոքող Պոստոնի Մասնաճիւղը պատակատած ներկայացնելու համար կերթար քանի մը միամիտներ հաւաքել եւ Մասնաճիւղ թխել եւ հրապարակային ժո-

ղով կազմել, բացարձակապէս հրապարակային մարմին հրաւէր մ'էր:

Բողոքող Հոսանքը թերեւս առոր ալ հանդուրժէր, հոդ չէ թէ համբերութեան բաժակը յորդած ըլլար. եթէ դոյութեան հարց չի պառնար: Քանի որ տակաւին կեդր. վարչութենէն անկարող եղած էր լսել, որպէս զի մեր բողոքը անոր յանձնուէր. անհրաժեշտ էր, ո'չ միայն բողոքը պահել, այլ նաեւ Բողոքող Հոսանքը ամուր եւ անխախտ պահել եւ զօրացնել զայն:

Ս. Գիւլէանի նպատակն էր, ինչպէս ներքնապէս ժխտել, ուրանալ Բողոքող Հոսանքի դոյութիւնը եւ իրաւունքը, հրապարակային ժողովով կուզէր նաեւ անոնց դասը մեռցնել: Հետեւաբար, Բողոքողներու պատգ. ժողովը որոշեց որ ինքն ալ իր հրապարակային ժողովները ունենայ եւ բացի Գործ. Մարմնէն, Մասնաճիւղերը նոր կնիքներ չունենան, իսկ հրապարակային պատակատամբ ոեւէ ազդեցութիւն ընդլուծ համար «Բողոքող» բառը անպայման գործածել մինչեւ որ կեդր. վարչութիւնը ի վիճակի ըլլայ իր իրաւունքին տէր ըլլալու:

Ս. ԳԻՒԼԵՄԻ ԵՒՆԻՉԷՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ս. Գիւլեան կատարելապէս հասկնալու համար, պէտք էր անոր հոգիին բոլոր խաւերը ճանչնալ: Հասարակական ամօթ, հանրային պատկառանք կրնայուցած՝ իր երկրպագուներու պատանին մէջ կծկուած, ոչ մէկ հանրային նախատինքէ եւ զատապարտութենէ կը սոսկար: Ի՞նչ հոգ թէ հանրութիւնը պժգանքով կը նայէր իր վրայ, չէ՞ որ իր հայրը եւ փառքը հայթայթողները իրեն հետեւողներն էին: Ի՞նչ հոգ որ Հնչակեանութեան բարեկամ ըանիմաց մարդիկ իսկ զզուանքով իր անունը կը յիշէին եւ իր գործած ներքին եւ արտաքին չահատակութեանց խաւարին քով գոնէ բողոքողներու մաքուր անունը եւ գործունէութիւնը այսօր կրնար մխիթարանք մը սեպուիլ իրենց:

Այս չրջանը Ս. Գիւլեանի լրբութեանց զլուխ գործոցն է, երբ ամէն տեսակ եէնիչէրութեանց ենթարկեց իր մոլեգնած եւ վրիպած խուժանը: Եւ հետզհետէ հանդիսատես կըլլանք Ամերիկեան քաղաքացիութեան ազատ խօսքի, ազատ մամուլի, եւ ազատ համախմբումի դէմ վանտալական արարքներու: Տեսանք թէ ի՞նչպէս Ս. Գիւլեան Շիքակո որչացած՝ մթութեան մէջէն կը հրահանգէր, որ իր հրոսակները ժողովներ խաուեն. աթոռներով եւ սուտաններով կըռիւներ ստեղծեն, տեղեակոններ ծեծեն, ոստիկանութեան սրահները լեցուին, դատարանները քաշքշուին եւ ընկերներու արիւն քրտինք տօլարները մսխուին փաստաբաններու բերնին մէջ:

Այսպէս, ո՛չ միայն հայ մամուլի, հայ հասարակութեան թուքին եւ մուրին ենթակայ եղաւ Հընչակեանութիւնը, այլ նաեւ Ամերիկեան թերթերը զղայացունց եւ զղրդիչ յօդուածներով արատ եւ անարգանք թափել սկսան հայութեան վրայ:

Շիքակոյի զաղանի հրահանգն էր, որ իր զործակալներու եւ եէնիչէրներու միջոցով հրապարակութիւններ ստեղծեց Պրիճվօթը, Թրոյ, Ուսթը, Փրավիտէնս, Լին, որոնցմով Ամերիկեան մամուլը օրերով զբաղեցաւ:

Իրաւունքի արդար զայրոյթով ըսաւ հայ մամուլը թէ, եթէ դուք խելագարներ էք եւ կուզէք ձեր պատիւը ցեխերու մէջ թաթխել, կարող էք, բայց իրաւունք չունիք Հայութեան անարգանք բերել, և ա՛լ աւելի, Հայկական Դատին զէմ զաւաճանել այդպիսի արարքներով, քանի որ Ամերիկան ո՛չ միայն մեր ապաստանն է, այլ նաեւ մեր դատին բանալին պիտի հանդիսանայ:

Դժբաղդութիւնը հոն էր որ անցեալին մէջ Հընչակեանութեան անունով այդպիսի դժբաղդ զէպքեր պատահած ըլլալով, փոքրիկ չարժուամ մը, խնդիր մը հայկայ իրարանցումներ կ'ստեղծեր Ամերիկեան մամուլին մէջ, որ միշտ պատրաստ էր նորէն կոչել «մաֆիականներ», «անիչխանականներ»:

Ամերիկեան զգացումը եւ հանրային կարծիքը սակայն կրնայ հանդուրժել, բացի այս երկրին հիմնաքար եղող ազատ խօսքի եւ բեմի բռնաբարու-

մին: Եւ անոնք միայն կրնան հասկնալ թէ ի՛նչ նախանձ եկաւ Ս. Գիւլեանի ծրագրած այդ վանական արարքներէն, որոնք չհասան ունեցած էին Ամերիկայի հայասէրներու հետ, մանաւանդ այսպիսի բաղդատուած վայրկեաններու մէջ:

Այս բոլորի հանդէպ, Ս. Գիւլեան ո՛չ միայն ամօթի կարմիր մը, նախանձի սարսուռ մը չէր զգար, այլ նաեւ Շիքակոյի գահին վրայ «արքան կզբօսնուր», որ իր վանականները կատաղած վազքերու պէս կը վազէին յօշոտել ընկերները, որոնց կրունկը իսկ չէին արժեր: Իրենց ըսուած էր որ վայրենիներու պէս խուժեն ճչմարտութիւն խօսողները դանակոծեն, որոնց յանցանքը եղած էր ոչ միայն արդարութիւնը խօսիլ, ոչ միայն իրենց հրապ. չհամաձայնութիւնները դարմանել, ոչ միայն Ս. Գիւլեանի սեղծած հանրային չարիքները սրբագրել, այլ նաեւ զուտ, մաքուր եւ զաղափարական պրօպականտ ընել, խօսիլ, Ս. Դ. Հնչ. զաղափարաբանութիւնը, առանց մէկ րոպէ անդրադառնալու, խօսելու եւ հանրութիւնը զբաղեցնելու մեր ներքին խնդիրներով եւ հրապ. աքանաչներով, որոնք դժբաղդաբար, հակառակ մեր կամքին մամուլի նիւթ դարձած էին, եւ սակայն հրապ. ժողովներու մէջ ամեն ջանք կը թափուէր էի մօտենալու այդ ախտը հարցերուն:

Եւ ասոնք պատահական դէպքեր չէին, այլ որոշ մտածումով եւ կազմակերպութեամբ, պաշտօնական ժողովներու որոշումով, եւ այդպիսի արարքներ զործադրելու եւ պաշտպանելու պիւտճէներու քուէարկութեամբ: Դեռ աւելին: Փոխանակ խղճահարե-

լու և մի քիչ զգաստանալու, իրենց թերթերուն մէջ հայերը տարագրող եւ ջարդող Թրքական յաղթութեամբ մը պարծիլ, զովիլ, վառարանել այդ արարքները եւ «անգիր» օրէնքներու անունով ուրախանալ: Այս բոլորին յատակը Ս. Գիւլեանի ոճրախնդիր հոգին կը ցոլար:

Եւ ի՞նչ եղաւ արդիւնքը: Այն՝ ինչ որ պիտի ըլլար: Այդ բռնութիւնները ոչ միայն չի կրցին լեցնել ճչմարտութեան բաղձը, այլ իրենց հակազդեցութիւնը զործելով Ս. Գիւլեանի հաւատարիմ շարքերն ալ զայթակղեցան եւ հասկցան թէ բարոյապէս մեռնողները միայն կրնային այդ դէնքերուն դիմել մեռնողները միայն կրնային այդ դէնքերուն դիմել եւ այդպիսով խաղցուցին Բաղդոյ Հռսանքը: Բոզդողները աւելի խորապէս համոզուեցան թէ Ս. Գիւլեանի դասը կորսուած եւ մեռած դասս մ՚է, որուն պաշտպանութեան մէջոցները այլ լրբութիւնները միայն մնացած էին: Իրաւունք մը, արդարութիւն մը որ սուիայի ներքեւ կիյնայ եւ աւով կուզուի լռեցնել, արդէն պարզ էր որ յաղթանակը իր բաժինն էր:

Բայց ամենէն ախտը եւ ցաւալին այն իրականութիւնն էր, որ ոեւէ Հնչակեան կամ հայ չէր կրնար հանդուրժել: Այդ վանականական արարքները վտաստանին որ Հնչ. կուսակցութիւնը կասկածելի կազմակերպութիւն մը դառնայ յաջս Ամերիկեան կառավարութեան, որուն հոգածութեան չափազանց կարիքը կզգայինք:

Ինչպէս ըսինք, այս երկրին համար չկայ քրէական յանցանք մը քան Ամերիկեան դրօշի տակ ազատ

քաղաքացիին ազատ խօսքին բռնաբարումը: Երկիրը մը, որուն նախագահն իսկ ամենաստուր քննադատութեան եւ յարձակումի կրնայ ենթարկուիլ եւ ոչ մէկ այժ կայ որ կրնայ արգիլել այդ ազատութիւնը:

Այս երկրին ասպնջականութիւնը վայելող մեղի պէս անտէր եւ օտար ազգերու չեն կրնար թոյլ տար, որ դան եւ այս երկրին հիմնական սկզբունքը—ազատութիւնը բռնաբարեն: Ս. Գիւլեան կուգար ըսել որ իր այժը Ամերիկեան Սահմանադրութենէն վեր է, չէ՞ որ իր այժը «անդիր օրէնք»ներու վրայ հիմնուած է:

Բայց, Ամերիկեան դաշնի ոստիկանութիւնը որուն համար միլիոններ կը ծախսուին, պարապ եւ անգործ չէր կրնար նստիլ եւ նայիլ, նամանաւանդ պատերազմական այս օրերուն եւ օտար տարրերու նկատմամբ իր կասկածներու պատճառով: Բայց առքայլ կը հետեւէր ոչ միայն հայ, այլ բոլոր օտար կազմակերպութեանց եւ անոնց ժողովներուն: Երբ ամեն օտարալեզու թերթ մէկ ծայրէն միւսը բառ առ բառ կը թարգմանուի վաշինկթըն հաստատուած զանազան պիւռոներու մէջ, հասկնալի պիտի ըլլար որ Ամերիկեան մասին եւ կառավարութեան խորհ պիտի ըլլային այսպիսի անիշխանական արարքներ եւ «անդիր օրէնք»ներու դրականութիւնները, որոնք նոյն իսկ թղթատարական օրէնքներու բռնաբարում յառաջացնող լսիրչ եւ լկտի լեզուներով կը խօսէին:

Ուրեմն, զարմանալի չէ որ երբ վաշինկթընէն թղթատարական նախարարը բոլոր օտար թերթերու կարգին եւ ճակատը կը դնէ «Եր. Հայ.»ը, որ-

պէս անիշխանական, որպէս պոլշեվիկեան, ա՛լ աւելի դէշը՝ Ամերիկեան կառավարութեան կործանման աշխատողներէն մին: Ինչպէս որ այդ բաղմաթիւ թերթերու ատանց մասին կառավարական այդ կասկածը չափազանցութիւն էր, անտարակոյս, նոյնը «Եր. Հայ.»ի մասին, որ ոչ մէկ աստն այս կառավարութեան դէմ դաւելու գործունէութիւն ունեցած չէ: Եւ միթէ յանցաւոր չէ՞ «Եր. Հայ.»ի խմբագրութիւնը, որուն հայհոյական լկտի եւ սպառնական դրականութեան համար քանի մ՝անգամ թղթատարական պաշտօնէութենէն ազդարարագիր կ՝ստանայ:

Ամերիկայի մէջ ոչ թէ պոլշեվիկ մտածելը յանցանք է, այլ պոլշեւիկ գործելը, ինչ որ կառավարութիւնը նոյնացուցած է անիշխանականութեան հետ, որ սուիայով ու աթոռով կուզէ ազատ խօսքը լռեցնել, անիկա թշնամի է այս երկրին ամկավարական կառավարութեան համար, եւ անիշխանական, եւ որուն գրաւոր վաստերն ալ անոր մամուլէն կը քաղէ արդէն:

Հետեւաբար, հնէ. կուսակցութեան դէմ գործուած այս աններելի յանցանքէն ալ չեն կրնար խուսափիլ Ս. Գիւլեան եւ իր քլիքը եւ իրենց օձիքը ազատել, «մեզ կը մատնեն» ըսելով: Այդպիսի ժամանակ եւ մօտան կորսնցնող վերօվաքասիոնները իրենց արժէքը կորսնցուցած են, երբ ազգայնական կուսակցութիւններ պոլշեվիկ կը կոչեն ընկերվարականները եւ ընկերվարականներն ալ հաւար կը կոչեն ըսելով որ մեզ կը մատնեն կառավարութեան իբրեւ պոլշեւիկ:

Որովհետեւ ընկերվարականները պոլշեւիկ կո-
չուղ կուսակցութիւնները իրենք ալ դիտեն որ ոչ թէ
«մատնութիւն» մ'էր որ կընէին կառավարութեան
առաջ, այլ աղուոռ գէնք մը, վերօվաքասիոն մը հայ
ժողովուրդին առաջ. չէ՞ որ այդ անունը նախատ-
ուած է, հետեւաբար, ընկերվարականներու վրայ
այս ցեխը քսելով, կուսակցական թաքթիք եւ հաշիւ
էր որ կը դործադրէին: Նոյնպէս նաեւ, ընկերվարա-
կան կուսակցութիւնները չատ լաւ դիտեն որ երբ
«մատնութիւն» կը պոռան, սոսկ իրենց չարքերը
դրդռելու եւ ժողովուրդին համակրանքը առնելու
համար էր, որովհետեւ չատ աղէկ դիտեն որ կառա-
վարութիւնը դուրսէն «մատնութեանց» պէտք չդդար,
երբ իրենց ժողովները, միթինկները, թերթերը եւ
քայլերն հայելիի պէս պարզ եւ իր առաջն են: Եր-
կուսանք կեղծիքի խաղ մ'էր որ կը խաղային կուսակ-
ցական մատհոդութեանց համար:

Երկիր մը, ուր ամեն ինչ արեւի տակ է, հրա-
պարակի վրայ, «մատնութեան» խօսքը չըլլար, մատ-
նութիւնը դադնի կազմակերպութեանց, դաւադրը-
րական գործունէութեանց եւ դադնի մամուլի չուրջ
կըլլայ:

Քաղիթալիստական թերթերու մէջօդաւ կրնայ
պոլշեվիզմը նախատուած ըլլալ այս երկրին մէջ,
բայց այս երկիրը ոչ Թուրքիա է, եւ ոչ ալ կառա-
վարութիւնը Զարիզմ. անհատի անրռնաբարելի ի-
րաւունքը յարդանք կը պահանջէ եւ կըմբոստանայ
կառավարական քմահաճ գործունէութեանց դէմ:
Ամերիկայի մէջ մարդով եւ զդացումով ո՛չ մէկայն ան-

համար են պոլշեվիկները, այլ նաեւ հրապարակապէս
կարտայայտեն իրենց համակրութիւնը, եւ սակայն
Ամերիկեան կառավարութիւնը անոնց ազատութեան
իրաւունքին չէ դպչիր եթէ գործնականապէս իրենց
դրութեամբ եւ գործով պոլշեվիկեան (այսինքն՝ ա-
նիշխանական) պրօպականտ չեն մղեր կառավարու-
թեան դէմ: Միշտ ազատ եւ անրռնաբարելի կը մնան
որչափ ատեն որ ազատ խօսքի եւ քուէի վրայ կը
կանդնին: Կառավարութիւնը այն ատեն կուդայ դըս-
պել ազատ խօսքի բռնաբարողները, երբ ինքը կը
տեսնէ հրապ. ժողովներու խանգարողները, իր ա-
տիկաններով կը ձերբակալէ բարբարոսները, իր դա-
տարաններով կը քննէ անոնց արարքները եւ իր պի-
ռօներու մէջ կը թարդմանէ «անդիր օրէնքներու»
վտանգաւորութիւնը, այնպէս որ այլ եւս պէտք չդդար
ուրիշներու «մատնութեան»:

Երբ Լենին Բողոքող Հնչ. հրապ. ժողովի ատեն
վանատալներ աթոռներ կը կոտրեն, լոյսեր կը մարեն,
անատարակոյս անոր արձագանքը վաշինկթըն կը հա-
նի, ոչ թէ սինկըր Զագիկեանի մը «մատնութեամբ»
թէ բողոքողներն են «կարմիր», «անիշխանական», Ա-
մերիկեան թղթակցինականջին փսփսալով, որովհետեւ
կառավարութիւնը չատ լաւ դիտէ թէ ո՞վ է «անիշ-
խանականը», եւ թէ թերթերը մեզմէ չէ որ ծանօ-
թութիւն պիտի առնեն, այլ արարքը գործադրողնե-
րու կեանքէն եւ գրուածքներէն:

Այդպիսի խօսքեր «մատնութիւն» մ'է ոչ թէ կա-
ռավարութեան, այլ Ամերիկայի հանրային կարծի-
քին, ուրկէ չատ բան ունինք սպասելիք: Այդ տեղ,

ոչ միայն Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութիւնն է կրանցնողը, որովհետեւ Ամերիկայի ժողովուրդը, ոչ բողոքող Հնչակեանը և ոչ ալ ոչ-բողոքողը պիտի և չկրնար զանազանել, այլ նաեւ չի կրնար զանազանել ոչ Հընչակեանը, ոչ Դաշնակցականը և ոչ ալ Ռամկավարը, այլ հայերը, հայ ժողովուրդը կը ճանչնայ:

Այո՛, զարձեալ, Ս. Գիւլպենկեան կը պարտինք այս էֆեմէրիտութեան սեւ արարքները, որոնք եկան վերատանդեցին Հնչ. կուսակցութեան վարկը Ամերիկայի մէջ, որուն դրօշին տակ աւելի քան 30 տարի ազնիւ գործունեութիւն վայելած էր այս կուսակցութիւնը եւ պայքար մղած էր թուրք բարբարոս բէժիմին դէմ:

Այո՛, Ս. Գիւլպենկեան կը պարտինք, որ Վաշինկթընէն Թղթատարական նախարարը «ե. Հ.»ը, Հնչ. կուսակցութեան Ամերիկայի պաշտօնական օրկանը, ոչ միայն անիշխանական հռչակէ եւ ազդարարագիր դրկէ, այլ նաեւ ազատ խօսքի բռնաբարման արարքին մէջ բռնէ իր «անդիր օրէնք»ներով: Պատի՛ւ իրեն եւ իր գլխին:

Այս բոլորը կանխազուշակելով էր, որ մենք չատ կանուխ, դեռ Յունիս 24ին «ազդարարագիր» մը դրկեցինք Վ. Մարմնոյ թէ ձեր այդ քայլերը ոչ միայն զահավէժ կը տանին ձեզ, այլ նաեւ կուսակցութիւնը դէպի հոն կը մղէք, մի քիչ խելքերնիդ հաւաքեցէք եւ զգաստութեան եկէք, (կարդացէք այդ «ազդարարագիրը» «Արդ. Ձայն»ի թիւ 18ի մէջ) եւ նոյն իսկ ժամանակ տուինք իրենց պատասխանելու, բայց, մարդիկը, կուսակցութեան հանդէպ մեր

դուրգուրանքը՝ ակարութեան կամ խնդրանքի մը պատճառ նկատելով, ալ աւելի լրբացան, թաղուեցան իրենց այդ բարբարոս արարքներուն մէջ, որոնց դառն պատուղը ոչ միայն իրենք, այլ նաեւ մենք կը քաղենք կամայ ակամայ:

ԲՈՂՈՔՈՂ ՀՈՍԱՆՔԸ ՀԱՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ

Միութեան մասին մենք արդէն տուած ենք մեր կարծիքը եւ դիրքը: Ս. Գիւլպենկեան՝ Միութիւնը սպանել փորձելէ յետոյ, բողոքողները ոչ միայն բողոքին, այլ նաեւ հաւատարիմ մնացին դրուած պայմաններուն եւ դործակցեցան Միութեան հետ իրենց մասնաճիւղերու մէջ, մինչեւ որ Միութեան հող կազմող պայմանները, այլ եւս իրենց դոյութիւնը կորանցուցին:

Հակառակ անոր, որ Միութեան կեդրոնը Բողոքող Հոսանքի ներկայացուցիչներու առաջ միշտ բաց կը մնար, Միութեան տարրերու կողմէ փափաք եւ պահանջ կըլլար մեր ներկայացուցիչները ունենալ, սակայն մենք բնաւ չի մօտեցանք, չուզելով կուսակցութիւնը երկու դէմքով ներկայացնել Միութեան կեդրոն. Մարմնոյ մէջ, որպէս զի ոչ առանձին եւ ոչ

բաժնուած հաստատած ներկայացնենք: Ասիկա հաստատող Պատ. Ժողովի որոշումներ, պաշտօնական յարաբերութիւններ ունինք նոյն իսկ Մխիթեան մէջ, պաշտօնապէս յայտարարած ենք, որ մենք պաշտօնական ներկայացուցիչ չենք ուղեր ունենալ, հակառակ անոր, որ Ս. Գիւլեան Ամերիկայի Հնչ. ընկերութեան իրաւունքը բռնաբարած է, եւ չի ներկայացներ անոր հարազատ կարծիքը, սակայն լռելեայն կընդունինք որ Ամերիկայի մէջ կուսակցութեան կողմէն մէկ պաշտօնական մարմին մը երեւայ հրապարակի վրայ, հոգ չէ թէ ներքնապէս, կուսակցականապէս մենք այդ մարմինը, ապօրինի, զեղծ եւ անարժան սեպենք: Մէկ խօսքով անիկա մեր ամբաստանութեան տակ ըլլալով տը ֆաբօ իր դոյութիւնը կընդունինք եւ ոչ թէ տը ճիւրօ:

Դարձեալ, եթէ Մխիթեանը վերակազմելու ջանքեր ըլլան, մեր վախաքն է, որ դարձեալ բանակցութեան մտնէք Շիրակօյի մարմնոյ հետ, եւ ջանաք բերել զանոնք եւ միացնել: Եթէ դարձեալ յամառին ազգին պահանջին առջեւ խոնարհիլ, այն ատեն մենք մեր պարտականութիւնը կը կատարենք որպէս հայեր, որպէս կուսակցականներ:

Հակառակ ներքին եւ արտաքին այս բոլոր ղղուշութիւններուն եւ ջանքերուն, Ս. Գիւլեան ոչ միայն հրապ. աքանատլը առեղծեց, չարքերը խրամատեց եւ անպատիւ եւ անպղնիւ յարձակումի սկսաւ, այլ նաեւ Ամերիկայի մէջ երկու Հնչակեան հաստատած ընկերութիւնը ուղեց ըսել, չհչակել, իրականացնել, եւ թերթերով բազմիցս կրկնել թէ Բոլշեվիզմը

ներքը կուսակցութիւնը կուզեն բաժնել, մինչդեռ ինքն էր որ կուզէր բաժնել, որպէս զի իր դոյութիւնը ապահովուի: Այդ աւթիւ նաեւ, այդ ուղղութեամբ, Ուրսաի (Լ. Մարաիրոսեան) առորակրութեամբ անպատիւ եւ խենդ գրականութիւնը «Եր. Հայ.»ի մէջ, կարկառուն ապացոյց է Ս. Գիւլեանի յեսին նպատակներուն եւ ապտոս ճգտումներուն:

ՆՄՈՅՇՆԵՐ ՓՈՂՈՑԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵՆԷՆ

Որչափ որ, ոչ թէ իբրեւ Հնչակեան, այլ նոյն իսկ իբրեւ հայ, իբրեւ մարդ, կարմրինք, ամչնանք, այսպիսի աղբանոցական գրականութենէ եւ մենք մեզի թոյլ չեսանք վրան նայիլ եւ բթերնիս բանել եւ հեռանալ, Սակայն Ս. Դ. Հնչակեան անունով գործած այս ղղուելի էջն ալ չենք կրնար չի յանձնել ընկերներու ուշադրութեան, որոնք թերեւս չեն տեսած եւ կարդացած: Ձենք կրնար պատմութեան չի յանձնել, թէ Ս. Գիւլեան ըսուած անօրակելի սխալ մը դոյութիւն ունեցած է, որ իր հոգիին սեւութեան յատկութիւն մը տալու համար չէ խղճահարած նոյն իսկ այնպիսի գրականութիւն մը ստեղծել, որ յատկանական արատ մնայ կուսակցութեան ճակտին, եթէ կուսակցութիւնը չկրայ եւ մաքրէ այդ ազգը, անոր հեղինակի երեսին նետելով:

Այս նեղ էջերը անկարող են այդ ամենգլուխը-
թեան լայն տեղ տալ, որովհետեւ առիկա հայհոյա-
կան հսկայ դրականութիւն մ'է, քանի մը նմոյշները,
որպէս վայրուն աստղեր հոս ցոյց տանք, թէ ի՛նչպէս
Հնչակեան դրականութիւն կը մշակեն, ի՛նչպէս ըն-
կերվարութիւնը? կը հասկնան եւ ի՛նչպէս կը կրթեն
ու կը դաստիարակեն չարքերը եւ կուսակցութեան
մաքուր եւ կոյս ուղեղները կը թունաւորեն:

Կարդացէք արդէն Ս. Շահէնի Մարտի «Հրաւէ-
ր»ը, ինչ որ մի զզուելի կտոր է, որը սակայն անբիծ
հրեշտակ մ'է յետագայ ապականութեանց քով:

Ամերիկայի թերթերը, լրագրական բարոյականի,
հանրային պարկեշտութեան եւ թղթատարական օ-
րէնքի դէմ չըլլալու համար: Շատ անգամ ամօթ
կղզան «Անիծեալ» damned) բառն իսկ գործածել:
Սակայն Ս. Գիւլեան յանուն Հնչ. Կուսակցութեան եւ
անոր օրկաններու մէջ, ինչպէս իր նամակներու մէջ
նաեւ առանուեցաւ, «որդ», «կղկղանք», «վխժած»,
«հրէշ», «սրիկայ», «ճիւաղ» եւայլն, եւայլն, ամեն
դոյնի եւ ամեն ձեւի լկտի բառերու գործածութիւնը
սովորական դարձնելով, թոյլ տուած է անլսելի,
աներեւակայելի բառեր եւ նախադասութիւններ գե-
տեղել իր օրկաններու մէջ, որ մարդ կարդալու, լը-
սելու իսկ մարդկային արժանապատուութիւնը չու-
զեր կորսնցնել: Այսպիսի հայհոյական դրականու-
թիւն մը, ոեւէ ազգի, ոեւէ կուսակցութեան եւ ոեւէ
ամենաինկած վողոցային թերթի մէջ գործածուա՞ծ
է, թող մեզ ցոյց տրուի:

Ահա՛ թէ ինչպէս կը պայքարին դաշափարական
հակառակորդներու դէմ:

Ս. ՀՈԳԻՆ ԿԻՋՆԷ ՆԵՐՔՆԱԳԱՒԱՌՆԵՐԸ

«Նիւ Եորքի Պատուելի խազօն սովորութիւն ունի
գրպանը փինից պահել: Կիրակի օրուան աղօթաժո-
ղովին մէջ աչքերը խփած՝ սուրբ հոգիի իջնումը կը
հայցէ. եկու տես, սուր հոտ ունեցող մուկ մը ոտքե-
րուն տակ ջիզ ու վիզ կ'սկսի, բայց անկարելի կըլլայ
մկնիկան Պատուելուն գրպանին ծակը գտնել, ու
վերջապէս վարի դռնէն, փանքոլոնի փաչայէն Պատ-
ուելուն ներքնաճահաճգները կը հասնի եւ կը խռովէ
փոսաբլուր աւտառները: Պատուելին կզգայ, որ հո-
գին ներս անցաւ, եւ կը շարունակէ. «Ո՛վ Տէր, վեր-
կար, կը շարժիս արդէն, մուրթէն լոյսը ելիր, Սըր-
տերունս մօտեցիր», ըսած չըսած՝ չարաճճի մուկը
բրքոտ տեյի կը խածնէ Պատուելուն ջրգնացը: Պատ-
ուելին սոսկման ճիչ մը ճգելով՝ փանքոլոնի կոճակ-
ները կը բակէ եւ անպիտանը դուրս կը հանէ: Ժո-
ղովարանական Տիկիններն գայթակղելով այդ գէշ
արարքէն, ժողովարանը կը ճգեն ժամուն կը դի-
մեն: «Աւետարեր» 1919, փետր. 22:

—Հայ Ազգ. Մխիթարեան Պր. Գիւլպենկեան Պատ-
ուիրակութեան կցորդ անդամ կընտրէ: Ս. Գիւլպենկի
թերթը «Երիտասարդ Հայաստան», Ժե. թիւ 71ի մէջ
կըսէ. «Պր. Գիւլպենկեան, Հայաբնակ մեծամասնու-
*թեան ծանօթ է, որ ՀԱՅԱՀԱՒԱՏ ՆԱԶԸՄԱԿԱՆՆ է»:

—Պահպանողականութեան դէմ կը պայքարի??? : «Պահպանողական էշ ըսել է» թիւ 73 :

—Ս . Գիւլեան վէրակազմեալ Հնչակեաններու դէմ պայքար կը մղէ : «Արփիարեան, Օհանեանեան (*մոռցած են յիշել Ազատին, որ անոնց ընկերն էր*) ՆԱԶԸՄ ՓԱՇԱՅԻ ՅԵՏՈՅԲԸ ԻՐԵՆՅ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՎ ՄԱՔՐԵԼՈՎ ԱՆՈՐ ՍԻՐԵԼԻ ԵՂԵՐ ԵՆ ՊՕԼՍՈՅ ՄԷՋ» «*Եր . Հայաստան*», *թիւ* 48 :

—Դաշնակցութեան եւ «Հայրենիք»ի հետ վէճ կը բռնուի :

«... ԹՌԵՐ ԵՆ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»Ի ԲԵՐԱՆԸ ... ՁՕՁԻԽԸ (խմբագիր Համբարձումեան) ՈՐ ԱՂԲԱՆՈՅՆԵՐՈՒ ՎՐԱՅ ԽԱՂԱԼԷ ԶԱՏ ՈՒՐԻՇ ԲԱՆԻ ՅԱՐՄԱՐՈՒԽԻՒՆ ՁՈՒՆԻ» : Թիւ 49 :

—Ս . Գիւլեան՝ եղիպտական պատուիրակութեան իր պաշտօնակիցը ի՞նչպէս պատուասիրէ : «...ԴԱԻԱՃԱՆ, ՄԱՏՆԻՁ ՏԱՄԱՏԵԱՆԸ ՍԱՍՈՒՆ ՏԵՍԱԾ ՁԷ ԱՅԼ ԿՐՊՕՅԻ ՀԱՐԲԸ՝ ԱՐԵՒԻԿԸ» : Թիւ 49 :

—Ս . Գիւլեան, Համերաշխութեան պատուիրակ ընկ . Մ . Տ . Բարսեղեանը ի՞նչպէս կը վատաբանէ . «Վաճեցի հրեայ չէրչի մը մինչեւ Ամերիկա դրկած էին, ծակ կօշիկները նորելու» : Թիւ 43 :

—Ս . Գիւլեան՝ Ազամեանցի մը սխալ արարքը վատաբերու համար, պէտք տեսած է զայն «կաւատ» կլինը պոռնիկ , Ս . Դ . Հնչ . պատգամաւորներ չնացող , «հաճոյքի հետեւ վազող տուփամոլներ», իսկ կուսակցութեան պատկառելի Պատգ . Ժողովը հանրատուն

մը ներկայացնել , թող «Եր . Հայ .»ը խօսի , թիւ 50 :

«... Հո՛ս անկարելի է նկարագրել այս ցած հոգիի (*Ազամեանց*) էծնութեան ձեւերը , շողոքորթութեան եղանակները , մանաւանդ ԿԱԻԱՏԻ այն ստոր միջոցները , զորս նա կը գործածէր ՄՍԻ ՀԱՃՈՅՔԻ ԵՏԵՒ ՎԱԶՈՂ ՏՈՒՓԱՄՈԼՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ : Երեւակայեցէք մէկը , որ ԻՐ ԿՆՈՋ ՄԻՍԻՆ ՄԻՋՈՅԱՒ ԻՐԵՆ ԿՈՒԶԷ ԿԱՊԵԼ ՀԱՄԱԿԻՐՆԵՐՈՒ շրջանակ մը , պարզապէս դիրք մը ապահոված ըլլալու համար ...» «ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՄԷՋ ԵՆՔ : Առեւապետին ֆով , աջ կողմը նստած է Ազամեանց , իր ֆովն է տիկինը , իսկ աւոր ֆով՝ իր ..... համակիրները (*Հնչակեան պատգամաւորներ էին , ո՞րանք էին*)

—Ս . Գիւլեան Հայ մանուկ դիւանագիտութիւնը կը քննադատէ : *Թիւ* 80 *ի մէջ* :— «... Արդեօք «Սիուռւաճ»ը վիճակի՞ է իր տիրոջ բեռը թեթեւցնել , ՀԱՄԵՏԸ ՊԱՏՐԱՍՏ է» :

«Պօղոս Նուպարէճ , Ահարոնեաճէճ , Օհանջանեաճէճ յետոյ Աբշակ Զօպանեաններն են , որ իրենց մեղքի ծանրութեամբ ԻՆՔՆԱԲԵՐԱԲԱՐ ԴԱԻԱՃԱՆՆԵՐՈՒ ՅԱՏՈՒԿ ՎԻՃԻՆ ԵԶԵՐԸ ԿԸ ՓԱՇՈՒԻՆ ... Այն Զօպանեանը , ...ուրիշներուն ՆԵՏՈՒԱԾ ՈՍԿՈՐՆԵՐԷՆ ԻՐ ԱՒՈՐԺԱԿԻ ԳԵՂՁԵՐԸ ՊԱՏՌԱԾ՝ Ա.Ջ ՈՒ Ա.ՀԵԱԿ ԼՈՐՁՈՒՆԵՒԻ ՓՐՓՈՒՐՆԵՐ ԿԸ ԹԱՓԷՐ ...» :

—Ս . Գիւլեան՝ ռամկավարականներու դէմ պայքար կը մղէ , դաշտիարակո՞ւն եւ սկզբունքայի՞ն պայքար ... պատիւ չէ՞ Հնչակեանութեան :

«Լրբութիւնն ալ իր սահմանն ունի , հասած է ,

բայց ԱԽԵԼՑՈՒԽՆԵՐՈՎ ՍՆԱՆՈՂ ՏԵՍԱԿ ՄԸ ՄԱՐԴԱԿԵՐՊ ՀՐԷՇՆԵՐ ԿԱՆ, ՈՐՈՆՔ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆՕՐԷՆ ԱՐԴԷՆ ԼԻՐԲ ԾՆԱԾ ԵՆ…

«Ո՞Վ ԷՐ ՈՐ ՄԻ ՓԱՆԻ ՄԱՏՆԻԶՆԵՐՈՒ ՀԱԿԱՓՈՐԸ ՀՈՏՈՒԸՏԱԼՈՎ՝ ԴԱՍԱԼԻՒ ԵՂԱՒ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՏԻՆ ՎՐԱՑ…

«… ԱՅՍ ԱՆՕԹԻ ՇՈՒՆԵՐԸ ԶԷՒՈՆ ՈՐ «ԶԵՂԾՈՒՄԻ ԵՒ ԱՆԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ» ԴԷՄ ԲՈՂՈՔԵԼԷ ՎԵՐՋ ԵՐԲ ԻՐԵՆՑ ԹԱԹԻՆ ՏԱԿ ԶԷՐ ԻՅՆԱՐ ԿՐԾԵԼՈՒ ՈՍԿՈՐ ՄԸ, ՊՈՋԵՐՆԻՆ ԽԱՂՑՆԵԼՈՎ ԿԸ ՎԱԶԷԻՆ ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԽԱԼԻՖԱՑԻՆ ԱՄՈՐՁԻՒՆԵՐԸ ԼԻԶԵԼ։

«… Այն ատեն մեզ չեզ որ պիտի հեռանայիք ԱՆԳԻՐ ՕՐԻՆԱԳՐՔԻ ՄԸ ԱՄԲՈՂՋ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐԸ ՄԱՆՐԱԶՆԻՆ ԿԵՐՊՈՎ, ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԵԼՈՎ ա– ևոնց ցույց տուած ուղիէն ֆալելու ևուիրական պարտականութեանէն…

«Հիմակ մեզիք այս դիակակերներու անցեալի բոլոր աւերներու համայնապատկերը մեր աչքին առջեւ ունենալով կը հարցնեզիք. ԳՐԻՉ ԿՈՒԶԷՒ ԹԷ՞ ԳԱԻԱԶԱՆ»։ (*Երիտ. Հայ.*», *ԺԶ. Թիւ* 51)։

(*Ընդգծումները մերն են. Բ. Գ. Մ.*)։

Այս անամօթ, անբարոյական եւ լկտի դրականութիւնը չափ, սահման չունի, հազիւ կրնայինք այս քանի մը վայրկեան գոհարները նկրկայացնելու տեղ ունենալ։ Մենք, դիտմամբ այս տեղ չի դրինք Բազդատ Հասանքի եւ անոր անբասիր ընկերներու ճակատին նետուած ա՛լ աւելի լրբանի եւ ապտուտ հայհոյանքները, ցոյց տալու համար թէ Ս. Գիւլեան հայկական դրականութիւնը ուղղած է ոչ թէ մի՛այն մեզի, այլ նաեւ հայութեան ամէն զաւակարդի, ամէն հոսանքի եւ ամէն կուսակցութեան եւ անհատի դէմ, որ հաճելի երեւցած չէ Ս. Գիւլեանի աչքերուն։ Արդարեւ, ուրէ՞ հնչակեան հայրաբ չպիտի զգա՞յ այս տողերը կարդալով…։

Ս. ԳԻՒԼԵԱՆԻ ՇԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆՑ ԳԼՈՒԽ

ԳՈՐԾՈՑԸ

Այն մի՛ակը, որ տարիներ ինտրիկ եւ դաւ յղացած էր, այն ձեռքը որ չարիք եւ զեղծում գործած էր, ի հարկէ, վերջին պահուն նաեւ, չպիտի դադրէր նոյն արարքը կրկնելու, մանաւանդ որ, այդ վերջինը իր վերջին յոյսը եւ փրկութիւնը պիտի ըլլար։

Երբ կը մօտենար իր հաշուեքննութեան օրերը, Ս. Գիւլեան ոչ մի՛այն չարիքը իր բարձրագոյն կէտին պիտի հասցնէր, այլ քրտնաջան աշխատանքի մէջ պիտի ըլլար։ Այդ պատճառաւ, մենք հանդիսատես կըլլանք կուսակցական աւելի ծանր բարոյական ոճիրի մը, որ Ս. Գիւլեանը կը գործէր, երբ կը կազմէր փրավիտէնսի մէջ «Պատգ. Ժողով» մը, յանուն Ամերիկայի 33րդ Պատգ. Ժողովի։

Անտարակոյս, ասիկա ալ միւսներէն բնաւ չպիտի տարբերէր իր զեղծումներով, ընդհակառակը, պիտի գէջը անցնէր բոլորը, որովհետեւ ճանապարհ պիտի հարթէր, կուսակցութեան վզին դնելու, ուրիշ Բէօսթէնճէ մը նաեւ, այս անգամ, Կիլիկիա, Ամասիոյ մէջ։

Այո՛, երբ մարդ կը նայի Ս. Գիւլպենկեանի յօրինած այդ «33րդ Պատգ. ժողով»ի արձանագրութեան վերջը, որը անչուշտ, աւելի յղկուած եւ ծածկուած արտայայտութիւնն է ժողովի ախուր անցուդարձերուն, մարդ յապուշ կը կրթի, թէ կարելի՞ է երեւակայել, այսչափ կուսակցական, սկզբունքային զեղծում, եւ ի՞նչպէս բացատրել Ամերիկայի չարքերու եւ անոնց պատգամաւորներու ցոյց տուած այսչափ անտարբերութիւնը եւ անդիտութիւնը:

Կարիք չենք զգար ամեն մէկ զեղծումներու անդրադառնալ, ոչ կուզենք ատոնց համար չունչ վատնել եւ ոչ ալ կորով, թող ժամանակը գայ իր այրող ձեռքով դրօշմել բոլորին ճակատին, որոնք պատասխանատու են կամ պաշտպան կանգնած են այդ գործուած զեղծումներուն:

Բանի մը բառ եւ քաղուած անհրաժեշտ կը զբաղենք հոս ըսել, որովհետեւ, այդ զեղծումները մեղի դէմ չէ, բողոքողներու հանդէպ չէ, Ամերիկայի չարքջանակին հարց չէ, բոլոր չարքջանակներու, համայն կուսակցութեան սկզբունքներուն առնակոխում մը: Իրաւունքի բռնաբարում մ'է կեղծ. վարչութեան դէմ, իրաւունքի բռնաբարում մ'է արտասահմանեան չարքջանակներու, բռնաբարում մ'է կուսակցութեան հիմնական, էական սկզբունքներու, կուսակցութեան Ընդհ. Պատգ. ժողովի գոյութեան: Թող մեզ ըսուի, թէ կ. վարչութիւնն եւ արտասահմանի չարքերն ու մանաճիւղերն ալ այնչափ անտարբե՞ր են իրենց այս իրաւունքներու անխիղճ առնակոխումին, իրենք ալ կուզե՞ն հանդուրժել, կուզե՞ն համակերպիլ, որպէս

զի, միայն, միմիայն Ս. Գիւլպեան մը վերկուի, անպարտ արձակուի եւ դայ նոր չարքերու չարքջան մը բանայ: Ասիկա պէտք է ըսեն մեզ չուտով, պէտք է ըսեն այնչափ չուտ, որչափ պէտք է, այս կուզենք, այս է մեր վճռառածը, որպէս զի մենք ալ մեր ըսելիքը ունենանք նաեւ յետոյ:

ՆԻՍՏ ԺԱ. ՍԵՊՏ. 4

«Ազատի Հարց.— ... Լգ Պատգ. ժողովս կ'որոշէ ընդունել Ազատին որպէս ընկեր՝ պատասխատուութիւն ստանձնելով Ը.րդ Ընդհ. Պատգ. ժողովի առջեւ»:

Ո՞վ է Ազատ.— Ազատ 1896ին Արմաւիրի, Օհանեանի «Նազլմակեան» խումբի (իրենց բառով) ընկերն էր որ կուսակցութեան բաժանման առեն Ընդհ. ժողովէն արտաքսուած է:

Ս. Գիւլպեան, զիտէ որ Պատգ. ժողովը զան նեռ չառնեը, եւ սակայն կատարուած իրողութեան առաջ կը դնէ զայն: Լաւ են որ խնդիրներու պատասխանատուութիւն կառնուի, բայց անծանօթ եւ ոչ թէ նատուութիւն կառնուի, բայց անծանօթ եւ ոչ թէ վճռուած հարցերու: Հասկնալի է Ազատի մխաքը, չէ՞:

«Ժողովս որոշեց շրջաներն լիազօրուած երկու ատրճիչներ ղրկել Հայաստան»:

Ս. Շահէն եւ Մ. Զագիկեան լիազօր ներկայացուցիչ կերթան: Շրջանակ մը իրաւունք ունի՞ եղեր ուրիշ չարքջանակներ «լիազօր ներկայացուցիչներ» ղրկել, ասիկա ալ նոր կը լսենք—որպէս զի երթան...

ի՞նչ ընելու : ....Առաջին մէջ երկրորդ Բէօսթէն-ճէի մը պատրաստութիւնը ունենն, լրտեսն անոնք, որոնք, Ս. Գիւլպենկը կը ճանչնան, աչխատին երկրորդ պագու պատգամաւորներ հաւաքել, Ս. Գիւլպենկը դաշտպարտութենէ վերկելու, ինչպէս Ամերիկայի մէջ, երբ Պատգ. Ժողովներ կը մօտենային Ս. Գիւլպենկեան կը ցրուէր այդ իր լաքէները մասնաճիւղերու մէջ համակերպողները հաւաքելու Պատգ. Ժողովի համար :

Աւելի զաւեչտականը, եթէ ոչ ողբերգական, հետեւեալն է.

«Ընդհ. Պատգ. Ժողովի Պատգամաւորներու ընտրութիւնը 45 ձայնով որոշեց կատարել Լ.Գ.րդ Պատգ. Ժողովս, եւ Ամերիկայի շրջանիս կողմէ իւրաքանչիւր պատգամաւոր եօթը ձայն ներկայացնելու հիմունքով՝ որոշեց ընտրել 10 պատգամաւորներ, որմէ դուրս ձգելով երկու գործիչները, որոնք պիտի ներկայանան ի հարկին Ը.րդ Ընդհ. Պատգ. Ժողովի մէջ ներկայացուցչի հանգամանքով :

«Ընտրելեաց ցանկին մէջէն ընկ. Ս. Սապահ իր անունը վերցնելու համար վճռականապէս պահանջ դրած ըլլալով վերցուեցաւ, սակայն պատգամաւորներու ընդհանուր տրամադրութիւնը ըլլալով, որ ընկ. Ս. Սապահ–Գիւլպենկ կարող է իր ձայնը ունենալ Ը.րդ Ընդհանուր Պատգ. Ժողովի մէջ, որպէս նախորդ կեդրոնի վարչութեան ներկայացուցիչ, տրուած ի՛նչ իրենց ֆուէն :»

Եւ Սապահ–Գիւլպենկ կառաւնայ 45 քուէ :

Ահա՛ մէկ որոշումի մէջ տասը զեղծում կը վրէպ-

տայ, ամէն մէկ բառ խարդաւանք մ'է կուսակցութեան սկզբունքներուն :

Մէկ կողմ ձգելով դասալիկ մաքով եւ անանկ նկարագրով պատգամաւորները, աւելնք միայն քանի մը ղէմառոր կէտերը :

Ա.— Ամերիկան իրաւունք չունի Ընդհ. Ժողով կազմել : Ս. Գիւլպենկի «Պատգ. Ժողով»ը չի կրնար այդպիսի ժողովի մը նախաձեռնարկը ըլլալ, քանի որ ինքը ամբաստանութեան նիւթեւ է :

Բ.— Ամերիկայի չորրանակը մերժած է Բէօսթէնճէի «Երդ Պատգ. Ժողովը»՝ որպէս ապօրինի եւ դաւադրական, հետեւաբար, իր համար 8րդ Պատգ. Ժողով չկայ, այլ Երդ :

Գ.— կուսակցութեան հիմնական կանոնագիրը մէկ պատգամաւորին 5 ձայնէն աւելի չի տար, այս 7 ձայնը Ս. Գիւլպենկի ուղեղէն եկած է, ինչո՞ւ տասը ձայն չեն տար :

Դ.— Ամերիկան ոչ թէ 70 ձայնի իրաւունք չունի, այլ մինչեւ իսկ անոր քաւորդը : Ամերիկայի մէջ հնչակեաններուն թիւը րոպէդ կամ ոչ–րոպէդ 2000 անդամը չանցնիր, այդ խարեբայութեամբ ապահովանն ալ պիտի ճնշեն եւ սպրկացնեն :

Ե.— Ամերիկան՝ յանուն ի՞նչ իրաւունքի իր ղրկած դրծակալները Ընդհ. Պատգ. Ժողովին մէջ ներկայացուցչի հանգամանք կուտայ :

Զ.— Ս. Գիւլպենկը «վճռականապէս պահանջ կը դնէ» որ «իր անունը վերցուի ընտրելեաց ցանկի մէջէն», սուտ թիւն չէ՞ր, եթէ սուտ թիւն չէր, ինչո՞ւ «փիլիսոփայ» Ս. Գիւլպենկ «տեսարանը» անկեղծ-

բէն չի յայտարարեց որ, ոչ թէ վերցնեն, այլ չի դնեն, քանի որ իր կամքը չէ, այլ օրէնքը կը մերժէ, որպէս կեդրոնի անդամ, ալ չըսելնք ամբաստանեալ, իրաւունք չունի քուէ առանելու։

Լ.— Պատգամաւորները ի՞նչպէս կրնան «տրամադրութիւն» ունենալ, որ Ս. Գիւլպենկեան քուէ կուտան, օրէնքի դէմ գործելով, եւ այդ գործուած ապօրինութիւնը նաեւ կը վաստաւի հետեւեալ խորհրդաւոր ծիծաղելի արամաբանութեամբ. «Ընկ. Ս. Սապահ Գիւլպենկեան կարող է իր ձայնը ունենալ Ը.րդ Ընդհ. Պատգ. Ժողովին մէջ, որպէս նախորդ կեդր. վարչութեան ներկայացուցիչ»։ 1. Ո՞վ որոշած է դինքը իբրեւ կեդրոնի ներկայացուցիչ որ կեդրոնի ձայնը Ս. Գիւլպենկեանը պիտի ունենայ. 2. Ո՞ր օրէնքով կեդրոնի ձայն ունեցող ներկայացուցիչը կրնայ նաեւ դուրսէն ձայն ունենալ. 3. Զէ՞ որ նախորդ կեդր. վարչութիւնը ոչ միայն կախակալած է չըլլանականութէ, այլ նաեւ Ս. Գիւլպենկեան ինքն ալ ընդունած է այդ որոշումը, կախակալուած կեդրոնը կրնա՞յ ձայն ունենալ։

Գիտենք որ Ամերիկայի Պատգ. Ժողովները եւ անոնց որոշումները Շիքակոյի որջին մէջ նիւթուած եւ վճռուած կըլլային, բայց չէինք կրնար խորհիլ, որ Ս. Գիւլպենկեան կը յանդգնի Ընդհ. Պատգ. Ժողովի որոշումներն ալ այդ չափով լուսել։

Աբտաստամանի ընկերնե՛ր, ձեզի է որ կըսենք, կուզէ՞ք որ պիտակցաբար ձեր իրաւունքները յանձնէք մէկու մը, որը ձեզմէ առաջ զղցած է, ինչո՞ւ համար յանդուգնութիւն պիտի առնէք, ծախք ընէք Ամա-

նա Պատգ. Ժողովի երթալու, որուն ոչ միայն պատգամաւորները, արտաստամանեն են ալ մէջը ըլլալով, Շիքակոյի մէջ որոշուած է, այլ նաեւ այդ ժողովի մէջ անցնելիք որոշումները, և վճռուած է կուսակցութեան ապագան։ Կը տարակուսի՞ք, կարդացէք արձանագրուած այս որոշումները, իսկ անդիր որոշումներն ալ յետոյ կը լսէք։

Զգուշութի՛ւն, ընկերնե՛ր, չարագործին թաթը մինչեւ ձեր դռները հասած է, այս անգամ դուք էք որ ձեր իրաւունքներուն դերեզմանը պիտի տեսնէք։

Ո՞Վ ԿՈՒԶԻ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՌԱԿՏԵԼ

Անհամար, վաստաերով, անհերքելի իրողութիւններով մենք ցոյց տուինք, որ Ս. Գիւլպենկեան ոչ իր քմահաճոյքին, իր կրքին, և ոչ ալ իր դէմ բող.ի դէմ կըռած հակակրութեան համար միայն կուզէ կուսակցութիւնը բաժնուած տեսնել, ընդդիմադիր, մաքուր եւ անկաշառ տարրը հեռացնել, այլ բուն իսկ իր կեանքի եւ զոյութեան համար։ Կուսակցութեան համերաշխութիւնը, կուսակցական ներդաշնակութիւնը, Ս. Գիւլպենկեանի չարիքներուն քննութիւն ըսել է, անաչառ տեսանի առաջ բոլոր ոճիրներու վարագոյրները բանալ ըսել է։ Իսկ այդ քննութիւնը՝ անվիճելի վաստերու հիման վրայ, դատապարտութիւն, հետեւա-

բար, անզառնալի մահ ըսել է: Ի՞նչպէս Ս. Գիւլեան իրեն թոյլ տայ մահը իր ձեռքերով բերէ, եւ տեսնէ խարանը իր ճակտին: Ո՛չ թէ Ամերիկայի Հնչակեան շրջանակը, ոչ թէ ամբողջ կուսակցութիւնը, այլ նաեւ տասը կուսակցութիւն ալ, ամբողջ Հայ ազգն իսկ կը բաժնէ եւ կը քանդէ այդ ճակատագրական մահէն ազատելու համար:

Երբ այս բոլոր իրողութիւնները իրենց բոլոր ուժով կազազակեն, դեռ պիտի դանուին ընկերներ, այո, «պիտակից ընկերները», այո, եւ Ս. Գիւլեանի ամբողջ անցեալ կեանքը դիտցող ընկերներ, խիղճերնին ծախու դնելու չափ առաջ երթան եւ պատմութեան վճիռը իրենց ուսերուն վրայ առնեն, որ ամենափոքր կասկած մ'ունենան թէ Բողոքողները, դերմարդկային ջանքերէ եւ զոհողութենէ զատ, կրնան ունենալ ուրէք չահ, ուրէք օգուտ, որ մարդկօրէն հասկնալի ըլլայ կուսակցութիւնը բաժնելուն մէջ:

Ոչ միայն Բողոքողները իրենց արիւնոտ սրտով եւ արցունքոտ աչքերով դիտած են այդ բոլոր չարիքները, այլ նաեւ կը հաւատանք թէ շատ շատեր, որոնք Ս. Գիւլեանի մականին տակ կը մնան, անտեղեակ ներքին աշխարհին, չէն կրնար կսկծոտ սրտով չի խորհիլ այս քայքայիչ կացութեան առաջ:

Մի՛այն մէկը կայ, որ ոչ միայն զոհ է այլ նաեւ հրճուանքի եւ յաղթանակի մէջ է, այդ ալ Ս. Գիւլեանն է, եւ իր արժանի, իր հոգեկից, սրտակից, քէնքը, որուն նոյնպէս, դոյութեան, ապահովութեան հարց մ'է կուսակցութեան քայքայումը, իսկ կուսակցութեան կանգնումը եւ յառաջացումը իրենց դատապարտութեան անջնջելի խարանը:

Եթէ կուսակցութեան մէջ այս իրարակիր պայքարը չի յառաջանար, Ս. Գիւլեան ո՛չ թէ եղիսպտոսի մէջ դեռ իր անօթի օրերը պիտի համբերէր ամբաստանութեան կնիքի տակ, ոչ միայն երկու տողի եւ չորս բառի համար հազարաւոր տօլարներու, վառքերու եւ ծախերու մէջ չպիտի լողար միամիտ ամբոխէն, տօլարներ, որոնց մէջ լողալու համար Փարիզէն կանչ կեանքեր կը մարեցնէր, այլ նաեւ, վոխանակ վայլուն հոդիզոններու, եւ կուսակցութեան վառքին ու պատուին արժանանալու, երազները իրականացած տեսնելու, թիւպարաի չապկիը պիտի կրէր:

Այն օրը որ համերաշխութիւնը տիրէ կուսակցութեան մէջեւ, աշխարհի ուժէ կէտին վրայ կարենայ այս զարհուրելի մարդուն օձիքը բռնել եւ ամբաստանութեան աթոռին վրայ դնել, այդ օրը Ս. Գիւլեանը ո՛չ միայն տեղ չունի Հնչ. Կուսակցութեան մէջ, այլ նաեւ Հայ ժողովուրդի Դոցէն իսկ վռնտուած մը պիտի ըլլայ, ինչ որ ժողովուրդին մտքին մէջ արդէն չատոնց վռնտուած մ'է:

Ինչո՞ւ սրտովին չի վարի կուսակցութեան այս սպանիչ պայքարին, ամէն իշխանասիրական, որուն սրտին վրայ ծանրացած է զեղծումներու ծանր բեռ մը: Անոնք միայն գիտեն եւ կը ճանչնան զայն, անոր տեւ հոգին եւ ներքին աշխարհը, որ կրցած են թափանցել մութի մէջ անոր գործերուն եւ հետքերուն, եւ ոչ թէ անոնք, որոնք «Եր. Հ.»ի ծրարները չալկած տանելը կամ «խնայողական քաղաքական ու-

թեան» կեղծ ու պատիր մանուվրաները տեսած են:

Եթէ անայլայլ եւ անխառն համերաշխութիւնը տիրէր եւ կուսակցութիւնը հոսանքներու չբաժնուէր կարելի չէր Ս. Շահէն մը, իր դասալքութեան հարցը քննութեան տեղանէն քաշէր, եւ յիմարանոցի սանդուխէն իմաստուններու կաճառը հասնէր: Կա՞յ աւելի դաւաճանական արարք մը, քան պատերազմի ճարճատուն բոցերու տակն ամբողջ խումբ մը ցըրուել, բաժնել դրամները իրենց մէջ եւ դառնալ Ամերիկա, պոռալ թէ «սուտ են, կեղծիք են, բան չի կայ:» Ս. Գիւլեան մը պէտք էր, որուն հովանիին տակ մանէը վերկութեան ելք մը դտնելու համար, եւ Ս. Գիւլեանի մը համար ալ այդպիսի սարուկ մը պէտք էր իր գեղծումները պաշտպանելու: Ազատական վոխադարձ դաշնակցութիւն, որ միայն կրնար կնքուիլ եւ յարատեւել, աննեղդաշնակութեան եւ պառակտումի մէջ:

Ի՞նչ գործ պիտի ունենար Լ. Մարտիրոսեան մը, որ Հնչակեանութեան պատմութեան, սկզբունքին եւ կեանքին դէմ պայքարած, դաւադրած եւ անոր հերոսները արատաւորած էր թերթերով եւ տեսրակներով: Թող ցոյց տան Հնչ. անուան եւ պատմութեան դէմ հայհոյող դաւաճան մը որ այս աննկարագրելի հասասարած ըլլայ: Եւ սակայն անհամերաշխութիւնն ու կռիւը միայն կրնային հող ըլլալ որ սպրդի կուսակցութեան մէջ եւ է՛ն պատասխանատու դիրքին հասնի: Ս. Գիւլեան պէտք ունէր խըղկարկուի մը, իրեն չափ հասասարապէս գեղծարարի մը հետ դաշինք կնքելու, իսկ Մարտիրոսեան

մը առանց Ս. Գիւլեանի հովանիին, ոչ թէ Հնչակեան կուսակցութեան գահլիճը չէր կրնար մտնել, այլ անոր սեմին իսկ չէր կրնար մօտեցնել իր չրթունքը: Ազգակասեանը կատարեալ ընելու եւ մեղապարտ դաշնակցութիւնը անխորտակելի ընելու համար պէտք էր Ազգասի մ՝ալ, 20 տարի Հնչակեանութեան դէմ դաւդաւղ, յեղափոխութեան դէմ հայհոյող «Նաղըմական» մը (իրենց բառով) մտնէր կուսակցութեան մէջ: Ազգասի մը կրնար տեղ մտնել, բայց ոչ Հնչ. Կուսակցութեան մէջ, կամ աւելի ճիշտը ոչ մէկ տեղ ունէր, իսկ Հնչակեանութեան մէջ ԲՆԱՒ:

Ս. Գիւլեան մը իր մեղքերը ծածկող եւ ծածկելու աչխատող վարագոյրներու պէտք ունէր, որոնք յուչիկ յուչիկ կը հիւսէր: Մի՞թէ Բողոքողները, եթէ ունէ խնդիր եւ պատճառ չունենային, այս աններելի դատապարտեալներուն Թոյլ պիտի տային որ ներս մտնեն եւ կուսակցութիւնը «Այրս աւազակաց դարձնէին»: Ասիկա իսկ բաւական չէ՞ր աքանտալ բանալու: Ուրեմն, կռիւը, պայքարը եւ անհերդաշնակութիւնը երկնառաք պարզեւ մը պէս օրհնութիւն մ՝էր այս անանուն խմբակը փրկութեան լաստին վրայ նետելու:

Ի՞նչ օգուտ կրնային ունենալ եւ ոչ թէ վնաս այս պիտի քաոսային վիճակէն, Բողոքողները, որոնց ամենայնէ քաոտրդ դար մը զոհաբերող, անչահախնդիր եւ անձնուրաց աչխատանք մը, եթէ չըսենք չարչարանք մը, տառապանք մը կրած են այս կուսակցութեան համար, որը իրենց կուրծքին վրայ անուցած, մեծցուցած էին, եւ այսօր կը տեսնէին

զան աւազակներու գաչոյնին տակ արիւնլուայ ին-
կած է : Կրնայի՞ն տեսնել, սպասել, յուսալ երեւա-
կայելի եւ աներեւակայելի օգուտ մը որ իրենց անձ-
նական շահերուն ծառայէր : Կա՞յ այդպիսի լեզու մը
որ կրնայ խօսիլ եւ իր խօսքին ակերը դառնալ :

Թող չի խաբեն երբեք պիրենք Հնչակեան «պիտա-
կից» թէ անպիտակից չարքերը, մանաւանդ այն
պիտակից չարքերը, որոնք շատ վաղուց ծանօթ էին
Ս. Գիւլպենկեանի հոգեբանութեան, անոր կուսակցական
նկարագրին : Ձէ՞ որ ամեն առեն, որ բաղձալ մը իր
առաջ տեսնէր, զայն կուզէր արմատել, չէ՞ որ ամեն
քննութեան առեն երբ իր արարքներու քննութիւնը
տեղական վրայ գար, միշտ կ'սպառնար, «կը բաժնուիմ
եւ առանձին հաստատած կը կազմեմ», երբ այս խօսքե-
րը ըսած ու կրկնած է աւելի քան 10 տարի Պոլսոյ
պատկառելի Պատգ. Ժողովին մէջ, աննկից յետոյ,
իր ա՛լ աւելի զարհուրելի դեղձումները քրքրող ժո-
ղովի մը առաջ ինչո՞ւ չպիտի ըսէր : Երբ երէկ կըսէր,
ինչո՞ւ այսօր չըսէ եւ ինչո՞ւ վաղը չպիտի ըսէ : Երբ
երէկ կըսէր եւ կուզէր դործադրել, ինչո՞ւ այսօր
չպիտի ըսէ եւ դործադրէ, կամ վերջապէս օր մը ին-
չո՞ւ չպիտի դործադրէ, քանի որ այդ հոգին իր ան-
բաժանելի մասն է : «Կամ ինքը կամ կուսակցութիւ-
նը», «ինձմէ վերջ՝ ջրհեղեղ» ապազակող մարդն է :
Ի՞նչ կրնային սպասել անցեալէն, որ այսօր կամ վա-
ղը պիտի սպասեն : Կամ ինքը կուսակցութեան պիտի
ենթարկուի, կամ կուսակցութիւնը իրեն, քանի որ
միշտ եւ յաւիտեան կուսակցութիւնը բաժնելու սպառ
նալիքով ոչ միայն իր օձիքը պիտի ազատէ, այլ նաեւ

անմեղները, արդարները իր մեղաւոր արարքներու
զոհ եւ նոխազ պիտի ընէ :

Պատի՛ր լուութեան եւ մթութեան մէջ ապրող
լուռ, համր, բայց «պիտակից» ընկերներուն (???) :

ԿԵԴՐ. ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐ

Սրտի ցաւօք եւ ակամայ կըսենք այս խօսքերը,
և սակայն, ստիպուած ենք ըսել, որովհետև արդարու-
թեան պարտք մ'է, որը արդէն մեր ուսերուն վրայ
կրած ենք : Թերեւս արդար գայլոյթի խօսքեր սեպ-
ուին, եւ սակայն, քանի որ որոշած ենք ամեն բան
լքել եւ ոչ արդարութեան դասը, հետեւաբար, պատ-
րաստ պիտի ըլլանք մեր ճակատագրէն դժգոհ չըլ-
լալ : Մենք պիտենք, որ արդարութեան մեր պայքա-
րը, մեզի դէմ չա՛տ թշնամիները ստեղծեց, չա՛տ ըն-
կերներ լքեցին մեզ կէս ճամբան, չատ «բարեկամ-
ներ» եւ «համակիրներ» մեզի դաւեցին, եւ դեռ քա-
նիներ պիտի լքեն եւ իրենց առերեսութեան եւ հալա-
ծանքին առարկայ պիտի ընեն, քանինե՛ր եղեռնական
խորհուրդներ պիտի որոճան մեր դէմ եւ ի՛նչ սեւ
ձեռքեր մութին մէջ պիտի դարբնուին մեզ մեր կռնա-
կէն դաշունելու, սակայն այդ բոլորին ալ յանձնա-

ռու եղած ենք։ Ամեն բան կարող են ընել, ամեն ոճիր կարող են յղանալ եւ դործադրել, բացի մէկ բանէ— Արդարութիւնը լուծնել։

Առաջին օրէն իսկ, երբ բողոքը սաեղծուեցաւ, մենք դիմեցինք Կեդրոնին, որ իր իրաւունքին տէրը ըլլայ եւ իր հեղինակաւոր ձեռքով զսպէ չարագործները։ Քաղաքական պայմանները մասամբ արդելք եղան, որ մենք անկարող ըլլանք Կեդր. Վարչութեան սեղանին վրայ դնել յուզուած խնդիրները։ Ամիկա հասկնալի էր, որոշ ժամանակ մը, բայց ո՛չ միշտ, որովհետեւ մենք չենք կրնար համոզուիլ, որ եթէ Կեդր. Վարչութիւնը անմիջապէս իր իրաւունքին տէր ըլլար, ոչ միայն Սպասհ–Գիւլեան եւ իր քլիքը այնչափ առաջ պիտի երթային եւ լրբանային, որ ամբողջ կուսակցութիւնը իրենց ոտից կոխան ընէին, այլ նաեւ այս բողոքը այնքան չպիտի ծաւալէր, խորանար, եւ նոյն իսկ հրապարակային սքանտալ դառնար։

Մենք կ՚սպասէինք, որ Կեդր. Վարչութիւնը՝ որպէս կուսակցութեան դեկավար մարմինը եւ անոր սկզբունքներու աւանդապահը, չրջանակներու այս կամ այն հարցերը, ցնցումներն ու տակն ու վրայութիւնները անմիջապէս իր ձեռքին մէջ առնելով իր իրաւասութեան սահմաններուն մէջ լուծումը տար եւ վերջացնէր։

Մեր իրաւունքն էր սպասել որ.

Ա. Կեդր. Վարչութիւնը, երբ ի վիճակի եղաւ, անմիջապէս քննութեան ենթարկէր Ամերիկայի խընդիրները, Ամերիկայի չրջանակին անունով կազմուած Պատգ. ժողովներու որոչումները, նորանոր կանոնները եւ կանոնագրերը, եւ ըստ այնմ իր կարծիքը տար, կամ վէթօն դնէր։

Բ. Անմիջապէս իրմէ մէկը կամ ներկայացուցիչ մը նշանակէր եւ ղրկէր, հոգ չէ, թէ առաջին ներկայացուցիչը՝ ընկեր Ս. Գելոֆեանց մերժեցին եւ չէ ճանչցան։ Քննութիւն պէտք էր բանար դործուած ղեղծումներու մասին՝ առանց ժամանակ կորսնցնելու, դեռ հրապարակ դալէ չառաջ։

Գ. Երկուսաեռք պատասխանատուութեան կանչէր՝ սաեղծուած խնդիրներու մասին, եւ երկուսաեռք ամբաստանութեան եւ քննութեան ենթարկուած կողմերը նկատելով թոյլ չտալ յանուն կուսակցութեան եւ չրջանակի պատասխանատու դործեր կատարել, մինչեւ անօրինութիւն։

Դ. Անմիջապէս կուսակցութեան ֆոնտը Ս. Գիւլեանի չահատակութեանց ձեռքէն ազատէր, թոյլ չիտար որ անխիղճ կերպով մսխուէր զանազան յետին մտքերու եւ եղեռնարոյր ոճիրներու, եւ իր տրամադրութեան ներքեւ առնելով անձեռնմխելի ըներ, մինչեւ որ կուսակցութիւնը ի վիճակի ըլլար իր Ընդհանուր ժողովը կազմելու։

Ե. Վերջապէս տար որոշ ուղղութիւն եւ կուսակցական քաղաքականութիւն մը, որպէս զի Ս. Գիւլեան իր անձնական հետապնդումներուն եւ եսասիրութեան խաղալիք դարձնելով կուսակցութեան վրայ ալիքներու չյանձնէր։ Կուսակցութիւնը անտէր անտիրական սեպելով օրը տասն անդամ սկզբունք եւ քաղաքականութիւն փոխելով, ոչ

միայն Ամերիկան քաոսի մը վերածէր, այլ նաեւ Արտասահմանի Մասնաճիւղերն ալ անոր մէջ ղլորէր:

Այս բոլորին ապացոյցը կարող է ամեն մարդ գտնել «եր. Հ.»ի էջերուն մէջ, այն տեղ Ս. Գիւլպենկեանի երերուն, վտիտ եւ անսկզբունք ուղղութեան դրաւոր ապացոյցները եւ քաղաքականութիւնը:

Եթէ ասոր վրայ աւելցնենք նաեւ որ, եթէ ճիշտ է Ս. Գիւլպենկեան, քանի որ անոր ճշմարտախօսութիւնը ամեն առեն կասկածելի է, կեդր. վարչութիւնը, յանձին ընկ. Լազոյի, առած է նաեւ լիազօրական թուղթ Ս. Գիւլպենկեանի, մեզի համար անբացատրելի պիտի մնայ, կեդր. վարչութեան ներկայ դիրքը եւ լռութիւնը:

Բնաւ չպիտի կրնայինք երեւակայել, որ անցեալի եւ ներկայի մեղքերու եւ ամբաստանութեան տակ գտնուող Ս. Գիւլպենկեի մը իրաւունք տրուէր, որ դար երկրորդ «Բէօսթէնճէ» մը կազմէր Ամանայի մէջ եւ ութիտասեր դառնար կուսակցութեան վրայ, փոխանակ դատապարտութեան խարանը ճակտին՝ թիւրանի մէջ իր մեղքերը քաւելու: Այո, այն Ս. Գիւլպենկեանը, որու մասին ընկ. Լազո «անաքանդ», «անփոռունակ ասպետ» տիտղոսը տուած էր, Բէօսթէնճէի անոր չհատուցութեանց համար:

Եթէ այդ Ընդհ. Ժողովը պիտի կազմուէր, ուր ներկայ պիտի ըլլար նոյն ինքն կեդր. վարչութիւնը, ինչպէս նախկին, կախակայուած կեդր. վարչութիւնը, ի՞նչ միտք կար, որ Ս. Գիւլպենկեան մը, դատապարտութեան տակ եղող նախկին կեդր. վարչութեան անդամ մը, եւ Ամերիկայի մեծամասնական ամբաստանելու հաւատաւածը ժողով հրաւիրելու իրաւունքը ունենայ եւ Ընդհ. Ժողովին եւ կուսակցութեան տէր կանգնի, փոխանակ կեդր. վարչութիւնը կամ նոյն իսկ իր մէկ անդամը:

Ի հարկէ ասոնք հարցեր են, որոնք չէ կարելի առանց բացատրութեան՝ լուծել անցնիլ: Մի գուցէ շատ ուշ չպի՞տի ըլլայ, երբ չարիքը գործուի, երկրորդ «Բէօսթէնճէն» տեղի ունենայ, եւ յետոյ բարոյատրութիւնը գայ, որ ոչինչ պիտի կրնայ գարմանել:

Քանի որ, տակաւին իրերը մշուշի մէջ են, մեզի անծանօթ են կեդր. վարչութեան պայմանները, մենք կանխահաս կը սեպենք, ուէ կարծիք կազմել մինչեւ որ կարենանք լսել այդ բացատրութիւնները իր աղբիւրէն:

***

Այդ անորոշութեան եւ տարտամութեան են թակուած են նաեւ, մասամբ գոնէ, արտասահմանի մասնաճիւղերը եւ Հնչ. Ընկերը:

Եթէ պատերազմի ընթացին, իրենք նաեւ անծանօթ մնացած էին Ամերիկեան դնդումներուն, զինադադարը բաւական լոյս սփռեց խաւարին վրայ եւ բացաւ հաղորդակցութեան ճամբան:

Մեզի համար բաղձալի չէր, եւ այսօր ալ չպիտի ըլլայ, որ մեր արտասահմանեան ընկերները, ուէ կերպով մասնակցութիւն ունենային Ամերիկայի մէջ ստեղծուած սքանտալին, որուն մենք ականատես եթարկուած էինք:

Կուսակցական հասունութիւնը կը պահանջէր որ ոչ միայն անտարբեր հանդիսատեսի դերին մէջ ապրէին, այլ նաեւ ջանային ամեն կերպով, ցաւը վնասել, դանել եւ անոր դարմանը մտածել: Վէրք մը, որուն ախտանիշերը երբ Ամերիկայի կեանքին վրայ կերեւին, աւելի համակուսակցական էր, քան Ամերիկայի ընկերային կեանքին եւ գոյութեան հետ կապուած էր, քան Ամերիկայի ընկերային կեանքին, որը եւ երեւոյթը միայն հանդիսացաւ, չըսենք քաւութեան նոխազը:

Կուսակցական դժբաղդութիւնը, կուսակցական անարգանքը եւ ցաւը որչափ մերն էր, նոյնչափ իրենցը, այսօր մերը, վաղը՝ իրենցն էր, երէկ իրենցն էր, այսօր մեզի ժառանգ ինկած էր: Հետեւաբար, իրենց համար Մէկ կողմ կար, և ոչ երկու, կուսակցութեան օրէնքներուն եւ սկզբունքներուն կողմը:

Ամերիկան երկու հոսանքի բաժնուած իրար կամբաստանեն, իրենց համար երկուքն ալ ամբաստանուած պիտի ըլլային, իսկ անաչառ դատաւորը պիտի ըլլային իրենք, իրաւարարի դերը իրենք պէտք էր ստանձնէին՝ կուսակցական պարտականութիւններին կատարելու համար:

Եթէ Փարիզի Մասնաճիւղը կրնար միջնորդի դեր առնել, մի՞թէ միւս չըջանակները հաւաքաբար, ամենայն իրաւամբ, այդպիսի պարտականութիւն մը չէին կրնար կատարել, եւ դալ ճնշում բանեցնել որ հրապարակային աքանտալը վերջնար, անհատողները նոյն իսկ կրնային պատասխանատուութեան ենթարկել: Որովհետեւ, ոեւէ չըջանակի մը պարտականութիւնն էր ըսել չըջանակի մը, որ իրաւունք չունի համայն կուսակցութեան պատիւը ցեխերու մէջ թաղել: Վախցա՞ն մեր ընկերները, որ իրենք ալ դատապարտութեան կենթարկուէին եւ իրենց պատուիրակը սեւցուելով կարտաքսուէր: Չենք հաւատար, որ մեր ընկերները այդչափ տարբական առնակատնութենէ զուրկ ըլլային:

Իսկ եթէ «որոշ նկատումներով» լուռ պիտի մընային եւ հանդիսատես, պարտաւոր էին իրենց չէզոքութեան հողը անմերձենալի եւ անխախտ պահել: Եւ մի՞թէ ամանց դարպասը, ամանց ալ անբացատրելի լռութիւնը պատճառ չեղան, որ Ս. Գիւլեան քլիքը այնչափ յառաջանայ եւ լրբանայ որ իրենց հետ կուսակցութիւնը նաեւ դահավէժ եւ անկում առաջնորդէ, այնչափ լրբանայ, որ յայտարարէ թէ՝ «Այժը մեր ձեռքն է, օրկանը մեր ձեռքը, դրամը մեր ձեռքը, եթէ անկարող եղանք դրամով եւ նիւթական միջոցներով Արտասահմանեան չարքերը ենթարկել մեզի, կրնանք նոյն սպառնալիքը անոնց ընել, անոնք ալ վռնտել»:

Իրենց այդ լրբութիւնը եւ յայտարարութիւնը չէ՞ր, որ նոյն իսկ ասկից երկու ներկայացուցիչներ (Ս. Շահէն եւ Զագիկեան) դիմեն արտասահման, որ նոյն աւերումի գործը կատարեն ինչ որ հոս կատարեցին, և պատրաստութիւն տեսնեն նոր «Բէօսթէնճէ» մը կազմակերպելու: Ոչ մէկ տեսն մենք մեզի թոյլ պիտի տայինք կասկածիլ, որ արտասահմանի մեր չարքերը, մազի չափ իրենց համոզումները պիտի ծախէին, եթէ իրենց առաջ կանգնողները վոխանակ

50,000 ռօլարի, «Մէկ միլիոն ռօլար ունինք» ըսէին։

Դեռ կանուխ կը սեպենք խօսիլ կարգ մը ընկերներու մասին, որոնք ցաւ ի սիրտ, իրենք իրենց թոյլ տուին ըսելու, խօսելու, կարծիք յայտնելու խնդիրներու մասին, որոնք իրենց համար անծանօթ էին եւ կը մնան տակաւին։ Կսպասենք, որ օր մը, ոչ այսօր, դոնէ վաղը, իրենք զիրենք սրբագրէին, զղջումի արցունք թափէին, այն խօսքերուն, այն ընկերներու վերաբերմամբ, որոնք իրենցմէ ոչ պակաս այս կուսակցութեան համար միս եւ ոսկոր մաշեցուցած էին։

Երբ Ս. Թաճատրեան Միջնորդի դերը չստանձնեց, Ամերիկայի այս աքանաչներու հանդէպ, դոնէ կըսպասէինք որ այդ դատաւորի պաշտօնը ուրիշին չյանձնէր, աւելի ճիշտը, չի հաւանէր, Ամերիկայի ռեւէ ամբաստանեալ հատուածի, որը ինչպէս Ամերիկայի չրջանակի իրաւունքը բռնաբարած է, Ամերիկայի «Պատգ. Ժողով»ներով, չգար իրենց արտաքսմանի չրջանակներուն անկախ եւ անկապտելի իրաւունքը բռնաբարել, «Ընդհ. Ժողով»ով։ Կը կարծե՞ն որ Եգիպտոսի մէջ եղող Սատանան Պուլկարիոյ մէջ հրեշտակ կըլլար, Ամերիկայի մէջ բաղէ մը, Թուրքիոյ մէջ աղաւնի կը դառնար։

Ո՞ր տրամաբանութեամբ, կազմակերպական ո՞ր օրէնքով, իրենք պիտի թոյլ տային, որ 10 տարի կուսակցութեան օճախը քանդող Սապահ-Գիւլեան մը, 4 տարիէ ի վեր կախակայման վճռին տակ պատասխանատուութեան ենթակայ, Ս. Գիւլեան մը եւ երեք տարի Ամերիկայի մէջ պառակտումի «Զար Ոգի» մը, Ամերիկան իրեն պատուանդան չինէ եւ

խնկարկու պատգամաւորներով երթայ կուսակցութեան ժողովի տէրն ու տիրականը ըլլայ եւ իր կըրունկին տակ ձգէ եւ ճզմէ նաեւ արտասահմանեան չրջանակները։

Բայց այս վերջին չհատատակութիւնները, որոնք ծրագրած է Ս. Գիւլեան, պէտք է ըսենք եւ յայտարարենք, որ մեզի դէմ չէ միայն, մեր իրաւունքի դէմ չէ, այլ բուն իսկ, անոնց, որոնք այդ ժողովի ներկայ ըլլալու սխալը պիտի գործեն, թակարդին մէջ պիտի իյնան։

Ասիկա ալ կըսենք, դարձեալ, մեր պարտքը կատարած ըլլալու համար եւ ուղղելու այն ընկերներու, որոնց կուրծքին, կը հաւատանք տակաւին, թէ փչած չէ, Ս. Գիւլեանի խորչակահար և ժանտաբոյր չունչը։

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Մեր ըսելիքները, ի հարկէ, չսպառեցան, որովհետեւ, Ս. Գիւլեանի չարիքները անսպառ եւ մեզքերը անսահման են, բայց մենք պիտի փակենք առայժմ, թերեւս, դարձեալ անդրադառնալու, որովհետեւ կը կարծենք թէ մինչեւ հոս մեր պարտքը լիուլի կատարեցինք այդ ուղղութեամբ, եւ մեր ձեռքերը մաքուր, խիղճը հանդարտ եւ սիրտը անայլայլ է։

Իրրեւ վերջաբան պիտի ասենք քանի մը հատուածներ մեր կուսակցութեան կարեւոր եւ հոյակապ, կենդանի եւ նահատակ ընկերներու համոզումը Ս. Գիւլեանի մասին, որը քան տարի այս կուսակցութեան պատուհասը դարձած է:

Ուրիշ ճամբայ չկայ, կա՛մ այս ըսող հերոսները սուտ, կեղծաւոր, խաբեբաներ են, եւ Ս. Գիւլեան ճշմարիտ, անկեղծ եւ անխարդախ է, եւ կա՛մ, Ս. Գիւլեան այնպիսի չարագործ մը, այնպիսի մեղաւոր մը, որուն համար դժոխքն իսկ նեղ պիտի դայ:

«Ես Սապահ–Գիւլեանի հետ միասին գործել չի պիտի կարողանամ. նախ, որ նա ընկերվարական չէ, երկրորդ որ նրան հետ միասին գործի անհնար է...»

ԵՐՈՒԱՆԴ ՊԱԼԵԱՆ

1917, Թիֆլիս

«Ընկեր Սապահը ճիշտ է հեռացաւ Պօլսէն մեր որոշումով, սակայն մենք քնաւ համաձայն չէինք ա–նոր մեկնելուն. ՄԵՆՔ ՈՐՈՇԷԻՆՔ Ա.Ի. Չ'ՈՐՈՇԷԻՆՔ Ա.Ի. ՆԱ ՊԻՏԻ ԵՐԹԱՐ, այդ կը հաստատեն մեր ար–ձանագրութիւնները, ամբողջովին հակառակեցանք բայց երբ անպայման կուզէր մեկնիլ, մեզ ուրիշ բան չէր մնար ընել:»

Ն. ԶԱՒԱՐԵԱՆ ՄՈՒՐԱՏ

1912, Հոկտ. 25, Կ. Պոլիս

«Այո, ոեւէ վնասակար մարդ պէտք է հեռացնել, բայց պէտք է որ դատաւորները անբասիր եւ մաքուր

մարդիկ լինին. Սապահներ, վարազդատներ երբեք դատաւոր չեն կարող ըլլալ:»

ԱՐԱՄ ԱԶԸՊԱՇ

Ապրիլ 4, 1911, Կ. Պոլիս

«Փարիզում մերայնոց հետ (Սապահ եւ վարազ–դատ) չտեսնուելդ թէեւ իւր լուրջ շարժառիթներն է ունեցել, (*Ֆէօտալներէն ապօրինի ժողովի պատճառով*) բայց եւ այնպէս լաւ կը լիներ, որ տեսնուէիր եւ այդ ՏՆԱՖԱՆԴՆԵՐԻՆ հասկցնէիր իրենց արած ծանր սխալների ամբողջ հետեւանքը: ԶԵՄ ՀԱՍԿԱ–ՆՈՒՄ, ԱՅԴ ՄԱՐԴԻԿ ԿԱՏԱՐԵԼԱՊԵՍ ԽԵԼՔԵՐԸ ԿՈՐՑՐԵԼ ԵՆ: ԱՒԱՆՁՆԱՊԵՍ ԵՍ ԶԱՐՄԱՑԵԼ ԵՄ ՍԱՊԱՀԻ ՎԵՐԱՑ, ՄԻԹԷ՞ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԻ ՎՐԱՑ ԹԱ–ԳԱՒՈՐԵԼԸ, ՄԱՆՐ ՈՒ ՄԾՈՒՐ ՄԱՐԴԿԱՆՑՈՎ ՇՐՋԱՊԱՏՈՒԵԼԸ ԱՊԱԳԱ՞Ց Է ԽՈՍՏԱՆՈՒՄ..... ԲԱՑՑ ԱՅԴ ԱՆՓԱՒԱՒՈՒՆԱԿ ԱՍՊԵՏՆԵՐԸ ՄԷԿ ԲՈՊԷ ՄՏԱԾՈ՞ՒՄ ԵՆ, ՈՐ ԱՅԴՊԷՍՈՎ, ՇԱՏ ՀԵՌՈՒՆ ԳՆԱԼ ՁԵՆ ԿԱՐՈՂ...»

ԼԱԶՕ

1913, Դեկտ. 26, Ղազին

– «... Ընկերնե՛ր, դուք (*Սապահ եւ վարազդատ*) դիմում էք հսկայ ֆայլերով դէպի բարոյական ան–կում եւ ձեզ հետ տանում էք կուսակցութիւնը, այն կուսակցութիւնը, որ ձեր սեփականութիւնը չէ, այլ մեր ընդհանուրիս, որին աւանդապահներն էք դուք...

«Դուք որ տարիներով մեղադրել էք մեր մի շարք ընկերներին սեպարատիզմի մէջ ջանացեր էք հաւատա

ցնել թէ այդ ընկ·ները միևնոյնին Տաճ·ը բաժնել, ընդհակառակն, գալիս էի հաստատելու սեպարատիզմի սերմեր դուբ էի ցանել· ՈՐ ՁԵԶ ՀԱՍՑՐԵՑ ՄԻՆՉԵՒ ՓՈՍՏԱՆՑԱՑԻ ԺՈՂՈՎԸ, ՈՒՐ ՁԵԶ ՄԱՀՈՒԱՆ ՎՃԻՌ ՏՎԵՑ··· Մենք չենք կարող անտարբեր ականատես լինել թէ ձեր եւ թէ կուսակցութեան անկման···

«Անհրաժեշտ պարագային կուսակցութիւնը անկումից փրկելու համար ձեզ դէն կը շպրտենք, ինչպէս վարուեցինք ուրիշների հետ···

Ս· Դ· ՀՆՉ· ԿՈՒՍ· ԷՆՁԵԼԻ ՄԱՄՆԱՃԻՒՂ

1913

«··· Դուբ չկարողացաք այդ շրջանը (*Ամերիկա*) կրքել, որ այս բոպէիս ամբոխի նման չհետեւի Մի ՈՃՐԱԳՈՐԾի (*Սապահ-Գիւլհան*) ՈՐի ԽՂճի ՎՐԱՑ ԲԱՁՄԱԹիւ ՈՃիՐՆԵՐից ՁԱՏ ԾԱՆՐԱՑԱԾ է ևՙ ՊՕԼՍՈՑ 20 ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐԸ: ԻՆՁՈ՞Ւ ԸՆԿԵՐՆԵՐի ՄԷՋ ՁԷՔ ՆԵՐՇՆՁԵԼ, ՈՐ ՈՃՐԱՊԱՐՏՆԵՐԸ ՏԵՂ ՁՈՒՆԻՆ ՄԵՐ Կ·ԹԵԱՆ ՇԱՐՔԵՐՈՒՄ: ՆԱ ԸՆԴՈՒՆԱԿ է ՈՃիՐ ԳՈՐԾԵԼՈՒ, ԴՐԱ ՄԱՍԻՆ ԿԱՍԿԱԾ ՁԸՆԱՑ, ԲԱՑՑ ՄԻ՞ԹԷ ԱՅԴ ՊիՏի ՁԵԶ ՎԱԽԵՑՆԷ, ԵՐԲ ԳՈՒԲ ԱՐԴԷՆ ՊԱՑՔԱՐՈՒՄ Է՛Բ ՆՐԱ ԴԷՄ: ԹՈՂ ՄԻ ԱՆԳԱՄ ԷԼ ՓՈՐՁԷ ՁԵՒՔԸ ԱՐիՒՆՈՏԵԼ: ՁԵՄ ԿԱՐԾՈՒՄ ԱՅՑ ԱՆԳԱՄ ԱԺԱՆ ՆՍՏի: ՎԵՐՋԸ ՎԵՐՋՈՑ ԱՐԴԱՐՈՒԹիՒՆԸ ԱՅԴ ԱՐիՒՆՈՏ ՁԵՒՔԸ ԿԸ ԿՀՏՐԷ:»

ԳՐիԳՈՐ ԵՂիԿԵԱՆ

1920, Յունվ· 16, Բաշտ

«Մի կարծեր որ ես անցեալ սխալները մոռցողներէն եմ: ՊԱՏՃ· ԺՈՂՈՎի ՄԷՋ ԵԹԷ ԳՏՆՈՒիՄ, ԱՌԱՋինը ԿԼԼԱՄ Ս·ի (*Սապահ*) ԱՐՏԱՔՍՈՒՄԸ ՊԱՀԱՆՋՈՂՆԵՐԷՆ··· Տաճկաստանի Պատգ· ԺողովիՆ (1911) անոր դէմ երեք ընդդիմադիրներէն մէկը ես էի: Հոս որ եկաւ Շէրիֆի մասին հաշիւ պահանջելի իրմէն: Խուսափողական պատասխաններ տուաւ հիւմէլիէնքի դիրք մը ունէր··· Հիմակուընէ պէտք է պատրաստել մասսան անհրաժեշտ անդամահատութիւնները ընելու մտքին, մարմնին առողջ մասերը փրկելու համար: ՀԱԿԱՌԱԿ ՊԱՐԱԳԱՑԻՆ, ԻՆՁՊԷՍ, ՇԱՏՈՆՑ ՎՃՌԱԾ ԵՄ, ԵՍ ԱՅԴ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՁԵՄ ՄՆԱՐ: ԱՅՍ ԻՄ ՀԱՍՏԱՏ, ԱՆՓՈՓՈԽ ՈՐՈՇՈՒՄՍ է: ՎԱՆիկի, ՓԱՐԱՄԱԶի, ԽՆԿԵԼի ՅիՇԱՏԱԿԸ, ԻՆՁՊԷՍ ՆԱԵՒ ՍԱՖՕՑինՆ ԱՅԴ ԿՐ ՊԱՐՏԱԴՐԵՆ ԻՆՁ:»

ԳՈՒՐԳԷՆ ԹԱՀՄԱԶԵԱՆ

1919, Մարտ 19, Փարիզ

«Ցաւ ի սիրտ կը տեղեկանաք, որ մեր ընկերոջ, (*Մ· Տ· Բարսեղեան*) այդ ուղղութեամբ գործադրած (հաշտութեան) ջանքերը ամլութեան մատնուած են Զիգանդի Մարմնի կողմէն, որուն ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒՆ ՈՒ ՀՐԱՀԱՆԳԻՉՆ է ԾԱՆՕԹ ԽՈՎԱՐԱՐԸ, ՊԱՌԱՏիՁԸ (*Ս· Գիւլեան*), ՈՐ ԻՐ ՇԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ ԴԱՐՁՈՒՑԱԾ է ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹիՒՆԸ, ԵՐԿԱՐ ՏԱՐիՆԵՐէ Ի վեր ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՆ ՄԷՋ ԲՈՑՆ ԴՐԱԾ ԱՅԴ ՁԱՐ ՈԳիՆ (*Ս· Գիւլեան*) Ձ՛ՄիԹիՒ ՊԱՏՃԱՌԸ ՈՐ ԱՊՏիՒԼ-ՀԱՄիՏի ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹիՒՆԸ ՍԱՐՍԵՑՆՈՂ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱՆ ՑՆՑՈՂ Ս· Դ·

ՀՆՉ· ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՍՕՐ Ո՛Չ ՄԷԿ ՁԱՅՆ ՁՈՒՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՈՐՁԵՐՈՒ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ։»

Ս· Դ· ՀՆՉ· կուս· փարիզի Մասնաճիւղի
Ատենապետ
Ատենադպիր
ԵՐ· ՃԻՒՀԵՐԵԱՆ
Մ· Ս· ԴԱՒԻԹ–ԲԷԿ

Սեպտ· 15, 1919, Փարիզ

«Խղճի ամենայն հանդարտութեամբ եւ անթիւ փաստերով կրնանք յայտարարել թէ ՍԱՊԱՀ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԻՏԱԿԻՆ ՏԱԿ ՄԻՇՏ ԻՐ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՇԱՀՆ ՈՒ ՓԱՌՔԸ ՓՆՏՌՈՂ Մ'Է, ԵՒ ԱՅՆՔԱՆ ԱՌԱՋ ԳՆԱՑԱԾ ՈՐ ՀԱՍԱԾ Է ՄԻՆՉԵՒ ՊԱՐԶ ՈՃԸՆԹՈՒԹԵԱՆ։ ՆԱ ՉԽՆԱՅԵՑ ԻՐ ԵՐԵՍՆԱՄԵԱՑ ԳՈՐԾԻՉ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ, ԵՒ ԻՔՐ ՆՈՐ ՅՈՒԴԱՑ ՄԱՏՆԵՑ ՁԱՆՈՆՔ ԿԱԽԱՂԱՆԻ, ՍԱ ՄԻԱԿ ՆՊԱՏԱԿՈՎ ՈՐ ԱՊԱԳԱՅԻՆ ՀՆՉ· Կ·ԹԵԱՆ Ղ ԵԿԸ ԻՐ ՁԵՌՔԸ ԸՂՂԱՑ (*իր խոչընդոտը սա*) ԵՒ ԱՄԲՈՂՋ ԱՍՊԱՐԷԶԸ ՄՆԱՑ ՄԻՄԻԱՅՆ ԻՐԵՆ··· *Նախքան պատերազմը Շէրիֆ փաշայի հետ կնքած քանհինգ հազար ոսկիի դաշնագրութիւնը՝ թէ քոյր կուսակցութեանց, թէ Հայ ժողովուրդին եւ թէ Թուրքերու առջեւ չկարողացող էմնաց···»*

Ս· ՍԱՀԱՌՈՒՆԻ

1920, Փետր· 27, Կ· Պոլիս

«ՄԵԾ ՓՈՐԻ (*Սապահ*) ԽԱՁԱԳՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՏ ՕՃԱԽՆԵՐ ՔԱՆԴԵՑ ԵՒ ԱՐՑՈՒՆՔՆԵՐ ԽԼԵՑ

ՄԻՆՉԵՒ ԱՅՍՕՐ, ԵՒ ԴԵՌ ՁԸ ԳԻՏԵՆՔ ԹԷ ՄԻՆՉԵՒ Ե՞ՐԲ ՊԻՏԻ ՏԵՒԷ—ԱՅԺՄ ՈՐ 15 ՀՈԳԻ ԿԸ ՀԵՌԵՆ ՁՈՒՐ ՏԵՂԸ, հոս տիրող տնտեսական սոսկալի տագնապին պատճառով, հնար չէ այլ եւս ո՛չ մէկ ձիւրքական աջակցութիւն ընել, մասամբ թեթեւցնելու այս անմեղ դժբաղդներու բեռը···»

ԱՐԾՐՈՒՆԻ

1914, Դեկտ· 9, Կ· Պոլիս

«Այդ խմբակը (*Ս· Գիւլեան*) տեսնում է, որ իրա հետ շատ ճիճուշ են վարւում, որ պայքարը Տաճկաստանից դուրս միայն թուղթով է եւ ճամակագրութեամբ, շատ պարզ է, այնքան լրբացել է, որ իրաւունքի է համարում, իրան ներկայացնելու տէր եւ տիրական բոլոր կուսակցութեան եւ անել այն, ինչ որ էէյֆն է ուզում: Բայց արդեօք այդպիսի անտարբեր հանդիսատեսի մէջ պիտի շարունակէ՞ն մնալ մեր գիտակից ընկերները: Արդեօք ոճրագործութիւն չը պիտի՞ լինի նրանց կողմից այսպիսի դիրք բռնելու համար, թողնելու որ նա ընդհակառակը լրբանայ այն աստիճան որ յանդգնի սպառնալու իրան ընդդիմադիրներուն:

«Եկած է ժամը, սիրելիս, եթէ հիմա էլ չը սթափւիք այդ ինքրտ վիճակից, եթէ չը ձեռնարկէք աւելի խիստ միջոցի, այդ բոլորի առաջք առնելու, թող լաւ գիտցած լինիք, որ բար բարի վրայ չի պիտի մնայ եւ վերջ ի վերջոյ գերեզմանը պիտի լինի մնացողնե–

բուն: Այո, ոճրագործութիւն, այն էլ ամենածանր ոճրագործութիւն պիտի լինի եւ ֆեզ, սիրելիս, երբ վերջ չտաս ֆո այդ դիրքը հանդէպ Սապահի: Այժմ անհրաժեշտ է ակտիւ ձեռնարկ չէզոֆացնել այդ մարդկանց···:»

ՍԱՖՕ

1914, Կ· Պոլիս

ՎԵՐՋ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍԻ

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

ԵՐԵՍ	ՍԽԱԼ	ՈՒՂԻՂ
9	Կը հաւատա՞ֆ	կը հաւատաֆ
9	կը համոզուի՞ֆ	կը համոզուիֆ
24	մէկ ընտրելին	ընտրելիներ
30	բոլորին ալ	բոլորն ալ
36	անանձ	անոնֆ
43	Այսպէս եղած է բոլորին հակատագիրը, որոնֆ բոլորին հակատագիրը,	Այսպէս եղած է բոլորին հակատագիրը,
69	երբ ճշմարիտ է,	թէեւ ճշմարիտ է,
76	վերապահ մնացին	վերապահ չմնացին
81	խօսք չըսել	խօսք չըսել
85	ժամանակները	համակները
98	1903—1914	1913—1914
147	ուղեղը	ուղիղը
192	ձոյն ժամանակին մէջ	ոյն համակին մէջ
209	գործածեն	գործուած են
216	չի խեղաթիւրել	չի խեղաթիւրեր
285	բան մ' եր	բան մը չեր
305	բողոդողները	բողոքողները
339	ծը իրաւունքի	իրաւունքի

ԵՐԵՍ	ՍԽԱԼ	ՈՒՂԻՂ
349	պատասխանատու	պատասխանելու
377	Այլեւս աւելորդ կը նկատուի երբ Միութիւնը կը յայտ լեւս աւելորդ կը նկատուի երբ Միութիւնը կը յայտնէ,	Այլեւս աւելորդ կը նըկատուի երբ Միութիւնը կը յայտնէ,
387	Մաքիավէլ գիտէր պա րակապես դիւրբ բռնել	Հետեւաբար, բողոքը հրապարակ բերել, հրա-
390	Անեծապես	Անեծադպիր
460	կախակայած է	կախակայուած է

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0199480